

ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΤΟ ΒΗΜΑ

- **A. Γεωργούλας** : Από την πατρωνεία στο λαϊκισμό
- **Z. Πρυνεντύ** : Μία κοινωνιολογική προσέγγιση της τρομοκρατίας
- **Γ. Σκουλάς** : Στα θεμέλια του αυταρχισμού
- **Γ. Ρουσόπουλος** : Η ιδεολογία της παράστασης στον εμπειρισμό
- **B. Φούσκας** : Νέο ΠΑΣΟΚ και αναθεωρητικός σοσιαλισμός
- **H. Κουσκουβέλης** : Η έννοια της σταθερότητας στη διεθνή πολιτική
 - **I. Ιωσήφ** : Η πορεία της Κύπρου προς την Ευρωπαϊκή Ένωση
 - **Χρ. Μπάτζιος** : Κοινωνικοοικονομική ταυτότητα της Αλβανίας
 - **Γ. Βουλγαράκης** : Αειφόρος ανάπτυξη και ισότητα μεταξύ των γενιών
 - **N. Τσίρος** : Το μεταμοντέρνο στα όριά του: Jean Baudrillard
 - **B. Λαλαγιάννη** : Λογοτεχνία και πολιτική: Η γραφή του Céline
 - **Φ. Νικολόπουλος** : Η σύγχρονη Ρωσία και ο ρόλος των Κοινωνικών Επιστημών
 - Βιβλιοκριτικές
- Βιβλιοπαρουσιάσεις

ΤΟ ΒΗΜΑ
ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
τριμηνιαία επιστημονική επιθεώρηση

ΤΟΜΟΣ ΣΤ΄

Τεύχος 21

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ

 23/6/37

ΤΟ ΒΗΜΑ ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

SOCIAL SCIENCE TRIBUNE

Περιεχόμενα

Αντώνης Γεωργούλας: Από την πατρωνεία στο λαϊκισμό: Κοινωνική θεωρία και πολιτικές σχέσεις	5
Ζακύντη Πρυνεντύ: Μία κοινωνιολογική προσέγγιση της τρομοκρατίας	31
Γεώργιος Σκουλάς: Εισαγωγή στα θεμέλια του αυταρχισμού	53
 Γεώργιος Ρουσόπουλος: Παράσταση και ιδεολογία της παράστασης στο νεότερο εμπειρισμό	87
 Βασίλης Φούσκας: Ο νεοαναθεωρητικός σοσιαλισμός και η πνιγμένη φωνή του νέου ΠΑΣΟΚ	103
Ηλίας Κουσκουβέλης: Η έννοια της σταθερότητας στη θεωρία της διεθνούς πολιτικής	115
Ιωσήφ Ιωσήφ: Η πορεία της Κύπρου προς την Ευρωπαϊκή Ένωση: Εισήγηση για μια δυναμική ενταξιακή στρατηγική	143

Χρήστος Μπάτζιος:

Κοινωνικοοικονομική ταυτότητα της Αλβανίας
και προοπτικές οικονομικής συνεργασίας 163

Γεώργιος Βουλγαράκης:

Η αειφόρος ανάπτυξη και η αρχή της ισότητας
μεταξύ των γενιών 187

Νικόλαος Τσίρος:

Η θεωρία της προσομοίωσης στο έργο του Ζαν Μπωντρυγιάρ:
Το μεταμοντέρνο στα πλέον ριζοσπαστικά όριά του 209

Βασιλική Λαλαγιάννη:

Λογοτεχνία και πολιτική: Η αντιμιλιταριστική γραφή
του L.F. Céline 225

Φίλιππος Νικολόπουλος:

Η σύγχρονη Ρωσία, τα προβλήματά της και ο ρόλος
των Κοινωνικών Επιστημών 235

Βιβλιοκριτικές 245

Βιβλιοπαρουσιάσεις 253

Από την πατρωνεία στο λαϊκισμό: Κοινωνική θεωρία και πολιτικές σχέσεις

Αντώνης Γεωργούλας*

Περίληψη

Σε αυτήν την εργασία επιχειρώ να δείξω την αδιόρατη γραμμή που ενώνει τις ιδέες της πολιτικής πελατείας και του λαϊκισμού, οι οποίες αποτελούν το σταθερό αντίπαλο της εκσυγχρονιστικής ιδεολογίας. Η προηγούμενη αντίθεση οικοδομείται πάνω στην ιδέα του μη ολοκληρωμένου κοινωνικού συστήματος ή και της ταξικο-πολιτικής ασυνάφειας. Ωστόσο, πίσω από τους μύδρους που εκτοξεύουν οι "εκσυγχρονιστικές" ιδεολογίες, βρίσκονται συγκεκριμένες αξιώσεις για την αναδιανομή των δυνατοτήτων πρόσβασης στο χώρο των οικονομικών ευκαιριών και της κοινωνικής ισχύος.

1. Κοινωνιολογία, εκσυγχρονισμός και "πολιτική πελατεία"

Η κοινωνιολογία γεννήθηκε και αναπτύχθηκε στις μοντέρνες κοινωνίες. Το κυριότερο χαρακτηριστικό τούτων των τελευταίων είναι η κοινωνική και η θεσμική διαφοροποίηση που διαδραματίζεται, κατά κύριο λόγο, στο πλαίσιο της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας και προσανατολίζεται από το δέον της ορθολογικής οργάνωσης. Τα προηγούμενα δε θα μπορούσαν παρά να επηρεάσουν βαθειά την εννοιολογική και αναλυτική της συγκρότηση. Συνεπώς δεν είναι τυχαίο το ότι η κοινωνιολογία δημιούργησε τα θεωρητικά και αναλυτικά της πλαίσια καθώς παρατηρούσε φαινόμενα ή προβλήματα που εμφανίστηκαν ή πρωτοτέθηκαν στο εσωτερι-

* Διδάκτωρ Κοινωνιολογίας.

κό των μοντέρνων κοινωνιών. Ωστόσο, οι τελευταίες κάθε άλλο παρά έμειναν κλειστές στον εαυτό τους. Άπλωσαν τα δίκτυα τους σε ολόκληρο τον πλανήτη, κατ' αρχήν μέσα από την αποικιοκρατία και μετά μέσα από την, οικονομική και ιδεολογική, εξάρτηση. Τούτη η επέκταση δημιούργησε ένα νέο πεδίο επιστημονικής παρατήρησης που, σε μια πρώτη φάση, καλύφθηκε από την εθνολογία και την πολιτισμική ανθρωπολογία. Το σχέδιο επιστημονικής γνώσης του κοινωνικού κόσμου πήρε έτσι δύο διαφορετικές κατευθύνσεις: Αφενός περιέλαβε τα τεκταινόμενα στις μοντέρνες κοινωνίες, αφετέρου δημιουργήθηκε ζήτηση γνώσης ως προς τη συγκρότηση των "παραδοσιακών" – ή "μη πολιτισμένων" ή "υπαναπτύκτων" ή εν πάση περιπτώσει πολιτισμικά¹ διαφορετικών – κοινωνιών.

Ωστόσο, το σχέδιο της επιστημονικής γνώσης του κοινωνικού κόσμου δεν πήρε μια οικουμενική διάσταση. Από την αρχή παρουσίασε εθνικές αποκλίσεις. Για παράδειγμα, οι καντιανές προτάσεις ως προς την ανάγκη συγκρότησης μιας "ανθρωπολογικής" επιστήμης κατά τα πρότυπα της "φυσικής", δεν εφαρμόστηκαν –έστω και μερικώς- παρά μόνο στα μέσα του 20ού αι., όταν η συστημική θεωρία φάνηκε να δίνει το μοναδικό μοντέλο για την κατανόηση των κοινωνικοπολιτικών διαδικασιών που λαμβάνουν χώρα στον πλανήτη. Πριν από την κυριαρχία του στοχαστικού μοντέλου του συστήματος, το καντιανό σχέδιο γνώσης του κοινωνικού κόσμου, πήρε εθνικές –θεωρητικές και αναλυτικές- κατευθύνσεις. Στη Γερμανία υπήρξε ο διαχωρισμός σε *Volkskunde* και σε ιστορικο-οικονομική κοινωνιολογία, στον αγγλοσαξωνικό χώρο σε πολιτισμική ανθρωπολογία και σε εμπειρική κοινωνιολογία, στη Γαλλία σε εθνολογία και κοινωνιολογία². Ταυτόχρονα με το μοντέλο του συστήματος διαχύθηκε, σε πλανητικό επίπεδο, η ιδέα του εκσυγχρονισμού (*modernization*), αλλά και το αντίθετό της, δηλαδή η ιδέα του εθνοκεντρισμού.

Έτσι, πέρα από τις διάφορες διακλαδώσεις ή τις επιμέρους αποκλίσεις, μπήκε σε εφαρμογή ένα σχέδιο επιστημονικής γνώσης των κοινωνιών, που περιλάμβανε τρία διαφορετικά επίπεδα: Το πρώτο σχηματίζεται από τις μελέτες που αφορούν στις εγχώριες μορφές κοινωνικής οργάνωσης πριν την εκβιομηχάνιση, το δεύτερο από τις μελέτες πάνω στα ειδοποιά χαρακτηριστικά των μοντέρνων κοινωνιών και το τρίτο από τις μελέτες που αφορούν σε κοινωνίες που βρίσκονται σε ένα "κατώτερο" στάδιο ανάπτυξης. Οι πρώτες μεγάλες κοινωνιολογικές θεωρίες ως προς την κοινωνική δυναμική (Ντυρκέμ, Βέμπερ) είναι, σε μεγάλο βαθμό, συνθέσεις παρατηρήσεων ή θεωρητικών σχημάτων, που προέρχονται από αυτό το πολυ-επίπεδο σχέδιο γνώσης του κοινωνικού κόσμου. Η ντυρκεμική θεωρία του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας, πέρα από τα ηθικά δέοντα ως προς την αλληλεγγύη που εμπεριέχει, στηρίζεται σε παρατηρήσεις "παραδοσιακών", "πρωτόγονων" και μοντέρνων κοινωνιών. Το ίδιο συμβαίνει και με τη βεμπεριανή θεωρία της εξουσίας και της κυριαρχίας. Η έννοια της έλλογης εξουσίας σχηματοποιείται κατ' αντιδιαστολή με αυτήν της παραδοσιακής ή της χαρισματικής, μορφές που, θε-

ωρητικά, τείνουν να εκλείψουν στις μοντέρνες κοινωνίες. Ωστόσο, τόσο η ντυρκεμιανή έννοια της διαφοροποίησης –ως τεχνική επίλυσης των διαμαχών και ανάπτυξης της αλληλεγγύης– όσο και η βεμπεριανή έννοια του εξορθολογισμού –ως ακρογωνιαίος λίθος της κοινωνικο-οικονομικής και της πολιτικής οργάνωσης– είναι έννοιες χωροχρονικά περιορισμένες καθώς αντιστοιχούν στις δυτικές κοινωνίες των νεότερων χρόνων³.

Στην αμέσως μετά το δεύτερο πόλεμο περίοδο, επιχειρήθηκε η ανασυγκρότηση της κοινωνιολογίας ως σχεδίου που θα ανέλυε και θα ερμήνευε, με τη βοήθεια του ίδιου εννοιολογικού πυρήνα, τη διαμόρφωση και –προ παντός– τη δυναμική του συνόλου των κοινωνιών του πλανήτη. Τούτο το σχέδιο μπήκε σε εφαρμογή κυρίως από τον T. Parsons και τους μαθητές του και στηρίχτηκε σε μια σύνθεση της ντυρκεμιανής διαφοροποίησης και του βεμπεριανού εξορθολογισμού⁴. Η έννοια που διαχωρίζει τις συγκαιρινές κοινωνίες –και ταυτόχρονα λειτουργεί ως ο προβολικός τους εξισωτής– είναι αυτή του εκσυγχρονισμού. Στην έννοια εμπεριέχονται, ταυτόχρονα, ένα σχέδιο περαιτέρω διαφοροποίησης και εξορθολογισμού των μοντέρνων κοινωνιών –οι οποίες συνιστούν το πρότυπο– και ένα σχέδιο για το υπό κάλυψη χάσμα των "παραδοσιακών" κοινωνιών, οι οποίες οφείλουν να έχουν την ίδια εξέλιξη με αυτήν του προτύπου.

Το σχέδιο του εκσυγχρονισμού των "παραδοσιακών" κοινωνιών μέσα από μια μιμητική διαδικασία έχει προ πολλού εγκαταλειφθεί. Ωστόσο, η γενίκευση της θεωρίας του εκσυγχρονισμού είχε μια σοβαρότατη επίπτωση στην κοινωνιολογία, κάτι που ακόμη δεν μπορεί να ξεπεραστεί. Πρόκειται για τη συνολική προσέγγιση κάθε τύπου κοινωνίας με κατηγορίες και σχήματα σκέψης που δημιουργήθηκαν κατόπιν της παρατήρησης των μοντέρνων κοινωνιών. Τούτο συνέβη καθώς επιχειρήθηκε η ανάλυση όλων σχεδόν των –τουλάχιστον εθνικών– κοινωνιών υπό το πρίσμα του προτύπου των "εκσυγχρονισμένων" κοινωνιών⁵. Οι κοινωνίες και η δυναμική τους προσεγγίστηκαν μέσα από την οπτική του ιδεολογικού δέοντος του εκσυγχρονισμού. Κάτι που είχε ως συνέπεια την εμφύτευση ενός πλαισίου συνθηκών –και σχημάτων πρόσληψης του κόσμου– σε ένα άλλο εντελώς διαφορετικό.

Η κατ' αυτόν τον τρόπο στοιχειοθέτηση των πλαισίων αναφοράς δε θα μπορούσε παρά να έχει σοβαρές επιπτώσεις στην αξιολόγηση των υπό μελέτη φαινομένων και στην οριοθέτηση των αναλυτικών εγχειρημάτων. Τα φαινόμενα που αξιολογούνται και θεωρούνται πως χρήζουν ανάλυσης είναι αυτά για τα οποία εικάζεται πως καταδηλώνουν τις αποκλίσεις των "παραδοσιακών" κοινωνιών από το πρότυπο του εκσυγχρονισμού. Σε αυτό το γενικό πλαίσιο τοποθετείται και η προβληματική της "πατρωνείας" ή της "πολιτικής πελατείας", η οποία στοχεύει στην ανάλυση των αποκλίσεων στο επίπεδο της συνάρθρωσης κοινωνίας και πολιτικής.

Η προβληματική των "σχέσεων πατρωνείας-πελατείας", έχει αφετηρία

τη χεγκελιανή διάκριση της κοινωνίας σε δύο σφαίρες, την ιδιωτική και την πολιτική και στηρίζεται σε δύο βασικές, θεωρητικές προϋποθέσεις. Η πρώτη είναι το ότι η οριζόντια πολιτική συνομάδωση – στη βάση είτε της βεμπεριανής ταξικής κατάστασης, είτε του ντυρκεμιανού "κορπορατισμού", είτε της μαρξιανής ταξικής θέσης – θεωρείται πως αποτελεί ένα από τα κύρια χαρακτηριστικά των μοντέρνων κοινωνιών. Έτσι, όταν διαπιστώνεται πως οι προηγούμενες αναπαραστάσεις – και συνομαδώσεις – δεν έχουν μεγάλη εμβέλεια, γίνεται λόγος για την απουσία οριζόντιας πολιτικής ενσωμάτωσης. Επιπλέον, όταν διαπιστώνεται πως δημιουργούνται άμεσες σχέσεις ανάμεσα σε άτομα που θεωρητικώς, δηλαδή σύμφωνα με το πρότυπο των μοντέρνων κοινωνιών, καλύπτουν αντίπαλες ταξικές θέσεις, γίνεται λόγος για κάθετη πολιτική ενσωμάτωση⁶. Η δεύτερη προϋπόθεση είναι το ότι η αξιοκρατία θεωρείται ως το κυριότερο χαρακτηριστικό της επάνδρωσης και οργάνωσης των κρατικών μηχανισμών. Είναι αυτή που επιτρέπει την επαγγελματικοποίηση των δημοσίων λειτουργιών και την επαγόμενη αποκοπή του κράτους από την κοινωνία. Είναι η προϋπόθεση πάνω στην οποία στηρίζεται η εικόνα ενός κοινωνικώς ουδετέρου κράτους. Η αξιοκρατία νοείται ως η αντιστοιχία μεταξύ της θέσης που καταλαμβάνει ένα άτομο στην οργανωσιακή ιεραρχία και των ξεχωριστών ειδικεύσεων ή επίκτητων δεξιοτήτων του ατόμου. Όταν διαπιστώνεται πως δεν υπάρχει αυτή η αντιστοιχία ή πως η πρόσβαση και η επαγγελματική ανέλιξη στο δημόσιο τομέα εξαρτώνται από μια άμεση σχέση (φιλική, συγγενική...) και όχι από σαφείς και κρυσταλλωμένους κανονισμούς, γίνεται λόγος για μη ορθολογική οργάνωση του κράτους⁷.

Είναι μάλλον προφανές πως τούτη η θεωρητική αξιολόγηση και η αναλυτική οριοθέτηση των υπό μελέτη φαινομένων, ενώ δίνουν, εκ πρώτης όψεως, μια παγκοσμιότητα στο εννοιολογικό δυναμικό της κοινωνιολογίας, εντούτοις αποτρέπουν την εξέταση της πολιτικής δόμησης υπό το πρίσμα των σχέσεων δύναμης που συγκροτούνται στο επίπεδο της κοινωνίας⁸. Ωστόσο, τούτες οι σχέσεις είναι ιδιαίτερα σημαντικές γιατί είναι γύρω από αυτές που δημιουργούνται οι προϋποθέσεις ενσωμάτωσης – αλλά και του αποκλεισμού – στην περίπτωση κοινωνιών, που αλλάζει με γοργούς ρυθμούς ο παραγωγικός και ο διοικητικός μηχανισμός τους. Στη συνάρθρωση κοινωνίας και πολιτικής θα επανέλθω διεξοδικότερα λίγο αργότερα.

2. Η κυκλοφορία της προβληματικής και η εμφύτευση της στην Ελλάδα

Ωστόσο, θα ήταν χρήσιμο, πριν περάσουμε στα καθ' ημάς, να εξετάσουμε τις προϋποθέσεις κυκλοφορίας της προβληματικής για την "πολι-

τική πελατεία" στον πλανήτη. Η γενικευμένη της χρήση συνέπεσε –και όχι τυχαία– με την κυριαρχία των λειτουργισμών. Η μεταφορά της "πολιτικής πελατείας" δραστηριοποιείται, από την αγγλοσαξωνική ανθρωπολογία, για να αναλυθούν φαινόμενα άρθρωσης κοινωνίας και πολιτικής στις μη επαρκώς αναπτυγμένες, οικονομικοθεσμικά, κοινωνίες. Η λειτουργιστική διάγνωση περιορίστηκε σε μια συμπτωματολογική περιγραφή των "δυσλειτουργιών" που προκαλούνται από την επιβίωση προτύπων παραδοσιακού τύπου στο εσωτερικό κοινωνιών, που υποτίθεται πως θα έπρεπε να διέπονται από μοντέρνες αρχές.

Ο L. Roriger, σε ένα συλλογικό τόμο που αφορά στις σχέσεις "πατρωνείας-πελατείας", παραθέτει 553 τίτλους μελετών⁹. Η ανάλυσή τους κατά θέμα, γλώσσα, χώρα παραγωγής και χώρα εφαρμογής θα μας επιτρέψει να σχηματίσουμε μια εικόνα για τις προϋποθέσεις κυκλοφορίας της προβληματικής.

Το 93% των μελετών είναι στην αγγλική γλώσσα και εκδόθηκαν από αγγλοσάξωνες εκδότες. Οι υπόλοιπες (7%) είναι στα ισπανικά, γαλλικά, πορτογαλικά και στα γερμανικά. Αν αφαιρέσουμε 37 μελέτες γενικής κοινωνιολογίας, οι οποίες θεωρούνται απαραίτητες για τη θεμελίωση της προβληματικής, οι υπόλοιπες (N=516) αφορούν:

6,1% σε γενικότητες (θεωρητικές συνθέσεις, επεξεργασία μοντέλων σχετικά με τον τρόπο δόμησης της εξουσίας στο εσωτερικό "παραδοσιακών" κοινωνιών).

78,3% (N=404) σε χώρες ή σε περιοχές της "ημιπεριφέρειας" του καπιταλισμού. Πιο συγκεκριμένα, τούτες οι μελέτες (404=100) αναφέρονται:

31,4% στη μεσογειακή Ευρώπη (Νότια Ιταλία, Ελλάδα, Ισπανία, Πορτογαλία).

10,9 σε μουσουλμανικές χώρες της Μεσογείου (Τουρκία, Μαρόκο, Λίβανο) και στην Κύπρο.

2,7% σε χώρες της Λατινικής Αμερικής και (N=3) σε εθνοτικές μειονότητες του Καναδά.

16,1% σε χώρες της υποσαχάριας Αφρικής.

4,5% (N=23) στην Ιαπωνία.

1,3% (N=7) στην Κίνα.

1,5% (N=8) στη Σοβιετική Ένωση και στην Ουγγαρία.

3,7 (N=19) στη Δυτική Ευρώπη.

2,5% (N=13) στις ΗΠΑ.

Έξι μελέτες αναφέρονται εκεί από όπου έλκει την καταγωγή του ο όρος (Αρχαία Ρώμη).

Έξι μελέτες αναφέρονται σε νησιά του Ειρηνικού Ωκεανού.

Τέλος, υπάρχουν μερικές μελέτες (1,4%) που επιχειρούν κάποια σύνθεση ανάμεσα στην "πολιτική πελατεία" και στην ταξική δομή.

Οι προηγούμενες συχνότητες δείχνουν τη διαφοροποίηση που υπάρχει ανάμεσα στους χώρους παραγωγής και στους χώρους εφαρμογής της έννοιας. Ενώ χρησιμοποιείται, κυρίως, από την αμερικανική κοινωνιολογία, εφαρμόζεται σε χώρες της "ημιπεριφέρειας" ή της "περιφέρειας" του καπιταλισμού. Επιπλέον, οι συχνότητες της εφαρμογής της παρουσιάζονται ιδιαίτερα υψηλές σε χώρες όπου αφενός υπάρχει μια σχετική ανάπτυξη των κοινωνικών επιστημών (Νότια Ευρώπη και Λατινική Αμερική) και αφετέρου είναι εξαρτημένες από τις ΗΠΑ.

Αυτά που προηγήθηκαν καθιστούν μάλλον προφανές το ότι η ιδέα της "πολιτικής πελατείας" δημιουργείται σε ένα εθνοκεντρικό πλαίσιο. Παράγεται αναφορικά –και σε αντίθεση ταυτόχρονα– με τα μοντέλα ανάλυσης της πολιτικής επικοινωνίας στη "μητρόπολη". Εφαρμόζεται δε στις προσεγγίσεις των κοινωνιών που θεωρούνται "περιφερειακές" ώστε να υποδείξει το υπό κάλυψη χάσμα που εμπεριέχεται στο αναπτυξιακό σχήμα της ιδεολογίας του εκσυγχρονισμού. Οτιδήποτε δε μπαίνει στην εννοιολογική αρχιτεκτονική της ευρωπαϊκής νεωτερικότητας συνιστά παρέκκλιση και δραστηριοποιεί αισθήματα οίκτου, μεμψιμοιρίας, αλλά και αισιόδοξης πονηρίας. Πάνω σε τούτα τα αισθήματα στηρίχθηκε το πρόγραμμα που επιχείρησε να αναδείξει τις ιδιαιτερότητες κοινωνιών που "υπολείπονταν" της δυτικής νεωτερικότητας, με στόχο να τις φέρει στο ίδιο μήκος κύματος. Πολλοί οι δράστες, πολλά τα διακυβεύματα, πολλά και τα δραστηριοποιούμενα αισθήματα, αλλά λίγες οι αναλύσεις που θα οριοθετούσαν το πεδίο τιμών του όρου "πολιτική πελατεία", θα καθιστούσαν δηλαδή την τελευταία επιστημονική έννοια.

Στην Ελλάδα, η εισαγωγή της ιδέας της "πατρωνείας" έγινε από τον J. K. Campbell. Ο J. K. Campbell μελέτησε ένα νομαδικό-κτηνοτροφικό πληθυσμό της Ηπείρου και εισήγαγε την έννοια για να περιγράψει την οικονομικοπολιτική του ενσωμάτωση στην "περικλείουσα" κοινωνία¹⁰. Γρήγορα η "πατρωνεία" ή "πολιτική πελατεία" θεωρήθηκε ως θεμελιώδης συστατικό του ελληνικού πολιτικού συστήματος, αλλά, ταυτόχρονα και ως "δυσλειτουργία" που οφείλεται στη μετάσταση παραδοσιακών προτύπων συναναστροφών και συνδιαλλαγών¹¹. Ενώ η ιδέα της "πολιτικής πελατείας" πρωτοχρησιμοποιήθηκε, σε μια μάλλον περιορισμένη κλίμακα, από λειτουργιστές επιστήμονες, βρήκε στη συνέχεια απήχηση στην αντίπερα επιστημολογική όχθη. Η πλατυμέτωπη, μαρξίζουσα, "αριστερή" διάνοηση, η οποία ευδοκίμησε στο κλίμα της μεταπολιτευτικής περιόδου, υιοθέτησε σχεδόν άκριτα την ιδέα της "πολιτικής πελατείας". Στη μεταπολιτευτική περίοδο, η προβληματική υιοθετήθηκε ευρέως από ντόπιους κοινωνικούς και πολιτικούς επιστήμονες και έγινε η προσπάθεια να αναγνωσθεί η δυναμική του πολιτικού συστήματος και η άρθρωση κοινωνίας και κράτους μέσα από την οπτική της "πολιτικής πελατείας"¹². Τούτη η αγοραία αναπαράσταση των κοινωνικο-πολιτικών σχέσεων διαχύθηκε, στη συνέχεια, στο σύνολο της κοινωνίας, παίρνοντας συχνά τη μορφή αφορισμών ή μηδενιστικών **απλουστεύσεων**¹³.

Η μεταφορά της "πολιτικής πελατείας" συνιστά ένα φαινόμενο εισαγωγής και διάχυσης εξωγενούς προέλευσης αναπαραστάσεων, οι οποίες συγκροτούν το παραμορφωτικό πρίσμα των ενδογενών σχέσεων και δυναμικών. Εκείνο που, κατά κύριο λόγο, αποκρύπτει, είναι οι κοινωνικές προϋποθέσεις ενσωμάτωσης στο σύστημα των αναδιατάξεων που λαμβάνουν χώρα κατά τη μετεμφυλιακή περίοδο. Τούτη η μορφή νοητικής εξάρτησης σχετίζεται αναμφίβολα με τη δομή και τον τρόπο συγκρότησης και λειτουργίας του πεδίου των επαγγελματιών διαχειριστών των κοινωνικών αναπαραστάσεων.

Είναι σχεδόν κοινή διαπίστωση πως το πεδίο της ελληνικής διανόησης, δηλαδή το πεδίο της επαγγελματικής διαχείρισης των κοινωνικών αναπαραστάσεων, είναι αρκετά ιδιόμορφο. Για παράδειγμα, ο Β. Φίλιας παρατηρεί πως η ελληνική διανόηση δεν παράγει σχήματα σκέψης, αλλά περιορίζεται στο να εισάγει έτοιμα σχήματα, χωρίς επιπλέον να μπει στον κόπο να τα αντιπαραθέσει στην πραγματικότητα, για την ερμηνεία της οποίας εισήχθησαν¹⁴. Σε αυτό το σημείο, θα μπορούσαμε να εικάσουμε πως η παράκαμψη της πραγματικότητας –ή οι εννοιολογήσεις της με ήδη συγκροτημένες και συχνά βεβαρυμένες κατηγορίες σκέψης– συνιστά μια στρατηγική περιχαράκωσης της κοινωνικής θέσης ή της επαγγελματικής ανέλιξης που απαιτεί την ελάχιστη φυσική και πνευματική επένδυση. Τούτη η στρατηγική αντλεί τη νομιμοποίησή της από το πρόγραμμα "εκσυγχρονισμού" της ελληνικής κοινωνίας, το οποίο, με τη σειρά του, ευνοεί την εισαγωγή προκατασκευασμένων σχημάτων σκέψης, εννοιολογήσεων, ακόμη και δικαιοκικών πλαισίων¹⁵. Ωστόσο, η διανόηση ποτέ στη νεότερη ιστορία της Ελλάδας, ακόμη και στη ζοφερή περίοδο του αποκλεισμού του "εσωτερικού εχθρού", δεν είχε διαγενεακές σχέσεις με τα θέσει αποκλεισμένα κοινωνικά στρώματα.

Στη μεταπολιτευτική περίοδο υπήρξε μια σημαντική διεύρυνση του πεδίου των κοινωνικών επιστημών, που όμως δε συνοδεύτηκε από την, έστω σχετική, αυτονόμησή του. Η ετερονομία του πεδίου των κοινωνικών επιστημών στην Ελλάδα εμφανίζεται και στον τρόπο που οι κοινωνικοί επιστήμονες επεξεργάζονται τις προβληματικές τους. Οι τελευταίες συγκροτούνται σε πλαίσια αναφοράς που καταδηλώνουν εξ αρχής τις αποκλίσεις της ελληνικής κοινωνίας από το πρότυπο του εκσυγχρονισμού. Ενώ στην πλειοψηφία τους δέχθηκαν την εγγελιανή διάκριση, εντούτοις τοποθετούν τις θεωρητικές –και πρακτικές– έννοιές τους στην πολιτική σφαίρα. Η εξέταση της κοινωνίας γίνεται υπό το πρίσμα των θεωρητικών αρχών που διέπουν την πολιτική σφαίρα, παρά το αντίθετο¹⁶. Αυτό οφείλεται αναμφίβολα και στο ότι επικράτησε ευρέως η άποψη περί του πρωτεύοντος ρόλου των, δυτικοευρωπαϊκής προέλευσης, πολιτικών θεσμών στη διαμόρφωση της κοινωνικής διάρθρωσης της χώρας. Στα παραπάνω βρίσκεται ο βασικότερος λόγος που οι κατ' αυτόν τον τρόπο οριοθετήσεις των προβλημάτων βοηθούν ελάχιστα στην κατανόηση των ντόπιων κοινωνικοπολιτικών σχέσεων. Θα επιχειρήσω να δείξω τούτο,

παίρνοντας ως παράδειγμα την προβληματική για την "πολιτική πελατεία" και, δευτερευόντως, για το "λαϊκισμό".

3. Τα αυθαίρετα και οι πέπλοι μιας διπλής μεταφοράς

Η "πελατεία" δεν είναι ένας κυριολεκτικός όρος, αλλά συνιστά μεταφορά. Επιπλέον, είναι μια από αυτές τις έννοιες που, ενώ έχουν αποκοπεί από το ιστορικοκοινωνικό πλαίσιο μέσα στο οποίο δημιουργήθηκαν, χρησιμοποιούνται για να περιγράψουν φαινόμενα, της ίδιας υποτιθέμενης σύνθεσης, που συναντούνται σε διαφορετικό κοινωνικό χωροχρόνο.

Σύμφωνα με το M. Weber, οι "πελάτες" (clients) είναι ένα "κοινωνικό στρώμα αρνητικά ευνοημένο" του αρχαίου, ρωμαϊκού άστεως (Urbs)¹⁷. Οι σχέσεις πελατείας δημιουργήθηκαν όταν άνδρες –μάλλον πληβείοι– ακολουθούσαν στον πόλεμο, με δική τους απόφαση, κάποιον πατρίκιο. Στην επιστροφή, ο πατρίκιος τους παραχωρούσε ένα κομμάτι γης και τους αντιπροσώπευε στη γερουσία. Ο πελάτης τοποθετούνταν (με applicatio) υπό την προστασία του αρχηγού της οικογένειας του πατρίκιου (pater) και είχε το δικαίωμα να κρατήσει και να κληροδοτήσει τον οπλισμό και τη γη που του παραχωρήθηκαν. Η οικονομική χρήση των σχέσεων πελατείας θεωρούνταν πράξη ατιμωτική. Οι πελάτες ήταν για τους πατρίκιους μέσα προσωπικής και πολιτικής δύναμης. Ο Z. Καρκοπινό σημειώνει πως "οι σχέσεις πάτρωνα (patronus)-πελάτη ήταν ένα από τα σταθερά χαρακτηριστικά της κοινωνικής ζωής του Urbs. Από το παράσιτο μέχρι το μεγάλο άρχοντα, ο κάθε Ρωμαίος θεωρούσε τον εαυτό του δεμένο με κάποιον ισχυρότερο". Για να διατηρηθεί το δίκτυο προστασίας, οι πελάτες εκδήλωναν σε κάθε τους επίσκεψη, το σεβασμό και την υποταγή τους, ο δε πάτρωνας τους πρόσφερε δώρα¹⁸.

Η κοινωνική σημασία της πελατείας φαίνεται να αλλάζει στους ελληνιστικούς χρόνους. Τούτες οι σχέσεις συνεχίζουν να υπακούν στον άτυπο, ηθικό κώδικα της τιμής. Ωστόσο τώρα, η ένταξη σε κάποιο δίκτυο προστασίας γίνεται με συλλογική απόφαση: Ένα σύνολο ελεύθερων μικροκαλλιεργητών αποφάσιζαν να ενταχθούν σε ένα πελατειακό δίκτυο και έτσι εκπροσωπούσαν από τον αρχηγό της οικογένειας των πατρικίων (pater) στη γερουσία¹⁹.

Αυτές οι άτυπες σχέσεις δεν εμφανίζονται στη μεσαιωνική πόλη, αλλά ούτε και αργότερα. Ο όρος πελάτης εγγράφεται πλέον στην αγοραία και καθαρά οικονομική σφαίρα. Τούτο όμως το γεγονός δεν εμποδίζει τη λειτουργιστική ανθρωπολογία να επανεισάγει τον όρο, στην αμέσως μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο περίοδο και να του προσδώσει σημασίες που είχε δύο χιλιάδες χρόνια νωρίτερα. Πρόκειται ουσιαστικά για μια ανιστόρητη παρθενογένεση ή μια ανιστορική επανάληψη.

Οι θεωρίες του εκσυγχρονισμού ενσωματώνουν πάραυτα την ιδέα της "πελατείας" στο εννοιολογικό τους δυναμικό. Βέβαια, στις μοντέρνες κοινωνίες, ο όρος ενεγράφη αμετακλήτως στην αγοραία σφαίρα και έχασε εντελώς την αρχική του σημασία. Ωστόσο, τούτο δεν εμπόδισε τη λειτουργιστική ανθρωπολογία στην αρχή και την κοινωνιολογία του εκσυγχρονισμού ή της ανάπτυξης, στη συνέχεια, να δραστηριοποιήσουν την αγοραία πλέον μεταφορά για να περιγράψουν κάποιες άτυπες σχέσεις που συναντούνται σε μη – ή σε όχι αρκετά – μοντέρνες κοινωνίες. Η ανάσχυση του όρου έγινε όταν διαπιστώθηκε πως σε χώρες με μια σχετική ανάπτυξη των καπιταλιστικών σχέσεων και της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας (χριστιανικές κοινωνίες της Μεσογείου και χώρες της Λατινικής Αμερικής) δημιουργούνται κάποιες άμεσες σχέσεις ανάμεσα σε θεωρητικούς άνισους φορείς, σχέσεις που διέπονται από άτυπους, ηθικούς κώδικες (combdrazgo, κουμπαριά, κ.λπ.). Τούτο προφανώς σόκαρε τις ματιές που έμαθαν να παρατηρούν τις συναναστροφές μέσα από τα δυτικοευρωπαϊκά ταξικά σχήματα. Για την ακρίβεια το σοκ προκλήθηκε όταν διαπιστώθηκε πως γύρω από τους άτυπους κώδικες διαπλέκονταν άμεσες πολιτικές σχέσεις. Οι τελευταίες θεωρήθηκαν πως συνιστούσαν απόκλιση από το μοντέλο της πολιτικής συνομάδωσης που σχηματίστηκε, στις μοντέρνες κοινωνίες, στη βάση, θεωρητικών κοινών, κοινωνικο-επαγγελματικών χαρακτηριστικών. Επιπλέον θεωρήθηκαν πως παρεμπόδιζαν τη συγκρότηση αντιστοιχιών ανάμεσα στη θέση παραγωγής και την ταξική συνείδηση. Οι έννοιες της "πατρωνείας" και της "πελατείας" δραστηριοποιήθηκαν για να περιγράψουν τα φαινόμενα που δεν έμπαιναν στο στερεότυπο της μοντέρνας, κοινωνικοπολιτικής αλληλεπίδρασης. Τελικώς τα αρνητικοποίησαν χωρίς να τα εξετάσουν σε βάθος, δηλαδή χωρίς να εξετάσουν το ρόλο κάποιων "άτυπων σχέσεων" – ή καλύτερα σχέσεων που νομιμοποιούνταν αναφορικά με την ιδεολογία της συγγένειας – στην ενσωμάτωση κατά τη διάρκεια περιόδων ραγδαίων αναδιατάξεων στο επίπεδο της κοινωνικής δομής και των σχέσεων δύναμης.

Η κοινωνιολογία, χωρίς να διερευνήσει, ξεχωριστά για κάθε περίπτωση, το πώς αποκρυσταλλώνονται σχέσεις δύναμης και το πώς αρθρώνονται πολιτικά και κοινωνικο-οικονομικά συμφέροντα, προσέγγισε και ανέλυσε τούτα τα φαινόμενα υπό την οπτική και το πρίσμα των θεωριών του εκσυγχρονισμού. Για την ακρίβεια, τα θεώρησε εξ αρχής ως το αντίστροφο του εκσυγχρονισμού και τούτο απέτρεψε τη δυναμική τους θεώρηση, έστω ακόμη και υπό το πρίσμα της, υπό διαμόρφωση, διαφοροποίησης²⁰. Η κοινωνική ανθρωπολογία, όπως συνήθως πράττει, επιδόθηκε σε μικρο-αναλύσεις, καθοδηγούμενη από μεγάλες υποθέσεις. Ωστόσο, οι μεγάλες υποθέσεις δεν επαληθεύτηκαν από την αντιπαράθεσή τους με τα γεγονότα. Έτσι, δόθηκαν τόσοι ορισμοί στα φαινόμενα της "πολιτικής πελατείας", όσοι ήταν και αυτοί που προσπάθησαν να τα ορίσουν²¹.

Το ότι ο όρος της πελατείας δεν κατάφερε να πάρει ένα συγκεκρι-

μένο περιεχόμενο, δηλαδή να περιλάβει σχέσεις της ίδιας κατηγορίας, οφείλεται τόσο στους περιορισμούς της μεταφοράς, όσο και στο στατικό χαρακτήρα του συστημικού μοντέλου, στο πλαίσιο του οποίου δραστηριοποιείται η μεταφορά. Η έννοια της πελατείας δραστηριοποιήθηκε για να περιγράψει τις κοινωνικοπολιτικές σχέσεις – τη δομή τους και την ιδεολογία που τις υποβασάζει – στο πλαίσιο κοινωνικών συστημάτων που θεωρήθηκαν, σε αντιπαράθεση με αυτά των οικονομικά προηγμένων κοινωνιών, ως μη ολοκληρωμένα. Δηλαδή, στο πλαίσιο κοινωνικών συστημάτων τα οποία αποτελούνταν από, σχετικά αυτόνομα, "τμηματικά δίκτυα" σχέσεων²².

Ας εξετάσουμε πρώτα το περιεχόμενο της "πελατειακής" σχέσης. Ως τέτοια ορίζεται κάθε άμεση, δυαδική σχέση, η οποία υποβαστάζεται από το συμφέρον και όχι από τον οποιονδήποτε συναισθηματικό δεσμό. Θεωρείται, επιπλέον, ως ασύμμετρη σχέση από τη στιγμή που ορίζεται ως "εκούσια διπολική ανταλλαγή ανάμεσα σε φορείς άνισης οικονομικής και κοινωνικής ισχύος"²³. Ο Κ. Τσουκαλάς σημειώνει πως αν τούτος ο ορισμός ερμηνευτεί διασταλτικά, περιλαμβάνει το σύνολο των άτυπων σχέσεων. Ωστόσο, πέρα από το προηγούμενο, υπάρχει ακόμη μια σοβαρότερη παράλειψη: Απουσιάζει η οποιαδήποτε αναφορά σε κάποια οργανωμένη –τυπικώς ή ατύπως δεν έχει σημασία– συλλογικότητα (οικογένεια, φατρία, παράταξη...), η οποία θα νομιμοποιούσε και θα διασφάλιζε αυτές τις σχέσεις. Ωστόσο, η ατομιστική χροιά που εμπεριέχει είναι κάθε άλλο παρά διαπιστωμένη κατάσταση στο εσωτερικό των "παραδοσιακών" ή των αγροτικών κοινωνιών, στις οποίες εφαρμόζεται κατά κύριο λόγο η προβληματική των "σχέσεων πατρωνείας-πελατείας".

Οι Ν. Abercrombie και S. Hill προβαίνουν σε μια νέα εννοιολογική οριοθέτηση, προτείνοντας τη διάκριση μεταξύ του "πατερναλισμού" και των "σχέσεων πατρωνείας". Εδώ το κριτήριο της διάκρισης είναι οικονομικό. Οι "πατερναλιστικές σχέσεις" διαπλέκονται γύρω από τον έλεγχο της παραγωγικής διαδικασίας, ενώ οι "σχέσεις πατρωνείας" τοποθετούνται στην εξω-οικονομική σφαίρα²⁴. Τούτο το σχήμα αποδέχεται η Μ. Κομνηνού και το χρησιμοποιεί για να ερμηνεύσει τις σχέσεις αλληλεξάρτησης, που δημιουργούνται σε ένα μεταπρατικό τμήμα της αγροτικής Ελλάδας²⁵.

"Στην περίοδο του μεσοπολέμου οι σχέσεις οικονομικού πατερναλισμού, που απορρέουν από τις ανισότητες στην ιδιοκτησία της γης, έπαιξαν σημαντικό ρόλο στην οργάνωση της εργασίας στο χωριό. Αυτό επέτρεψε στο ανώτερο στρώμα... να επωφεληθεί από την προσφορά μη αμειβόμενης εργασίας για την απόσπαση πλεονάσματος... Οι σχέσεις πατρωνείας [μεταπολεμική περίοδος] εξασκούνται πολύ περισσότερο στη βάση της πρόσβασης στον κρατικό μηχανισμό και της δυνατότητας παρέμβασης στη διανομή κρατικών παροχών και διορισμών... Η εξέταση της πατρωνείας γίνεται τώρα περισσότερο στη βάση της συγγενικής σχέσης και της παραταξιακής συνάφειας"²⁶.

Σε μια προηγούμενη εργασία επιχειρήσα να δείξω πως δεν υπάρχουν διαφορές ανάμεσα στις δύο δέσμες σχέσεων. Αυτό που εμφανίζεται ως σημαντική διαφορά είναι ουσιαστικά μια διαφορά φάσης στην εξέλιξη των σχέσεων κυριαρχίας. Στην πρώτη περίπτωση η κυριαρχία του "ανωτέρου στρώματος" στηρίζεται σε μια ενδοτοπική διαδικασία παραγωγής συμβολικού κεφαλαίου, ενώ στη δεύτερη υπάρχει μια συνάρθρωση των ενδοτοπικών και συνολικών αξιολογήσεων που καταλήγει στην κοινωνική μετάταξη του "ανωτέρου στρώματος"²⁷. Προς το παρόν θα αντιπαρέλθουμε μια συστηματικότερη απάντηση στο ερώτημα για το κατά πόσο διαφέρουν οι δύο δέσμες σχέσεων, αλλά και για το τελικό τους αποτέλεσμα. Η ανάλυση της Μ. Κομνηνού μας βάζει κατ' αρχήν μπροστά στο πρόβλημα της εξάρτησης των "σχέσεων πελατείας" από οργανωμένες συλλογικότητες (συγγένεια, παράταξη).

Είναι γνωστό πως η προβληματική της "πολιτικής πελατείας" στοιχειοθετήθηκε για να αναλυθούν οι κοινωνικοπολιτικές σχέσεις που συναντώνται στο εσωτερικό "παραδοσιακών" – και κυρίως αγροτικών – κοινωνιών. Σε αυτές τις κοινωνίες, οι σχέσεις συγγένειας παίζουν τον πρωταγωνιστικό ρόλο. Κάτι που επιβάλλει τη σύνδεση της "πολιτικής πελατείας" με τις σχέσεις συγγένειας, τόσο σε δομικό όσο και σε ιδεολογικό επίπεδο. Έτσι, οι σχέσεις "πολιτικής πελατείας" ερμηνεύονται είτε μέσα από μια επέκταση των αρχών του ατομισμού στη μικρότερη συλλογικότητα των "παραδοσιακών" κοινωνιών (την οικογένεια), είτε μέσα από τη δραστηριοποίηση της κοινωνικής αντίληψης (φατρία ως συνομάδωση στη βάση των σχέσεων συγγένειας). Στην πρώτη περίπτωση γίνεται λόγος για "οικογενειακό αμοραλισμό", υπό την προμετωπίδα "μεγιστοποίηση σε το υλικό, βραχυπρόθεσμο όφελος της πυρηνικής οικογένειας, θεωρώντας πως όλοι κάνουν το ίδιο"²⁸. Συνεπώς και καθώς ταυτίζεται η οικογένεια με το άτομο του αρχηγού της, η οριοθέτηση της σχέσης γίνεται στο πλαίσιο της δυαδικότητας και της ασυμμετρίας. Στην άλλη περίπτωση κάνουμε λόγο για φατριακή δόμηση των "πελατειακών" δικτύων. Οι φατρίες, οι οποίες έχουν ως πυρήνα τις σχέσεις συγγένειας και άξονα λειτουργίας άτυπους ηθικούς κώδικες (τιμή), θεωρούνται ως "κάθετα οργανωμένοι συνασπισμοί, που διασχίζουν ομοιόμορφα τις κοινωνικοπολιτικές τάξεις"²⁹. Οι δύο θεωρήσεις, ενώ έχουν την ίδια αφετηρία – αντιλαμβάνονται δηλαδή τις σχέσεις συγγένειας ως δομική σταθερά των "πελατειακών" δικτύων, διαχωρίζονται καθώς προσπαθούν να εντάξουν τις επιμέρους αναπαραστάσεις, γύρω από τις οποίες δομούνται τούτα τα δίκτυα, σε επιστημολογικά ρεύματα που εμφανίζονται στο πλαίσιο της νεωτερικότητας (ατομισμός-ολισμός).

Αυτές οι δύο παραστάσεις, δηλαδή ο "οικογενειακός αμοραλισμός" και ο "φατριασμός", αποτελούν τα θεμέλια πάνω στα οποία δημιουργείται η παράσταση του κοινωνικού συστήματος των κοινωνιών, στις οποίες υπερτερεί το αγροτικό στοιχείο. Όταν διαπιστώνεται πως οι άμεσες σχέσεις, που στηρίζονται στα προηγούμενα, παρακάμπτουν τους κανόνες

-ή, εν πάση περιπτώσει, το δρόμο των θεσπισμένων κανονισμών- γίνεται λόγος για κάθετη πολιτική ενσωμάτωση. Τούτο δε θα μπορούσε παρά να ενταχθεί στην παράσταση ενός μη ολοκληρωμένου πολιτικού συστήματος, σε αντιδιαστολή πάντα με την παράσταση του ολοκληρωμένου πολιτικού συστήματος που αντιστοιχεί στο βεμπεριανό ιδεότυπο της ορθολογικής οργάνωσης και της έλλογης κυριαρχίας. Έτσι όμως μένουμε σε μια στατική σύγκριση και αδυνατούμε να αναλύσουμε τα συνολικά και διαχρονικά αποτελέσματα που προκύπτουν από τις άμεσες σχέσεις. Ωστόσο, όπως θα φανεί αργότερα, δεν υπήρξε ποτέ η επιθυμία να γίνουν γνωστά τα διαχρονικά αποτελέσματα τούτων των σχέσεων. Είτε θεωρούμε την "πολιτική πελατεία" ως έλλειμμα του κοινωνικού συστήματος που απορρέει από το ρήγμα που δημιουργείται ανάμεσα στις επιδιώξεις της κεντρικής εξουσίας και σε μια "κατατμημένη" κοινωνία³⁰, είτε τη θεωρούμε ως δυσλειτουργικό κατάλοιπο ενός διαφορετικού παρελθόντος³¹, δεν κάνουμε τίποτε άλλο από το να παραβλέπουμε τις πραγματικές σχέσεις δύναμης, που είναι υφασμένες στον ιστό των "παραδοσιακών" κοινωνιών.

Ωστόσο, οι σχέσεις που εντάσσονται στην έννοια της "πολιτικής πελατείας" έχουν μια δυναμική στο χρόνο. Παράγουν συνολικότερα αποτελέσματα, καθώς αποτελούν δυναμικό στοιχείο στη διαδικασία αναδιάταξης των κοινωνικών δομών. Θα ήταν μάλλον αφέλεια να πιστέψουμε πως τα οφέλη που προκύπτουν από τις σχέσεις "πολιτικής πελατείας" είναι ισοκατανεμημένα μεταξύ των διαφορετικών κοινωνικών ομάδων. Θα ήταν αφέλεια να πιστέψουμε πως η πρόσβαση στο δημόσιο ή η σύναψη ενός ευνοϊκού δανείου με τη μεσολάβηση ενός πολιτικού είναι ανοικτά ενδεχόμενα για όλα τα κοινωνικά στρώματα.

Τα οφέλη έχουν τόσο μια γεωγραφική διάσταση, όσο και μια άλλη καθαρά κοινωνική. Τα προηγούμενα μπορούν να φανούν αν εξετάσουμε ορισμένες από τις γεωγραφικές και κοινωνικές προϋποθέσεις πρόσβασης στη δημόσια απασχόληση.

Οι γεωγραφικές προϋποθέσεις πρόσβασης στη δημόσια απασχόληση, δείκτης κοινωνικής δύναμης ή ευθραστότητας, εμφανίζονται στις έρευνες που αφορούν την αγροτική έξοδο στην Ελλάδα. Μια ομάδα Γάλλων ανθρωπογεωγράφων επιχείρησε, στις αρχές της δεκαετίας 1960, μια συγκριτική μελέτη των επαγγελματικών τροχιών ενός μεγάλου δείγματος πληθυσμού από τέσσερις νομούς της χώρας³². Έτσι το 30% των Μεσσηνίων που εγκαταλείπουν τα χωριά τους, βρίσκουν απασχόληση στο εσωτερικό του κράτους, ενώ 19% γίνονται εργάτες. Τα ποσοστά πρόσβασης των κατοίκων της Καρδίτσας στο δημόσιο τομέα είναι 16% και αυτών της Πάρου 11%. Αντίθετα η πρόσβασή τους στη ομάδα των εργατών είναι 47% και 53% αντίστοιχα. Για τα χωριά της Δράμας οι πληροφορίες σχετικά με τις επαγγελματικές τροχιές των κατοίκων τους είναι ανεπαρκείς. Πάντως, το πι-

θανότερο είναι να υπάρχει μαζική μετάβαση προς τα εργοστάσια της Δ. Γερμανίας, οι δε συχνότητες πρόσβασής τους στο δημόσιο τομέα να είναι οι ίδιες ή ακόμη χαμηλότερες από ότι στην Καρδίτσα και στην Πάρο (βλ. Πίνακα I).

Ωστόσο, η πρόσβαση στο δημόσιο δεν έχει μόνο τη γεωγραφική διάσταση, η οποία παραπέμπει στην αποκρυστάλλωση των σχέσεων δύναμης που δημιουργήθηκε σύμφωνα με τη διαδικασία εθνικής ενσωμάτωσης. Υπάρχει και μια άλλη, αμιγώς κοινωνική, διάσταση. Παίρνοντας πάλι ως παράδειγμα την αγροτική έξοδο, διαπιστώνουμε πως οι πιθανότητες πρόσβασης στο δημόσιο τομέα δεν είναι οι ίδιες για όλες τις κοινωνικές ομάδες που συνέθεταν τον αγροτικό χώρο. Η μεγάλη πλειονοψηφία αυτών που προέρχονται από την ομάδα των "προεστών-προυχόντων" τοποθετούνται στον ευρύτερο δημόσιο τομέα (48%), ενώ μόνο το 12% των απογόνων τούτης της ομάδας ενσωματώνονται στον ιδιωτικό τομέα του αστικού χώρου ως μισθωτοί. Ακριβώς το αντίθετο συμβαίνει για αυτούς που προέρχονται από τις "άπορες" ή τις μη οικονομικά ενσωματωμένες ομάδες του αγροτικού χώρου. Μόνο 10% τοποθετούνται στο δημόσιο τομέα, ενώ 59% τοποθετούνται, ως μισθωτοί στον ιδιωτικό τομέα των πόλεων. Τα αντίστοιχα ποσοστά για τις ενδιάμεσες ομάδες των αγροτών είναι της τάξης του 30% και του 36% (βλ. Πίνακα II).

Πίνακας I

Αγροτική έξοδος και πρόσβαση στην αστική απασχόληση κατά νόμο (%)

	Μεσσηνία	Καρδίτσα	Πάρος
Δημόσιοι Υπάλληλοι	30	16	11
Ιδιωτικοί Υπάλληλοι	19	18	19
Εργάτες	19	47	53
Εμποροι, Βιοτέχνες	29	20	13
Ελεύθερα Επιστ.Επαγγ.	0,4	-	-
Φοιτητές	2	-	-
Σύνολο (N)	1083	172	1448

(1) Ο πίνακας αναφέρεται μόνο στον ανδρικό πληθυσμό.

* Η έρευνα αφορούσε επτά χωριά της Πάρου, εννιά της Μεσσηνίας, τέσσερα της Καρδίτσας και επτά της Δράμας. Τα χωριά της Δράμας δεν ελήφθησαν υπόψη γιατί οι πληροφορίες που αφορούν τις μετατάξεις των κατοίκων τους είναι ανεπαρκείς. Το πιθανότερο είναι να υπάρχει μαζική μετάβαση προς τα εργοστάσια της Δ. Γερμανίας.

Πίνακας II
 Αγροτική έξοδος και πρόσβαση στην αστική απασχόληση
 κατά ομάδες θέσεων (%)*

	Ομάδες "προεστών- προυχόντων"	Ενδιάμεσες ομάδες	Ομάδες "απόρων"	Σύνολο αστικής απασχό- λησης (%)
Δημόσιος τομέας %	48	30	10	29
Μισθωτοί ιδιωτικού %	12	36	59	43
Ανεξάρτητος- αυτοαπασχόληση %	33	19	7	29
Εξωτερική μετανάστευση %	8	16	24	
Εργάτες %	7	38	79	;
Σύνολο	446	722	1034	1.790.061

* Τα στοιχεία αφορούν τρία χωριά της Ανατολικής Μακεδονίας και ένα χωριό της Κεντρικής Θεσσαλίας. Το δείγμα περιλαμβάνει τους άνδρες και τις γυναίκες δύο διαφορετικών γενεών του πληθυσμού: Περιλαμβάνει τα πρόσωπα που γεννήθηκαν κατά τις δεκαετίες 1930-40 και 1950-60 και σημειώθηκαν οι επαγγελματικές θέσεις που κάλυπταν το 1986. Τα αποτελέσματα της έρευνας θα μπορούσαν να θεωρηθούν ως η χρονολογική συνέχεια των αποτελεσμάτων της έρευνας του B. Kayser.

Τα προηγούμενα καθιστούν προφανές πως η πρόσβαση στο δημόσιο τομέα δεν είναι ανεξάρτητη κατ' αρχήν από γεωγραφικά, αλλά κυρίως από κοινωνικά κριτήρια. Οι δυνατότητες πρόσβασης στο δημόσιο τομέα κατά τη διάρκεια μιας περιόδου ραγδαίων ανακατατάξεων σκιαγραφούν τις δυνητικές – αλλά και πραγματικές – δυνατότητες ενσωμάτωσης. Διαφέρουν κατά κοινωνικό στρώμα ή ακόμη και κατά γεωγραφική περιοχή. Μέχρι και το 1960, οι συχνότερες πρόσβασης των κατοίκων του αγροτικού χώρου των Νέων Διαμερισμάτων είναι από πολύ μικρή έως ανύπαρκτη. Τις τρεις επόμενες δεκαετίες, η πρόσβαση σχετίζεται με τα στοιχεία της κοινωνικής δομής.

Αν υποθέταμε πως ισχύει η "πολιτική πελατεία" και πως η πρόσβαση στο δημόσιο είναι ένας αξιόλογος στόχος, τότε, θεωρητικά, όλοι οι πολίτες θα είχαν τις ίδιες πιθανότητες πρόσβασης στη δημόσια απασχόληση. Ωστόσο, όπως το επιτρέπουν να φανεί οι προηγούμενοι πίνακες, τούτο δεν ισχύει. Στο εσωτερικό του δημοσίου τομέα επιτελέσθηκε η αναπαραγωγή ενός μεγάλου τμήματος των κυρίαρχων στρωμάτων του αγροτικού χώρου – και όχι βέβαια μόνο του αγροτικού. Μέσα από τη δι-

εύρυνση του κράτους επιτελέσθηκε η νέα ενσωμάτωση κάποιων ισχυρών, κοινωνικών στρωμάτων, τα οποία απειλούνταν από την τροποποίηση του παραγωγικού μηχανισμού.

Η ερμηνεία της ανισοπιθανολογικής πρόσβασης στο δημόσιο θα μπορούσε να διατυπωθεί αναφορικά με τη ντυρκεμιανή θεωρία της διαφοροποίησης και της δυναμικής συνένωσης των "τμημάτων" (coalescence des fragments)³⁴. Τούτο βεβαίως αν στο μεταξύ είχαν νομιμοποιηθεί στη συλλογική συνείδηση τόσο οι διαδικασίες πρόσβασης στη δημόσια απασχόληση, όσο και κυρίως, οι διαδικασίες επαγγελματικής ανέλιξης στο εσωτερικό των διαφόρων πεδίων του κράτους. Αυτό, από όσο τουλάχιστον φαίνεται και θα το δούμε αργότερα, δεν έγινε. Συνεπώς, οφείλουμε να αναζητήσουμε τους λόγους για τους οποίους η παράσταση της "πολιτικής πελατείας" παραμένει δραστική όχι μόνο στους κόλπους της διάνοησης, αλλά έχει διαχυθεί και σε ένα μεγάλο τμήμα της ελληνικής κοινωνίας.

Είναι πρόδηλο πως οι όροι πρόσβασης στη δημόσια απασχόληση και λειτουργίας του δημοσίου τομέα αμφισβητούνται ευρέως. Η παράσταση της "πολιτικής πελατείας" παραπέμπει σε κάποιες συνδιαλλακτικές σχέσεις, που όλοι πιστεύουν πως υπάρχουν ή νομίζουν πως τις βλέπουν στο μικρόκοσμό τους, αλλά που ωστόσο παραμένουν στο σκοτάδι. Παραπέμπουν δηλαδή σε ένα άτυπο καθεστώς ως προς την πρόσβαση και τον αποκλεισμό στην και από τη διανομή επιβιωτικών προϋποθέσεων, το οποίο ενώνει την κοινωνία και την πολιτική, αλλά που κανένας δε γνωρίζει ευκρινώς τους όρους λειτουργίας του³⁵. Αν θα μπορούσαμε να μεταφέρουμε στην κοινωνιολογία τη θεωρία της μαύρης τρύπας, θα λέγαμε πως μόνο αναφορικά με τις ενδείξεις που συλλογίζουν τον ορίζοντα των γεγονότων είμαστε σε θέση να κατανοήσουμε τη δύναμη έλξης, δηλαδή την αδιαφανή συνάρθρωση κοινωνίας και πολιτικής.

4. Από την πατρωνεία στο λαϊκισμό: Ερμηνευτικό σχεδιάσμα

Όλοι όσοι ενεργοποίησαν, ερευνητικά, την έννοια της "πολιτικής πελατείας" περιορίστηκαν σε γενικές περιγραφές και σε απλουστευτικές γενικεύσεις. Δεν πήγαν –και εδώ η μεταφορά σαν τέτοια παίζει το ρόλο της– σε συγκεκριμένες αναλύσεις των σχέσεων που δημιουργούνται ανάμεσα στο σύνολο των κοινωνικών φορέων, σχέσεις που θα όριζαν και το πεδίο τιμών (δηλαδή τις πραγματικότητες) της έννοιας.

Για παράδειγμα, τούτο φαίνεται σε μια σχετικά πρόσφατη μελέτη του Χ. Λυριτζή. Παρά το ότι ο συγγραφέας δραστηριοποιεί την έννοια της "πολιτικής πελατείας" υπό το πρίσμα των σχέσεων κυριαρχίας, εντούτοις αδυνατεί να μας δώσει μια έστω συνολική περιγραφή της διάρθρωσης

των πελατειακών δικτύων, της ιδεολογίας που τα υποβαστάζει και τα νομιμοποιεί και την κατάληξη του συστήματος "παροχών και αντιπαροχών", το οποίο υποτίθεται πως συνιστά το περιεχόμενο των "πελατειακών σχέσεων"³⁶. Έτσι, η ανάλυση των "παροχών και αντιπαροχών" δεν προχωρά πέρα από κάποιους φορείς (πολιτικούς, οικονομικά ισχυρούς και κομματάρχες), ενώ για την "πολιτική ενσωμάτωση" των άλλων κοινωνικών στρωμάτων μας μένει η υποψία πως επιτελείται υπό καθεστώς "βίας και νοθείας". Εικασία μάλλον λανθασμένη, αν συνυπολογίσει κάποιος πως ο κοινοβουλευτισμός λειτουργεί απρόσκοπτα κατά τον 19ο αι., και πως τούτη την περίοδο αρχίζει η πρόσβαση της "μεσαίας αγροτιάς" στην εκπαίδευση και η παράλληλη διεύρυνση των εργοδοτικών πλαισίων του κράτους³⁷. Επιπλέον είναι δύσκολο να πιστέψουμε πως οι "ανταλλαγές" που γίνονται ανάμεσα στους διάφορους φορείς, ειδικά των κομματάρχων με τους χωρικούς, δεν εντάσσονται σε ένα γενικότερο σύστημα ανταλλαγών, το οποίο νομιμοποιείται αναφορικά με την ιδεολογία της συγγένειας (αίματος, αγχιστίες, κουμπαριές). Γνωρίζοντας τα ποσοστά κοινωνικής ομογαμίας, αλλά και την ύπαρξη ενός φαινομένου "διαρροής νυφών και προικών" από τον αγροτικό χώρο στη Δυτική Πελοπόννησο της ίδιας περιόδου³⁸, είναι λίγο δύσκολο να εικάσουμε πως τα "πελατειακά δίκτυα" δε συγκροτούν ιδιόμορφες κοινωνικές συμμαχίες ανάμεσα στα κυρίαρχα στρώματα του συνολικού κοινωνικού χώρου.

Αντιθέτως, στις αρχές της δεκαετίας 1980 και από τα ίδια ρεύματα σκέψης, όλα αυτά τα απροσδιόριστα φαινόμενα, τα οποία υποτίθεται πως συγκροτούν τις "πελατειακές" σχέσεις, εντάχθηκαν σε μιαν άλλη κατηγορία, το ίδιο θολή και αόριστη με την προηγούμενη· στην κατηγορία του "λαϊκισμού"³⁹. Έτσι, ο τελευταίος αναδείχθηκε ως το αντίθετο του εκσυγχρονισμού, χωρίς βέβαια να αναλυθούν ούτε τα κοινωνικά στρώματα, αλλά ούτε και τα διακυβεύματα που βρίσκονται πίσω από τα δύο ιδεολογήματα⁴⁰. Γιατί τελικώς, μετά το 1981, ο "λαϊκισμός" πήρε τη θέση της "πολιτικής πελατείας" στην αντίπερα όχθη του εκσυγχρονισμού;

Πριν προχωρήσω, θα 'θελα να σημειώσω πως ο "λαϊκισμός", όπως και οι "πελατειακές σχέσεις", ταυτίζεται με τις "παραδοσιακές" συμπεριφορές, συναστροφές και συνδιαλλαγές. Η ιδεολογία του εκσυγχρονισμού δε θα μπορούσε να υπάρξει αν δεν όριζε έναν αντίπαλο. Τον αντίπαλο που βρίσκει τον τοποθετεί στη γενική κατηγορία της παράδοσης. Παρά το ότι η παράδοση, από τη στιγμή που παγιώθηκε το σύγχρονο κράτος, δεν υπάρχει με την έννοια που της έδωσε ο Μαξ Βέμπερ⁴¹, εντούτοις πάντα εφευρίσκεται ένα σύνολο χαρακτηριστικών, τα οποία τοποθετούνται υπό τη σκέπη του όρου παράδοση⁴². Οι διαμάχες που εκτυλίσσονται τα τελευταία χρόνια γύρω από την αντίθεση που δημιουργεί ο άξονας "παράδοση-εκσυγχρονισμός", συνιστούν μια μετεξέλιξη παρελθουσών διαμαχών, που είχαν σαν αποτέλεσμα το θεσμικό αποκλεισμό κατηγοριών του εθνικού πληθυσμού από τις διαδικασίες διάθεσης των προσόδων.

Πριν όμως τεθεί το θεωρητικό περίγραμμα για την ανάλυση του συστήματος των αποκλεισμών, στην παγίωση του οποίου στοχεύει η ενεργοποίηση της "λαϊκιστικής" αναπαράστασης⁴³, θα ήταν χρήσιμο να εξεταστούν, συνοπτικά, οι προϋποθέσεις πρόσβασης στα διάφορα πεδία του ελληνικού κράτους. Στο εσωτερικό του ελληνικού κράτους, από την ίδρυσή του και μέχρι το 1974 που σταματά πλέον επίσημα να υπάρχει εσωτερικός εχθρός, δημιουργήθηκαν – αναφορικά με συγκεκριμένα συστήματα αναπαραστάσεων (ιδεολογίες) – τρεις μεγάλοι διχοτομικοί άξονες, θεσμικού χαρακτήρα, που καθόριζαν τους όρους πρόσβασης στη δημόσια απασχόληση και γενικότερα στο χώρο των οικονομικών ευκαιριών.

Ο πρώτος συγκροτήθηκε γύρω από τη γλωσσική αντίθεση και ήταν αυτός που καθόρισε τη συγκρότηση των διαφόρων πεδίων του κράτους (πολιτικό, διοικητικό, φιλολογικό, νομικό, κ.λπ.), αλλά και τη συγκρότηση της νεοελληνικής, εθνικής ιδεολογίας. Έχει τα κύρια αποτελέσματά του κατά τον 19ο αιώνα, χωρίς όμως αυτό να σημαίνει πως η γλωσσική αναπαράσταση έχασε τη δύναμή της. Τούτη η εθνογλωσσική ιδεολογία είναι το θεμέλιο πάνω στο οποίο στηρίζεται η επιλογή από τους εκπαιδευτικούς θεσμούς των "επιλέκτων", ενώ η εσωτερικέυσή της συνιστά βασική προϋπόθεση πρόσβασης στο χώρο των οικονομικών ευκαιριών και της κοινωνικής ισχύος. Ο δεύτερος, που αναδιπλασιάζει τον πρώτο, ξεκινά από τις ενδημικές φατριακές αντιπαλότητες και καταλήγει, σε εθνικό επίπεδο, στον πολιτικό διπολισμό. Δημιουργείται ταυτόχρονα με τη συγκρότηση του κοινοβουλευτισμού (μέσα 19ου) και είναι δραστικός, με διακυμάνσεις και γεωγραφικές αποχρώσεις, μέχρι και τη μεταπολίτευση. Οι ιδεολογίες πάνω στις οποίες στηρίζεται – και βάσει των οποίων νομιμοποιεί την πρόσβαση στο χώρο των οικονομικών ευκαιριών – είναι η της συγγένειας και αυτή της παραταξιακής συνάφειας. Ο τρίτος, που αναδιπλασιάζει τους δύο προηγούμενους, σχηματίζεται ταυτόχρονα με τον κατονομασμό και το θεσμικό αποκλεισμό του εσωτερικού εχθρού (*Ιδιώνυμο*, 1928) και είναι επίσης δραστικός μέχρι και τη μεταπολίτευση. Ωστόσο, τούτος ο θεσμικός αποκλεισμός επιτρέπει τη δημιουργία του πρώτου μοντέρνου, κομματικού χώρου στην Ελλάδα (ΚΚΕ). Στη συνέχεια, το προηγούμενο σύστημα θεσμικών λογικών ως προς την πρόσβαση και τον αποκλεισμό, σχεδόν καταρρέει. Τα πιστοποιητικά κοινωνικών φρονημάτων εξαφανίζονται από το προσκήνιο, αν και οι λογικές που τα διαπερνούσαν, παρέμειναν ακόμη για κάποια χρόνια στο παρασκήνιο. Εδώ αρχίζει, ταυτόχρονα, να δημιουργείται ένας νέος άξονας, που μια από τις εκφράσεις του είναι η "αγοραία" και κατόπιν η "λαϊκιστική" αναπαράσταση των κοινωνικοπολιτικών σχέσεων, κάτι που επιχειρεί να ενοποιήσει, υπό την ασαφή σκέπη της εκσυγχρονιστικής επαγγελίας, τα παλαιότερα στρώματα του αστικού χώρου. Πρόκειται ουσιαστικά για μια νέα μετατόπιση των σχέσεων δύναμης, κάτι που κάνει επίκαιρες τις παρατηρήσεις του Ν. Elias για την κοινωνιογένεση του κράτους:

"Πάντα παράγεται το αποτέλεσμα, δηλαδή η μετατόπιση των σχέσεων δύναμης. Το σύστημα, από αυτή τη διαδικασία, τείνει επίσης, μετά από πολλούς αποκλεισμούς, στο να εκχωρήσει σε μερικούς ένα συνεχώς αυξανόμενο αριθμό ευκαιριών"⁴⁴.

Οι περισσότεροι συγγραφείς που επιχειρούν να εντοπίσουν τα κοινωνικά στρώματα που υιοθετούν τις "λαϊκιστικές" αναπαραστάσεις, καταλήγουν σε γενικές και αόριστες διαπιστώσεις. Ο κοινός παρονομαστής είναι η ταύτιση της πολιτικής τοποθέτησης στο χώρο του ΠΑΣΟΚ με τον ιδίομορφο "μικροαστισμό" που αναπτύχθηκε στο εσωτερικό του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού⁴⁵. Ωστόσο, υπάρχουν και πιο περίπλοκες απόψεις. Είναι, για παράδειγμα αυτή του Α.Α. Κύρτση, ο οποίος συναρτά τα φαινόμενα με τις γεωγραφικές και τις κοινωνικοεπαγγελματικές ανακατατάξεις της μεταπολεμικής περιόδου. Ωστόσο, ο συγγραφέας αποποιείται την κοινωνιολογική ανάλυση, όταν ταυτίζει τον "πολυσυλλεκτισμό των κομμάτων" με θυμικές παρορμήσεις των πολιτών:

"Το έθνος, η οικογένεια, το άγχος για την εν δυνάμει απειλή του κοινωνικού κύρους, ο αγώνας για την κοινωνική καταξίωση, καθετί που μπορεί να τροφοδοτήσει τις ψυχοδυναμικές διαστάσεις της υποκειμενικότητας, ιδιαίτερα των μικροαστικοποιημένων μαζών που προέκυψαν από την κοινωνική κινητικότητα του μεταπολέμου, αποτελούν σημαντική πηγή του πολιτικού λόγου"⁴⁶.

Στην παραπάνω πρόταση υπάρχει η απαξιωτική αντιμετώπιση ορισμένων κοινωνικών ομάδων και τριών μείζονων ιδεολογικών θεματικών, οι οποίες παράγουν αλληλεξαρτήσεις. Υπάρχει δηλαδή η απαξιωτική αντιμετώπιση μιας μερίδας πολιτών και των αντιλήψεων τους για τον κοινωνικό κόσμο και τη θέση τους μέσα στον κόσμο. Έθνος, οικογένεια και αντίληψη της κοινωνικής θέσης δεν αποτελούν "ψυχοδυναμικές διαστάσεις της υποκειμενικότητας" ούτε αόριστες αυταπάτες, αλλά συστήματα αναπαραστάσεων του κοινωνικού κόσμου και του κοινωνικού δεσμού, τα οποία γίνονται αποδεκτά από μεγάλα τμήματα του πληθυσμού. Ωστόσο, το μείζον κοινωνιολογικό απόηχο έγκειται αλλού: Στο ότι παραβλέπεται πως η πολιτική δράση είναι εφικτή γιατί τα υποκείμενα έχουν κωδικοποιημένο τον κόσμο με τον ίδιο τρόπο⁴⁷. Έτσι, δε θα μπορούσαμε παρά να θεωρήσουμε τα πολιτικά κόμματα που δραστηριοποιούν αυτές τις αναπαραστάσεις, ως μακιαβελικούς υποκριτές που μετέρχονται κάθε μέσο προκειμένου να καταλάβουν την εξουσία.

Οι θεωρίες των σχέσεων πατρωνείας-πελατείας ίσως να είχαν κάποια βάση πριν από τη μεταπολίτευση, όταν ένα μεγάλο τμήμα του πληθυσμού (κομμουνιστές, "χαρακτηρισμένοι", "συνοδοιπόροι") αποκλειόταν από το μεγαλύτερο τμήμα του χώρου των οικονομικών ευκαιριών και της κοινωνικής ισχύος. Το παράδοξο είναι πως δραστηριοποιήθηκαν, από θεωρητικούς της ταξικής ανάλυσης, όταν άρθηκαν οι προηγούμενοι αποκλεισμοί. Οι θεωρίες του λαϊκισμού θα μπορούσαν να διατυπωθούν στα

μέσα της δεκαετίας 1950 ή και 1960, όταν στο πολιτικό παιχνίδι άρχισε να προτάσσεται το χάρισμα του ηγέτη. Το παράδοξο είναι πως δραστηριοποιήθηκαν, επίσης από θεωρητικούς της ταξικής ανάλυσης, στις αρχές της δεκαετίας 1980, όταν το σύστημα των αναπαραστάσεων που δημιουργήθηκε από μερίδες των προηγούμενα αποκλεισμένων βρήκε τη δυναμική πολιτική του έκφραση. Τούτες οι διαφορές χρονικότητας υποδηλώνουν τη συγκυριακή προσαρμογή των κοινωνικών και πολιτικών θεωριών.

Αν οι θεωρίες της πατρωνείας θα μπορούσαν, έστω οριακά, να κατανηθούν αναφορικά με τις έννοιες της κριτικής κοινωνιολογίας ή της κριτικής κοινωνικής θεωρίας, οι θεωρίες του λαϊκισμού δύσκολα θα μπορούσαν να αποκοπούν από την εμπάθεια που δημιουργεί η πρακτική διάψευση της κοινωνικής θεωρίας πάνω στην οποία στηρίχτηκαν. Εφευρίσκουν τα πιο απίθανα επιχειρήματα για να εγκалέσουν τους κυριαρχούμενους στη θέση που η "κοινωνική θεωρία" τους παραχώρησε.

Μέχρι τώρα διαπεράσαμε, εν συντομία, τις λογικές που ενώνουν τις δύο θεωρίες, οι οποίες αρνητικοποιούν ορισμένους τρόπους δημιουργίας κοινωνικών δεσμών και αλληλεξαρτήσεων. Διαπιστώσαμε πως πρόκειται για ιδιόμορφες, ετερόχρονες συνθέσεις των θεωριών της διαμάχης, που διατυπώθηκαν στο εσωτερικό της δυτικής νεωτερικότητας. Ωστόσο, το πρόβλημα που παραμένει αφορά στις ανθρωπολογικές αρχές πάνω στις οποίες στηρίζονται η κοινωνική συνοχή – αλλά και η αντιπαλότητα – και που, βεβαίως, δεν είναι αυτές που προκύπτουν από την ταξική αλληλεγγύη. Εξάλλου και η τελευταία δε δημιουργήθηκε εκ του μηδενός ή πάνω σε έναν άμορφο ατομισμό, ο οποίος βασίλευε πριν διατυπωθεί η θεωρία της ταξικής αλληλεγγύης και συγκροτηθεί η ιδέα της συντροφικότητας.

Η θεωρία της ταξικής αλληλεγγύης δε βρήκε την απόκριση που πρόσμενε η κριτική κοινωνιολογία. Αυτό όμως δε θα μπορούσε να μας οδηγήσει σε μια άρνηση της κοινωνίας, με το επιχείρημα πως είναι ανίκανη να αφομοιώσει το κριτικό περιεχόμενο της θεωρίας. Εξάλλου δεν πρέπει να ξεχνάμε πως τα προτάγματα της κοινωνικής θεωρίας έγιναν γνωστά, έστω και υπό τη μορφή αφορισμών, από τους ανθρώπους. Ίσως και η μάλλον εκ του ασφαλούς πρόταξή τους. Συνεπώς, για να κατανοήσουμε τον κοινωνικό κόσμο, τους δεσμούς και τις αντιπαλότητες που δημιουργούνται στο εσωτερικό του, οφείλουμε να βρούμε τα σημεία εκείνα που καθιστούν εφικτή την κοινωνική συνοχή. Αναμφίβολα, οι συνεκτικοί δεσμοί υπάρχουν γιατί δραστηριοποιούν κοινές αναπαραστάσεις του κοινωνικού κόσμου και γιατί έχουν βρει μια στοιχειώδη, θεσμική κατοχύρωση, η οποία και εγγυάται την αναπαραγωγή τους.

Πού όμως στηρίζονται οι δεσμοί που αποτρέπουν τη γενίκευση της κοινωνικής σύρραξης; Δε θα μπορούσαν παρά να στηρίζονται σε στοιχεία της ίδιας τάξης με αυτά πάνω στα οποία στηρίζονται οι θεωρίες της κοινωνικής διαμάχης, δηλαδή στις αντιλήψεις του κοινωνικού κό-

σμου, οι οποίες θεσμοποιούνται και εξασφαλίζουν τους δεσμούς ανάμεσα στους ανθρώπους. Τα βασικότερα στοιχεία πάνω στα οποία σφυρηλατούνται οι κοινωνικοί δεσμοί στην Ελλάδα είναι η αντίληψη της συγγένειας και αυτή της παραταξιακής συνάφειας. Η πρώτη αντίληψη αναπτύχθηκε στο εσωτερικό του κοινοτισμού, η δεύτερη μέσα στους κοινοβουλευτικούς θεσμούς.

Οι δύο αντιλήψεις δε θα μπορούσαν να αναπτυχθούν από μόνες τους και χωρίς την πρόσδεσή τους με τον κόσμο των βιωμάτων και της ασφάλειας, που τα τελευταία δίνουν στους ανθρώπους. Δε θα μπορούσαν να υπάρξουν χωρίς κάποιους θεσμούς, οι οποίοι εγγυώνται την αναπαραγωγή τόσο του βιώματος, όσο και της συσσωρευμένης εμπειρίας. Πριν όμως περάσουμε σε μια απόπειρα ερμηνείας, θα ήταν χρήσιμο να δούμε τις σχέσεις ανάμεσα στην κοινωνικοεπαγγελματική δομή και τις αντιλήψεις του κοινωνικού δεσμού⁴⁸.

*Ποιοι από τους παρακάτω παράγοντες πιστεύετε πως δένουν ένα σύνολο ανθρώπων με τρόπο διαρκή και σταθερό;**

Σύνολο

Εργοδότες, ελεύθερα επιστημονικά επαγγέλματα	Γλώσσα (52%)	Ίδιες εμπειρίες (42%)	Ιδεολογία (35%)	52
Στελέχη	Γλώσσα (44%)	Ίδιες εμπειρίες (43%)	Ιδεολογία (37%)	196
Εκτελεστικοί υπάλληλοι	Γλώσσα (45%)	Ίδιες εμπειρίες (33%)	Θρησκεία (49%)	181
Μικροεπιτηδευματίες	Γλώσσα (42%)	Συγγένεια (38%)	Θρησκεία (45%)	101
Εργατοτεχνίτες	Γλώσσα (40%)	Συγγένεια (27%)	Θρησκεία (36%)	86
Αγρότες	Γλώσσα (40%)	Συγγένεια (53%)	Θρησκεία (53%)	92

* Παρατίθενται τα ποσοστά των τριών δημοφιλέστερων απαντήσεων κατά ομάδα. Δε λαμβάνονται υπόψη οι απαντήσεις των νοικοκυρών.

Ο προηγούμενος πίνακας καθιστά σαφές πως οι διαφοροποιήσεις επιτελούνται στο εσωτερικό μιας κοινής, εθνογλωσσικής αντίληψης του κοινωνικού δεσμού. Η κύρια διαφοροποίηση προκύπτει από την πρόσδεση ή μη σε θεσμικά πλέγματα. Ανάλογα με την πρόσδεση ή μη σε θεσμικά πλέγματα, εμφανίζονται δύο διαφορετικές ομάδες αντιλήψεων του κοινωνικού δεσμού. Η πρώτη σχηματίζεται από την αποδοχή σύγχρονων αντιλήψεων, η δεύτερη από την αποδοχή παραδοσιακών.

Οι κοινωνικο-επαγγελματικές ομάδες των εργοδοτών-ελεύθερων επισημονικών επαγγελματιών και των στελεχών, πλούσιες σε οικονομικό και εκπαιδευτικό κεφάλαιο, προκρίνουν είτε τον ατομικό εμπειρισμό, είτε την ιδεολογία. Στην περίπτωση του ατομικού εμπειρισμού έχουμε μια λογική κοινωνικής εσωστρέφειας, καθώς οι ίδιες εμπειρίες παραπέμπουν σε ίδιες κοινωνικές και ατομικές τροχιές, δηλαδή το περιβάλλον καταγωγής⁴⁹, τη μακρά για τα μέλη της ομάδας παραμονή στους εκπαιδευτικούς θεσμούς⁵⁰, τις ίδιες περίπου συνθήκες εργασίας και διαβίωσης. Η ιδεολογία, όπως και οι κοινές εμπειρίες, δεν εξασφαλίζεται από συγκεκριμένα θεσμικά πλέγματα. Με αυτή λειτουργούν τα πολιτικά κόμματα, οι εκπαιδευτικοί θεσμοί, όλο εν τέλει το θεσμικό οικοδόμημα της κοινωνίας. Η πρόκριση της ιδεολογίας είναι και αποτέλεσμα της γνώσης των κοινωνικών θεωριών και των ιδεολογικών σχημάτων που μεταφέρουν οι τελευταίες, κάτι που αναμφίβολα σχετίζεται με το εκπαιδευτικό κεφάλαιο. Οι ομάδες των μικροεπιτηδευματιών, των αγροτών και, δευτερευόντως, των εργατοτεχνιτών προκρίνουν τις σχέσεις συγγένειας και τη θρησκεία. Τόσο οι σχέσεις συγγένειας, όσο και η θρησκεία αποτελούν θεσμικά πλέγματα, μέσα στα οποία έχουν κατατεθεί τα προηγούμενα βιώματα των ανθρώπων. Οι φτωχές σε εκπαιδευτικό κεφάλαιο ομάδες προκρίνουν τους "παραδοσιακούς" δεσμούς, γιατί αυτοί προφανώς τους παρέχουν στηρίγματα.

Η ιδεολογία και η συγγένεια είναι οι δύο παράγοντες που ενσωματώνονται στην αντίληψη της πολιτικής συνάφειας και διαχωρίζουν τον κοινωνικό χώρο σε δύο περιοχές κοινωνικών θέσεων, πρακτικών και αντιλήψεων: Στην παραδοσιακή και στη σύγχρονη. Οι θεωρίες της πατρωνείας και του λαϊκισμού δεν είναι τίποτα άλλο παρά οι μομφές της μιας περιοχής για τον τρόπο που λειτουργεί η άλλη. Ωστόσο, δεν πρέπει να παραβλέπεται πως οι όροι της κοινωνικής ενσωμάτωσης, των οικονομικών ευκαιριών και της κοινωνικής, εν τέλει, ισχύος είναι διαφορετικοί για την καθεμία από τις δύο περιοχές. Οι αντιλήψεις που εκπορεύονται από τη συγγένεια είναι δραστικές γιατί η οικογένεια είναι ίσως το μόνο εχέγγυο, το οποίο διαθέτουν τα κυριαρχούμενα ή και τα εύθραυστα στρώματα, στο παιχνίδι της κοινωνικο-οικονομικής ενσωμάτωσης. Η ιδεολογία δε θα μπορούσε παρά να είναι το ατού των διαχειριστών των αναπαραστάσεων, από τις τάξεις των οποίων προκρίνονται, κατά μείζονα λόγο, και οι πολιτικοί εκπρόσωποι.

Η συγγένεια και η παραταξιακή συνάφεια, που δημιουργείται είτε ως συνέχεια των λογικών της συγγένειας είτε ως αποτέλεσμα της ιδεολογίας, αποτελούν τους στοιχειώδεις δεσμούς με τους οποίους δημιουργούνται οι αλυσίδες των αλληλεξαρτήσεων. Ωστόσο, οι θυμικές προϋποθέσεις πάνω στις οποίες οικοδομούνται οι στοιχειώδεις δεσμοί, αποτελούν ένα ευρύ πεδίο διερεύνησης, το μοντέλο του οποίου θα σχηματοποιηθεί σε μίαν άλλη εργασία.

Σημειώσεις

1. Η διάκριση των εννοιών *culture* και *civilization* ήταν αποτέλεσμα μιας μακράς διαδικασίας στις Δυτικές κοινωνίες (βλ. σχετικά, Ν. Elias, *Η διαδικασία του πολιτισμού*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 1996 (μετ.)). Η έννοια της *culture* έχει έντονο κοινωνιολογικό περιεχόμενο, καθώς εγκαθιδρύει μια διάκριση ανάμεσα στα *cultivés* κοινωνικά στρώματα και στο λαό. Στην Ελλάδα, η έννοια που πλησιάζει περισσότερο τις κοινωνικές σημασίες της *culture* είναι αυτή της μόρφωσης. Ο όρος *κουλτούρα* μπήκε στην Ελλάδα μετά τη μεταμοντέρνα έκρηξη. Ωστόσο, τα τελευταία χρόνια, ο όρος *κουλτούρα* χρησιμοποιείται ευρέως, ειδικά στο πλαίσιο της "κοινωνικής" και "πολιτικής" θεωρίας, ως μια έννοια φάρος, η οποία επιχειρεί να δρομολογήσει με ένα νέο τρόπο την εννοιολογική πλεύση της νεωτερικότητας (βλ. ενδεικτικά, Ν. Δεμερτζής, *Κουλτούρα, νεωτερικότητα, πολιτική κουλτούρα*, Παπαζήσης, Αθήνα, 1989). Δε θα μπω εδώ σε αντιπαραθέσεις, αλλά θα αρκεστώ να δηλώσω πώς χρησιμοποιώ την έννοια του πολιτισμού, γιατί είναι αυτή που δίνει περιεχόμενο στο είδος και στην αντίληψη των αλληλεξαρτήσεων χωρίς τις οποίες δε θα υπήρχαν ανθρώπινες κοινωνίες.

2. J.-C. Passeron, *Le raisonnement sociologique*, Nathan, Παρίσι, 1991, σ. 21-24.

3. Επ' αυτού βλ. και J. Habermas, *Ο φιλοσοφικός λόγος της νεωτερικότητας*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 1993 (μετ.), σ. 15-19.

4. Για μια αναλυτική παρουσίαση, βλ. F. Chazel, *La theorie analytique de la societe dans l'oeuvre de T. Parsons*, Mouton, Παρίσι, 1974, σ. 30-35 και 135-149.

5. Ο ιδεότυπος των "εκσυγχρονισμένων" κοινωνιών περιλαμβάνει την τεχνο-επιστημονική διαφοροποίηση, τους ρυθμούς κυκλοφορίας κεφαλαίων, αγαθών, προσώπων και πληροφοριών, την εκβιομηχάνιση και την οικονομική μεγέθυνση, την έλλογη οργάνωση της διοίκησης και του κράτους. Βλ. σχετικά, R. Boudon, F. Bouricaud, *Dictionnaire critique de so-ciologie*, PUF, Παρίσι, 1982, σ. 363-370.

6. Βλ. σχετικά Ν. Μουζέλης, "Ταξική δομή και σύστημα πολιτικής πελατείας", Κ. Κοντογιώργης (επιμ.), *Κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα*, Εξάντας, Αθήνα, 1977.

7. Βλ. σχετικά R. Bentix, *Nation building and citizenship*, Witey, Λονδίνο, 1968.

8. Η πλέον διαδεδομένη άποψη είναι πως στην "περιφέρεια" του καπιταλισμού απουσιάζει η "κοινωνία των πολιτών" και οι κοινωνικές τάξεις δημιουργούνται από τις άμεσες παρεμβάσεις του κράτους. Βλ. ενδεικτικά, Κ. Βεργόπουλος, Χαραλάμπης (επιμ.), *Το κράτος στον περιφερειακό καπιταλισμό*, Εξάντας, Αθήνα,

9. L. Roriger, "Bibliography", S.N. Eisenstadt, R. Lemarchand (ed.), *Political clientelism, patronage and development*, Juge, Λονδίνο, 1981, σ. 297-330.

10. J. K. Campbell, *Honour, family and patronage*, Clarendon Press, Οξφόρδη, 1964.

11. J. K. Campbell, P. Sherrard, *Modern Greece*, E. Benn Ltd., Λονδίνο, 1968. Βλ. επίσης, J. Meynaud, *Πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα*, Αθήνα, 1974, (μετ.).

12. Βλ. ενδεικτικά τις διάφορες μελέτες στο συλλογικό τόμο, Γ. Κοντογιώργης (επιμ.), *Κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα*, Εξάντας, Αθήνα, 1977. Βλ. το συλλογικό επίσης τόμο, *Το κράτος στον περιφερειακό καπιταλισμό*, Εξάντας, Αθήνα, 1986.

13. Ο "μπάρμπας στην Κορώνη", υποκαταστάθηκε μερικώς από τους "η-μετέρους" ή τα "δικά μας παιδιά". Η κομματική ένταξη του υποκειμένου και οι οικογενειακές γνωριμίες γίνονται αντιληπτές ως βασικές προϋποθέσεις της κάθε επιβιωτικής προσπάθειας και του "βολέματος". Ωστόσο, δεν υπάρχουν αναλύσεις που να συνδέουν τούτες τις αντιλήψεις με τα στοιχεία της κοινωνικής δομής, πολύ δε περισσότερο με τους απερίσκεπτους αφορισμούς της "κοινωνικής θεωρίας".

14. Β. Φίλιας, *Κοινωνιολογικές προσεγγίσεις, Σύγχρονη Εποχή*, Αθήνα, 1983, σ. 100 κε.

15. Σχετικά με την εισαγωγή δικαϊκών πλαισίων, βλ. Ν. Πανταζόπουλος, "Τόπος και νόμος στη συλλογική συνείδηση των Ελλήνων", Μ. Κομνηνού, Ε. Παπαταξιάρχης (επιμ.), *Κοινότητα, κοινωνία και ιδεολογία*, Παπαζήσης, Αθήνα, 1990, σ. 193-234. Βλ. και Α. Βαζουρας, *Έθνος και κράτος εις την νεωτέραν Ελλάδα*, Παπαζήσης, Αθήνα, 1974.

16. Κατά τη γνώμη μου εδώ βρίσκεται όχι μόνο ο λόγος που δεν αναπτύχθηκε η κοινωνική έρευνα στην Ελλάδα, αλλά και ο λόγος που παρέμειναν σε χαμηλά επίπεδα ανάπτυξης οι πολιτικές ή οι της διοίκησης επισημίες. Τούτο εξηγεί και το ότι, τόσο οι μεν όσο και οι δε, είναι στραμμένες προς φιλοσοφικές και επιστημολογικές αφαιρέσεις παρά προς εμπειρικές διερευνήσεις και αναλύσεις. Το ότι, δηλαδή, γίνονται περισσότερες συζητήσεις για την επιστημονική τους υπόσταση και λιγότερες έρευνες και το ότι, ως συνέπεια, η επιστημολογία τους δεν είναι το επιστέγασμα μακροχρόνιας ερευνητικής πρακτικής αλλά μεταφορά συζητήσεων, που κατά καιρούς λαμβάνουν χώρα στο εσωτερικό των επιστημών της κοινωνίας. Αυτό πιθανόν να οφείλεται στο ότι το πρόταγμα ενός μοντέλου οργάνωσής τους και μόνο, είναι ο ασφαλέστερος τρόπος περιχαράκωσης μιας σημαντικής θέσης από τους πρόσκαιρα εκπατρισμένους "μαθητευόμενους μάγους". Επ' αυτού, θα μπορούσε να ανατρέξει κάποιος στις μελέτες του Β. Niane και του Υ. Dezalay, οι οποίοι, από διαφορετική σκοπιά, εξετάζουν τις εθνικές επιπτώσεις μιας πολυεθνικής μορφής συμβολικού κεφαλαίου που διαχέεται στον πλανήτη. Βλ. Β. Niane, "Le transnational: Signe d'excellence", *Actes de la Recherche en Sciences Sociales*, 95/1992, σ. 13-25. Υ. Dezalay, "Multinationales d'expertise et «déperissement de l'Etat»", *Actes de la Recherche en Sciences Sociales*, 96-97/1993, σ. 297-330.

17. Μ. Weber, *La ville*, Aubier Montaigne, Παρίσι, 1981 (μετ.), σ. 195-197.

18. Ζ. Καρκοπινό, *Η καθημερινή ζωή στη Ρώμη στο απόγειο της αυτοκρατορίας*, Παπαδήμας, Αθήνα, 1988, σ. 219-221.
19. M. Weber, *La ville*, ο.π., σ. 195-197.
20. Επ' αυτού, βλ. S. Guth, "Un paradigme perdu: La coalescence des segments", S. Guth (dir.), *Une sociologie des identites est-elle possible*, L' Harmattan, Παρίσι, 1994, σ. 157-172.
21. Βλ. Κ. Τσουκαλάς, *Κοινωνική ανάπτυξη και κράτος*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1981, σ. 323.
22. Η ιδέα του "τμηματικού δικτύου" δημιουργείται μετά από την παρατήρηση της βορειοαφρικανικής περίπτωσης. Βλ. σχετικά, E. Gellner, "Introduction", E. Gellner, J. Waterbury, *Patrons and clients in Mediterranean societies*, Duckworth, Λονδίνο, 1977.
23. Ο ορισμός είναι του D. J. Powell ("Peasant society and clientelistic politics", *American Political Science Review*, 64/1970) και αναφέρεται από τον Κ. Τσουκαλά (Κοινωνική ανάπτυξη και κράτος, ο.π., 323 κε).
24. N. Abercrombie, S. Hill, "Patronage and paternalism", *British Journal of Sociology*, 27/1976.
25. Μ. Κομνηνού, "Η τοπική διάσταση στο πελατεικό σύστημα", Μ. Κομνηνού, Ε. Παπαταξιάρχης (επιμ.), *Κοινότητα, κοινωνία και ιδεολογία*, ο.π., σ. 302-304.
26. Στο ίδιο, σ. 326 κε.
27. A. Georgoulas, *Espace social local et structure des reclassements*, Διδακτορική διατριβή, Στρασβούργο, 1990.
28. E. C. Banfield, *The moral basis of a backward society*, The Free Press, Glencoe, 1958, σ. 85-86.
29. Βλ. σχετικά, J. Boissevain, "When the saints go marching out: Reflections on the decline of patronage in Malta", E. Gellner, J. Waterbury (ed.), *Patrons and clients in Mediterranean societies*, Duckworth, Λονδίνο, 1977 και H. Vermeulen, "Το βάρος του παρελθόντος. Η εξουσία στο χωριό του Κάιν και του Άβελ", Ε. Παπαταξιάρχης, Θ. Παραδέλης (επιμ.), *Ανθρωπολογία και παρελθόν*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 1993.
30. Βλ. ενδεικτικά, E. Gellner, "Introduction", E. Gellner, J. Waterbury (ed.), *Patrons and clients in Mediterranean societies*, ο. π.
31. Βλ., για παράδειγμα, J.K. Cambell, P. Sherrard, *Modern Greece*, E. Benn Ltd., Λονδίνο, 1968.
32. B. Kayser, *Exode rural et attraction urbaine en Grèce*, ΕΚΚΕ, Αθήνα, 1971. Η έρευνα αφορούσε 7 χωριά της Πάρου, 9 της Μεσσηνίας, 4 της Καρδίτσας και 7 της Δράμας. Το δείγμα περιλαμβάνει αποκλειστικά άνδρες.
33. Βλ. σχετικά A. Georgoulas, *Espace social local et structure des reclassements*, ο.π.
34. Για μια επαναδιατύπωση αυτής της θεωρίας, βλ. S. Guth, "Un paradigme perdu: La coalescence des segments", ο.π.
35. Εδώ βεβαίως δεν αναφέρονται σε φαινόμενα διαφθοράς, χρηματισμού ούτε και στη διάχυτη, απλοϊκή, ισοπεδωτική έως και μηδενιστική, άποψη: "Όλοι τους ίδιοι είναι" ή "όλοι τους τα παίρνουν", κ.λπ. Αναφέρομαι

στην αμφισβήτηση των διαδικασιών πρόσβασης ή της επαγγελματικής ανέλιξης στο δημόσιο που δημοσιοποιούνται μέσω των στηλών εφημερίδων που φιλοξενούν γράμματα αναγνωστών.

36. Χ. Λυριντζής, Το τέλος των "τζακιών". *Κοινωνία και πολιτική στην Αχαΐα του 19ου αιώνα*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1991, σ. 134-148.

37. Επ' αυτού βλ., Κ. Τσουκαλάς, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1976.

38. Βλ. Δ. Ψυχογιός, *Φόροι, προίκες, σταφίδα και ψωμί*, ΕΚΚΕ, Αθήνα, 1987.

39. Τούτες οι θολές και επιστημονικά αναποτελεσματικές έννοιες δε θα μπορούσαν να προωθηθούν αν δεν στηρίζονταν στην ταλαντευόμενη άποψη περί "αυτονομίας της πολιτικής σφαίρας". Ωστόσο, τούτη η θέση παραμένει απλοϊκή για το λόγο πως παραγνωρίζει την "αλυσίδα των αλληλεξαρτήσεων" που δημιουργείται στο εσωτερικό ενός κοινωνικού σχηματισμού (βλ. Ν. Elias, *La dynamique de l' Occident*, Calmann-Lévy, Παρίσι, 1975 (μετ.)). Κατά τη περίοδο κοινωνικών μετασχηματισμών, ανάμεσα στις διάφορες "σφαίρες" δημιουργούνται σχέσεις αλληλεξάρτησης που έχουν ως αποτέλεσμα και τον επιμερισμό των φορέων στις νέες επαγγελματικές θέσεις, αλλά και την αλλαγή των αντιλήψεων του κοινωνικού κόσμου. Για μια περαιτέρω θεωρητική ανάπτυξη, βλ. Α. Georgoulas, Ν. Katrivesis, "Identités collectives et dynamique de la société grecque", *Regards Sociologiques*, 6/1994.

40. Εδώ θα μπορούσαμε να παρατηρήσουμε πως το εγγενές πρόβλημα των κοινωνικών επιστημών στην Ελλάδα είναι η "εποπτεύουσα" θέση αυτού που ονομάστηκε "κοινωνική θεωρία", κάτι που απαξιώνει την εμπειρική έρευνα πάνω στις κοινωνικές τροχιές των συγκεκριμένων ανθρώπων και στις σχέσεις που οι τελευταίοι δημιουργούν μεταξύ τους. Η προσέγγιση είναι πάντα μακροσκοπική και γίνεται από τη σκοπιά ηθικο-πολιτικών -και βεβαρυμένων- κατηγοριών. Βλ. για παράδειγμα, Χ. Λυριντζής, Μ. Σπουρλαδάκης, "Περί λαϊκισμού. Μια σύνθεση με αφορμή την ελληνική βιβλιογραφία", *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 1/1993, σ. 133-162. Ωστόσο μόνο ένα σύνολο μικροσκοπικών προσεγγίσεων θα μας επέτρεπαν να σχηματίσουμε μια κάπως ακριβή εικόνα των σχέσεων και των διακυβευμάτων στο επίπεδο που συναρθρώνονται η κοινωνία και η πολιτική. Απ' αυτήν την άποψη, η μελέτη του Γ. Μαυρογορδάτου, έστω κι από τη σκοπιά της πολιτικής επιστήμης, συνιστά πρότυπο προσέγγισης. Βλ. Γ. Μαυροκορδάτος, *Μεταξύ Πιτυοκάμπης και Προκρούστη. Οι επαγγελματικές οργανώσεις στην Ελλάδα*, Οδυσσέας, Αθήνα, 1988.

41. Επ' αυτού βλ., Α. Γεωργούλας, "Διαφοροποίηση και συλλογικές ταυτότητες. Υποθέσεις για την κατασκευή των ομάδων ένταξης στις σύγχρονες κοινωνίες", *Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών*, 17/1995.

42. Βλ. για παράδειγμα την ανάλυση της δημοσιοϋπαλληλικής εκπροσώπησης, σε πεδία που δεν ισχύει το κριτήριο της επετηρίδας ως προς την πρόσληψη, Α. Μακρυδημήτρης, "Συλλογικές διεκδικήσεις και διοικητικές μεταρρυθμίσεις: Όψεις της ελληνικής διοικητικής κουλτούρας", *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 3/1994, σ. 135-152.

43. Παραθέτω τον, ηθικά φορτισμένο, λόγο των Χ. Λυριντζή και Μ. Σπουρδαλάκη: "Έτσι λαϊκισμός είναι και οι πείσμονες προσπάθειες για την προστασία κεκτημένων δικαιωμάτων αλλά και κρατικές παροχές και προ-

σλήψεις με κοινωνικά-κομματικά κριτήρια" (ο.π., σ. 160). Αλίμονο όμως αν η κοινωνική επιστήμη υιοθετούσε ιδέες της πολιτικής πολεμικής και στήριζε εκεί πάνω τις αναλύσεις της. Σε ελεύθερη απόδοση, γιατί να είναι λαϊκισμός η άρνηση να αντιληφθεί κάποιος τις κοινωνικοπολιτικές σχέσεις όπως επιτάσσει το δέον μιας κοινωνικής θεωρίας;

44. N. Elias, *La dynamique de l' Occident*, ο. π., σ. 33.

45. Βλ. ενδεικτικά, Α. Ελεφάντης, *Στον αστερισμό του λαϊκισμού*, Πολίτης, Αθήνα, 1991.

46. Α.Α. Κύρτσης, "Πολιτική νομιμοποίηση και οικονομικός εκσυγχρονισμός", Η. Κατσούλης, Τ. Γιαννίτσης, Π. Καζάκος (επιμ.), *Η Ελλάδα προς το 2000*, Παπαζήσης, Αθήνα, χ.χ., σ. 17-34.

47. P. Bourdieu, "Espace social et génèse des classes", *Actes de la Recherche en Sciences Sociales*, 52-53/1984, σ. 3-12.

48. Τα αποτελέσματα προέρχονται από την έρευνα Ν. Κατριβέσης, Α. Γεωργούλας (κ.α.), *Σχέσεις παράδοσης-εκσυγχρονισμού στην Ελλάδα: Κοινωνικές δομές και ο χώρος των αντιλήψεων*, Παν/μιο Μακεδονίας-ΓΓΕΤ, 1996 (online).

49. Η διαγώνιος του πίνακα κοινωνικοεπαγγελματική ομάδα υποκειμένου προς κοινωνικοεπαγγελματική ομάδα πατέρα περιέχει το 36,3% της πληροφορίας (πίνακας=7X7) ($\chi^2=387,03$ βε=25). Τα σταθμισμένα υπολείμματα (standartized residuals) για τα κελιά εργοδότες-ελεύθερα επιστημονικά επαγγέλματα Χ επαγγελματική ομάδα πατέρα, εργοδότες-ελεύθερα επιστημονικά επαγγέλματα και στελέχη Χ επαγγελματική ομάδα πατέρα στελέχη είναι +8,2 και +4,6 αντίστοιχα. Θετική τιμή έχουν και τα σταθμισμένα υπολείμματα των κελιών εργοδότες-ελεύθερα επιστημονικά επαγγέλματα Χ επαγγελματική ομάδα πατέρα στελέχη (+3,5) και στελέχη Χ επαγγελματική ομάδα πατέρα εργοδότες-ελεύθερα επιστημονικά επαγγέλματα (+1,4).

50. Το 85% των μελών της πρώτης και το 98% των μελών της δεύτερης έχουν ένα τίτλο τριτοβάθμιας εκπαίδευσης.

Μία κοινωνιολογική προσέγγιση της τρομοκρατίας

Ζακύν Πρυνεντύ*

Περίληψη

Απρόβλεπτη και δύσκολα αντιμετωπίσιμη απειλή για τις σύγχρονες δημοκρατίες, η τρομοκρατία πρέπει να διακριθεί από τον απολογητικό λόγο που χρησιμοποιεί. Κατ' αρχήν, δεν είναι δυνατόν να τη συγχέει κανείς με τον αναρχισμό, από τον οποίο τη χωρίζει μία ολόκληρη φιλοσοφία της εξουσίας και της ελευθερίας, καθώς και ένα σύνολο αξιών. Εχθρικές προς τα δικαιώματα του ανθρώπου, όλες οι τρομοκρατίες – όπως και να αυτοχαρακτηρίζονται – τρέφουν την ίδια λατρεία για τη βία και αυτονομιοποιούνται με τους ιερούς, όπως τους έχουν ονομάσει, σκοπούς τους. Η τρομοκρατία δρα στα περιθώρια του κοινωνικού αφού είναι τελείως αποκομμένη από τους πολίτες στο όνομα των οποίων ενεργεί. Συγχρόνως όμως μπορεί εν μέρει να θεωρηθεί ως καρπός των δυσλειτουργιών και των ελλείψεων που χαρακτηρίζουν τις σύγχρονες δημοκρατίες.

“Να καλλιεργήσεις τη συναναστροφή αυτών που ψάχνουν την αλήθεια αλλά να προσέξεις αυτούς που την έχουν βρει” (André Gide).

Εισαγωγή

Η αντίληψη ότι οι κοινωνίες μας δεν υπήρξαν ποτέ τόσο λίγο επικίνδυνες και βίαιες όσο σήμερα και ότι ποτέ δε θεωρούνταν

* Διδάκτωρ Κοινωνιολογίας.

τόσο προβλέψιμες είναι πια σαφώς εδραιωμένες. Οι απειλές του περιβάλλοντος έχουν αλλάξει ριζικά. Αφενός, στο σύγχρονο πλαίσιο, αυτές δεν προέρχονται πρώτιστα από τη φύση, παρόλο που συνεχίζονται βέβαια οι φυσικές καταστροφές. Θα μπορούσε κανείς να θεωρήσει τους οικολογικούς κινδύνους που μας απειλούν ως παρόμοιους με αυτούς που γνώριζαν οι παραδοσιακές κοινωνίες. Υπάρχει όμως μία σημαντική διαφορά: Αυτές οι απειλές δεν είναι παρά το αποτέλεσμα μιας κοινωνικά οργανωμένης γνώσης που επηρεάζει το περιβάλλον μέσα από την εκβιομηχανοποίηση. Αφετέρου, εάν σε ορισμένες χώρες ο φόβος της στρατιωτικής βίας παραμένει, η μορφή αυτής της βίας έχει αλλάξει ριζικά. Αν λάβουμε υπόψιν τη διασπορά των πυρηνικών όπλων, ο τρομερός αυτός κίνδυνος δεν έχει πια κανένα μέτρο σύγκρισης με τους προηγούμενους. Ωστόσο, αυτή η εξέλιξη συνοδεύεται στις σύγχρονες κοινωνίες από μία σημαντική πρόοδο στην εσωτερική ειρήνευση του κάθε κράτους. Στις αναπτυσσόμενες χώρες, οι εμφύλιοι πόλεμοι έχουν σχεδόν εξαφανισθεί (ή, όταν υπάρχουν, θεωρούνται ως αναχρονιστικοί). Όσο για τους κινδύνους υπαρξιακής τάξεως, αυτοί δεν έχουν πια σχέση με τη θρησκεία, όπως άλλωστε και άλλοι τομείς της κοινωνικής ζωής. Το σημαντικότερο ίσως στοιχείο της νεότερικότητας είναι ότι οι κίνδυνοι σήμερα έχουν στενή σχέση με τη γνώση που τους προβλέπει και τους εκτιμά.

Ωστόσο, ένας κίνδυνος παρουσιάζεται σήμερα ως ανορθολογικός και ελάχιστα προβλέψιμος: Η τρομοκρατική απειλή. Πράγματι, δεν υπάρχει τίποτε που να είναι τόσο απρόβλεπτο όσο οι τρομοκρατικές ενέργειες, τις οποίες οι δημοκρατίες δε φαίνεται να είναι σε θέση να αντιμετωπίσουν αποτελεσματικά, παρά μόνο εάν δε σέβονται τις ίδιες τις αξίες τους. Πέρα όμως από τις κατηγορίες ή το δικαιολογητικό λόγο, αξίζει κανείς να συλλογισθεί σχετικά με τις βάσεις και το νόημα αυτής της σχετικά νέας μορφής βαρβαρότητας.

1. Η τρομοκρατία δεν είναι αναρχισμός

Κατ' αρχήν, πρέπει να επιμείνουμε στο γεγονός ότι τίποτε δεν επιτρέπει οι δυτικοί τρομοκράτες του τέλους του 20ου αιώνα να ονομάζονται "αναρχικοί", όπως κάνει συχνά και ο επιπόλαιος Τύπος καθώς και μία μη πληροφορημένη κοινή γνώμη. Άλλωστε, ακόμη και το λεγόμενο αναρχικό έγκλημα στα τέλη του 19ου αιώ-

να και στις αρχές του 20ού, η λεγόμενη αναρχική τρομοκρατία (που προερχόταν, ας μη το ξεχνάμε, από το ρωσικό νιχλιισμό), αυτή η "προπαγάνδα μέσω του ίδιου του γεγονότος" όπως ονομαζόταν την εποχή αυτή η τρομοκρατική επέμβαση, δεν αποτελούσε παρά μία διαστροφή του αναρχισμού, όπως διαστροφή για το Χριστιανισμό υπήρξε η Ιερά Εξέταση, για το σοσιαλισμό ο Σταλινισμός ή οι σημερινοί φανατικοί ισλαμιστές για το Ισλάμ¹. Από την άλλη πλευρά, ο υποτιθέμενος στόχος αυτών των επιθέσεων (το ξεσήκωμα δηλαδή του όχλου), αποτελεί μία εντελώς απλοϊκή στρατηγική και απαιτείται μεγάλη δόση εθελοτυφλίας για να μη γίνει κατανοητό ότι η βία –κυρίως η τυφλή– δε μπορεί παρά να έχει ως μόνο αποτέλεσμα τον αποτροπιασμό. Συγχρόνως, αυτοί οι ίδιοι οι μαθητευόμενοι Ravachol θα έπρεπε να καταλάβουν ότι οι βαθιές αλλαγές του Κράτους και της ίδιας της κοινωνίας κατά τη διάρκεια του αιώνα καθιστούν τον "αγώνα" τους άνευ αντικειμένου και, τουλάχιστον, αναχρονιστικό. Ας σημειωθεί άλλωστε ότι ο τρομοκρατικός αναρχισμός στο τέλος του 19ου αιώνα – πολύ περιορισμένος στο χρόνο – συμπίπτει με μία σύντομη περίοδο όπου το εν γενέσει εργατικό κίνημα δεν ήταν ακόμη αρκετά οργανωμένο για να μπορεί να προτείνει μορφές αποτελεσματικών αγώνων. Όταν θα το καταφέρει (για παράδειγμα με το μύθο της γενικής απεργίας) και όταν θα μπορέσει έτσι να αποτελέσει την ελπίδα μιας καινούργιας και πιο δίκαιας κοινωνίας, ο τρομοκρατικός αναρχισμός θα σβήσει από μόνος του, πόσο μάλλον που δεν υπήρξε ποτέ έκφραση μίας ιδεολογικά δομικής οργάνωσης.

Δε χρειάζεται, τέλος, να προσθέσουμε ότι κανένας αναρχικός με συνέπεια δε θα μπορούσε να υποστηρίξει σήμερα την παραμικρή πράξη βίας, κυρίως όταν αυτή στρέφεται αδιάκριτα προς αθώους και ενόχους και από τη στιγμή που απουσιάζει κάθε ηθική ή απλώς κάθε ανθρώπινη σκέψη. Είναι ακριβώς αυτή τη θεωρητική στάση που ο αναρχισμός ασπάζεται περισσότερο από όλα, την περιφρόνηση δηλαδή της ανθρώπινης ζωής, στην οποία οδηγεί το τρομερό αξίωμα "ο σκοπός αγιάζει τα μέσα".

Έτσι λοιπόν, εξ αιτίας αυτών που καταχρηστικά υποστηρίζουν ότι είναι αναρχιστές, ο αναρχισμός (από ανθρωπιστικό ιδεώδες) μεταμορφώνεται στα μάτια του πληθυσμού σε ένα τέρας τυφλό και φονικό.

Αναρχισμός και ουμανισμός

Ο αναρχισμός δεν είναι επομένως τρομοκρατία ούτε τυφλή βία

ούτε ακόμη μία πρόχειρη ετικέττα κάτω από την οποία τακτοποιούνται όλα τα περιθωριακά φαινόμενα. Στην πολιτική φιλοσοφία ο αναρχισμός είναι ένα κοινωνικό σύστημα (και όχι, όπως πολύ συχνά θεωρείται, η πλήρης αταξία), που βασίζεται στην ελεύθερη ανάπτυξη του ατόμου. Εξάλλου, το κοινωνικό αυτό σύστημα έχει ως γνωστόν μία μακρά παράδοση. Θα ήταν άραγε τόσο καταχρηστικό να καταλέξουμε τον Etienne de La Boetie, για παράδειγμα, μεταξύ των προδρόμων του; Στο έργο του "Discours sur la servitude volontaire" (1548) ξαναβρίσκουμε αυτό το θέμα, το τόσο αγαπητό στους αναρχικούς, την κριτική θεώρηση δηλαδή της τυραννίας και της καταπίεσης και αυτή τη βαθιά αναρχική ρήση: "Αποφασίστε να μην υπηρετείτε πια και θα είστε ελεύθεροι". Μήπως θα μπορούσαμε να θεωρήσουμε αναρχικούς τον Ιησού και τους πρώτους χριστιανούς; Ας αφήσουμε το λόγο στο θεολόγο Jacques Ellul: Η διδασκαλία του Ιησού είναι πρώτα από όλα "μία αμφισβήτηση όχι μιας εξουσίας αλλά όλων των εξουσιών", και "είναι ανατρεπτική προς όλες τις κατευθύνσεις"².

Είναι σαφές ότι το σοσιαλισμό και τον αναρχισμό τους συνέχει μία στενή πνευματική σχέση, όπως το αποδεικνύουν για παράδειγμα διάφορα κείμενα του Μαρξ. Τα δύο αυτά κοινωνικά συστήματα τα χωρίζει όμως βαθύ χάσμα. Και το περισσότερο ρεαλιστικό από τα δύο δεν είναι ίσως αυτό που υποθέτει κανείς, ενώ η δήλωση του Η.Αρνον³ ότι ο αναρχισμός είναι κατώτερος από το σοσιαλισμό "που τον ξεπερνά με το δημιουργικό του πνεύμα" πρέπει να αντιμετωπισθεί τουλάχιστον με επιφύλαξη. Μήπως είναι αντίθετα ο αναρχισμός που βλέπει με περισσότερη διορατικότητα τα πράγματα; Αυτό αληθεύει ως ένα τουλάχιστον σημείο. Ας ακούσουμε για παράδειγμα τον Max Stirner που εξηγούσε ότι "με την κατάργηση της ιδιωτικής περιουσίας, ο κομμουνισμός δεν κάνει τίποτε άλλο παρά να με σπρώχνει ακόμη βαθύτερα στην εξάρτησή μου από τον άλλο, ο οποίος θα ονομάζεται στο εξής η κοινότητα ή η Γενικότητα". Όσο για τον Proudhon, που δίχως περιστροφές διακηρύσσει ότι είναι "με όλη τη δύναμη του όρου "αναρχικός" και δηλώνει ότι η "περιουσία είναι κλοπή", γνωρίζει πολύ καλά – και το ομολογεί – πως η κατάργησή της (από τη στιγμή που δεν πρόκειται για πραγματική κοινωνικοποίηση αλλά απλώς για κρατικοποίηση) δε μπορεί να οδηγήσει παρά στην καταπάτηση της ελευθερίας. Ο Λένιν, που δεν έτρεφε μεγάλη συμπάθεια στον αναρχισμό, είχε αναμφίβολα δίκιο: "Ο αναρχισμός, έλεγε, είναι αντιδραστικός". Ναι, με την έννοια όμως ότι ο αναρχικός "αντιδρά" πάντοτε, και ενάντια σε κάθε εξουσία.

Πώς θα μπορούσαν οι “κόκκινοι δικτάτορες” να τρέφουν κάποια συμπάθεια προς αυτούς τους αναρχικούς που θεωρούν ότι “η κυριαρχία του ανθρώπου από τον άνθρωπο είναι σκλαβιά”⁴, ότι το Κράτος είναι το Κακό και “η θεία τιμωρία της κτηνώδους δύναμης και της θριαμβεύουσας αδικίας”⁵, ενώ, ως γνωστόν, για τον Marx και τον Lénine ο στόχος δεν είναι η κατάργηση του Κράτους αλλά η κατάληψή του από το “Προλεταριάτο”;

Δεν πρέπει να παραμεληθεί το πλαίσιο μέσα στο οποίο γράφουν αυτοί οι αναρχικοί που καταγγέλλουν το Κράτος. Σε αυτόν τον 19ο αιώνα όπου θριαμβεύει ο άγριος καπιταλισμός, δεν ήταν λανθασμένη η αντίληψη κατά την οποία, όπως θεωρούσε και ο Proudhon, το Κράτος δεν ήταν τίποτε άλλο, δε μπορούσε να είναι τίποτε άλλο παρά ένα εργαλείο στην υπηρεσία ιδιωτικών συμφερόντων, ότι “είναι της φύσης της κυβέρνησης να μη μπορεί να ασχολείται με την εργασία παρά για να υποδουλώνει τους εργάτες, όπως ακριβώς ασχολείται με τα προϊόντα μόνο για να εισπράξει τους φόρους” και, επομένως, “εκτός εάν ανατρέπεται η ιεραρχία και διαλύεται η κοινωνία, η εξουσία δε μπορεί να αγγίξει τα προνόμια των μονοπωλίων”⁶. Αυτές οι αλήθειες όμως δεν ισχύουν σίγουρα σήμερα και ακόμη και ο πιο συντηρητικός από τους βουλευτές μας δε θα τολμούσε ποτέ να κάνει μία δήλωση σαν αυτή του Tocqueville πριν περίπου εκατόν πενήντα χρόνια: “Δεν υπάρχει τίποτε που να υποχρεώνει το Κράτος να υποκαθιστά την ατομική πρόνοια. Δεν υπάρχει τίποτε που να επιτρέπει στο Κράτος να μεσολαβεί στους βιομηχάνους και να τους επιβάλει κανονισμούς”⁷. Είναι φανερό ότι σήμερα ο αναρχικός δε μπορεί παρά να αναθεωρήσει το ρόλο του Κράτους.

Αναρχισμός και οργάνωση

Άν-αρχος: Δίχως δηλαδή εξουσία. Η απόρριψη της εξουσίας από τον αναρχισμό όπως εμφανίζεται και από την ετυμολογία του δεν είναι παρά η έκφραση της άρνησης κάθε θεσμού που εκμηδενίζει το απαραβάτο δικαίωμα όλων των ανθρώπων στην ευτυχία και την ελεύθερη ανάπτυξη, είτε πρόκειται για τη θρησκεία, για το στρατό, για την οικογένεια, για την ιδιοκτησία και, φυσικά, το Κράτος. Ας μη γελιόμαστε όμως, η ελευθερία που απαιτούν οι αναρχικοί είναι, όπως έλεγε ο Proudhon, “βαθύτατα οργανωτική”. Το Κράτος είναι σίγουρα ο κυριότερος εχθρός, όποια και να είναι η μορφή υπό την οποία εμφανίζεται: “Δε θέλω το Κράτος ακόμη και ως υπηρέτη. Απορρίπτω την κυβέρνηση, ακόμη και άμεση”⁸.

Όμως, αυτό που οι αναρχικοί καταγγέλλουν ως “άρνηση κάθε ελευθερίας” είναι, όπως αναφέρει ο Βακουίνι, “η κεντρική εξουσία και η παντοδυναμία του Κράτους”. Μήπως πρέπει επίσης να θεωρήσουμε ότι, επηρεασμένοι από το μύθο του αγαθού αγρίου, αρκετά δημοφιλείς από τον 18ο αιώνα, οι αναρχικοί συγγραφείς παραπλανήθηκαν και δεν κατάλαβαν ότι δεν υπάρχει κοινωνία δίχως εξουσία καθώς επίσης εξουσία δίχως καταναγκασμό; Οι αναρχικοί της εποχής γοητεύθηκαν, φαίνεται, από την παρουσίαση –εντελώς μυθική– που κάνει ο Morgan σχετικά με κοινωνίες “δίχως κράτος” (που έθελξαν τόσο πολύ τον Engels⁹) και την υποτιθέμενη ύπαρξη ενός πρωταρχικού κουμμουνισμού πριν τη νεολιθική εποχή.

Όπως και να έχει το πράγμα, ο σκοπός σήμερα δε μπορεί πια να είναι η κατάργηση του Κράτους αλλά ο περιορισμός του στο ρόλο του προστάτη των ελευθεριών, αφού, στις μέρες μας, δύσκολα μπορεί η κεντρική εξουσία να θεωρείται ακόμη ως ο εχθρός του μη-έχοντος, ενώ συχνά έχει μάλιστα καταστεί η τελευταία του ελπίδα και ο ισχυρός προστάτης του. Οι “φιλελεύθεροι” άλλωστε δε λαθεύουν όταν συνεχώς απαιτούν λιγότερο Κράτος. Οι αναρχικοί προσκρούουν όμως πάντοτε στο βασικό πρόβλημα του σύγχρονου κόσμου: Πώς να συμβάλουν στη σύμπτωση της ατομικής ελευθερίας και της ελευθερίας του συνόλου;

Θα έκανε κανείς λάθος αν υπέθετε ότι η αναρχία είναι το αντίθετο της οργάνωσης και ότι σημαίνει τη βασιλεία της απόλυτης αταξίας. “Αυτή η κοινωνία, υποστηρίζει ο Κροτοκί, γενόμενη κάτοχος όλου του κοινωνικού κεφαλαίου, συσσωρευμένου από την εργασία των προηγούμενων γενιών, οργανώνεται¹⁰ για να θέσει το κεφάλαιο αυτό σε κοινή ωφέλεια”. Και αν τελικά μιλάει για την “κατάργηση του Κράτους”, ο Πroudhon αναφέρεται εξ ίσου στην “ελεύθερη συμφωνία”, στο “συνεταιρισμό” ή στην “απόλυτα ελεύθερη ομοσπονδία”. Ο αναρχισμός του Proudhon έχει ως βάση την ομοσπονδιακή αρχή¹¹, την οποία αποδέχεται λίγο πολύ και ο Βακουίνι¹². Εκεί όμως που ο Proudhon, διορατικός και προσηκτικός, δε διαβλέπει με σαφήνεια κανένα δρόμο που θα μπορούσε να οδηγήσει σε αυτή την νέα κοινωνική τάξη, που θα ήταν ελεύθερη από κάθε υποχρεωτική πειθαρχία και που θα συνέδεε ομοσπονδιακό πνεύμα και αναρχικό σοσιαλισμό, ο Βακουίνι αντίθετα πιστεύει σε ένα επαναστατικό ένστικτο των μαζών. Θεωρεί επομένως ότι οι κοινωνικές αναταραχές πρέπει να χρησιμοποιηθούν ως μέσον, προκειμένου να επιφέρουν τις αναγκαίες μεταβολές. Και αυτό εξηγεί το γεγονός ότι ορισμένοι τρομοκράτες ανα-

φέρονται στις αρχές του αναρχισμού. Ωστόσο, η αναρχική θεώρηση των κοινωνικών σχέσεων είναι το αντίθετο σχεδόν της τρομοκρατικής τάξης.

Αναρχισμός, ηθική και εκπαίδευση

Κατά τη γνωστή ρήση του Proudhon, “όσο πιο απαίδευτος είναι ο άνθρωπος τόσο η εμπιστοσύνη του και η υπακοή στον αρχηγό του είναι απόλυτη”. Και προσέθετε: “η εξουσία του ανθρώπου πάνω στον άνθρωπο είναι αντίστροφη της διανοητικής ανάπτυξης στην οποία η κοινωνία αυτή έχει φτάσει”¹³. Ο αναρχισμός δε μπορεί παρά να δίνει μεγάλη σημασία στην εκπαίδευση και στη σκέψη, στοιχεία βασικά για την ελευθερία του ατόμου. Ο αναρχικός, πρέσβευε επίσης ο Bontemps, θεωρεί “ότι σκέπτεται διότι υπάρχει και ότι όσο βαθύτερα σκέπτεται τόσο περισσότερο αντιτίθεται στις παραδεδομένες ιδέες που αποτελούν την ευκολία της δουλικότητας”¹⁴. Και ο Alain, αυτός ο ριζοσπάστης που είναι τόσο κοντά στον αναρχισμό πρέσβευε: “Το να σκέπτεται κανείς σημαίνει να λέει όχι”.

Πώς να αγνοήσουμε ότι ο αναρχισμός είναι, θα έλεγα πριν κάθε τι άλλο, βαθειά ηθικός; Ο Bontemps ορίζει τον αναρχισμό ως “προσεκτικό σκεπτικισμό, αντικειμενικότητα, συνέπεια προς τον ίδιο μας τον εαυτό και προς τους άλλους και θέληση για ανωτερότητα και μεγαλοψυχία”. Η γνώμη επομένως εκείνου του εκκλησιαστικού που έβλεπε στον αναρχικό Bontemps έναν “άθεο μοναχό” φαίνεται να έχει κάποια βάση. Εξάλλου, πώς να μην εντυπωσιάζεται κανείς από τα κοινά γνωρίσματα που προσεγγίζουν τον αναρχισμό (άθεο και αντιθρησκευτικό) στον ίδιο το Χριστιανισμό; Ο Proudhon προσπαθώντας να υπογραμμίσει τον απολιτικό χαρακτήρα του Χριστιανισμού, υποστηρίζει ότι “η διδασκαλία του Χριστού είναι μόνο κοινωνική, ούτε πολιτική ούτε θεολογική”. Δεν είναι σαν να ακούγεται η σκέψη του J. Ellul¹⁵; Υπάρχει μάλιστα, θα έλεγε κανείς, ένας αναρχικός Χριστιανισμός του οποίου ο Τολστόϊ είναι ο πιο λαμπρός εκπρόσωπος. Θα τον αφορίσει άλλωστε η Σύνοδος για ορισμένα από τα γραπτά του, κάτι που δεν τον εμπόδισε να κηρύξει τον πόλεμο κατά των χριστιανικών Εκκλησιών στο όνομα του Χριστιανισμού (όπως σήμερα και ο Ellul στην “Προδοσία του Χριστιανισμού”) και ενάντια στην ύπαρξη του Κράτους, αφού, για το Ρώσο συγγραφέα, η ύπαρξή του ήταν κάτι ασυμβίβαστο με την εφαρμογή του χριστιανικού ιδεώδους.

Αξίζει ίσως να προσθέσουμε παρενθετικά ότι ο λεγόμενος “δε-

ξίος αναρχισμός” δεν έχει περισσότερη σχέση με τον αναρχισμό από ότι μπορεί να έχει το Γουίλαγ με το σοσιαλισμό. Βασισμένος ουσιαστικά στο μίσος ή την περιφρόνηση του άλλου, αυτός ο ατομικισμός της αντίδρασης, “συχνά χολικός, καμιά φορά νευρασθενικός”¹⁶ δεν έχει και πολλά κοινά με τον αναρχισμό, ο οποίος είναι βαθειά “αριστερός”.

Ότι οι αναρχικοί συχνά έκαναν λάθη, το έχω νομίζω αρκετά υπογραμμίσει. Δεν παραμένει όμως λιγότερο αδιαμφισβήτητο το γεγονός ότι οι αξίες, τις οποίες υποτίθεται ότι ενστερνίζεται ο αναρχισμός, είναι αδιαχώριστες από κάθε έννοια εξέλιξης του ατόμου και της ανθρωπότητας προς ένα δικαιότερο κόσμο. Βρισκόμαστε επομένως πολύ μακριά από την τρομοκρατία.

2. Κοινωνιολογική προσέγγιση

Θα μπορούσε κανείς βέβαια να θεωρήσει ότι κατά βάθος ο στόχος ορισμένων τρομοκρατών είναι η χειραφέτηση των ανθρώπων και ότι, όπως και οι αναρχικοί, καταγγέλλουν την απόλυτη βία της εξουσίας. Ας αναγνωρίσουμε ότι αυτή η καταχρηστική σύγκριση κάνει τους “αριστερούς” ευαισθητοποιημένους στα επιχειρήματα των τρομοκρατών και τους ωθεί να ψάχνουν στις δηλώσεις των τελευταίων ένα είδος ιδεολογικής δικαιολογίας.

Τρομοκρατία και δικαιώματα του ανθρώπου

Θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι η ουσιαστική αντίθεση της εποχής μας βρίσκεται στο εξής δίλημμα: Τρομοκρατία ή ανθρώπινα δικαιώματα. Κατ’ αρχήν πρέπει να υπογραμμισθεί ξανά το χάσμα που χωρίζει τους τρομοκράτες από τους αναρχικούς, το χάσμα της βίας, κυρίως της τυφλής βίας, καθώς και των σχέσεων που έχουν οι μεν και οι δε με την ιδεολογία των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου. Ενώ οι αναρχικοί θεωρούν τον απόλυτο σεβασμό της ζωής και την πλήρη και καθολική εφαρμογή των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου ως το απώτατο αίτημά τους, οι τρομοκράτες αρνούνται αυτά τα ιδεώδη και τα πολεμούν. Μη τρέφοντας εξάλλου για τους αναρχικούς παρά περιφρόνηση – κάτι που εξέφραζαν για παράδειγμα οι Baader και Meinholf – οι “αριστεριστές τρομοκράτες” αυτοπροσδιορίζονται σήμερα πολύ περισσότερο ως λενινιστές. Αυτό άλλωστε δεν είναι καθόλου παράλογο.

Γνωρίζουμε ότι ο Μάρξ του “Εβραϊκού ζητήματος” αποδείχθηκε ιδιαίτερα εχθρικός προς τα δικαιώματα του Ανθρώπου, ενώ ο Λένιν εξέφραζε την ίδια άποψη όταν δήλωνε: “Την ελευθερία, να την κάνουμε τί;”¹⁷. Γνωρίζουμε εξάλλου τι είδους σεβασμό τρέφουν οι φανατικοί τρομοκράτες θρησκευτικής έμπνευσης προς τα δικαιώματα αυτά.

Η αντίληψη ότι η επανόρθωση των αδικιών ήταν πάντα αποτέλεσμα άσκησης βίας προέρχεται από μία λανθασμένη θεώρηση της ιστορίας. Αντίθετα, μπορεί κανείς να υποστηρίξει ότι η βία χρησιμοποιήθηκε περισσότερο για να καταργηθούν παρά να αποκτηθούν τα κεκτημένα δικαιώματα. Η τρομοκρατία στην Ευρώπη δεν είναι πια –εάν θεωρήσουμε ότι ήταν κάποτε– το όπλο των αδυνάτων εναντίον των ισχυρών (παρόλο που μπορούμε να δεχθούμε κάτι τέτοιο όταν πρόκειται για κράτος κατασταλτικό και ολοκληρωτικό), αλλά, αντίθετα, ένα όπλο που απειλεί τη δημοκρατία. Δε θα συζητήσω εδώ εάν είναι σωστό οι δυτικές κοινωνίες να χαρακτηρίζονται ως “δημοκρατίες” και εάν πρόκειται για μία καταχρηστική έκφραση, παρόλο που συμφωνώ λίγο πολύ με τον Καστοριάδη όταν προτείνει το χαρακτηρισμό τους ως “φιλελεύθερων ολιγαρχιών”¹⁸. Όπως και να έχει το πράγμα, η τρομοκρατία αποτελεί ανεπίτρεπτη απειλή για τις “ελεύθερες” κοινωνίες: Χλευάζει τις αξίες και τους θεσμούς στους οποίους βασίζονται και αρνείται τους κοινωνικούς δεσμούς. Και ας μην ξεχνάμε άλλωστε ότι τα κυριότερα θύματα της τρομοκρατίας είναι οι λιγότερο κατασταλτικές χώρες, διότι δε μπορούν τόσο εύκολα να χρησιμοποιούν τη συστηματική αστυνομική καταστολή, όπως κάνουν τα ολοκληρωτικά καθεστώτα.

Δύσκολα δέχεται αμφισβήτηση το γεγονός ότι είναι πάντα δυνατόν να προσδώσει κανείς στις διάφορες μορφές τρομοκρατίας το χαρακτηρισμό “αριστερή” ή “δεξιά”. Ωστόσο, αν και ανταποκρίνεται στη μανία που έχουμε για κατάταξη, η συνήθεια αυτή αποκρύπτει το ουσιώδες: Τη βαθειά ομοιότητα των δύο διαφορετικών αποχρώσεων τρομοκρατικών ενεργειών¹⁹. Και στη μία και στην άλλη περίπτωση κοινό τους μέλημα είναι να υπάρξει αναταραχή στο Κράτος, ίσως και η ανατροπή του στο τέλος, με απώτερο σκοπό όμως (και στο σημείο αυτό είναι πραγματικά αδύνατο να συγκριθεί η τρομοκρατία με τον αναρχισμό) την υποκατάστασή του από τη δική τους τάξη²⁰, η οποία προτυπώνεται εξάλλου στην εσωτερική οργάνωση και στη σχεδόν στρατιωτική πειθαρχία αυτών των διαφόρων ομάδων. Εκεί όπου ο αναρχικός εννοεί να περιορίσει την εξουσία του Κράτους, ο τρομοκράτης αντίθετα δε

θέλει παρά να την καταλάβει και να τη χρησιμοποιήσει ο ίδιος. Και τον μεθά η εξουσία που έδωσε μόνος του στον εαυτό του να παρεμβαίνει διά της βίας πάντα, όπου θέλει και όπως θέλει· τον μεθά η δυνατότητα να ασκεί την τρομερή αυτή εξουσία που αποτελούσε κατά παράδοση προνόμιο του κράτους και που γίνεται όλο και πιο απειλητική, λόγω των εξελιγμένων όπλων που διαθέτουν σήμερα οι τρομοκράτες. Δεν είναι καθόλου υπερβολικό επομένως να θεωρήσει κανείς την τρομοκρατία ως “τη σημερινή μορφή της δικτατορίας”²¹. Με αυτή την έννοια, πρόκειται για μία αντίθετη μορφή του Μαΐου του '68²², δηλαδή για αντι-αναρχισμό. Διότι ο τρομοκράτης είναι πριν από όλα κάποιος που ασπάζεται την τάξη, ένας φανατικός της δομής. Εικονογραφεί το ίδιο το πρόσωπο της ουτοπίας, “παγωμένο, αυστηρό, ανέκφραστο και χλωμό, ανίκανο για οίκτο και τρυφερότητα”²³, ενώ γίνεται συγχρόνως εξαιρετικά επικίνδυνος, καθώς είναι απόλυτα βέβαιος για της πεπειθήσεις του. Με λίγα λόγια, μπορούμε πράγματι να θεωρήσουμε την τρομοκρατία ως “την τελευταία από τις θρησκείες που σκοτώνουν”²⁴.

Νομιμοποίηση της βίας

Όταν ακούει ή διαβάζει κανείς τις δηλώσεις ορισμένων διανοουμένων υπέρ του ενός ή του άλλου τρομοκρατικού κινήματος, αισθάνεται κάποια αμηχανία: Μήπως βρισκόμαστε εδώ και μερικά χρόνια μπροστά σε μία επίβουλη αποκατάσταση της βίας, βασισμένη στη γνωστή ρήση: “Your terrorist is my freedom-fighter and my freedom-fighter is your terrorist” (Ο τρομοκράτης των μεν είναι ο αντιστασιακός των δε”); Μπορεί βέβαια ένα ολοκληρωτικό καθεστώς ή οι ηγέτες μίας ξένης κατοχής να χαρακτηρίζουν καταχρηστικά τους ανθιστάμενους ως “τρομοκράτες”. Δε μας επιτρέπεται ωστόσο να ονομάζουμε “αντάρτες” τους τρομοκράτες που δρουν στις δημοκρατίες όπου την “αντίσταση” την αναλαμβάνουν (όχι ίσως πάντα όπως θα έπρεπε, είναι αλήθεια) τα πολιτικά κόμματα της αντιπολίτευσης, τα οποία είναι νόμιμα και ενεργούν επομένως σύμφωνα με τους νόμους.

Η παραπάνω έκφραση διατυπώνεται με την εξίσωση: Αυτός που χρησιμοποιεί τη βία είναι ο μόνος που μπορεί να ορίζει τα κριτήρια κατά τα οποία η βία αυτή θεωρείται νόμιμη· επομένως, σε τελική ανάλυση, κάθε βία μπορεί να νομιμοποιηθεί. Ο σκοπός δηλαδή αγιάζει τα μέσα και ο καθένας είναι ο μόνος κριτής της υπόθεσής του. Εάν συνεχίσουμε με την ίδια λογική είναι δυνατόν να

δικαιολογήσουμε ακόμη και την καταστολή του Κράτους, ως και τόπραξικόπημα. Με δύο λόγια, μία παρόμοια θεώρηση νομιμοποιεί το νόμο του ισχυροτέρου και αποκλείει κάθε ηθική από την πράξη. Δεν υπάρχει πια θέση εδώ για τα ανθρώπινα δικαιώματα.

Η παγίδα στην οποία πέφτουν πολλοί διανοούμενοι είναι ότι υπολογίζουν συχνά τη νομιμότητα ή μη της βίας με κριτήρια τις πολιτικές επιλογές αυτών που την ασκούν και τη σύμπτωσή τους ή όχι με τις δικές τους επιλογές. Θα έπρεπε, αντίθετα, να λαμβάνεται υπόψη αφενός και η φύση του καθεστώτος ενάντια στο οποίο επιτίθενται οι τρομοκράτες και της κοινωνίας μέσα στην οποία δρουν και αφετέρου η υπευθυνότητα των θυμάτων, αφού υπάρχουν σημαντικές διαφορές μεταξύ αυτών που επελέγησαν λόγω των δικών τους ευθυνών και αυτών που επελέγησαν τυχαία. Πρέπει όμως να κατανοηθεί πολύ καλά ότι, σε ένα ελεύθερο και δημοκρατικό πολίτευμα όπου όλες οι ιδέες και γνώμες μπορούν να υποστηρίζονται με άλλο τρόπο, η βία δε μπορεί να θεωρηθεί νόμιμη: "Η τρομοκρατία στη δημοκρατία αποτελεί μία αυτόνομη, παρανοϊκή νοοτροπία που δεν έχει καμία σχέση με τις αντικειμενικές καταστάσεις"²⁵. Θα ήταν λάθος, είναι αλήθεια, να εξομοιώσουμε την τρομοκρατία με την εγκληματικότητα ή το απλό έγκλημα, ακόμη και αν μπορεί κανείς εύκολα να περάσει από το ένα στο άλλο. Ωστόσο, πρέπει να επιμείνουμε στο γεγονός ότι, αποκομμένοι από κάθε κοινωνική ή κοινοτική βάση, οι τρομοκράτες δεν κατέχουν καμία νομιμότητα παρά αυτή που δηλώνουν οι ίδιοι και η οποία είναι, επομένως, εντελώς μυθική. Αποκομμένη από την πραγματικότητα και περιορισμένη σε ένα είδος "αυτιστικού γκρουπούσκουλου"²⁶, η τρομοκρατία δεν εκφράζει παρά δικαιολογητικούς λόγους που δεν έχουν κανένα νόημα. Στην πραγματικότητα, οι τρομοκράτες αντί να αντιπροσωπεύουν τις "καταπιεζόμενες μάζες", όπως υποστηρίζουν, είναι ριζικά αποκομμένοι από αυτές. Σε αυτούς τους πρωταγωνιστές της βίας που αυτοπροκηρύσσονται ενσάρκωτες της Ιστορίας, του Δικαίου, της Πίστης ή του Προλεταριάτου, ο λαός δε διακρίνει τίποτε άλλο παρά έναν φονικό παραλογισμό. Η τρομοκρατική βία όχι μόνο δε συνδέεται με τα κοινωνικά κινήματα, αλλά αποτελεί ακόμη και την αντίθεσή τους, ένα είδος, κατά τον Alain Touraine, "αντι-κοινωνικού κινήματος"²⁷.

Θα μπορούσε να υποστηρίξει κανείς βέβαια ότι η μεν τρομοκρατία εμφανίζεται παράνομη σε μία δημοκρατία, αλλά ότι σε περίπτωση δικτατορίας πρέπει να θεωρείται ως μία νόμιμη μορφή αντίδρασης. Αυτή η αντίληψη είναι αναμφιβήτητα σωστή, αν και πρέπει πάντα να λαμβάνεται υπόψιν η μορφή της δράσης. Και

ποια πρέπει να είναι η θέση μας στην περίπτωση που η δημοκρατία είναι ακόμη σε κατάσταση εμβρυακή και όπου το Κράτος ασκεί καμιά φορά και αυτό ένα είδος τρομοκρατίας; Η απάντηση δεν είναι και τόσο απλή.

Ο Michel Wieviorka έχει δίκιο όταν υπογραμμίζει ότι είναι λάθος να προσπαθεί κανείς να κατανοεί την τρομοκρατία από την ιδεολογική της παραγωγή διότι, λέει, τα ντοκουμέντα στα οποία αυτή στηρίζεται “προέρχονται κατά μεγάλο μέρος από φυλακισμένους που “ορθολογούν” εκ των υστέρων, ψάχνουν ή αναζητούν μία νομιμότητα, υποστηρίζουν δια μέσου του ιδεολογικού υπερθεματισμού εσωτερικές θέσεις εξουσίας σε μία οργάνωση από την οποία τους χωρίζουν οι τοίχοι της φυλακής ή ακόμη σχεδιάζουν μία στρατηγική με διάθεση περισσότερο απολογητική παρά επεξηγηματική”²⁸. Ωστόσο, ακόμη και αν συγκρίνουμε τις αρχές και τα θεμελιώδη κείμενα των τρομοκρατικών κινήσεων (αν και πρόκειται, όσον αφορά τα περισσότερα, για σπάνια και πολύ φτωχά κείμενα, βαρετά και με επαναλήψεις, με κάποια ωστόσο αφθονία σε σύμβολα και μύθους) με τις πράξεις τους, ανακαλύπτουμε κάτι περισσότερο από μία σημαντική διαφορά: μία πραγματική αναστροφή. Ενώ οι τρομοκράτες ισχυρίζονται, για παράδειγμα, ότι ο λαός κατέχει την αλήθεια, συγχρόνως τον αγνοούν και τον περιφρονούν, ακόμη και του επιτίθενται. Διαπιστώνεται επίσης ότι, ενώ ως σκοπός των τρομοκρατών θεωρείται ο αγώνας για την απελευθέρωση μιας ανθρωπότητας που υποφέρει από το σύστημα, στην πραγματικότητα ασκείται η χειρότερη από τις βαρβαρότητες. Έτσι, μία πράξη που δηλώνεται ως απελευθερωτική και χειραφετική καταλήγει απλώς στην τυφλή βία. Στην πραγματικότητα, μπορούμε να θεωρήσουμε ότι ο τρομοκράτης ήδη εξαιρείται από το πολιτικό πεδίο, διότι μόνο αυτός μπορεί να δικαιολογεί τις αρχές, στο όνομα των οποίων υπολαμβάνει τον εαυτό του ως ήρωα μιας αντίστασης του καλού εναντίον του κακού.

Οι ευθύνες των δημοκρατιών

Οι δημοκρατίες έχουν βέβαια κάτι το δυσάρεστο για τους τρομοκράτες. Διά μέσου των εκλογών, διασαφηνίζουν την αντιδημοτικότητα των τρομοκρατών, ενώ αποδεικνύουν ότι η λαϊκή υποστήριξη που αυτοί επικαλούνται είναι εξαιρετικά αδύνατη. Εμφανίζονται έτσι οι τρομοκράτες δίχως καμία κοινωνική ή πολιτική βάση και, επομένως, δίχως καμία νομιμότητα.

Ωστόσο, μία κοινωνιολογική προσέγγιση του φαινομένου αυτού

(εννλώ μιας κοινωνιολογίας “παρεμβατικής” και όχι ψεύτικα “ουδέτερης”), πρέπει να εξετάσει ποιες είναι οι σχέσεις μεταξύ της κοινωνίας και της τρομοκρατίας και τότε δε μπορούμε παρά να αναγνωρίσουμε ότι οι δυτικές δημοκρατίες έχουν και αυτές ένα σημαντικό μέρος της ευθύνης στο φαινόμενο της τρομοκρατίας. Δεν είναι με την παρουσίαση, ως μόνου ιδεώδους, της αύξησης του ΑΕΠ και της παραγωγικότητας – από τη στιγμή που, όπως υποστηρίζεται, δεν υπάρχει πια ιστορία για οικοδόμηση²⁹ – που μπορούν οι κοινωνίες μας να απαντούν στις ελπίδες και τις προσδοκίες της νεολαίας τους. Υπάρχει σίγουρα κάποια αλήθεια σε αυτό που έγραψε ο Καστοριάδης, παρόλο που μπορεί να θεωρηθεί και ως κάπως υπερβολικό: Στις σύγχρονες κοινωνίες, “η γενική ιδέα είναι ότι μπορεί κανείς να κάνει οτιδήποτε και ότι τίποτε δεν είναι κακό, αρκεί να έχει τη δυνατότητα να τα καταφέρει ως το τέλος”³⁰. Επίσης, μπορεί ίσως να είναι κάπως φονξιοναλιστικός ο ακόλουθος συλλογισμός του Raymond Aron, αλλά σίγουρα δεν είναι εντελώς λανθασμένος: “Φθάνει να απαριθμήσει κανείς τις καταστάσεις όπου οι διπλωματούχοι αισθάνονται αποστερημένοι για να ξαναβρεί την επαναστατική ατμόσφαιρα του 20ού αιώνα ... (απογοητευμένοι πραγματογνώμονες και πικραμένοι διανοούμενοι) οι μεν σε αναζήτηση αποτελεσματικότητας, οι δε επιδιώκοντας μία ιδέα, ενώνονται εναντίον ενός καθεστώτος ένοχου που δε θέλει να ξυπνήσει ούτε την περηφάνεια της συλλογικής δύναμης, ούτε τη βαθειά ικανοποίηση της συμμετοχής σε ένα μεγάλο έργο”³¹. Πρόκειται για το σκάνδαλο της ανικανότητας μιας ολόκληρης γενιάς “να διορθώσει την αντίληψη μιας νεολαίας που αρκείται να βρίσκεται σε γενική αποστράτευση”³². Είναι το σκάνδαλο μιας κοινωνίας, της οποίας η έλλειψη αγνωστικής ή μη θρησκευτικής πνευματικότητας, η έλλειψη πολιτικής και κοινωνικής ηθικής αποτελεί γόνιμο έδαφος για τους θρησκευτικούς φανατισμούς, αφού τότε η θρησκεία δεν εμφανίζεται πια ως “το όπιο του λαού” αλλά ως “η βιταμίνη του αδυνάτου”³³. Είναι το σκάνδαλο μιας κοινωνίας που έγινε α-σήμαντη “και η οποία βρίσκει σε αυτή τη μηδαμινότητα ένα λόγο χορτασμένης μακαριότητας”³⁴, μιας κοινωνίας που κολυμπά όλο και περισσότερο σε ένα είδος “ιδεολογίας του μηδενός”³⁵, μιας κοινωνίας όλο και πιο απο-πολιτικοποιημένης και επομένως όλο και πιο ανίκανης να εκφράσει κάποια έννοια.

Το δεύτερο σημείο για το οποίο ευθύνονται οι σημερινές πλούσιες κοινωνίες μας είναι ότι δε θέλησαν – ή δεν ήξεραν – να απαντήσουν στην πρόκληση των ανισοτήτων και ότι, αντίθετα, τις όξυναν ακόμη περισσότερο. Οι “πιστοί” τρομοκράτες (διότι υπάρ-

χουν και οι άλλοι, οι τρελλοί και, κυρίως, οι μισθοφόροι) δε δέχονται εύκολα το γεγονός των τεράστιων ανισοτήτων φτώχειας και πλούτου. Είναι, κατά κάποιο τρόπο, "θύματα της ηθικολογίας τους και λόγω αυτής άλλοι γίνονται θύματα των εγκληματικών τους πράξεων"³⁶. Από την άλλη πλευρά, πολλοί τρομοκράτες της βάσης – μικροί εγκληματίες κυρίως που παρασύρθηκαν στην τρομοκρατική δίνη – γνώρισαν από κοντά τον εξευτελισμό της κοινωνικής και της ρατσιστικής διάκρισης. "Είχα το μίσος", εξηγεί το 1992 ο Khaled Kelkal³⁷ όταν δεν ήταν ακόμη παρά ένας ανώνυμος νέος Αλγερινός, τρία χρόνια πριν γίνει ο κύριος ύποπτος των φονικών τρομοκρατικών ενεργειών στο Παρίσι το καλοκαίρι του 1995 και σκοτωθεί από αστυνομικούς.

Τέλος, οι δημοκρατίες μας δεν κατάφεραν να εγκαταστήσουν ένα σύστημα που θα επέτρεπε τον έλεγχο αυτών που διευθύνουν τους άλλους και που, σίγουροι ότι δεν κινδυνεύουν καθόλου, μπορούν να ενεργούν με απάτες, ποταπές ενέργειες και αισχροκέρδεις, που δεν προκαλούν παρά αγανάκτηση. Εξαφανίστηκε σχεδόν η δημοκρατική αντίληψη της εξουσίας κατά την οποία οι κυβερνώντες θεωρούνταν ως όργανα του Κράτους, ως υπηρέτες του δικαίου και της "πραγματικής εξουσίας" του λαού. Αυτοί που μας "υπηρετούν" θεωρούν πια τον εαυτό τους ως αφέντη και χρησιμοποιούν την εξουσία ως ένα τρόπο μεταξύ άλλων (ή καλύτερο από τους άλλους) για να προσπορίζονται πολλαπλά οφέλη. Προσκολλημένοι στα προνόμιά τους, οι σημερινοί πολιτικοί αρνούνται να παραιτηθούν ακόμη και μετά από αποκαλύψεις του Τύπου που αφορούν καταχρήσεις δημοσίου χρήματος, μίζες και άλλες απάτες. Και το χειρότερο είναι ίσως ότι παύουμε σχεδόν να αγανακτούμε. Θα θεωρηθεί άραγε τόσο καταχρηστικός ο παραλληλισμός αυτός αν θυμίσουμε εδώ ότι η μεγάλη άνθιση των τρομοκρατικών επιθέσεων στα τέλη του 19ου αιώνα εξηγείται εν μέρει από ένα όλο και αυξανόμενο αριθμό πολιτικο-οικονομικών σκανδάλων; "Την ημέρα που το ίδιο πλοίο", δήλωνε ο Γάλλος σοσιαλιστής Jean Jaurès, "θα μεταφέρει στις καυτές χώρες της εξορίας τον ύποπτο πολιτικό και τον εγκληματία αναρχικό, θα μπορούσαν (οι δύο αυτοί) να συνδιαλεγούν και οι δύο θα φαίνονταν σαν δύο συμπληρωματικά φαινόμενα της ίδιας κοινωνικής τάξης"³⁸.

Οι καθαροί με βρώμικα χέρια

Στο όνομα ποιου γίνονται άραγε αυτές οι τρομοκρατικές ενέργειες; Μήπως του λαού; Μήπως πρόθεση των τρομοκρατών είναι,

σκοτώνοντας ακόμη και ανθρώπους του ίδιου του λαού (όλο και συχνότερα μάλιστα, αλλά ποιος μπορεί να πει ότι είναι δυνατόν να υπάρχει έργο δίχως θυσίες), να τοποθετηθούν στην υπηρεσία του λαού; Φαίνεται αστείο. Στην πραγματικότητα, ο καθένας ξέρει πολύ καλά ότι κατά βάθος, για τους τρομοκράτες, δεν υπάρχει λαός, ή ότι, τουλάχιστον, η "αλλοτρίωσή" του, το γεγονός ότι πάντα λαθεύει, πάντα εξαπατάται, τον περιορίζει απλώς σε μία εν δυνάμει ύπαρξη. Υπάρχουν μόνο αυτοί που ενεργούν στο όνομά του: "Ο λαός, έλεγε ήδη ο Λένιν, είναι το προλεταριάτο, είναι η εμπροσθοφυλακή, είναι εμείς"³⁹. Όλοι οι τρομοκράτες χρησιμοποιούν περίπου τον ίδιο συλλογισμό, διότι είναι στην ίδια τη φύση της ολοκληρωτικής ιδεολογίας να αυτοπροσδιορίζεται ως η μόνη αλήθεια.

Δε θεωρώ τόσο ενδιαφέρον να μελετάει κανείς την ψυχολογία ενός συγκεκριμένου τύπου προσωπικότητας, που θα ωθούσε ορισμένους ανθρώπους να συμμετέχουν σε τρομοκρατικές πράξεις. Πολλές έρευνες το προσπάθησαν βέβαια, μεταξύ των οποίων η πιο γνωστή είναι η κλασική έρευνα του Adorno⁴⁰ που αφορά στην αυταρχική προσωπικότητα και που τοποθετεί τη γένεσή της στην παιδική ηλικία. Το άτομο αυτό οδηγείται έτσι στην άρνηση της δημοκρατίας και στην άσκηση αυταρχικής συμπεριφοράς. Οι περισσότερες από τις μεταγενέστερες έρευνες τείνουν να απομακρύνονται από την άποψη αυτή του Adorno και να θεωρούν ότι τραγικά γεγονότα που έζησε μία κοινότητα ή δυστυχήματα που επηρέασαν βαθιά το παιδί ή τον έφηβο διαμόρφωσαν και τη λεγόμενη τρομοκρατική προσωπικότητα. Άλλοι επιμένουν στη μαθήτευση της βίας κατά τη νεανική ηλικία μέσα σε ένα δύκτιο στοιχειώδους αλληλεγγύης, όπου η βία είναι σποραδική. Όπως και να έχει το πράγμα, "ο τρομοκράτης δεν είναι παρά κατ' εξαίρεση ένας ήρωας ή ένας άρχων του σκότους: τις περισσότερες φορές ζει την αξιολύπητη ζωή ενός μικρού υπαλλήλου του θανάτου"⁴¹, αυτή τη θλιβερή ζωή που περιγράφει ένας Ιταλός τρομοκράτης⁴². Ορισμένες μαρτυρίες και αναλύσεις⁴³ έδειξαν ότι δεν είναι δυνατόν να θεωρήσουμε ως σταθερή την "τρομοκρατική προσωπικότητα" εκτός του πλαισίου της ίδιας της τρομοκρατικής πρακτικής, διότι είναι αυτή η ίδια η πρακτική και η σπειροειδής λογική της που δημιουργεί τη συγκεκριμένη "προσωπικότητα". Είναι δηλαδή η ίδια η συμμετοχή στην τρομοκρατική μηχανή που δημιουργεί τον τρομοκράτη και τον κάνει αναισθητο και απάνθρωπο⁴⁴. Δεν ήταν πριν και παύει να είναι όταν καταφέρει να ξεφύγει από αυτή.

Αν και μπορούμε να θεωρήσουμε τους ιδεολογικούς λόγους

των τρομοκρατών ως απλές προσπάθειες να δικαιολογηθεί η βία, ένα μέρος των ανθρώπων αυτών είναι, όπως είπαμε, ειλικρινείς, κυρίως αυτοί της βάσης. Τους χαρακτηρίζει μία μορφή ανωριμότητας που τους οδηγεί στο να μην εγκαταλείπουν το παιδικό αίσθημα της παντοδυναμίας, καθώς επίσης μία ανικανότητα να συμβολίζουν, να επικοινωνούν και να συμμετέχουν στις πολιτικές συζητήσεις. Από δω και μπρος, η δολοφονία αποτελεί πράγματι "την τελευταία αποτυχία του λόγου"⁴⁵. Είναι μάλιστα πεπεισμένοι ότι κατέχουν ένα είδος νόμιμης "άδειας δολοφονίας". Κατά βάθος, οι τρομοκράτες θεωρούν ότι είναι δικαιοδότες, πραγματικά αγνοί, και όταν συλλαμβάνονται και καταδικάζονται εκτιμούν πως είναι απλώς μάρτυρες ενός άγιου πολέμου. Κατ' αυτούς δεν υπάρχει ποτέ δολοφονία αλλά μόνο εκτέλεση· οι ίδιοι είναι το αυτοπροσδιοριζόμενο λαϊκό όργανο μιας ανώτερης δικαιοσύνης, η οποία μπορεί μεν να είναι συνοπτική και να παραβιάζει το δίκαιο, αλλά αντιπροσωπεύει την πραγματική δικαιοσύνη. Το έγκλημα δεν είναι τίποτε άλλο παρά "μία πράξη επαναστατικής δικαιοσύνης"⁴⁶. Είναι δυνατόν όμως γυναίκες, παιδιά, τυχαίοι διαβάτες να θεωρούνται ως "αντικειμενικά" συνένοχοι για τη καταπίεση του κράτους; Φυσικά και όχι (αν και, κατά τους τρομοκράτες, "όποιος δεν είναι μαζί μου είναι εναντίον μου" και – όπως έλεγε ο Emile Henry μετά από την έκρηξη της βόμβας που πέταξε το 1894 σε ένα καφενείο του Παρισιού, "δεν υπάρχουν αθώοι"). Απλώς, η δολοφονία γυναικών ή παιδιών εγγράφεται στην ίδια τη λογική της τρομοκρατίας διότι αποτελεί την περισσότερο αποδοτική προπαγάνδα, ακόμη και αν αυτό μπορεί να προκαλεί αρνητικές επιπτώσεις όπως, κυρίως, τον τρόπο του πληθυσμού, που τον οδηγεί να φοβάται κάθε ρήγμα της καθιερωμένης τάξης και να αποδέχεται ως ένα μη χειρόν την καταστολή του κράτους⁴⁷.

Δεν τίθεται βέβαια το θέμα να δικαιολογηθεί εδώ, ούτε κατά το ελάχιστο, ο περίφημος νόμος περί Τύπου, που απαγορεύει τη δημοσίευση κειμένων τρομοκρατικών οργανώσεων. Πρέπει όμως να υπογραμμιστεί ότι στην πραγματικότητα υπάρχει ένα είδος σιωπηρής συμφωνίας μεταξύ Τύπου και τρομοκρατίας: Εντυπωσιακή βία με αντάλλαγμα ένα βήμα. Το γεγονός αυτό οδήγησε τον Friedrich Hacker να γράψει ότι "οι τρομοκράτες μπορούν να περιλαμβάνουν τα μέντια στους υπολογισμούς τους και η εμπιστοσύνη τους στην ολέθρια αυτή συμμαχία δεν τους απογοήτευσε ποτέ"⁴⁸, όπως οδήγησε και τον Mac Luhan να δηλώσει το 1980 ότι η πλήρης σιωπή των μέντια αποτελεί την καλύτερη απάντηση στην τρομοκρατία⁴⁹.

Ωστόσο, δεν είναι η ίδια η απαγόρευση της όποιας δημοσίευσης που θα αλλάξει σε κάτι την παρούσα κατάσταση πραγμάτων, αφού και η παραμικρή εικόνα, και η παραμικρή αναφορά μιας τρομοκρατικής επίθεσης αρκεί για να εξασφαλίσει την ακροαματικότητα. Με δύο λόγια, δε μπορούμε να πνίξουμε τη Λερναία Ύδρα της βίας απεμπολώντας απλώς την ελευθερία του Τύπου, “αυτού του τρόμου των απατεώνων” όπως έγραφε ο Camille Desmoullins, ο μεγαλύτερος δημοσιογράφος της Γαλλικής Επανάστασης, αυτήν την ελευθερία που (κατά την επικεφαλίδα ενός από τα πιο γνωστά πολιτικά σατιρικά περιοδικά της Γαλλίας) “δε φθείρεται παρά μόνο όταν δε χρησιμοποιείται”⁵⁰; Η Γαλλία είχε κι αυτή υιοθετήσει (το 1894 όμως!) νόμους ενάντια στα αδικήματα του Τύπου που οι Γάλλοι σοσιαλιστές ονόμασαν την εποχή εκείνη “αλιπήριους νόμους”.

Οι τρομοκράτες έχουν άραγε κάποιο στόχο; Ή μήπως, σε τελική ανάλυση, η τρομοκρατική πράξη βρίσκει το σκοπό της στην ίδια τη πράξη; Μήπως η ελικοειδής γραμμή της τρομοκρατίας τροφοδοτείται από τον ίδιο τον εαυτό της, παρόλο που είναι ίσως αλήθεια ότι κάθε τρομοκράτης “υπακούει αναμφισβήτητα σε μία λογική, αυτή της οργάνωσής του, των στρατηγικών της, των τεχνικών της”, υπακούει στη λογική “του υπέρμετρου που τον οδηγεί να σπρώξει στα άκρα αυτό που κατακρίνει και απορρίπτει στον αντίπαλό του, κάτι που κάνει παράλογο το λόγο του και βδελυρή την πράξη του”⁵¹;

Πράγματι, φαίνεται ότι κάθε τρομοκράτης κινείται –δίχως να το συνειδητοποιεί– στη λογική της παράφορης βίας. Καθώς αναπτύσσεται η τρομοκρατική ομάδα, η πολιτική συνείδηση των μελών της τείνει να μειώνεται, ενώ παράλληλα αυξάνει ο αριθμός αυτών που γοητεύονται από τα όπλα και τη βία και για τους οποίους ο πολιτικός λόγος δεν είναι, σε τελική ανάλυση, παρά “ένα πρόσχημα για να ζουν βίαια και να διακινδυνεύουν συνεχώς”⁵². Και αυτοί έχουν προοδευτικά το προβάδισμα έναντι των “πολιτικών” τρομοκρατών. Για τα νέα μέλη, που ελάχιστα εμπνέονται από συγκεκριμένη ιδεολογία (αυτό αποτελεί μάλλον ευφημισμός!), δεν είναι καν ο σκοπός που αγιάζει τα μέσα, αλλά τα ίδια τα μέσα που, κατά κάποιο τρόπο, δικαιολογούν το στόχο. Με δύο λόγια, οι υποτιθέμενοι στόχοι χρησιμοποιούνται απλώς για να δικαιολογήσουν τη χρησιμοποίηση της φονικής βίας. Έτσι, οργανώσεις καθαρά ιδεολογικές στην αρχή, οδηγούνται –υπό την αυξημένη επιρροή των νέων, μη ελεγχόμενων πια μελών– σε τρομοκρατικές επιχειρήσεις δίχως κανένα σαφή στόχο. Αυτού του είδους ο τρό-

μος συνδέεται, κατά κάποιο τρόπο, με την ανανέωση των γενιών. Είναι συγκεκριμένα η περίπτωση της οργανώσης της 17ης Νοέμβρη που γνωρίζει το εξαιρετικό "προνόμιο" να θεωρείται από το Στέιτ Ντηπάρτμεντ της Αμερικής ως μία από τις πιο δραστικές και φονικές οργάνωσεις στην Ευρώπη. Ο αρχικός στόχος της – που της εξασφάλιζε κάποια συμπάθεια εκ μέρους του κοινού – ήταν, όπως ξέρουμε, η φυσική εξάλειψη των ανθρώπων της δικτατορίας που διέφυγαν από τη δικαιοσύνη. Από τη στιγμή όμως που έφτασαν στην εξουσία οι σοσιαλιστές (μεταξύ των οποίων βρίσκονταν πιθανόν πρώην σύντροφοι στον αγώνα εναντίον της δικτατορίας των συνταγματαρχών), ο ιστορικός πύρηνος της Οργάνωσης γνωρίζει σαφώς δυσκολίες στην πολιτική του τοποθέτηση ενώ τα νέα μέλη δεν ενοχλούνται από παρόμοιες συνειδησιακές ανσυχίες. Βέβαια, η "εκτέλεση" Αμερικάνων στρατιωτών ή διπλωματών, ακόμη και του εφοπλιστή Θεοδωρόπουλου (στενά συνδεδεμένου με τους πρώην δικτάτορες καθώς και με το Γάλλο ακροδεξιό Λε Πεν) εγγράφεται σε μία κάποια λογική. Η παρεκτροπή όμως που οδηγεί στο φόνο επιχειρηματιών, διευθυντών εφημερίδων⁵³ ή δικαστών κατανοείται σίγουρα πιο δύσκολα. Και είναι επίσης δύσκολο να δικαιολογηθούν οι απειλές προς τους σοσιαλιστές υπευθύνους των ελληνoturκικών συνομιλιών στο Νταβός ή προς μερικούς υπουργούς ή βουλευτές. Τίποτε μάλιστα δεν αποκλείει οι μελλοντικές απειλές να έχουν όλο και λιγότερο συγκεκριμένους στόχους και να είναι όλο και περισσότερο τυφλές.

Όσο θα υπάρχουν διανοούμενοι

Η κουλτούρα και οι διανοούμενοι αποτελούν, αναμφισβήτητα, αυτό που μισούν πάνω από κάθε τι άλλο οι τρομοκράτες όλων των πλευρών, είτε του Κράτους είτε της αντιπολίτευσης. Αποτελούν δηλαδή τον κοινό εχθρό κάθε είδους φανατισμού διότι πρόκειται για το μόνο αποτελεσματικό εμπόδιο που συναντούν μπροστά τους.

Η στάση της τρομοκρατίας στρέφεται επομένως εκ των πραγμάτων κατά της διανόησης και μία τέτοια αντι-διανοούμενη στάση δεν οδηγεί παρά μόνο στη βαρβαρότητα. Ο τρομοκράτης δικαιολογεί τον εαυτό του στο όνομα μιας αλήθειας που του δίνει όλα τα δικαιώματα διότι θεωρείται απόλυτη και αναμφισβήτητη, ενώ ο ρόλος του διανοούμενου είναι ακριβώς αυτός του ελεύθερου ανθρώπου: Να συλλογίζεται δηλαδή ενάντια στις πεποιθήσεις και να αμφιβάλει – κάτι που, κατά τον Alain, αποτελεί "ουσιαστική ασέβεια" και "αρχή της πραγματικής παρρησίας"⁵⁴. Ο διανοούμενος,

ευτυχώς, περιπλέκει τα πάντα⁵⁵. Έχει τη συνήθεια να κάνει τις απλοϊκές ιδέες πολυσύνθετες, να εισάγει όλες τις απόχρωσεις του γκρι εκεί όπου το άσπρο και το μαύρο ήθελαν να κυριαρχούν, να ανοίγει συζήτηση εκεί όπου επιβεβαιώθηκαν πεποιθήσεις, να παραβάλλει το σκεπτικισμό ενάντια σε όλους τους φανατισμούς.

Βέβαια, οι σημερινοί διανοούμενοι, και πιο συγκεκριμένα αυτοί που ασχολούνται με τις ανθρώπινες και κοινωνικές επιστήμες, έχουν την αξιοθρήνητη τάση να κλείνονται στο γυάλινο πύργο τους, στην επιστήμη τους και να “ξεχνούν την πολιτική”, όπως τους κατηγορεί δικαίως ο Alain Caillé⁵⁶. Βέβαια, οι άνθρωποι της διανόησης έπαψαν πιθανόν να ασκούν την επιρροή που είχαν, πριν ακόμη μερικά χρόνια, εξ αιτίας κυρίως της “κυριαρχίας των δημοσιογράφων σε όλα τα μέσα μαζικής επικοινωνίας”, κάτι που οικτρίζει, για παράδειγμα, ο Bourdieu⁵⁷, ενώ η ίδια η αυτονομία τους κινδυνεύει. Ωστόσο, οι διανοούμενοι έχουν ακόμη κάτι να πουν και δίχως αυτή την αντι-εξουσία που αντιπροσωπεύουν φαίνεται αμφίβολο αν η ίδια η δημοκρατία θα μπορέσει να κρατηθεί για πολύ καιρό.

Είναι άραγε οι δημοκρατίες μας εντελώς αφοπλισμένες απέναντι στην τρομοκρατία; Όχι εάν συνεχίσουν να υπάρχουν εικονοκλάστες διανοούμενοι, άνθρωποι που θα επιμένουν να σκέπτονται και που θα συνεχίσουν να κρατούν τις αποστάσεις τους από τις μεγάλες ιδεολογίες, οι οποίες δε φέρνουν παρά αδιαλλαξία και φανατισμό.

Σημειώσεις

1. Βλ. για παράδειγμα Muhammad Saïd al-Ashmawy, *L' islamisme contre l' Islam*, Paris, 1989.
2. Jacques Ellul, *La subversion du christianisme*, Paris, 1988.
3. Henri Arvon, *L' anarchisme*, Paris, 1959.
4. Proudhon, *Confessions d' un révolutionnaire*, 1849. Το αναφέρει ο Jean Yves Calvez, *Politique; une introduction*, Paris, 1995, σ. 63.
5. Michel Bakounine, *Oeuvres*, Paris, 1985, τ. 1, σ. 287.
6. Pierre Joseph Proudhon, *Système des contradictions économiques, Oeuvres complètes*, τ. 1, σ. 340.
7. Συζήτηση στη γαλλική Βουλή το Σεπτέμβριο του 1848. Αναφέρεται από τον Jean-François Kahn, “Tout change parce que rien ne change: introduction à une théorie de l' évolution sociale”, Paris, 1994, σ. 41.
8. Pierre Joseph Proudhon, *Idée générale de la révolution au XIXe siècle*, (1851), Paris, 1924.

9. "Δε μπορεί να υπάρχουν ούτε φτωχοί ούτε προλετάριοι... Όλοι είναι ίσοι, ακόμη και οι γυναίκες...". Friedrich Engels, *Les Origines de la famille, de la propriété privée et de l'Etat*, Paris, σ. 112.
10. Η υπογράμμιση δική μου.
11. Άποψη που αναπτύσσεται στο *Du principe fédératif*.
12. *Fédéralisme, Socialisme, Antithéologie*, 1867-68.
13. *Qu' est-ce que la propriété?*, Paris, 1929.
14. *L' anarchisme et le réel*, Paris, 1969.
15. *La subversion du christianisme*, ο.π.
16. Pascal Ory, *L' anarchisme de droite*, Paris, 1985, σ. 100.
17. Που αναφέρει ο Laurent Dispot, *La machine à terreur*, Paris, 1978, σ. 267.
18. Cornelius Castoriadis, *Domaines de l' homme. Carrefours du labyrinthe II*, Paris, 1986, σ. 88.
19. Το ουσιαστικό είναι η μέθοδος: "Έχουμε στη Ρωσία, δήλωσε το 1924 ο Mussolini, αξιοθαύμαστους δασκάλους. Δεν έχουμε παρά να μιμηθούμε αυτό που κάνουν στη Ρωσία" (ιταλική Βουλή, 6 Ιουνίου 1924). Αναφέρεται από τον Jean-Yves Calvez, ο.π., σ. 33.
20. "Μπαίνουμε σε πόλεμο, έλεγε για παράδειγμα ο Mussolini, εναντίον των πλουτοκρατικών και αντιδραστικών δημοκρατιών της Δύσης".
21. Laurent Dispot, ο.π., σ. 169.
22. Όπως υπογραμμίζει ο Laurent Dispot, "δεν είναι αδιάφορο το γεγονός ότι ο Baader περιφρονούσε το Μάιο του '68 και ότι, αντίθετα, ο Cohn-Bendit δεν έγινε τρομοκράτης" (ο.π., σ. 63). Δεν είναι δύσκολο να το κατανοήσουμε εάν θεωρήσουμε ότι, αντίθετα με τις τρομοκρατίες, ο Μάιος του '68 δεν αποτελούσε ουτοπία αλλά μία αντι-ουτοπία: "Η ουτοπία δεν έχει θέση στη Σορβόνη της επιθυμίας, της ελευθερίας και της ευτυχίας" (Gilles Lapouge, *Utopie et civilisations*, Paris, 1990, σ. 25).
23. Gilles Lapouge, ο.π., σ. 269.
24. Laurent Dispot, ο.π., σ. 191.
25. Jean-François Revel, *Le terrorisme contre la démocratie*, Paris, 1987, σ. 151.
26. Serge Lipovetsky, *L' ère du vide, Essai sur l' individualisme contemporain*, Paris, 1983, σ. 246.
27. "Κάθε κοινωνικό κίνημα που λέγεται καμιά φορά αίρεση και που μπορεί, στο πιο μακρο-κοινωνικό επίπεδο, να παίρνει τη μορφή ενός ολοκληρωτικού καθεστώτος": Alain Touraine, *La méthode de l' intervention sociologique*, Paris, 1984, σ. 26.
28. Michel Wieviorka, *Sociétés et terrorisme*, Paris, 1988, σ. 92.
29. Το άρθρο του Francis Fukuyama, "Το τέλος της Ιστορίας" (*National Interest*, η. 16, καλοκαίρι 1989) δε θα ξεσήκωνε τόσες συζητήσεις εάν δεν εγγραφόταν σε μία συγκυρία γενικής κατάρρευσης των ιδεών.
30. Cornélius Castoriadis, *Capitalisme moderne et révolution*, τ. II, Paris, 1979, σ. 296.

31. Raymond Aron, *L' Opium des intellectuels*, Paris, 1968, σ. 301.
32. Jean-Michel Besnier, *L' humanisme déchiré*, Paris, 1993, σ. 76.
33. Régis Debray, "Libération", Ιούλιος 1974, που αναφέρει ο Jean-Claude Guillebaud, *La trahison des Lumières*, Paris, 1995, σ. 147 σημ. 2.
34. Nicolas Tenzer, *La société dépolitisée*, Paris, 1990, σ. 312.
35. Jacques Ellul, *Métamorphose du bourgeois*, Paris, 1967.
36. Casamayor, ... *et pour finir, le terrorisme*, Paris, 1983, σ. 188.
37. Συνέντευξη τον Οκτώβριο του 1992, που δημοσίευσε η Monde, 7-10-1995.
38. Αναφέρεται από τον Henri Arvon, *L' anarchisme*, ο.π.
39. Laurent Dispot, *La machine à terreur*, Paris, 1978, σ. 83.
40. Theodor W.Adorno et. al, *The Authoritarian Personality*, New York, 1964.
41. Michel Wieviorka, *Sociétés et terrorisme*, Paris, 1988.
42. Giorgio, *Profession: terroriste*, Paris, 1982.
43. Alain Geismar, *L' engrenage terroriste*, Paris, 1981.
44. "Το να πιστεύει κανείς στον ένοπλο πόλεμο σημαίνει επίσης το να οπλίζεται ψυχολογικά ενάντια στην παγίδα των συναισθημάτων", εξηγεί ένας τρομοκράτης που αναφέρει ο Robert Solé, *Le Défi terroriste*, Paris, 1979, σ. 177.
45. Jean-Marie Bessette, *Sociologie du crime*, Paris, 1982, σ. 98.
46. Δήλωση του Renato Curcio, ιδρυτή των Κόκκινων Ταξιαρχιών σχετικά με την δολοφονία του Aldo Moro, που αναφέρει ο Laurent Dispot, ο.π., σ. 164.
47. Το πρόσφατο νομοσχέδιο της γαλλικής κυβέρνησης σχετικά με την τρομοκρατία (25-10-1995) εξομοιώνει τη βοήθεια και την υποστήριξη ενός σε παράνομη κατάσταση ξένου με μία τρομοκρατική πράξη. Και δεν ξέρουμε εάν οι διαμαρτυρίες που προκάλεσε το νομοσχέδιο αυτό θα αρκέσουν για να απορριφθεί.
48. Friedrich Hacker, *Terreur et terrorisme*, Paris, 1976, σ. 248.
49. Μνημονεύεται από τον Michel Wieviorka et Dominique Wolton, *Terrorisme à la une*, Paris, 1987, σ. 24.
50. *Le Canard Enchaîné*.
51. Georges Balandier, *Le désordre*, Paris, 1988, σ. 204.
52. Patrich Baudry, *Une sociologie du tragique*, Paris, 1986, σ. 58.
53. Γιώργος Αθανασιάδης της Βραδυνής, για παράδειγμα, το Μάρτιο του 1983.
54. Alain, *Propos sur le pouvoir*, Paris, 1985, σ. 339.
55. Ο Bachelard έλεγε ότι το απλό δεν υπάρχει· μόνο το απλοποιημένο. Αναφέρεται από τον Edgar Morin, *Introduction à la pensée complexe*, Paris, 1982.
56. Alain Caillé, *La démission des clercs, la crise des sciences sociales et l' oubli du politique*, Paris, 1993.
57. Pierre Bourdieu et Hans Haacke, *Libre-échange*, Paris, 1994, σ. 29.

Θέσεις

ΑΝΑΛΥΣΕΙΣ - ΚΡΙΤΙΚΗ
ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΤΗΣ ΠΑΛΗΣ ΤΩΝ ΤΑΞΩΝ

Οι μύθοι του «εκσυγχρονισμού»

Editorial

Δημήτρης Δημούλης: Δύο στιγμές δόμησης της εθνικής ταυτότητας

Ανέστης Ταρπάκος: Η μετεκλογική πολιτική σκηνή. Πρωτεύουσες συγκλίσεις και δευτερεύουσες αποκλίσεις

Ανέστης Ταρπάκος: Τα μεγάλα έργα για τον 21ο αιώνα ωθούν τη μισθωτή εργασία στο μεσαίωνα

Λουί Αλτουσέρ: Σημείωση σχετικά με τις Θέσεις για τον Φόουερμαχ

Κώστας Δ. Σκορδούλης: Θεωρία του χάους και διαλεκτική

Γιώργος Σταμάτης: Περί μιας ψευδοκαντιανής βασάνου του Marx. Ένα σημείωμα

Χρήστος Βαλλιάνος: Η εργασία πηγή φτώχειας. Το ζοφερό τοπίο του νεοφιλελευθερισμού

Δημήτρης Κατσορίδας: Αντισταθμιστικές επιδράσεις στην απασχόληση από την εισαγωγή των νέων τεχνολογιών

Γουέην Χωλλ: Δημοκρατία και πυρηνικά όπλα

Κώστας Χατζόπουλος: Το εργατικό κίνημα στην Ελλάδα

Ανέστης Ταρπάκος: ΚΜΕ. Οι αλλαγές στην οικονομία και την ταξική διάρθρωση της ελληνικής κοινωνίας (1980-1994) (Βιβλιοκριτική)

ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΣ - ΜΑΡΤΙΟΣ 1997

58

Εισαγωγή στα θεμέλια του αυταρχισμού

Γεώργιος Σκουλάς*

Περίληψη

Το άρθρο αυτό πραγματεύεται διαλεκτικά το θέμα του αυταρχισμού στη σύγχρονη εποχή. Αποπειράται μια ανάλυση που περιλαμβάνει τις ψυχολογικές, φιλοσοφικές και κοινωνικοπολιτικές διαστάσεις του φαινομένου. Το επικεντρωμένο ενδιαφέρον πάνω στις θεωρητικές πλευρές του αυταρχισμού απορρέει κυρίως από την ιδέα ότι η λογική του θετικισμού, η οποία εκδηλώνεται στον ύστερο κεφαλαιοκρατικό κοινωνικό σχηματισμό, υιοθετείται για την υποταγή του ατόμου. Τοιουτοτρόπως επιχειρείται όχι μόνο μια εξέταση των περισσότερων εκείνων διαστάσεων που είναι εγγενείς των σύγχρονων αυταρχικών κρατών αλλά και μια κριτική, στο μέτρο του δυνατού, εφόσον κάθε μελέτη αυταρχισμού ορίζεται ως κριτική κυριαρχίας.

1. Εισαγωγή

Το θέμα που ήταν και παραμένει ακόμη μέχρι σήμερα ένα από τα πλέον διερευνημένα αν και άλυτα ζητήματα, κυρίως από το τέλος του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου, είναι αυτό του αυταρχισμού. Ποια είναι η έννοια του αυταρχισμού; Τι τον δημιουργεί; Και ποια είναι τα αποτελέσματά του όταν συνδέεται με την πολιτική εξουσία και γενικεύεται σε όλες τις μορφές της κοινωνικής ζωής; Η σύγχρονη εποχή, επιλέγεται για την εξέταση αυτού του φαινομένου γιατί ήταν εκείνη, περισσότερο από άλλες, που γέν-

* Διδάκτωρ Κοινωνιολογίας.

νησε αυταρχικές προσωπικότητες στην πολιτική εξουσία με την προσπάθειά τους να τρέψουν αρνητικά για τον άνθρωπο τη ροή των πραγμάτων. Ηγεσίες διακριτικές, με απόλυτο νου, οι οποίες, κρατώντας το πηδάλιο της εξουσίας και παραμερίζοντας κάθε δημοκρατικό, λαϊκό έρεισμα δοκίμασαν να αλλάξουν την πορεία του κόσμου εμβολιάζοντάς τον με τη βαρβαρότητα. Έτσι, αυτόν τον κόσμο στην πλειοψηφία του τον οδήγησαν στην υπαγωγή και υποτέλεια εξαιτίας του φόβου της ίδιας της φθοράς της τυραννικής τους εξουσίας. Ένα φόβο πτώσης του σκήπτρου ισχύος, αλλά και φόβο προερχόμενο από τυχόν αποκάλυψη του εξουσιαζόμενου λαού για τους εσφαλμένους χειρισμούς των αυταρχικών αυτών ηγεσιών στην άσκηση εξουσίας τους στις σφαίρες της κοινωνικής ύπαρξης, όπου αναπόφευκτα επιτάσσονται σε μια γενική μυθολογικοποίηση της κοινωνικής πραγματικότητας. Η τάση να προβληθεί η απατηλή εικόνα της πραγματικότητας από τέτοιες ηγεσίες, ήταν μια αναγκαιότητα για τις ίδιες για να διατηρούνται σε θέση ηγετικής αρχής. Κι αυτό, επειδή όπως έλεγε ο Σαίξπηρ: "Η απόλυτη εξουσία φθείρεται και απόλυτα", ή σύμφωνα με τη ρήση του Σωκράτη στην Πολιτεία του Πλάτωνα: "Η τυραννία δε μπορεί να διαρκεί πολύ εφόσον στηρίζεται στον πόνο των μαζών"¹. Ο μόνος τρόπος κατά συνέπεια, να διατηρούνται στην εξουσία παρά την απεριόριστη φθορά του αυταρχισμού τους, είναι να φθείρουν τον ίδιο το λαό διαμέσου του μύθου και της ιδεολογίας. Ας δούμε λοιπόν, σε μια σύντομη εξέταση στις σελίδες που ακολουθούν, πώς γίνεται αυτή η μυθολογικοποίηση της κοινωνικής πραγματικότητας σε διευρυμένη κλίμακα. Κάτω από ποιες συνθήκες τέτοια εξουσία διατηρείται, ως και ποιες είναι οι επιπτώσεις της τόσο πάνω στο λαό που εξουσιάζει όσο και στη δομή που η ίδια στηρίζεται.

Ωστόσο, όταν εξετάζονται μεμονωμένα παραδείγματα, εμφανίζονται μερικές διαφορές, που τείνουν να συσκοτίσουν περισσότερο παρά να διερευνήσουν τη φύση και τα χαρακτηριστικά της αυταρχικής μορφής κράτους. Είναι συνεπώς θέμα κοσκινίσματος των μύθων για την εξαγωγή κάποιων στοιχείων αλήθειας. Εντούτοις, οι προσπάθειες πολλών ερευνητών έχουν καταλήξει να εξηγούν το φαινόμενο του αυταρχισμού με επιχειρήματα μιμητικά κάνοντας την εξήγηση πιο σύνθετη. Η συνθετότητα αυτή επεκτείνεται ακόμη πιο πολύ με τις προσπάθειες ορισμένων ερευνητών να ερμηνεύσουν τον αυταρχισμό, από τις οποίες όμως επιχειρείται να προωθηθεί ο ακαδημαϊκός λόγος πάνω από το νόημά του. Οι κυριότεροι από εκείνους που στην ερμηνεία τους αποφεύγουν μι-

μητικούς χειρισμούς είναι οι: Γκρέγκορ και Ντε Φελίς, οι οποίοι έχουν περιγράψει με λεπτομέρεια τις διάφορες αυτές σχολές ερμηνείας του αυταρχικού φαινομένου, σημειώνοντας ότι είναι ένα ζήτημα ειδικής πειθαρχίας που επηρεάζει την προοπτική και την προσέγγιση που υιοθετείται. Από την άποψη αυτή, το έργο του D. Bracher, *Η Γερμανική Δικτατορία*, είναι μια από τις πλέον διακεκριμένες ιστορικές ερμηνείες, που αφορούν τις εξελίξεις για την ανάπτυξη του εθνικού σοσιαλισμού και της κληρονομιάς του. Επίσης, ο κοινωνιολόγος Ralf Dahrendorf, καλύπτει το φάσμα των συζητήσεων πάνω στον αυταρχισμό και τη δικτατορία αλλά με τους όρους που ήδη έχουν διατυπωθεί από τους Γκρέγκορ και Ντε Φελίς. Οι συγγραφείς αυτοί, έχουν ανοικτή στάση αυστηρής κριτικής απέναντι στις κλασικές ερμηνείες, οι οποίες κατέκτησαν τα ράφια των βιβλιοπωλίων σαν λαϊκή ιστορία. Έχουν συνεπώς την άποψη ότι οι λαϊκές ιστορίες διαστρέβλωσαν τη φύση της ιστορικής και πολιτικής πραγματικότητας και ότι αυτή η ίδια η διαστρέβλωση έγκειται στην απρόσκλητη αναμυθολογικοποίηση του αυταρχισμού.

Το βασικό ενδιαφέρον της εργασίας αυτής, επικεντρώνεται περισσότερο στις θεωρητικές ιδιότητες του αυταρχισμού και πηγάζει κυρίως από τον ισχυρισμό ότι ο θετικός τρόπος σκέψης εκδηλώνεται στην εργαλειακή λογική για να υποτάξει το άτομο. Με αυτό τον τρόπο, επιχειρείται η ανάλυση των περισσότερων διαστάσεων που είναι χαρακτηριστικές στα αυταρχικά κράτη. Το εγχείρημα αυτό συνεπάγεται μια προσέγγιση με τη χρησιμοποίηση της κριτικής θεωρίας, της φιλοσοφίας και της κοινωνικής θεωρίας, για να φωτιστούν οι λεπτές και οι απόκρυφες πτυχές του φαινομένου που η έρευνα διαπραγματεύεται. Οποιαδήποτε μελέτη του αυταρχισμού, ως φαινόμενο κοινωνικό και πολιτικό, δε μπορεί παρά να οριστεί ως μια κριτική κυριαρχία, διότι δε μπορεί ποτέ να εμφανιστεί και να υπάρξει χωρίς απόλυτη εξουσία. Είναι, με άλλα λόγια, φαινόμενο που γεννιέται, τρέφεται και μεγαλώνει με την κυριαρχία. Συνεπώς, προσεγγίζοντάς το διαλεκτικά ανακύπτουν τα χαρακτηριστικά της υπαγωγής και της κυριαρχίας, της χειραγώγησης και της ανελευθερίας κι έτσι διακρίνεται έντονα η απουσία των αντίθετων τους στοιχείων, όπως είναι εκείνα της χειραφέτησης και της κοινωνικής ελευθερίας. Γενικά, οι περισσότερες διερευνήσεις των αυταρχικών κρατών με απολυταρχικά καθεστώτα περιλαμβάνουν τις ψυχολογικές πλευρές του φαινομένου, εφόσον είναι επιτακτική η κατανόηση των αιτιακών σχέσεων που επηρεάζουν τα κίνητρα που βρίσκονται πίσω από την αποδοχή

του. Αυτό συνεπάγεται ότι η εργασία αυτή δε μπορεί να αποτελέσει εξαίρεση, όσον αφορά την ψυχομετρία του αυταρχισμού ή της απολυταρχίας. Η ερευνητική προσοχή άλλωστε εστιάζεται αρχικά στο έργο και την προβληματική του Έρικ Φρομμ σε αυτό τον τομέα.

2. Η ψυχαναλυτική πλευρά του αυταρχισμού

Στα πλαίσια της ερευνητικής μεθόδου της ψυχανάλυσης, ορίζονται μέτρα συμπεριφοράς στην προσωπικότητα του ατόμου τα οποία καθίστανται ικανά να κρίνουν κοινωνικές τάσεις. Ανάμεσα στα πιο σημαντικά είναι ο όρος "νόρμα", ως κανόνας. Ο όρος αυτός θεωρείται ως η συνεχόμενη λειτουργία και κανονιστική ρύθμιση των κοινωνικών συνθηκών, παρόλο που τέτοιες συνθήκες δεν είναι αυτο-καθοριζόμενες πάντα και σίγουρα όχι πραγματικές. Έχοντας αυτό στο νου, ο Φρομμ παίρνει τη φροϋδική χρήση του όρου sublimation, που σημαίνει εξιδανίκευση, για να αναλύσει την κοινωνική κατάσταση. Γράφει λοιπόν ότι "ο Φρόουντ επέλεξε αυτή τη λέξη, sublimation, για αυτόν τον περίεργο και ασυνήθιστο μετασχηματισμό από την καταστολή, μέσα στην πολιτισμένη συμπεριφορά"². Πρέπει να σημειωθεί ότι προς τα εκεί κατευθύνεται η μπηχειΐβιοριστική ψυχολογία. Δηλαδή, προς τη συμπίεση και καταστολή του παρεκκλίνοντα μέσα στα αποδεκτά όρια της "κανονικής" ή "πρέπουσας" συμπεριφοράς. Επιπλέον υποστηρίζει ότι "αν το μέγεθος της καταστολής είναι μεγαλύτερο από την ικανότητα για εξιδανίκευση (sublimation), τα άτομα γίνονται νευρωτικά και έτσι είναι αναγκαίο να επιτραπεί η μείωση της καταστολής. Γενικά πάντως υπάρχει μια αντίστροφη σχέση ανάμεσα στην ικανοποίηση των κινήτρων του ανθρώπου και την κουλτούρα. Όσο περισσότερη καταστολή, τόσο περισσότερη κουλτούρα και έτσι προκύπτει μεγαλύτερος κίνδυνος νευρωτικών παρενοχλήσεων. Η σχέση του ατόμου με την κοινωνία, στη θεωρία του Φρόουντ, είναι κατά βάθος στατική. Το άτομο παραμένει ουσιαστικά το ίδιο και αλλάζει μονάχα στο μέτρο που η κοινωνία ασκεί μεγαλύτερη πίεση στα φυσικά του κίνητρα και έτσι επιβάλλει περισσότερη εξιδανίκευση ή επιτρέπει περισσότερη ικανοποίηση, θυσιάζοντας με αυτόν τον τρόπο την κουλτούρα"³.

Προφανώς, αυτό εμπεριέχει δυσοίωνους τόνους καταστολής της επιθυμίας για ελευθερία. Για τον Φρομμ, οι ρίζες της κοινω-

νίας του φιλελευθερισμού και τελικά του αυταρχισμού-απολυταρχισμού μπορούν να βρεθούν στις λεπτές ενέργειες της εξιδανίκευσης. Αν η κοινωνία θα πρέπει να κατηγορηθεί η ίδια για τη μέθοδο καταστολής των μελών της προς την προσαρμογή τους, τότε αυτό θα υποδείκνυε κάποια ανασφάλεια σχετικά με το κύρος της νομιμότητάς της. Όμως υπάρχει ένα εγωϊστικό κίνητρο που εμπλέκεται σε αυτό το σημείο. Οι κοινωνικές σχέσεις, στην ερμηνεία του Φρόυντ από τον Φρομμ, είναι μια σειρά ανταλλαγών στην αγορά των ανθρωπίνων αλληλεπιδράσεων. Το άτομο αντιμετωπίζει τους άλλους στην κοινωνία ως αντικείμενα, κάθε ένα με το δυναμικό της "αξίας χρήσης" που επιθυμούν οι άλλοι. Η εναλλαγή του πιθανού εντός του πραγματικού είναι η εξάσκηση της ρήσης "μέσα για κάποιο σκοπό, αλλά ποτέ ο σκοπός μέσο για τον εαυτόν του"⁴.

Στα πλαίσια αυτής της φιλελεύθερης σύλληψης για την κοινωνική πραγματικότητα, υπάρχει η αντίληψη ότι η κοινωνία είναι ατομικοποιημένη μαζικά. Από την άποψη αυτή η ανάλυση του Φρομμ καταλήγει σε δυο υποθέσεις. Από τη μια, "ότι το πρόβλημα κλειδί της ψυχολογίας είναι αυτό του συγκεκριμένου είδους σχετικότητας του ατόμου προς τον κόσμο και όχι αυτό της ικανοποίησης ή απογοήτευσης της μιας ή της άλλης ενστικτώδους ανάγκης καθ' αυτής." Από την άλλη, "ότι η σχέση μεταξύ ανθρώπου και κοινωνίας δεν είναι στατική"⁵. Η κοινωνία για τον Φρομμ, είναι μάλλον μια σειρά από δυναμικές σχέσεις. Μέρος μιας τέτοιας δυναμικής είναι ότι "η ανθρώπινη ύπαρξη και η ελευθερία είναι ευθύς εξαρχής αδιαχώριστες." Εντούτοις, παρουσιάζεται μια άρνηση "της ελευθερίας από τον ενστικτώδη καθορισμό" των κοινωνικών δράσεων⁶. Ο Φρομμ δηλώνει ότι η κοινωνική ανάπτυξη του ατόμου είναι μια διαλεκτική διαδικασία. Είναι ένας διϋσμός στον οποίον, με την κοινωνική του ανάπτυξη το άτομο "γίνεται ανεξάρτητο, αυτόνομο, αυτοστηριζόμενο με κριτική σκέψη" και παράλληλα "γίνεται περισσότερο απομονωμένο, μοναχικό και φοβισμένο"⁷. Επιπρόσθετα, η ελευθερία από τη στιγμή που κατακτιέται υπερνικώντας τους περιορισμούς της, περιέχει και ποσοτικές και ποιοτικές πλευρές. Με τους ποσοτικούς όρους η ελευθερία πραγματώνεται στη διάσωση και στην υπερτίμησή της. Όμως, η ελευθερία μπορεί να πραγματωθεί μονάχα ποιοτικά. Αυτό που κάνουμε με την ελευθερία από τις αυτο-αντανακλαστικές ικανότητες συνείδησης στην ανάπτυξη του ατόμου, είναι να επαναφέρουμε το σχετικό κοινωνικό πλαίσιο της διεκδίκησης του "εγώ".

Ο καπιταλισμός ως ένα θεωρητικό εργαλείο κοινωνικού σχημα-

τισμού, υπηρέτησε όχι την κοινωνική ελευθερία για την οποία έγιναν επαναστάσεις αλλά την ελευθερία της αγοράς και την προώθηση του ατομικισμού. Επιπλέον, ενσωματώθηκε με την αστική ιδεολογία του φιλελευθερισμού, που ήταν μια προσέγγιση ατομικισμού στις κοινωνικές σχέσεις παραγωγής και ανταλλαγής. Ωστόσο, η αρνητική πλευρά αυτής της ερμηνείας υποβαθμίζει τη σπουδαιότητα του ατόμου στην κοινωνία σε εκείνο το βαθμό του ανώνυμου εξαρτήματος μέσα στην άμορφη μάζα της σωματικής κοινωνίας. Το πιο βασικό χαρακτηριστικό της φιλελεύθερης οικονομίας και των κοινωνικών της αξιών είναι η εκπληκτική αντίληψη ότι βοήθησε και υποκίνησε στην απομάκρυνση και τελικά στην αποξένωση του ατόμου από τη κοινωνία. Η μόνη εστία κοινού ενδιαφέροντος ατόμου και κοινωνίας βρίσκεται στον κοινωνικό χώρο της αγοράς: Είτε το άτομο να γίνει ένας "επιτυχημένος" με όρους υλικής επιτυχίας ή ένας "ηττημένος" που απέτυχε να συναγωνιστεί επαρκώς. Η εστία προσοχής σε αυτή την υπόθεση ήταν, σύμφωνα με τους Άγγλους φιλόσοφους Hobbes και Locke, ένα κοινωνικό συμβόλαιο με το οποίο τα άτομα επένδυσαν τα φυσικά τους δικαιώματα σε μια μοναδική, προϊούσα εξουσιαστική δομή. Τοιουτοτρόπως, προβάλλει η ευκαιρία του ανταγωνισμού στη βάση μιας υποθετικής δικαιοσύνης. Αυτό εντούτοις, εμπεριέχει μια άλλη διάσταση εξαναγκασμού: Στον δηλαδή ανταγωνισμό μερικά μέλη θα κυριαρχήσουν στα άλλα και η εξουσιαστική δομή καθ' αυτή τελικά θα αυξήσει τις δικές της δυνάμεις ελέγχου και κυριαρχίας πάνω στην υπόλοιπη κοινωνία.

Τα ουσιώδη στοιχεία εδώ είναι ότι ολόκληρη η κοινωνία έχει κάτω από αυτές τις συνθήκες αντικειμενοποιηθεί και εκδηλώνει μια υποταγή στην εξουσιαστική δομή, η οποία διακρίνεται σε ταξικές διαφορές, οικονομικές δραστηριότητες και πολιτικές σκέψεις που εκφράζονται. Ένα από τα πλέον διακριτικά χαρακτηριστικά είναι αυτό της κοινωνικής ανισότητας, που φανερώνει με βεβαιότητα ότι μια πλειοψηφία της κοινωνίας είναι υποτελής και ότι αυτό ενισχύεται από δυο μέσα εξαναγκασμού: α) Την εξάρτηση του ατόμου από την εργασία του για επιβίωση και β) το φόβο του μπροστά στην απειλή ξένων επιρροών. Παρόμοια, τα κυρίαρχα στοιχεία στην κοινωνία είναι εξαρτώμενα. Από τη μια υπάρχει η εργασία για παραγωγή ώστε να ικανοποιείται το κίνητρο για κέρδος και από την άλλη η ανάγκη της οικονομικής και πολιτικής καταστολής, ώστε να νομιμοποιούνται οι συνθήκες ελέγχου. Με την αυξανόμενη απειλή των εργατικών επαναστάσεων, για παράδειγμα στον 19ο αιώνα, το κεφάλαιο έγινε όλο και περισσότερο εξαρτη-

μένο από τα εργαλεία της πολιτικής εξουσίας, προκειμένου να διατηρηθεί το status quo των κοινωνικών και οικονομικών συνθηκών.

Το πιο έκδηλο αποτέλεσμα θα ήταν ένα πλήρες κυρίαρχο κράτος που θα μπορούσε να ασκεί εξουσία και έλεγχο πάνω σε όλα τα μέλη της κοινωνίας εντός των γεωγραφικών του ορίων. Αυτό θα φαινόταν φυσιολογικό στα οικονομικώς συντηρητικά στοιχεία της κοινωνίας, εφόσον το ήθος της παραγωγής εστιάζει και κατευθύνει την ηθική ευθύνη προς την πολιτεία-κράτος. Δύο κίνητρα εμπλέκονται σε αυτή τη φάση της οικονομικής και πολιτικής δραστηριότητας: α) Η τάση του κεφαλαίου για κέρδος μέχρι και τη μονοπωλιοποίησή του και β) η επιθυμία του κράτους να διατηρεί τον εαυτό του σε θέση ηγεμονίας ανακτώντας και συσσωρεύοντας όλο και περισσότερη εξουσία. Και στα δύο αυτά κίνητρα εμφανίζεται η λογική αναγκαιότητα της νομιμοποίησης και διαφύλαξης του status quo από την πολιτεία. Εκείνα που απαιτούνται συνεπώς είναι: Πρώτον, τα μέσα αποπλάνησης της κοινωνίας, έτσι ώστε να φαίνονται αληθινές, πείθοντας ότι οποιεσδήποτε ενέργειες γίνονται από τις κυρίαρχες δυνάμεις εξουσίας, γίνονται προς όφελος ολόκληρης της κοινωνίας. Πόσα απτά παραδείγματα δε θα μπορούσε κανείς να αναφέρει για αυτό, ξεκινώντας από τους βοναπαρτισμούς του 19ου αιώνα για να φτάσει στους εθνικούς σοσιαλισμούς του αιώνα μας; Χωρίς φυσικά να παραλείψει τους κρατικούς μέχρι χθες υπαρκτούς σοσιαλισμούς, τους αστικούς σοσιαλισμούς όπως θέλουν να λέγονται οι σοσιαλδημοκρατίες της προηγμένης Ευρώπης και τους φιλελευθερισμούς που διαμορφώνει η εξελισσόμενη μορφή του κρατικο-μονοπωλιακού κεφαλαίου στη σύγχρονη περίοδο. Δεύτερον, μια αποτελεσματική αιτιολογημένη στρατηγική με φιλοσοφημένη ιδεολογικά ερμηνεία αυτών των δραστηριοτήτων ανακύπτει, η οποία έχει πάρει στον εικοστό αιώνα τη μορφή της "προπαγάνδας". ("Δημόσιες σχέσεις" είναι ένας από τους ευφημισμούς που χρησιμοποιούνται από τα διάφορα ινστιτούτα-εκπαιδευτήρια).

Συνοψίζοντας πάνω στο φόβο του ατομικισμού, παρατηρείται ότι το άτομο το ίδιο γίνεται ταυτόχρονα το εργαλείο που χρησιμοποιείται πάνω και ενάντια στην κοινωνία. Μέσω της όξυνσης των κοινωνικών διακρίσεων, του "ομαλού" και του "νευρωτικού", στήνεται μια διχοτομία για να επιτρέψει την υποταγή στις πιέσεις της "ομαλότητας", όπως μας λέει ο Φρομμ στο έργο του *Απόδραση από την Ελευθερία*. "Το άτομο που είναι φυσιολογικό, από την άποψη ότι είναι καλά προσαρμοσμένο στην κοινωνία, είναι

συχνά λιγότερο υγιές από το νευρωτικό άτομο από την άποψη των ανθρωπίνων αξιών. Συχνά αυτό είναι καλά προσαρμοσμένο μονάχα εις βάρος του ότι έχει παραδώσει τον εαυτόν του με σκοπό να γίνει λίγο ή πολύ το άτομο που πιστεύει ότι έπρεπε να είναι. Όλη η αυθεντική προσωπικότητα και ο αυθορμητισμός μπορεί να έχουν χαθεί. Από την άλλη μεριά, το νευρωτικό άτομο μπορεί να χαρακτηριστεί ως κάποιος που δεν ήταν έτοιμος να παραδοθεί ολοκληρωτικά στην μάχη για τον εαυτόν του⁸.

Το αποτέλεσμα για τα νευρωτικά άτομα, σύμφωνα με την άποψη του Φρομμ, είναι μια κατάσταση στην οποία αποσύρονται πνευματικά σε ένα φανταστικό κόσμο. Ωστόσο, με την έννοια ότι τα “φυσιολογικά” και “νευρωτικά” άτομα έχουν ήδη εγκαταλείψει κάποιες πλευρές στην ανάπτυξη του εαυτού τους, τους απομένουν ελάχιστες διαφορές μεταξύ τους. Πράγματι, μπορεί να υποστηριχτεί ότι το μεγαλύτερο μέρος της κοινωνίας συνίσταται από άτομα “νευρωτικά”, δεν υπάρχουν πλέον δημιουργικά άτομα, όμως συνεχίζουν να ζουν με τη φαντασία πως πραγματικά υπάρχουν. Το κάνουν αυτό κυρίως από ανασφάλεια και πανικό, προσπαθώντας να μετατρέψουν την πραγματικότητα από την επιτακτική ανάγκη να επιβεβαιώσουν την ταυτότητά τους μέσω των άλλων. Καθώς τα άλλα μέλη της υπόλοιπης κοινωνίας είναι ονομαστικά χωρισμένα από τους εαυτούς τους, ο μόνος κοινός δεσμός είναι διαμέσου των στατικών θεσμικών δομών. Η προσοχή εδώ εστιάζεται στους αντιπροσώπους της εξουσίας, των οποίων τα λόγια και τα έργα εκλαμβάνονται ως αληθινά καθ’ αυτά⁹.

3. Πολιτισμική και κοινωνικοπολιτική διάσταση του φαινομένου

Παρακάμπτοντας όμως την παραπάνω οπτική πορεία, δε μπορούμε παρά να φέρουμε στο φως το σοβαρό και σεβαστό έργο του Φρόυντ. Παρόλο που το έργο αυτό έχει δυσφημιστεί από μερικούς, δε μειώνει με κανένα τρόπο την αξία του για τα χαρακτηριστικά των συνθηκών του εικοστού αιώνα. Ο Φρόυντ είναι το είδος του κοινωνικού θεωρητικού που δεν εθελουφλεί στους μηχανισμούς του θετικισμού, αντιλαμβάνεται ότι η τεχνολογία των νεότερων χρόνων έχει επιφέρει και ευχαρίστηση και πόνο, έχει δημιουργήσει μια διχοτόμηση των κοινωνικών πραγματικοτήτων που οδηγούν στην υποταγή του ατόμου. Κατανοεί επίσης ότι ο ε-

μπειρισμός και ο ορθολογισμός έχουν λειτουργήσει ως εργαλεία μέσω των οποίων πραγματοποιείται αυτή η υποδούλωση.

Αναφέρει λοιπόν ο ίδιος στο έργο του, *Ο Πολιτισμός και η Δυσφορία του*: "Κατά τη διάρκεια των τελευταίων γενεών, ο άνθρωπος έχει κάνει μια καταπληκτική πρόοδο στις φυσικές επιστήμες και στις τεχνικές τους εφαρμογές, έχοντας εγκαταστήσει τον έλεγχο του πάνω στη φύση κατά ένα τρόπο που δεν είχε ποτέ άλλοτε φανταστεί. Τα μοναδικά βήματα αυτής της προόδου είναι η κοινή γνώση που δεν είναι αναγκαίο να απαριθμήσουμε. Οι άνθρωποι είναι υπερήφανοι για αυτά τα κατορθώματα, και έχουν δικιο να είναι. Όμως φαίνεται να έχουν παρατηρήσει ότι αυτή η νεο-αποκτηθείσα δύναμη πάνω στο χώρο και στο χρόνο, αυτή η υποδούλωση των δυνάμεων της φύσης, που είναι η πραγματοποίηση μιας επιθυμίας χιλιάδων ετών, δεν έχει αυξήσει την ποσότητα της ευχάριστης ικανοποίησης την οποία ίσως αναμένουν από τη ζωή και δεν τους έχει κάνει να νιώσουν ευτυχέστεροι"¹⁰.

Κατά συνέπεια, αυτή η έλλειψη ικανοποίησης έχει καταλήξει στην ξεκάθαρη πραγματικότητα ότι το άτομο έχει αποξενωθεί από αυτό το οποίο εύχεται να πετύχει για τον εαυτό του. Όταν παράλληλα φέρεται κυριαρχικά και σφετερίζεται πάνω και ενάντια στη φύση, ανατρέπει την ίδια τη δική του επιθυμία. Ανεξάρτητα από το πόσο σκληρά προσπαθούμε να "ξαναδημιουργήσουμε τον κόσμο, να κτίσουμε στη θέση του έναν άλλο κόσμο, στον οποίο τα πλέον ανυπόφορα χαρακτηριστικά έχουν αποκλειστεί και αντικατασταθεί από άλλα, που είναι σύμφυτα με την θέλησή μας", το τελικό προϊόν αυτής της προσπάθειας είναι ένα "τίποτα", απλά μια "πλάνη" ξένη προς τη φύση και ακόμη ξένη προς τα άλλα μέλη της κοινωνίας¹¹. Αντίθετα, αυτό ανοίγει μια σειρά από ανταγωνισμούς ανάμεσα στο άτομο και στην κοινωνία, στον άνθρωπο και τη φύση. Γίνεται η στοιχειώδης "ορμή για ελευθερία." Ο Φρόντ το αναγνωρίζει σαν μια πάλη ανάμεσα στην αντίληψη των υπαρχόντων ορίων που θέτει το άτομο στην κοινωνία και στα στάδια ανάπτυξης της κοινωνίας ως μια συνέπεια της ιστορίας, της παράδοσης, των εθίμων, ως πολιτισμό. Η ελευθερία διατηρείται σε εκκρεμότητα. Από τη μια πλευρά, η "ανάπτυξη του πολιτισμού επιβάλλει περιορισμούς πάνω της και η δικαιοσύνη αξιώνει ότι κανείς δε μπορεί να ξεφύγει από τους περιορισμούς αυτούς"¹². Συμπερασματικά ακολουθεί μια αντίφαση από την άλλη μεριά, ότι αυτή η "ορμή για ελευθερία κατευθύνεται σε συγκεκριμένες μορφές και αξιώσεις του πολιτισμού ή ενάντια στον πολιτισμό συνολικά"¹³.

Συνεπώς, η ορμή για ελευθερία οδηγεί σε μια εσωτερική πάλη ανάμεσα στο άτομο και στα αντικείμενα του πόθου του. Για τον Φρόυντ, αυτό είναι η αλληλεπίδραση ανάμεσα στα εγωϊστικά ένστικτα, τον εαυτό ως ύπαρξη, και τα αντικειμενικά ένστικτα (libido), επιθετικότητα βασισμένη στη σεξουαλικότητα. Από φιλοσοφική πλευρά, είναι εύκολο να κατανοηθεί ότι αυτό αποτελεί μια από τις πολλές ερμηνείες στην κοινωνική θεωρία της αμοιβαίας επίδρασης υποκειμένου-αντικειμένου. Πράγματι, είναι κατανοητό πως η θεωρία "λίμπιντο", ή "γενετήσια ορμή", είναι σχετική, καθώς πολλές από τις βασικές επιθυμίες των περισσοτέρων ατόμων είναι σεξουαλικές και μέσω αυτής της ορμής αντικειμενοποιεί ο ένας τον άλλον στην κοινωνία. Η γενετήσια αυτή ορμή, λαμβανόμενη στα άκρα της ψυχής μπορεί να εκδηλωθεί πια με τη μορφή του σαδισμού.

Βλέποντάς το συνολικά ο Φρόυντ, περιγράφει ότι αυτό είναι μια πάλη ανάμεσα στο εγώ και στη γενετήσια ορμή, η οποία πάλι προκαλεί νεύρωση, όπως γίνεται κατανοητό, με τον πιο ωμό τρόπο. Ωστόσο, ο Φρόυντ ανατρέπει αυτήν την απλοϊκότητα με την εισαγωγή του "ναρκισσισμού". Καθώς δείχνουν τα πράγματα, η γενετήσια ορμή ενεργεί με δυο τρόπους, έναν εσωτερικό εγωπροσανατολισμό ή έναν αυτο-έρωτα της ύπαρξης και έναν προσανατολισμό προς τα έξω, με όρους αντικειμενοποίησης· εκείνο δηλαδή το οποίο η ίδια αυτή ορμή επιθυμεί ουσιαστικά για την άμεση ικανοποίηση του εαυτού. Το εγώ, όταν σχετίζεται με το ναρκισσισμό, ενεργεί κατ' ανάγκη με μια παρόμοια φύση και όχι λιγότερο μιμητικά προς την επιθετική τάση της καταστροφικότητας. Είναι ναρκισσιστικό στο βαθμό που είναι η πλάνη του αυτο-έρωτα, στην πραγματικότητα είναι ένα αυτο-μίσος, που "αποδέχεται το λάθος ως αλήθεια, τα ψέματα ως πραγματικότητα, τη βία και την ασχήμια ως ομορφιά και δικαιοσύνη"¹⁴. Το αποτέλεσμα είναι η διαλεκτική του κυριαρχικού τυραννικού σαδισμού και του υπάκουου μαζοχισμού, καθένας από τους οποίους παρουσιάζεται με τις εσωτερικές του αντιφάσεις. Ο σαδισμός περιέχει αντιφάσεις ανάμεσα στη σεξουαλικότητα και την εξωτερική καταστροφικότητα, όπως είναι το μίσος για τους άλλους. Ο μαζοχισμός είναι η αντίφαση ανάμεσα στη σεξουαλικότητα και την εσωτερική καταστροφικότητα, που καταλήγει στο μίσος του εαυτού.

Επομένως, η καταστροφικότητα εμφανίζεται όταν αυτό το μίσος για τους άλλους ή για τον ίδιο τον εαυτό είναι μια επιθυμία θανάτου¹⁵. Η σεξουαλικότητα μπορεί να θεωρηθεί ως το αντίθετό της, όσον αφορά την προτίμηση για τη ζωή (έρως). Μια τέτοια

τάση, κατάλληλα ορισμένη, είναι που κάνει τον πολιτισμό μια ι-διόρρυθμη αρνητική οντολογία για το Φρόντ. Όπως χαρακτηρι-στικά δηλώνει: "Γνωρίζω ότι στο σαδισμό και στο μαζοχισμό βλέ-παμε πάντοτε εκδηλώσεις του ενστίκτου της καταστροφικότητας, κατευθυνόμενο προς τα έξω και προς τα μέσα, σε μεγάλο βαθμό συνυφασμένο με τον ερωτισμό"¹⁶. Από αυτό μπορούμε να δούμε ότι η πάλη στις εσωτερικές διαστάσεις του κοινωνικού χαρακτήρα του ατόμου και της κοινωνίας είναι μια διαλεκτική του έρωτα και του θανάτου. Πρόκειται για τη μορφοποίηση που εκδηλώνεται σε ένα ουσιώδες ζήτημα, το οποίο ο Φρόντ κατανοεί ως βασική έν-νοια στην ανάπτυξη του πολιτισμού. Υποστηρίζει λοιπόν, ότι "αυτό πρέπει να παρουσιάσει την πάλη ανάμεσα στον έρωτα και το θά-νατο, ανάμεσα στο ένστικτο της ζωής και στο ένστικτο της κατα-στροφής όπως λειτουργεί στα ανθρώπινα είδη"¹⁷.

Με ποια μέσα η κοινωνία ασκεί ελέγχους για να συγκρατεί και να αναχαιτίζει τις επιθετικές αστάθειες και έτσι να διατηρεί τη νο-μιμότητά της; Η απάντηση στη συμπυκνωμένη της μορφή βρίσκε-ται στην εξιδανίκευση και στη νεύρωση ενός αυτορρυθμιζόμενου συμπλέγματος ενοχής, που καλλιεργείται επιτήδεια στο άτομο α-πό τους διάφορους πολιτιστικούς και κοινωνικούς θεσμούς. Ο Φρόντ στην κατοπινή ψυχαναλυτική του σοφία το δηλώνει πε-ρισσότερο καθαρά: "Η επιθετικότητα είναι παρεμβολή εσωτερικευ-μένη, στην πραγματικότητα έχει σταλεί από εκεί που ήρθε, δηλα-δή κατευθύνεται προς το δικό του εγώ. Εκεί καταλαμβάνεται από ένα τμήμα του εγώ, το οποίο τοποθετείται πάνω και ενάντια στο υπόλοιπο εγώ ως υπέρ-εγώ και το οποίο τώρα, με τη μορφή της "συνείδησης", είναι έτοιμο να ενεργοποιήσει ενάντια στο εγώ την ίδια σκληρή επιθετικότητα, που το εγώ θα επιθυμούσε να ικανο-ποιήσει πάνω σε άλλα, ξένα άτομα. Η ένταση ανάμεσα στο άγριο υπέρ-εγώ και στο εγώ που υποτάσσεται σε αυτό, καλείται από ε-μάς αίσθηση ενοχής και αυτό εκφράζεται ως ανάγκη για τιμω-ρία"¹⁸.

Έτσι η αυτορρύθμιση γίνεται ένα φυσικό φαινόμενο της αυτο-θυσίας που κατ' αυτόν τον τρόπο αποδυναμώνει την αίσθηση της αυτοαξίας του ατόμου και δημιουργεί την ανησυχία που καταλή-γει σε άγχος ανικανότητας και μοναξιάς. Στρεφόμενη αυτή η αυ-τορρύθμιση προς τα έξω, εκδηλώνεται στο σχηματισμό της κοι-νωνίας και τους μηχανισμούς με τους οποίους ο άνθρωπος, ως μια επέκταση του εαυτού του, επιχειρεί επιθετικά να ελέγξει και να διαμορφώσει τον προορισμό της φύσης, δηλαδή την τεχνολο-γία. Εντούτοις, αυτή η αυτορρύθμιση προς τα έξω, σημαίνει με-

γαλύτερο εξευτελισμό και πολιτιστική καταστροφή σε οποιαδήποτε αδικαιολόγητη κατεύθυνση αυτή αποφασίζεται. Η πρόθεση της τεχνολογίας ήταν να ανακουφίσει το άτομο και την κοινωνία από τα προβλήματα που αντιμετώπιζαν, αλλά αντί να ελευθερώνει τον άνθρωπο, μάλλον τον υποδουλώνει. Εν ολίγοις, το υπέρ-εγώ, όπως τόνισε επιδέξια ο Φρόυντ, σαν "συνείδηση", αστυνομεύει τις ενέργειες του ατόμου καταστέλλοντας κατά καιρούς ορισμένες επιθυμίες του. Ως μια εξωτερική μελέτη, οι κοινωνικοί θεσμοί επίσης δρουν σε έναν παρόμοιο ρόλο με το υπέρ-εγώ, προστατεύοντας και ενισχύοντας τις τάσεις απόκλισής του. Με αυτό τον τρόπο το άτομο ζει σε μια κατάσταση διϋισμού: Από τη μια πλευρά, είναι καταπιεσμένο από την ίδια του τη συνείδηση και από την άλλη, ζει έντονα στη σκιά του φόβου της εξουσίας¹⁹. Στην περίπτωση αυτή, βρίσκεται κάτι στην ψυχή προορισμένο να "ενδώσει" κάτω από την πίεση. Η υπόθεση είναι απλή, τρελαίνεσαι ή δέχεσαι τη λογική ενός "υγιούς" πολιτισμού που είναι του έρωτα ή του θανάτου. Αυτό μας φέρνει πρόσωπο με πρόσωπο με εκείνο που ο Foucault ονομάζει "φανταστικό τοπίο" της τρέλας και των κοινωνικών σχηματισμών, που εμπνέει το φόβο του παραλόγου και εξαπλώνεται σαν μια επιδημία²⁰. Ο φόβος γεννά τη νεύρωση για περιορισμό και μετασχηματίζεται σε παράλογες αντιδράσεις που ορθολογικοποιούνται. Μια από αυτές είναι ο σαδισμός. Στην έρευνά του ο Φουκώ για το νόημα και την εξήγηση του παραλόγου, ανακαλύπτει ότι ο σαδισμός "δεν είναι ένα όνομα δοσμένο τελικά σε μια πρακτική τόσο παλιά όσο ο Έρωτας". Αντίθετα, είναι η ανησυχία "ενός μαζικού πολιτιστικού γεγονότος που εμφανίστηκε ακριβώς στο τέλος του 18ου αιώνα και το οποίο αποτελεί μια από τις μεγαλύτερες μετατροπές της Δυτικής φαντασίας: Ο παραλογισμός μετασχηματίστηκε σε ένα παραλήρημα της καρδιάς, η τρέλα της επιθυμίας, ο παράφρων διάλογος της αγάπης και του θανάτου στον απεριόριστο βαθμό της διάθεσης. Ο σαδισμός εμφανίζεται προς το παρόν παράλογος, περιορισμένος για πάνω από έναν αιώνα και αναγκασμένος σε σιωπή, επανεμφανίζεται όχι πλέον ως μια εικόνα του κόσμου, όχι ως μια φιγούρα, αλλά σαν γλώσσα και επιθυμία"²¹.

Φαινομενικά, αυτό μεταβάλλεται σε ένα συνεχή αυτοϋποτασσόμενο κύκλο της εξιδανίκευσης. Μονάχα που τώρα το άτομο καταπιέζει τον εαυτό του αντί να γίνεται αναγκαίο για τους κυρίαρχους μηχανισμούς να ενεργήσουν με ένα διακριτικό τρόπο. Αυτή η κατάσταση εγγράφεται ως σαδομαζοχιστική. Ο Κάσσελς συμφωνεί γενικά με αυτή την άποψη. Γράφει λοιπόν, έχοντας πάντα

στο νου την ανάλυση του Φρομμ. "Σαδιστικά, ο απολυταρχικός-αυταρχικός χαρακτήρας εύχεται να κυριαρχήσει και να βλάψει τους άλλους. Μαζοχιστικά, επιθυμεί να κυριαρχηθεί και να πληγωθεί. Φαίνεται καθαρά η σχέση αυτού του ατόμου με το φασισμό. Ο φασίστας παραδίδεται με μαζοχιστικό τρόπο στις προσταγές του κινήματος ή στην προσωποποίησή του. Από την άλλη, ο ηγέτης ως σαδιστής ήταν και είναι ικανός να τεθεί ενάντια στον υπόλοιπο πληθυσμό ή ενάντια σε άλλες εθνικότητες, επειδή ο φασισμός ήταν ιμπεριαλιστικός και σωβινιστικός (άκρως εθνικιστικός)"²².

Μια άλλη γνώμη, που παραλληλίζεται με την παραπάνω ανάλυση, είναι η εξέταση των ψυχο-ιστορικών απόψεων του αυταρχισμού από τον Γουίλλιαμ Κάρρ. Στη συζήτηση γύρω από τις πλευρές των αυτοκαταπιεστικών χαρακτηριστικών, μέσα στην ψυχομετρία του αυταρχικού ήθους, είναι ενδιαφέρον να σημειώσουμε ότι τα προηγούμενα του, οι ρίζες του, δε βρίσκονται στους μηχανισμούς του εικοστού αιώνα, αλλά στο Διαφωτισμό. Κάποιος άλλος από αυτή την περίοδο, ο Σέρβαν, ανέφερε: "Όταν έχετε έτσι σχηματίσει την αλυσίδα των ιδεών στα κεφάλια των πολιτών σας, θα μπορείτε τότε να υπερηφανεύεστε για τους εαυτούς σας ότι τους καθοδηγείτε και ότι είστε οι κύριοί τους. Ο ηλίθιος τύραννος μπορεί να διατηρήσει τους σκλάβους του στα σίδερα και στις αλυσίδες. Αλλά, ο πραγματικός πολιτικός τους δεσμεύει ακόμα περισσότερο με την αλυσίδα των δικών τους ιδεών. Βρίσκεται στο σταθερό σημείο της λογικής, όπου αυτός πράγματι ο πολιτικός εξασφαλίζει το σκοπό της αλυσίδας. Αυτός ο κρίκος είναι πολύ ισχυρός για το λόγο ότι δεν γνωρίζουμε από τι είναι φτιαγμένος και πιστεύουμε ότι είναι δικό μας έργο. Η απελπισία και ο χρόνος φθείρουν τα δεσμά του σιδήρου και του ατσαλιού, αλλά στην ουσία αυτά τα δεσμά είναι αδύναμα ενάντια στη συνηθισμένη δέσμη ιδεών και το μόνο που μπορούν να κάνουν είναι να τις δένουν ακόμη περισσότερο. Και έτσι πάνω στις λεπτές ίνες του νου θεμελιώνεται η ακλόνητη βάση των ξακουστών αυτοκρατοριών"²³.

Για τον Φρομμ, το σαδομαζοχιστικό χαρακτηριστικό γνώρισμα υπηρετεί ως θεμέλιο στην οικοδόμηση των αυταρχικών προσωπικοτήτων, ώστε μέσα σε αυτό υπάρχει η τάση προς την ορθολογικοποίηση και επομένως νομιμοποίηση κάθε καταστροφικής ενέργειας και επιθυμίας. Επιπλέον, υπάρχει μια εξάρτηση και των δύο, του κυρίαρχου και του κυριαρχούμενου, ώστε να χρειάζονται ο ένας τον άλλον. Την ίδια στιγμή υπάρχει μια σύνθετη αλληλεπίδραση με το θάνατο ή την επιθυμία του θανάτου σε όλα τα επίπεδα της κοινωνίας και όχι απλά περιορισμένη σε ψυχοσεξουαλι-

κά φαινόμενα. Από μια οπτική γωνία, θα λέγαμε καλύτερα, ότι υπάρχει μια μεγαλύτερη αναλογία αυταρχισμού στη μαζοχιστική δράση, λησμονώντας το "εγώ" της ατομικότητας. Ο Heidegger το έχει κατηγοριοποιήσει αυτό ως "λήθη λησμονιάς", σε μια μαζική σπουδαιότητα ξέφρενων πράξεων που παράλογα υποστηρίχτηκαν πάνω στην αυτοάρνηση και στο σύνδεσμο των κοινωνικών αξιών για την προφύλαξη της ανασφάλειας και της μοναξιάς. Ο Φρομμ το τοποθετεί στη "νευρωτική προσπάθεια, όταν κάποιος ενεργεί από έναν καταναγκασμό, ο οποίος ουσιαστικά έχει αρνητικό χαρακτήρα, να ξεφύγει από μια ανυπόφορη κατάσταση. Οι προσπάθειες τείνουν προς μια κατεύθυνση στην οποία μόνο πλασματικά μπορεί να βρεθεί λύση"²⁴. Το συνδυασμό και των δυο αυτών χαρακτηριστικών στο σαδομαζοχισμό, ο Φρομμ κατηγοριοποιεί ως "συμβίωση"²⁵.

Εφόσον αναλύουμε την ψυχομετρία του αυταρχισμού, το συμπέρασμα που εξάγεται εδώ είναι αυτό των εσωτερικών μηχανισμών ελέγχου του εγώ, επομένως η παραπάνω αναφορά του Σερβάν γίνεται όλο και πιο σχετική με εκείνο που αποδόθηκε ως "ανθρώπινη κατάσταση". Η φύση του απολυταρχισμού-αυταρχισμού έχει προχωρήσει σε πιο εξελιγμένα και εκλεπτυσμένα μέσα κυριαρχίας. Περιέχει, όπως σωστά συστήνει ο Φρομμ, μια σειρά από μηχανισμούς ελέγχου στην κοινωνία, που είναι αόρατοι σε αυτούς που δε διαθέτουν κριτική σκέψη. "Αντί ανοικτής έκδηλης εξουσιαστικής αρχής" γράφει ο Φρομμ, "μια ανώνυμη εξουσία βασιλεύει". Διαστρέβλωση παρουσιάζεται σε αυτόν το μετασχηματισμό, με τον οποίο τα μιμητικά νοήματα του αυταρχισμού καλύπτονται ως "κοινός νους, επιστήμη, ψυχική υγεία, κανονικότητα, δημόσια γνώμη". Επιπλέον, προπαγανδίζεται μέσω των φαινομένων των αυταπόδεικτων πραγματικοτήτων και μιας "ήπιας πειθούς", που δεν είναι άλλη από την προσέγγιση απαλής απογοήτευσης στην παραποίηση²⁶. Κάτι τέτοιο σίγουρα αφήνει το υποταγμένο κοινό αβοήθητο μπροστά σε μια δύναμη αόρατη και άγνωστη. Η αντίθετη κατάσταση που απομένει είναι η πάλη για την ελευθερία. Η καρδιά του αγώνα ενάντια στην αυταρχική εξουσία είναι η νεύρωση, μια νεύρωση που εκδηλώνεται στην άρνηση της υποταγής για χάρη της αναζήτησης της ελευθερίας, κατάσταση η οποία μερικές φορές παρουσιάζει οδυνηρά αποτελέσματα.

Με σκοπό να κυριαρχήσει πλήρως, ο αυταρχισμός είναι σε θέση να καταστρέψει όλα τα αντικείμενα, οποιαδήποτε παρουσιάζουν αντίσταση και αντίθεση στην ηγεμονία του, είτε εσωτερικά είτε εξωτερικά. Κατά περιόδους το κράτος δημιουργεί το μύθο ε-

νός εχθρού με σκοπό να αυξήσει την ηγεμονία του και άλλοτε απλά για χάρη μιας μηδενιστικής παρόρμησης για να καταστρέφει. Είναι η ιδιότητα της "καταστροφικότητας" που λειτουργεί σαν αντίδραση σε αυτό που τα αυταρχικά συστήματα "λογικά" συνιστούν ως μια απειλή. Με αυτή την έννοια, δεν είναι μια επιβεβαίωση της ζωής, αλλά η αντίθετη διαπίστωση μιας θανατικής επιθυμίας, σε μαζικά και ατομικά επίπεδα²⁷.

Με την αυτοάρνηση το άτομο ψάχνει να βρει ανακούφιση της σκληρής μοναξιάς μέσω δραστηριοτήτων κοινωνικής αναπαραγωγής. Δηλαδή, αναζητά να αντιγράψει όχι μονάχα τις ενέργειες και τους τρόπους της κοινωνίας, αλλά επίσης και τις πνευματικές στάσεις. Εν ολίγοις, είναι η μιμητική χειρονομία της συμμόρφωσης. Τελικά, αυτό παράγει το φαινόμενο που είναι γνωστό ως "ομότιμη πίεση". Όταν δηλαδή κάποιος ενεργεί έξω από τη δοσμένη σειρά αποδεκτών κοινωνικών κανόνων, έρχεται τελικά αντιμέτωπος με την τυραννία της προσαρμογής. Η επιλογή είναι διπλής κατεύθυνσης: Να υποκύψει στις υπαγορεύσεις της μαζικής κοινωνίας ή να αντιμετωπίσει τις συνέπειες του κοινωνικού εξοστρακισμού; Στις περισσότερες περιπτώσεις το αποτέλεσμα είναι ζοφερό αν όχι προβλέψιμο λόγω του ότι τα περισσότερα άτομα χάνονται στο τέλμα των πολιτιστικών πυρών που εκσφενδονίζονται διαρκώς προς τις κατευθύνσεις τους. Στη θέση της έρευνας υπάρχει υπακοή, στη θέση της λογικής και της σκέψης υπάρχει το καθήκον και το πεπρωμένο. Είναι εξαιρετικά τραγική η κατάσταση της μονοδιάστατα συναρμολογημένης διανοήσης, που συνεχώς αναπαράγεται με τον ερχομό κάθε γενιάς, για χάρη της νομιμοποίησης των θεσμών κυριαρχίας της υπάρχουσας τάξης πραγμάτων. Ως τέτοια, αυτή η μιμητική της συμμόρφωσης, ενεργεί σαν ένας χονδρικός παραπονητής ατόμων σε ρομπότ με σάρκα και οστά. Ο Φρομμ βλέπει τη λαϊκή κοινωνία ως μια μπερδεμένη μάζα "αυτοματοποιημένων" ατόμων, χωρίς συνείδηση, αλλά ευτυχισμένων μέσα στην αμυαλοσύνη τους²⁸.

Μπορούμε στο σημείο αυτό, ακολουθώντας τη σκέψη του Φρομμ, να ισχυριστούμε ότι αυτά τα άτομα είναι όντως ευτυχισμένα μέσα στη ασυνειδησία τους. Αυτός που βρίσκεται έξω από αυτή την κοινωνική κατάσταση θεωρείται δύστροπο και αποξενωμένο όν, παράλληλα όμως ξένο προς τους μύθους, αναλφαβητισμούς και αυτοστερήσεις που τόσο κοινά εκτελούνται²⁹. Από αυτό μπορούμε να διακρίνουμε δυο τρόπους χαρακτήρα που λειτουργούν στον αυταρχισμό, το χαρακτήρα με αισθαντική υποβάθμιση και εκείνον με παρακινητική ανταπόκριση. Με την αυτοάρνη-

ση η ιδέα της στέρησης του εγώ καθώς επίσης και της αυτονομίας της σκέψης του για την πράξη της προσαρμογής, οδηγείται το άτομο στο να είναι ευπρόσβλητο και να μένει ανοικτό σε κάθε εξωτερική υποβολή. Το άτομο δελεάζεται από κάθε κίνητρο που του παρέχεται και είναι φανερά υπάκουο στις δυνάμεις που το κυριαρχούν. Αλλά ας μην αποδίδουμε όλο το φταιξιμο στο ίδιο το άτομο. Μέρος της διαδικασίας ξεκινά στην κοινωνικοποίηση, στις δραστηριότητες και στις πνευματικές στάσεις που κυριαρχούν στο κοινωνικό περιβάλλον. Είναι, σίγουρα, "η παύση της κριτικής σκέψης"³⁰. Αν οι κοινωνικές συνθήκες παραμείνουν σταθερές, τότε είμαστε προορισμένοι να δοκιμάσουμε πράγματα συνεπή με τις περιβαλλοντικά σχηματισμένες αξίες. Ωστόσο, αν εμφανιστούν αυτές οι κοινωνικές συνθήκες με αντιθέσεις, είναι τότε πιθανό να αρχίσουμε να σκεφτόμαστε, να εξετάζουμε και να κρίνουμε. Όσο κρίνει, συγκρίνει και επικρίνει κανείς τόσο οι ίνες της σκέψης του διαστέλλονται. Αν αφαιρεθούν αυτές οι αντιθέσεις, αφαιρείται και η δυνατότητα της κριτικής και της σύγκρισης κι έτσι η κοινωνία καταλήγει σε μια και μοναδική σκέψη όσον αφορά τις αξίες. Σε αυτό στοχεύει ο αυταρχισμός, να υπερισχύει πνευματικά, να μετατρέπει την ποικιλία των σκέψεων σε μονοδιάστατες στάσεις, να υπερέχει πάνω και ενάντια στις δραστηριότητες της σκέψης και της ελευθερίας και να διατηρεί την ομοιογένεια της κουλτούρας. Για αυτό και η κάθε μορφή λειτουργίας του αυταρχισμού εφόσον τείνει προς οποιαδήποτε ομοιογένεια είναι εγγενής του ρατσισμού. Από την πλευρά της σκέψης, παρόλο που δεν έχει ρητά δηλωθεί ή νομοθετηθεί, γίνεται μια παράνομη δραστηριότητα. Η ελευθερία προς την ανελευθερία είναι διαπλεγμένη σε μια αντιστροφή. Ότι δηλαδή, η αποδοχή της προσαρμογής είναι ελευθερία και η ανελευθερία υπάρχει ως μια κατάσταση μη προσαρμογής³¹.

4. Η φιλοσοφική διάσταση του αυταρχικού κράτους

Εξετάζοντας ιστορικά τη φιλοσοφική διάσταση του αυταρχισμού που εκδηλώνεται σε μαζική μορφή από την πολιτική κοινωνία, δε μπορούμε να αγνοήσουμε την ενσωμάτωση του κράτους στη λατρεία του ηγέτη, η οποία συντάσσει το σύμβολο πίστης για πρώτη φορά στη βοναπαρτική Γαλλία. Αυτό καθ' αυτό αντανακλά

τη φύση κάθε αυταρχικού-απολυταρχικού κράτους στην άρνηση της ύπαρξης της κοινωνικής οντολογίας, καθώς η πρωτιά της οντολογίας του ηγέτη του κράτους επιθυμεί να ηγεμονεύει τη νομιμότητά του. Από τη χεγκελιανή πλευρά της "Φιλοσοφίας του Δικαίου", δυο ουσιώδεις καταστάσεις είτε αγνοούνται είτε έχουν διαλυθεί μετά από έντονο ανταγωνισμό. Ο Χέγκελ υποστήριζε ένα φιλελευθερισμό, ριζοσπαστικό για την εποχή του, στον οποίο το δικαίωμα στην ιδιοκτησία, σε κοινωνικό και οικονομικό βαθμό, οι κοινωνικές σχέσεις παραγωγής είχαν ενσωματωθεί στο νομικό οικοδόμημα του κράτους³². Αυτό εγγυόταν όχι μονάχα κοινωνικές και οικονομικές αλληλεπιδράσεις, αλλά επίσης τη φιλελεύθερη έννοια του ανθρωπισμού τόσο τολμηρά εκφρασμένη ως ατομικότητα. Επιπλέον, στον Χέγκελ η ιεραρχία των κοινωνικών, οικονομικών, νομικών και πολιτικών δομών είναι τελεολογική, πράγμα που τελικά εκφράζεται στην οντολογία του κράτους. Ακόμη και όταν αυτός υπερασπίστηκε τη μοναρχία, ήταν η μορφή της συνταγματικής μοναρχίας που υπήρχε στην Αγγλία. Με άλλα λόγια, ακόμη κι ο αρχηγός, ως κεφαλή του κράτους, είναι μέρος της συνολικής έκφρασης του κράτους και όχι η μείωση της αξίας του κράτους στον ίδιο τον ηγέτη.

Εδώ θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε, ότι το πολιτικό οικοδόμημα του Χέγκελ είναι προσεκτικά εγκατεστημένο σαν μια σειρά από ελέγχους και ισορροπίες και σε κάθε φάση εξέλιξης αναγνωρίζει την παράδοση της αρχής του σε μια άλλη με μεγαλύτερη ισχύ. Το ίδιο το κράτος δεν είναι απρόσβλητο από αυτούς τους ελέγχους για τη διαπραγμάτευση των διεθνών του σχέσεων, και πληρέστερα, η ιστορία λειτουργεί σαν ένα δικαστήριο με το οποίο κρίνονται οι δραστηριότητες του κράτους. Κάτω από αυτό τον τύπο συστήματος, το δόγμα "η δύναμη είναι δίκαιη", σε σύζευξη με την μεταμακιαβελική σκέψη, "ο σκοπός αγιάζει τα μέσα", μπαίνει μπροστά σίγουρα, αφαιρώντας την πιθανότητα να προκαλέσει καταστροφή πάνω στη διαλεκτική των κοινωνικών δυνατοτήτων. Για τον Χέγκελ, είναι ένα σύστημα και μορφή κράτους που ενεργεί ως εγγυητής και υποστηρικτής των πιθανοτήτων για ελευθερία.

Ο Χέγκελ συνεπώς, εκλαμβάνει το κράτος σαν το μόνο λογικό και ικανό διαχειριστή για να διευθύνει και να ρυθμίζει αντιτιθέμενα συμφέροντα ανάμεσα στα μέλη ή τάξεις της κοινωνίας, διαβλέποντας τους ισχυρούς μηχανισμούς του ως αναγκαία εργαλεία στην εξάλειψη των όποιων εμποδίων για να επιτυγχάνεται ο οικονομικός ανταγωνισμός³³. Όταν όμως ο ανταγωνισμός βασιζέται

πάνω στα άτομα-μέλη της κοινωνίας ή πάνω σε κοινωνικές ομάδες, το κοινό συμφέρον αναμφίβολα θα περιορίζε την ελευθερία αυτών των τάξεων ή των μεμονομένων ατόμων. Σε αυτές τις περιστάσεις το κράτος θα έπρεπε να εξαγάγει τον ανταγωνισμό στο διεθνή χώρο με άλλα κράτη, των οποίων η δύναμη θα συνίστατο από την πλήρη εξουσία και έλεγχο που το καθένα από αυτά θα μπορούσε να ασκεί εσωτερικά στα υποκείμενά του³⁴. Για τον Χέγκελ, ένα τέτοιο κράτος που εγκατέστησε μια δυναμική θέση στο διεθνή χώρο με τη μονιμότητα του πολέμου με άλλες χώρες, ήταν της βοναπαρτικής Γαλλίας στις αρχές του 19ου αιώνα. Αυτό που απόμεινε μετά για αυτό το κράτος ήταν να δημιουργήσει τις αναγκαίες συνθήκες στο εσωτερικό του, εδραιώνοντας μια ανεξέλεγκτη εξουσία και κυριαρχία πάνω στα υποκείμενά του, μέλη της κοινωνίας. Η έννοια του κοινωνικού συμβολαίου των προηγούμενων θεωρητικών αντικαθίσταται, σύμφωνα με το Μαρκούζε, από την έννοια του κράτους σαν μια αντικειμενική ολότητα³⁵. Το πρόβλημα που έγκειται εδώ είναι, εφόσον η νεότερη κοινωνία θεμελιώνεται στη βάση του οικονομικού ανταγωνισμού πάνω σε ασυμβίβαστες συγκρούσεις μεταξύ ειδικών ατομικών συμφερόντων, πως θα μπορούσε να επιτευχθεί το "κοινό αγαθό" ως "εθνικό" συμφέρον. Για αυτό το λόγο η παρέμβαση του ίδιου του κράτους είναι εξ αντικειμένου μια αναγκαιότητα. Πάνω σε αυτό συνηγορεί η δικαιολογία του ίδιου του Χέγκελ, ότι η αστική κοινωνία, λόγω αυτών των ατομικών ή ταξικών συγκρούσεων, πρέπει τελικά να γεννήσει ένα αυταρχικό σύστημα κυρίαρχο και ανεξέλεγκτο, πάνω από την κοινωνία, για την επίτευξη του "κοινού" συμφέροντος³⁶. Αυτή η ανεξέλεγκτη εξουσία, όσον αφορά τη σχέση του κράτους με τα υποκείμενά του, εξαρθώνει το συμβόλαιο των πολιτών με την κυβέρνηση και το αντικαθιστά με ένα άλλο που βασίζεται στην υπακοή και στην άνευ όρων υποταγή της κοινωνίας των ιδιωτών στην πολιτική κοινωνία ή το κράτος.

Έχει υποστηριχτεί ότι η *Φιλοσοφία του Δικαίου* του Χέγκελ αφήνει ανεπιφύλακτα ανοικτές τις εκδοχές του αυταρχισμού. Τέτοια ερμηνεία στοχεύει στη χεγκελιανή οντολογία που, θεωρεί το κράτος ως το κυρίαρχο μέσο με το οποίο οι θεσμοί σφράγισαν την ισχύ τους χρησιμοποιώντας την ιστορία για τη διασφάλιση της ηγεμονίας των θέσεών τους. Συνεπώς η θέση που παίρνουν οι δεξιохεγκελιανοί και οι νεοϊδεολόγοι του φιλελευθερισμού, δε μπορεί να είναι παρά μια συζήτηση υπέρ του αυταρχικού κράτους³⁷.

Η νεότερη φιλελεύθερη ιδεολογία, δείχνει σημάδια κάποιων α-

ντιυλιστικών τάσεων μέσα στη σφαίρα δραστηριοτήτων, που κινούνται στην κατεύθυνση κεφαλαίου εντατικής εργασίας. Για τον Μαρκούζε, αυτός ο άδηλος αντιυλιστικός φιλελευθερισμός "προετοίμασε το άτομο για περισσότερη εργασία και λιγότερη ευχαρίστηση" και κατά συνέπεια γίνεται "ένα σύνθημα της αυταρχικής οικονομίας"³⁸. Η αποδοχή αυτής της μορφής σκέψης, φέρει οποιαδήποτε έννοια της ατομικότητας σε μια έννοια μεγαλύτερης σπουδαιότητας από εκείνης του κράτους και με αυτό τον τρόπο δικαιώνεται η ύπαρξη των ατομικότητων αυτών μέσω της λογικής που προσφέρεται από την πολιτική κοινωνία. Με αυτή την έννοια, το άτομο χάνει κάθε σημασία μέσα σε μια σειρά από πρακτικές και ενασχολήσεις, αντιληπτές μονάχα μέσα στα όρια που το κράτος ορίζει ως συνθήκες νομιμότητας (π.χ. όρια που ορίζει ο νόμος). Αυτό δίνει μεγαλύτερη βάση στη μη σκέψη ως την κυρίαρχη μορφή στην εθνική συνείδηση, εγκαθιστώντας την ίδια στιγμή μια ακόμη πιο ισχυρή ηγεμονία από εκείνη των προηγούμενων εποχών. Αυτό οδηγεί στην καταστροφή των κοινωνικών και κουλτουριστικών σχηματισμών, που είναι τόσο έκδηλη στην αυτοάρνηση.

Η περίοδος του μεσοπολέμου, σύμφωνα με τους ισχυρισμούς του Πουλαντζά, ήταν εκείνη της μετάβασης από μια φάση ανάπτυξης σε μια άλλη. Δηλαδή, το πέρασμα από τη μορφή του ανταγωνιστικού κεφαλαίου στη σταθεροποίηση της φάσης του μονοπωλιακού κεφαλαίου και ο φασισμός ήταν απλά το μέσον που θα το πραγματοποιούσε. Ωστόσο, η πουλαντζιανή ανάλυση εμπεριέχει ορισμένα λάθη που περιορίζουν την πιθανότητα μιας καθολικής εγκυρότητας, κυρίως γιατί αναφέρεται σε κάθε αυταρχικό κράτος ως εξαιρετική περίπτωση. Αυτό εννοεί τη γενική αποδοχή ότι ο αυταρχισμός παραπέμπει στους κυρίαρχους τρόπους που μονοπωλούν τις πολιτικές, κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες εντός και εκτός των γεωγραφικών ορίων του κράτους. Από μια άλλη οπτική, η ανάλυσή του περιορίζεται στο να επικεντρώνει την προσοχή του στις μεγάλες ταξικές αντιθέσεις, θεωρώντας ταυτόχρονα το φασισμό ως εργαλείο ενίσχυσης της διόγκωσης της διαφοράς μεταξύ των τάξεων. Τοποθετεί έτσι τους οικονομικούς παράγοντες στην πρωτοκαθεδρία που διαγράφουν την πορεία των ιστορικών εξελίξεων. Από μια τρίτη πλευρά, ο Πουλαντζάς παραμερίζει την παθολογική θεωρία και δεν αφήνει έτσι χώρο για ψυχολογικές και κοινωνικές εκτροπές, που στην πραγματικότητα συμβαίνουν. Τελικά ο Πουλαντζάς δεν περιλαμβάνει στην προβληματική του τις ιστορικές διαδικασίες, οι οποίες επηρέασαν δρα-

στικά την Γερμανία και για αυτόν το λόγο παρέβλεψε τον τρόπο που ένα κίνημα όπως το εθνικοσοσιαλιστικό μπορούσε να ανέλθει και να επιβάλει μια ιδεολογική ηγεμονία πάνω σε ένα λαό. Ήταν όμως σωστός στο να υποστηρίξει ότι ο φασισμός υπήρξε ως μια επέκταση του ιμπεριαλισμού, θέση που με βρίσκει απόλυτα σύμφωνο για το γεγονός ότι η μεσοπόλεμη περίοδος ήταν μια οικονομική μεταβατική φάση στο μονοπωλιακό κεφάλαιο. Όσο για τις ταξικές μεγάλες διαφορές που αναφέρει ο Πουλαντζάς, πράγματι υπήρχαν όχι όμως στο τοπικό επίπεδο όπου αυτός ισχυρίζεται.

5. Ιδεολογία και ορθός λόγος

Ας δούμε όμως παρακάτω, μέσω μιας εκτενούς ανάλυσης, την πορεία εξέλιξης της αυτοάρνησης του ατόμου στα μαζικά πλαίσια της κοινωνίας. Η αυτοάρνηση της ατομικότητας μέσω της αντικειμενοποιημένης αυτοϊκανοποίησης, ανοίγει το δρόμο σε μια σειρά από εγχειρήματα, που δε στοχεύουν προς την απελευθέρωση του ατόμου αλλά προς τη συνολική κυριαρχία και αυτοθυσία της κουλτούρας. Έτσι φαίνεται να στηρίζεται σε κάποιο "λογικό πρότυπο", που γίνεται αποδεκτό στον κανόνα μιας διαστρεβλωμένης ηθικής σαν κάτι επιτακτικό. Φυσικά, αναγνωρίζεται ότι δεν είναι η επιβολή, που αντλείται από την ανάπτυξη της κοινωνίας αλλά ακριβώς η αντίθεση ενός κυρίαρχου ιδεολογικά τρόπου, που επιβάλλει μια αξία πρόθυμα αποδεκτή από την πλειονότητα του λαού. Κάθε έννοια της απελευθέρωσης, γράφει ο Μαρκουζέ, "για το άτομο μπορεί να πραγματωθεί μέσω της υπακοής και μόνο σε αυτή την 'επιταγή'"³⁹. Από τη δική της ιδιόρρυθμη μορφή άρνησης, σημειώνουμε ότι επανεπενδύεται στο κράτος ως η τελική εξουσία του "λόγου". Ωστόσο, αυτός είναι ένας λόγος θετικιστικής σκέψης, τέτοιος ώστε η "έκκληση στα γεγονότα αντικαθίσταται από την έκκληση στο λόγο". Σε οποιοδήποτε αυταρχικό-απολυταρχικό κράτος, ιδιαίτερα στην περίπτωση του Εθνικού Σοσιαλισμού, ο λόγος είναι το θύμα ενός ιδεολογικά προοριζόμενου θετικισμού, που τείνει όχι στην απελευθέρωση αλλά στην άνευ όρων υποταγή του ατόμου και της κοινωνίας υπό το ήθος ενός θεμελιωμένου στην εμπειρική πραγματικότητα ορθολογισμού. Είναι μια ενέργεια να μαζικοποιήσει και να γενικεύσει μια υποδούλωση κάτω από το σύμβολο μιας ανιστόρητης εννοιολογικά πίστης, η οποία έχει εκδηλώσει φανερά επιθετικές πράξεις. Εκείνο που δημιουργεί αυτή

η υποταγή είναι μια πίστη τυφλή σε οποιεσδήποτε άλλες πιθανότητες, εκτός από αυτές που τους παρουσιάζονται σε απλές κατευθυνόμενες μορφές προς την απελευθέρωση, στην εκπλήρωση μιας ευχής, που αναπόφευκτα σημαίνει την κυριαρχία-εξόντωση των άλλων.

Η αποτυχία του λόγου, ιδιαίτερα η παρερμηνεία και η διαστρέβλωση της χεγκελιανής έννοιας του λόγου σε "πνεύμα", αποδίδεται από τον Μαρκούζε στην ανικανότητα του ίδιου του λόγου, με το θετικιστικό ορθολογισμό να συντρίβει δυνάμεις. "Καμιά λογική, δηλώνει, δε μπορεί να επικυρώσει ένα καθεστώς, που χρησιμοποιεί προς όφελος ενός αυξανόμενου περιορισμού των ανθρωπίνων ικανοποιήσεων το μεγαλύτερο παραγωγικό μηχανισμό που δημιούργησε ο άνθρωπος μέχρι σήμερα. Καμιά λογική, εκτός από το γεγονός ότι μόνο με αυτό τον τρόπο μπορεί να διατηρηθεί το οικονομικό σύστημα"⁴⁰. Επιπλέον, αυτή η επιθετικότητα έχει αναδυθεί σαν μια αρχή, σε σχέση με τις παραγωγικές δυνάμεις της κυρίαρχης ιδεολογίας, η οποία κατευθύνει τη χυδαιότητα της "κτηνώδους εξουσίας" και τελικά γίνεται ο "πραγματικός θεός της εποχής και καθώς αυτή η εξουσία προάγει τον εαυτό της, η υποταγή της σκέψης στην πραγματικότητα δείχνει από εδώ και εμπρός τα περισσότερα"⁴¹. Σίγουρα τέτοια υποδουλωμένη σκέψη στην πλαστή πραγματικότητα δρομολογείται ανοικτά προς ένα θετικιστικό δόγμα της παραδοχής, δηλαδή της μη αντίθεσης, επειδή δε μπορεί να επιτρέψει ούτε το ελάχιστο ορατό στοιχείο αντίθεσης, εφόσον αυτό θα προσέκρουε πάνω στις πιθανότητες της ολοκληρωτικής ηγεμονίας. Για να νομιμοποιεί τον εαυτό του το αυταρχικό κράτος πρέπει να στήσει μια σειρά από αξίες της μη σκέψης, οι οποίες να τροφοδοτούν τις προκαταλήψεις και τα κοινωνικά συναισθήματα. Προτεραιότητα δίνεται στα γεγονότα και όχι στη σκέψη ή στη θεωρία, γεγονότα τα οποία πρέπει να έχουν μια κανονιστική ρύθμιση. "Ένας κανόνας που αντίκειται στα γεγονότα είναι παράλογος"⁴².

Οι εθνικοσοσιαλιστές το έκαναν αυτό στη Γερμανία του μεσοπολέμου, με σκοπό την εκμετάλλευση των ανασφαλειών των μικροαστικών και αγροτικών τάξεων της υπαίθρου. Κάνοντας έκκληση στη διάψευση των ελπίδων τους πάνω στην απώλεια της υπερηφάνειας και της θέσης τους καθώς επίσης και της απόκρυφης αίσθησης του "αντισημιτισμού", προσφέροντας παράλληλα και απλές κοινωνικές, πολιτικές και οικονομικές λύσεις, οι εθνικοσοσιαλιστές αποσκοπούσαν να κερδίσουν ταχεία υποστήριξη. "Επιτυχία" και "προοδευτικός" έγιναν οι ενεργοί όροι. Τέτοιοι όροι στην

ουσία, χρησιμοποιούνται πολύ έντονα με την ίδια αναφορική ένταση μέχρι σήμερα και μέσω αυτών οι δραστηριότητες βρίσκουν την πρόφαση πριν και έπειτα υποκινούνται.

Η βιομηχανική παραγωγή γίνεται το μέσον έκφρασης καθώς και παρακίνησης των πανομοιότυπων απογοητεύσεων. Δεν είναι μονάχα εσωτερικά καταστροφική στην ολοκληρωτική κυριαρχία και αντικειμενοποίηση της κοινωνίας, αλλά επίσης επεκτείνεται υπερβαίνοντας τα γεωπολιτικά της όρια, για να ρευστοποιήσει άλλους πολιτισμούς και κοινωνίες. Αυτό που δένει τις δυο αυτές δράσεις της εσωτερικής και της εξωτερικής κυριαρχίας είναι το στοιχείο του τρόμου όπως έχει ήδη επισημανθεί στην εισαγωγή αυτού του κειμένου. Ο τρόμος λειτουργεί σε αρκετούς τομείς, εκφραζόμενος στην πιο ζωντανή του μορφή σαν μηχανιστικό μέτωπο κίνησης, επενδύοντας έτσι μια εσφαλμένη έννοια της υπερηφάνειας και της ελπίδας και μια πραγματική αίσθηση τρόμου ως βάση υποστήριξης, όπως έχει ήδη συμβεί στη Γερμανία και στην Ιταλία στις περιόδους εκφασισμού του μεσοπόλεμου και σε άλλες χώρες μεταπολεμικά. Η μηχανική πλευρά του τρόμου υποκινεί την υπακοή και μια απεριόριστη επιθυμία για ένα μαζικό σύμπλεγμα μαρτυρίου. Αυτό εξηγείται καθαρά στην εθνικοσοσιαλιστική Γερμανία και στις Η.Π.Α. της πιο πρόσφατης και τωρινής εποχής, με την εκδήλωση μιας υπέρμετρης υπερηφάνειας για τα όπλα του πολέμου. Όμως, τα όπλα αυτά είχαν σχεδιαστεί κυριολεκτικά για καταστροφικούς και κατασταλτικούς σκοπούς. Αυτό παραλληλίζεται στο εσωτερικό του κράτους με ένα φόβο που ασκείται στη γραφειοκρατική εφαρμογή των οργανωμένων μηχανισμών, ειδικά σχεδιασμένων για την καταστολή της κοινωνίας, ενώ την ίδια στιγμή εμπεριέχουν σκέψη για ασφάλεια μέσα στα όρια της ισχύουσας πίστης σε έναν ηγέτη και σε ένα μονοκομματικό κράτος. Όσο συμβαίνει αυτό, η κοινωνία αντικειμενοποιείται και με αυτό τον τρόπο τεμαχίζεται σε απομονωμένα και ατομικοποιημένα άτομα που διαρκώς υπόκεινται σε προπαγάνδα, ενισχύοντας μια παράνοια των άλλων ατόμων έτσι, ώστε η μόνη εστία αμοιβαίας σχέσης είναι αυτή της απόλυτης εμπιστοσύνης προς την κομματική κρατική ηγεσία.

Από την πολιτική πλευρά, το κράτος δημιουργεί, με ένα διπλό τρόπο, αποδιοπομπαίους τράγους για να συγκεντρώνει και να κατευθύνει τη δημόσια προσοχή. Τέτοια τακτική προσιδιάζει περισσότερο με πρακτική αναγνώρισης ενός εσωτερικού εχθρού που ταυτόχρονα αντιπαραβάλλεται με προπαγανδιστικές απειλές ξένης κυριαρχίας, όπου η αίσθηση της ξενοφοβίας ξαναεμφανίζεται. Ως

φαινόμενο του εικοστού αιώνα, βρίσκουμε την προπαγάνδα να έχει ένα ισχυρό ρόλο. Μέσα από μαζικά κομματικά συλλαλητήρια, ραδιόφωνο, φυλλάδια, εφημερίδες, ταινίες και τηλεόραση από το 1945, το κράτος μπορεί να δημιουργήσει και να κατευθύνει μονοδιάστατη συμπάθεια για το ίδιο, όσο παρουσιάζεται με ένα συγκεκριμένο θετικό προσώπείο έχοντας την αναγκαία δόση θεατρικισμού. Οι εθνικοσοσιαλιστές πέτυχαν σε αυτή τη μορφή θεατρικής τέχνης, ιδιαίτερα στο θεατρινίστικο στυλ μεγαλοστομίας και παραφροσύνης. Κατά τη διάρκεια της μεταπολεμικής περιόδου στην πιο σύγχρονη εποχή, στις Η.Π.Α. το προεδρικό υλικό φαίνεται μάλιστα να επιλέγεται από χαμηλής ποιότητας ηθοποιούς. Όπως, επίσης χαμηλής ποιότητας και χαμηλής τάξης σε βαθμό αξιωματικών ήταν οι στρατιωτικοί εκείνοι που κατέστειλαν το δημοκρατικό πολίτευμα τόσο στην Ελλάδα το 1967 όσο και σε άλλες χώρες στη ζώνη της Μεσογείου.

Μέσω του χρώματος και του μεγαλείου της εμπορικά συσκευασμένης ιδεολογίας, προβάλλει ο στόχος να πεισθεί ο λαός για την εγκυρότητα των πολιτικά προσανατολισμένων ενεργειών, συνήθως στη μεταμφίεση των ηθικών πράξεων προς την κατεύθυνση που συμφέρει το κράτος και την κοινωνία. Η προπαγάνδα προκαλεί μια υψηλή αίσθηση παθολογικής ευφορίας, αλλά μπορεί να λειτουργεί έτσι μόνο μέσα στα πλαίσια της κανονισμένης παραπληροφόρησης, σύμφωνα με την οποία επιβάλλεται η χρήση της λογοκρισίας. Στις συνθήκες αυτές του αυταρχισμού, η λογοκρισία δρομολογείται στο να ασκείται σε όλες τις σφαίρες της κοινωνικής ύπαρξης, ιδιαίτερα στην εκπαίδευση, για να διατηρήσει τη νομιμότητα της αυταρχικής διοίκησης και την ίδια στιγμή να εμποτίζει με κρατική ιδεολογία όλα τα επίπεδα και τις φάσεις της κοινωνίας. Η λογοκρισία επομένως διατηρεί μια λαβή εισόδου στην πληροφόρηση, βεβαιώνοντας πως οτιδήποτε γεννιέται εσωτερικά και λαμβάνεται από εξωτερικές πηγές περιορίζεται να κυρώνει τη λογική βάση του κρατούντος αυταρχικού καθεστώτος⁴³.

Για να ενισχύσουν ακόμη περισσότερο τη θέση τους, τα σύγχρονα αυταρχικά κράτη εγκαθιστούν εις διπλούν τις γραφειοκρατικές τους δομές: Η μια προσανατολίζεται στο κράτος και στις υπηρεσίες του, η άλλη συνίσταται από μια ιδεολογική συσκευή μηχανισμών με σκοπό να αστυνομεύουν την αντίστοιχη γραφειοκρατική δομή και την κοινωνία. Μόνο σε ειδικές περιπτώσεις συγκλίνει το ιδεολογικό με το γραφειοκρατικό στοιχείο. Στη Γερμανία η παραστρατιωτική πτέρυγα των εθνικοσοσιαλιστών απορροφήθηκε μέσα στη δομή. Στην περίπτωση αυτή οι οργανώσεις S.A. και S.S.

έγιναν μέρος του στρατού, ενώ μια επέκταση των S.S. δημιουργήθηκε ως πολιτικό στοιχείο της αστυνομίας. Αυτό έγινε γνωστό ως Γκεστάπο. Τοιουτοτρόπως, μπορεί να υποστηριχτεί ότι ο τρόμος έχει πολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές διαστάσεις, τόσο στην κοινωνία και στην κουλτούρα όσο και στη στρατιωτική γραφειοκρατία με τις κατασταλτικές της μορφές. Το έργο της Hannah Arendt για τον ολοκληρωτισμό σίγουρα κάλυψε αρκετά από τα στοιχειώδη χαρακτηριστικά του, αυτό όμως που απέτυχε να προβάλει ήταν ο ρόλος της τεχνολογίας ως χαρακτηριστικό καταπίεσης. Θεωρούσε ότι ο τρόμος ενέργησε σαν μια ιδεολογική ενίσχυση του πολιτικού στοιχείου. Εφόσον το μεγαλύτερο μέρος της κοινωνίας έχει πιαστεί στη συνεχή ροή των γεγονότων, ο τρόμος χρειάζεται για να αστυνομεύει την κοινωνία ενάντια στις όποιες παρεκλίσεις και για να εγγυάται ότι η ευφορία της στιγμής είναι διαρκής. Από αυτή την άποψη η κοινωνία μένει ουσιαστικά ανίσχυρη χωρίς να έχει τους αναγκαίους μηχανισμούς περιφρούρησης του εαυτού της⁴⁴.

Είναι αμφίβολο αν έγιναν λάθη ή όχι στην ερμηνεία της έννοιας του ολοκληρωτισμού ή των εκφάνσεών του όπως η παρανοϊκή κατάληξη του αυταρχισμού σε μαζική κλίμακα. Για πάρα πολλά χρόνια συγγεόταν ο Δυτικός και ο Ανατολικός ολοκληρωτισμός, με το να τοποθετούνται κάτω από την ίδια ομπρέλα ορισμών χωρίς να εξετάζεται προσεκτικά η διαφοροποίηση στόχων, οικονομικών και ιδεολογιών. Επιπλέον και η Αρντ και ο Αντόρνο κάνουν λάθος στην ερμηνεία του αυταρχισμού, όταν υποστηρίζουν ότι ο ολοκληρωτισμός ήταν ρατσιστικός στα όρια του ιδεολογικού του προφίλ. Αμφότεροι έδωσαν μεγάλη έμφαση στο αντισημιτικό στοιχείο και στα στρατόπεδα συγκέντρωσης, παραβλέποντας το γεγονός ότι θα έπρεπε να κριθεί η αιτία μάλλον και όχι το σύμπτωμα⁴⁵.

Μέρος των μη αντιφατικών προσπαθειών της αυταρχικής εξουσίας είναι η σύγκλιση θεωρίας και πράξης. Αυτό έρχεται σε αντίθεση με τη φιλοσοφία του Χέγκελ, στην οποία η αντινομία της θεωρίας και πράξης δε μπορεί ποτέ να λυθεί μόνιμα. Ο Ιταλός ιδεολόγος του φασισμού Giovanni Gentile εξήγησε καθαρά το σημείο αυτό, όπως αναλύει ο Μαρκούζε: "Η θεωρία γίνεται πρακτική σε τέτοιο βαθμό, που όλη η σκέψη απορρίπτεται αν δεν είναι άμεσα πρακτική ή αν δεν ολοκληρώνεται αμέσως στην πράξη". Πρόκειται ουσιαστικά για μια "θεωρία του νου" η οποία "επαινεί την αντι-διανόηση", προμηνύοντας τα τυπικά χαρακτηριστικά σχετικισμού της φασιστικής φιλοσοφίας και σημειώνοντας την αποκή-

ρυξη όλων των σταθερών προγραμμάτων που υπερβαίνουν τις απαιτήσεις της άμεσης κατάστασης⁴⁶. Οι δράσεις υπάρχουν μονάχα στην αμεσότητά τους μέσα σε αυτό το ιδεολογικό πλαίσιο και οτιδήποτε έξω από αυτό δε φέρει καμία σχέση. Δηλαδή, όλες οι πράξεις του παρελθόντος και του μέλλοντος με κανένα τρόπο δε σχετίζονται με την αμεσότητα. Αυτό σχετικοποιεί όλα τα γεγονότα σε σημείο που να εγείρουν αναρχιστικές προοπτικές, τη στιγμή που οι δράσεις οι ίδιες είναι τετριμμένες. Με αυτό τον τρόπο, το άτομο υπόκειται ηθικά σε υπαρξιακά πρότυπα, τα οποία έχουν αποξενωθεί από την ιστορία τους και έτσι το ίδιο είναι απογυμνωμένο από προσωπική ταυτότητα και αναγκασμένο να συνδεθεί με την κοινωνία και με πράγματα που του δίνουν νόημα⁴⁷. Ο πραγματικός σκοπός των αυταρχικών κομμάτων δεν είναι να αλλάζουν, με εξαίρεση την επιβολή ενός αντιδραστικού "νόμου και τάξης" ως δομή της κοινωνίας, αλλά να απολιθώσουν το κράτος μέσα στο ήθος της "τρωρινής απερισκεψίας". Αυτό δε σημαίνει τίποτα άλλο παρά την άρνηση της ιστορίας του ανθρώπου και των πιθανοτήτων της χειραφέτησής του. Η φασιστική ιδεολογία είναι ένα μέσο προς την απόκτηση και τη χρήση εξουσίας, μια εξουσία στην πιο καθαρή και ωμή έννοια που αυτή μπορεί να σημαίνει⁴⁸. Οποιαδήποτε διαδικασία σκέψης που ίσως υπάρχει, ο αυταρχικός ηγέτης είναι προδιατεθειμένος να την καταστρέψει. Ο Μαρκούζε σημειώνει, ότι αυτό εκπληρώνεται σε παράλληλες πράξεις συμπεριλαμβανομένων σκέψης και ατομικότητας⁴⁹.

Επιπλέον, ο αυταρχισμός περιέχει ένα διϋισμό, ένα σύνδεσμο ανάμεσα στην παρουσίαση των αξιών και στόχων για την κοινωνία, την ιδεολογία του και στα μέσα τα οποία συγκεντρώνει για να πραγματώσει αυτές τις αξίες με την απόκτηση της εξουσίας. Ο Joachim Fest, εύστοχα υπογραμμίζει ότι ο εθνικός σοσιαλισμός "δεν ήταν ένα πρόγραμμα αποκλειστικά καθορισμένο από τακτικές μελέτες που στόχευε στην επιτυχία και στην εξουσία, το οποίο στήθηκε ως απόλυτο και χρησιμοποίησε ιδεολογικά στηρίγματα, όταν αυτά υπηρετούσαν τους σκοπούς του κατά τον τύπο, "η επανάσταση του μηδενισμού"⁵⁰. Από την άλλη μεριά δε μπορεί να ερμηνευτεί ως μέρος της ιστορίας των ιδεών, εφόσον υπήρξε πρόγραμμα απομονωμένο εξαιτίας της εξάρτησής του από την τεχνική της κατάκτησης της εξουσίας. Ο εθνικοσοσιαλισμός υλοποιήθηκε την ίδια συγχρόνως στιγμή ως η πρακτική της κυριαρχίας και μιας θεωρίας που συμπορευόταν με το κίνητρο για την ανάληψη εξουσίας⁵¹.

Η πιο σημαντική μορφή του αυταρχισμού, διαφαίνεται στον

τρόπο με τον οποίο μετασχηματίζει τα άτομα σε αντικείμενα, ειδικά συμμαχώντας με τον παραγωγικό μηχανισμό στους έκδηλους κανονισμούς χρησιμότητας. Τέτοια χρησιμότητα είναι επιθυμητή σε σχέσεις προϊόντων όπως “λειτουργία” και “αποδοτικότητα”, αρνούμενη πλήρως την ανθρώπινη ιδιότητα και συνεπώς ποσοτικοποιώντας το άτομο σαν ένα απλό συστατικό σε μια δομή τόσο αόριστα σχεδιασμένη⁵². Η ιδέα της διαρκούς κίνησης μιας δυναμικής του τρόμου, πλαστά αποκαλούμενη ως ελευθερία, βρίσκεται στην έκδηλη χρήση της σύγχυσης, διαμέσου της έλλειψης μιας αναγκαίας δομής και ασκείται ευνοϊκά στην κοινωνική ενορχήστρωση για προσαρμογή. Παίρνοντας μια γενική όψη αυτού του φαινομένου, έρχεται στην επιφάνεια η ταραγμένη πραγματικότητα του ιδεολογικού και νομοθετικού αντί-ανθρωπισμού, σε βάρος της κοινωνίας και της κουλτούρας της.

Αυτό που υπηρέτησε ο εθνικός σοσιαλισμός και η φασιστική Ιταλία, μαζί με τις άλλες δικτατορίες που ακολούθησαν στη σειρά, είναι ένα παράδειγμα των αδιακρισιών και των έντονων διαστροφών που εμφανίζονται στα αυταρχικά κράτη. Ωστόσο, αν υποστηριχτεί ότι το 1945 σημάδεψε το τέλος του αυταρχισμού είναι σαν να πιστεύουμε με αφέλεια ότι τα βιομηχανικά κράτη της Δύσης είναι ανοικτά σε δημοκρατικές αξίες, ιδιαίτερα στην ελευθερία επιλογής. Αυτό ακριβώς είναι η άρνησή του, μια άρνηση των ελεγχόμενων ορίων που τίθενται στην ελευθερία επιλογής, η οποία πλησιάζει όλο και πιο κοντά την πραγματικότητα με άγνοια, διαπερνώντας κάθε στοιχείο της κοινωνίας. Παράλληλα συνοψίζουμε, ότι η δυτική συνείδηση στρέφεται περισσότερο προς επιθετικά μέτρα, και γίνεται έκδηλα η εκτέλεσή της μέσω της χρήσης της βιομηχανίας της διασκέδασης. Κατά συνέπεια, παράγονται ταινίες που τροφοδοτούν ριζικά και προωθούν την κυρίαρχη ιδεολογία των υπέρ-συντηρητικών αξιών. Τέτοιου είδους ταινίες, ορθολογικοποιούν σε πολλές περιπτώσεις τις αξίες του 19ου αιώνα, του *laissez-faire*, του ανταγωνισμού (με τη στάση “καθένας για τον εαυτό του” που ουσιαστικά αντικειμενοποιεί), του χάσματος μεταξύ πλούσιου και φτωχού και τέλος των νέων μέσων για τη στήριξη παραδοσιακών ρόλων για τα φύλα και ενός τυφλού σωβινισμού. Το κίνητρο για την πίστη βρίσκεται στις εντυπωσιακές ειδικές επιδράσεις και σε ένα μήνυμα ψευδοπνευματικότητας (π.χ. οικειοποιώντας το μυστικισμό των Ανατολικών θρησκειών). Στις επικίνδυνες βιντεοταινίες, η μετάδοση των ορατών συντονισμένων θριάμβων προετοιμάζει το αντικειμενοποιημένο άτομο σαν ένα υπάκουο στρατιώτη του κράτους. Η δυσφημισμένη πραγματικότητα

προέρχεται από την επιτυχία της κρυφής αποπλάνησης της κοινωνίας με έναν υπέρμετρο θαυμασμό των τεχνολογικών εκπλήξεων, ειδικά διανεμημένων για την εκλογή των δημοσίων αξιών. Λειτουργεί, επομένως, σε ένα μοντέλο κυμαινόμενο ανάμεσα στη δημαγωγία των νόμιμων ορθολογικών και χαρισματικών τρόπων (του ήπιου και του τετριμμένου), ενσταλάζοντας το φόβο της αναρχίας για την ορθολογικοποίηση του αυταρχισμού⁵³.

Η διασκέδαση σκοπεύει να ενισχύσει τις αρνητικές αξίες που διδάσκονται σε όλα τα επίπεδα της εκπαίδευσης. Κυοφορεί τα σπέρματα του θετικισμού με τη θετικότητα της εργαλειακής παιδαγωγικής και τις αρνητικές αξίες, δοκιμασμένες στην οικογένεια. Η επιφανειακή τάση είναι να εμφανιστεί χωρίς κοινωνικοπολιτικές και οικονομικές αντιθέσεις, όπως ανταγωνισμούς μεταξύ κεφαλαίου εργασίας κ.ά. Εν συντομία, είναι οι προσχεδιασμένες ενέργειες του κράτους και του κεφαλαίου να προετοιμάσουν το άτομο για την προοπτική του πολέμου και έτσι να αποδεχτεί χωρίς αντιρρήσεις τη νομιμότητα της καταστολής. Είναι η ορατή σχεδόν κατάσταση των εσωτερικών ελέγχων, μέσω της απειλής της εξωτερικής κυριαρχίας. Στο σημείο αυτό θα πρέπει να παραδεχτούμε την άποψη του Μαρκούζε, ότι οποιεσδήποτε εσωτερικές κοινωνικές εξεγέρσεις, όπως τα κινήματα διαμαρτυρίας του 1960, σύντομα αφομοιώνονται μέσω της θεσμοποίησης ή καταστέλλονται φανερά από τις αρχές, με την πειθήνια συναίνεση της κοινωνίας. Τέτοια μέσα ελέγχου είναι ενδεικτικά των αυταρχικών-απολυταρχικών κοινωνιών, όπου η ανεκτικότητα υπάρχει στο βαθμό που μπορεί να απορροφάται αποτελεσματικά μέσα στην υπάρχουσα πολιτικοοικονομική δομή, χωρίς να καταφεύγει αναγκαστικά στα φανερά μέσα καταστολής⁵⁴.

Δεν είναι περίεργο ότι ο Φουκώ βλέπει τον κόσμο γεμάτο με την υπέρ-αφθονία του παραλόγου από την εποχή του λόγου. Ίσως δεν είναι μόνο οι τρελοί τρελοί, αλλά όντως είναι η υπόλοιπη κοινωνία που έχει διατηρήσει την πλάνη της πνευματικής της υγείας. Επίσης, έθιξε αρκετά ο ίδιος ότι αυτοί οι λίγοι που κατανοούν και κρατούν τις αποστάσεις τους, φαίνονται ότι γελούν στον κόσμο για να κρύψουν τα δάκρυα της οδύνης που περνούν καθημερινά στις κοινωνίες τους. Σύμφωνα με την παραπάνω σκέψη που εκτυλίσσεται εδώ, ήταν την ίδια εποχή του λόγου που ο λόγος είχε την εμπειρία της πτώσης του. Δεν είναι πλέον το ορθό μέτρο της αντικειμενικότητας του υποκειμενικού λόγου, αλλά μάλλον είναι ο υποκειμενικός λόγος που παίρνεται ως αντικειμενικός. Θεωρείται δηλαδή ο θετικιστικός τρόπος του λόγου ως μια υποκειμενικότη-

τα που παρουσιάζεται ως “προοδευτική”, ιδιαίτερα στην έκφραση της τέχνης και “αντικειμενική” στη συνολική σύλληψη του κόσμου. Διαμέσου λοιπόν αυτής της αντικειμενικότητας έχει παρουσιάσει εννοιολογικά οξύμωρα, ως μια μη αντιφατική πραγματικότητα, καθιστώντας το άτομο απάνθρωπο στο βαθμό που υπηρετεί έναν πρακτικό στόχο μέσα στα όρια του κοινωνικού κατεστημένου (δηλαδή, θέση για όλα και όλα είναι στη θέση τους). Εκείνο που ήταν κάποτε σημαντικό τώρα είναι ασήμαντο, και τα ασήμαντα είναι σημαντικά.

Εκεί που πάσχει ο θετικιστικός τρόπος είναι στις “πραγματικές” και “ορθολογικές” μεθόδους αναγνώρισης, σε αντιπαράθεση με τις “μη-πραγματικές” και “μη-ορθολογικές”. Όποιος κάνει πραγματικές ή απόλυτες κατηγορικές αξιώσεις για τη δική του οντολογία, η οποία βασίζεται στους λαϊκούς ιδιωτισμούς της κοινής λογικής, χωρίς έρευνα, βρίσκεται μακριά από τη γνώση της πραγματικότητας. Στο μοντερνισμό η θετικιστική παράδοση διαρκώς εισάγει νέες επιστημολογίες, που στην πραγματικότητα είναι ένας αναμηρυκασμός των παλιών επιστημολογιών με νέες διακοσμήσεις, χωρίς να αφήνει χώρο για αλλαγή μέσα στα σταθερά της πλαίσια. Για αυτό τον τρόπο σκέψης, ο σκοπός είναι τα μέσα και τα μέσα είναι ο σκοπός, μια περιστροφική κίνηση που δεν καταλήγει πουθενά, αλλά απλά επαναβεβαιώνει την κυρίαρχη κοινωνική δομή μέσω της εξιδανίκευσης. Μέσω της αντικειμενοποίησης του ατόμου, όπου το άτομο κάνει το ίδιο στον εαυτό του και στους άλλους, ο θετικισμός γίνεται “καιροσκοπικός” και “προδοτικός” κατευθύνοντας την πορεία του από την ψεύτικη οντολογία της ιδιοτέλειας. Όπως σημειώνει ο Χορκχάϊμερ: “Ο διανοητικός ιμπεριαλισμός της αφηρημένης αρχής της ιδιοτέλειας (ο πυρήνας της επίσημης ιδεολογίας του φιλελευθερισμού), υπέδειξε το αυξανόμενο σχίσμα ανάμεσα σε αυτή την ιδεολογία και τις κοινωνικές συνθήκες στα βιομηχανοποιημένα έθνη. Από τη στιγμή που το σχίσμα σταθεροποιείται στο δημόσιο νου δεν απομένει καμιά αποτελεσματική ορθολογική αρχή της κοινωνικής συνοχής. Η ιδέα μιας εθνικής κοινότητας, που τέθηκε αρχικά σαν είδωλο, μπορεί τελικά να διατηρηθεί μόνο με τον τρόπο. Αυτό εξηγεί την τάση του φιλελευθερισμού να καλυφτεί μέσα στο φασισμό και την τάση των διανοουμένων και πολιτικών αντιπροσώπων του φιλελευθερισμού να συνάψουν ειρήνη με τους αντιπάλους του”⁵⁵. Είναι, τονίζει ο Χορκχάϊμερ, μια αντίφαση ανάμεσα στους σκοπούς της ιδιοτέλειας και στο θετικιστικό ιδανικό του λόγου. Αυτό που συμβαίνει είναι η δυσμενής άρνηση του λόγου σε ένα θετικιστικό ερ-

γαλείο, ειδικά σχεδιασμένο για κυριαρχία με κοινωνικοπολιτικά κριτήρια. Με την αντικειμενοποίηση του λόγου, ο λόγος καθ' αυτός στη μορφή των ιδεών που προβάλλει, είναι αλλοτριωμένος. Κατά συνέπεια, υποβιβάζεται στην απολίθωση των πραγμάτων, τα οποία γίνονται αντιληπτά με υλικό τρόπο και αποχωρίζονται από την πραγματική τους χροιά.

Ο αυταρχισμός στοχεύει στο διαχωρισμό της έννοιας και της ουσίας, του περιεχομένου και της μορφής, και σύμφωνα με τα τωρινά δεδομένα φαίνεται να το έχει καταφέρει με επιτυχία. Η ουσία, έξω από το πλαίσió της, σχηματίζεται στα υλικά αποτελέσματα της παραγωγής και αναπαραγωγής, και η παρουσίασή της είναι εντελώς τυπική. Το περιεχόμενο και το νόημα συγχέονται σε ένα μη-σκεπτικιστικό πλαίσιο, "βλέπω σημαίνει πιστεύω", όπου ενσωματώνεται πάνω και ενάντια στο γλωσσικό του αντίγραφο "των εμφανίσεων που εξαπατούν". Τι είδους υπερβολή των ψευδαισθήσεων υπάρχει ανάμεσα στην αλήθεια και την έννοια και στην αλήθεια και τη γλώσσα; "Όσο περισσότερες ιδέες έγιναν αυτόματες εργαλειοποιήθηκαν", (οι υλικές συνθήκες της τέχνης κυριαρχούν στη σκέψη μας) "τόσο λιγότερο βλέπει κανείς σκέψεις με δικό τους νόημα"⁵⁶. Με άλλα λόγια, το νόημα αποξενώνεται από τις ιδέες, από τη γενικότητα των οποίων η αλήθεια είναι μέρος και ελαττώνεται με τον περιορισμό της γλώσσας. Η αλήθεια συνεπώς είναι εξόριστη και το νόημα αιχμάλωτο των θετικιστικών διαστrophών, των αδέξιων αντιθέτων του λόγου και του παραλόγου. Τα διαλλακτικά εγχειρήματα γίνονται το όριο που χρησιμοποιείται ο λόγος, απογυμνωμένος από κάθε υπονοούμενο νόημα της κριτικής σκέψης, κάνοντας την ανικανότητα αυταπόδεικτη. Δεν προϋποθέτει ούτε απαιτεί στοχασμό πάνω στην ουσία του εν λόγω ζητήματος. Το μόνο που απαιτεί είναι η πλήρης αποδοχή του άμεσου ως λογικού και συνεπώς ως αληθινού στον και για τον εαυτό του. Την ίδια στιγμή, η μνήμη κάθε προηγούμενης αμεσότητας πρέπει να απορριφτεί, να ξεχαστεί. Εν συντομία, είναι η απόρριψη της γνώσης, που αποθεώνει τη μη-σκέψη και την αυτο-άρνηση συγχρόνως, ως την επαίσχυντη άρνηση του ορθολογισμού.

Συμπέρασμα

Αυτό που στήθηκε στο προπέτασμα της σκέψης του ατόμου δεν είναι ο λόγος αλλά η μάσκα του ψέματος. Παρουσιάζει έτσι

τη γοητεία της ζωής στον έρωτα, αλλά στην πραγματικότητα είναι το αντίθετο· οι αυτοαρνητικές αντιφάσεις του τρόμου και του θανάτου. Φαίνεται σαν να περιήλθε σε μια ασφυξία της κριτικής ικανότητας στη δαπάνη των υλικών αγαθών (φетиχισμών) που ο καπιταλισμός διαρκώς υπόσχεται. Το άτομο, κατά συνέπεια, έχει ανέλθει σε μια κοινωνική δυσφορία ανάμεσα στον έρωτα και στο θάνατο, σε κατάσταση απαισιοδοξίας και επιδέξιου χειρισμού για την επίτευξη των προϋποθέσεων της παραγωγικής διαδικασίας. Η προσπάθεια τέτοιας υποτίμησης μπορεί να διαπιστωθεί αν ρίξουμε μια ματιά στην ανάπτυξη, τις χρήσεις και τους αντίκτυπους της τεχνολογίας. “Θα λύσει όλα τα προβλήματά μας” υποστηρίζει η λαϊκή πίστη. Όμως η στάση αυτή είναι το προϊόν του διαφωτισμού και της διανόησης του 19ου αιώνα. Οι πόλεμοι ακόμα υπάρχουν και πολύ πιο έντονα μάλιστα στον αιώνα μας, έχοντας ως ζωντανά παραδείγματα τους δύο Παγκόσμιους Πολέμους, τη σύρραξη στον Περσικό ως και τον άδικο αλληλοσπαραγμό στη Βοσνία. Η φύση δεν έχει βρει αρμονική συμβίωση ακόμη με τον άνθρωπο, εφόσον αυτός της επιβάλλεται αυταρχικά και βάνουσα καταστρέφοντάς την με πυρηνικά και άλλα μέσα, τόσο σε ατομικά όσο και σε μαζικά επίπεδα. Οι ίδιοι οι άνθρωποι όλο και διαχωρίζονται μεταξύ τους τείνοντας προς ένα μαζικό αντι-ανθρώπινο ατομικισμό. Η αρρώστια δεν έχει υπερνικηθεί η φτώχεια, το έγκλημα και η κοινωνική ανισότητα δεν ξεριζώθηκαν.

Αν η ευτυχία, συμπερασματικά, θεμελιώνεται και διασφαλίζεται πάνω στην απόδραση από τις ασθένειες του κόσμου, τότε δεν είναι πραγματική ευτυχία ούτε μπορεί να λέγεται ελευθερία. Πώς μπορεί ένας πολιτισμός που συνεχώς εξιδανικεύεται να προσμένει ξαφνικά να βρει ελευθερία; Η απάντηση είναι εύλογη απλά αδυνατεί η πραγματοποίησή της. Με αυξημένους ελέγχους πάνω στην κοινωνία και με αυξημένη αντικειμενοποίηση χωρίς αντιστάσεις, τόσο στη διάρκεια της φασιστικής περιόδου όσο και στη σύγχρονη εποχή με τον αυταρχισμό του φιλελευθερισμού και της αστικής σοσιαλδημοκρατίας, η ελευθερία παραμένει στο μη-σkeptόμενο υποκείμενο. Φαίνεται σαν ένα απραγματοποίητο όνειρο για αυτή την κοινωνική πραγματικότητα που διανύουμε, μόνο πού εμείς δεν τη δημιουργήσαμε. Οι ελπίδες για ένα καλύτερο αύριο, για μια ορθή ανταπόκριση στις απαιτήσεις της εποχής μας, ως απαραίτητη καινοτομία της κοινωνίας, υπάρχουν μονάχα στην κριτική σκέψη του ατόμου, όπου υπερνικώντας τους φόβους και τα εμπόδια που στήνονται από τις αυταρχικές εξουσίες θα αντισταθεί και θα τα ανατρέψει υλοποιώντας έτσι τη χειραφέτησή του.

Σημειώσεις

1. Πλάτων, *Η Πολιτεία, The Republic*, New York, Penguin Books, 1977, σ. 383-391.
2. Φρομμ Έρ., *Escape From Freedom*, Holt, Rinehart and Winston, 1941, σ. 10-11.
3. Βλέπε στο ίδιο, σ. 10-11.
4. Ίδιο, σ. 12.
5. Ίδιο σ. 12.
6. Ίδιο, σ. 12.
7. Ίδιο, σ. 12.
8. Ίδιο, σ. 139.
9. Λαινγκ Ρ., *Η πολιτική της Εμπειρίας*, Pantheon Books, 1967.
10. Φρόντ Σ., *Πολιτισμός και η Δυσφορία του*, Hogarth Press, 1975, σ., 24-25.
11. Ίδιο, σ. 18.
12. Ίδιο, σ. 32-33.
13. Ίδιο, σ. 33.
14. Φουκώ Μισέλ, *Τρέλα και Πολιτισμός*, Pantheon Books, 1965. Επίσης στο *Γνώση Εξουσίας*, και συγκεκριμένα με την όραση της εξουσίας ερμηνεύει τις διαστάσεις των θεσμών και του κοινωνικού ελέγχου.
15. Φρομμ Έρικ, *Ανατομία της Ανθρώπινης Καταστροφικότητας*, Holt, Rinehart and Winston, 1973.
16. Φρόντ Σ., όπ.παρ., σ. 56-57.
17. Ίδιο, σ. 59.
18. Ίδιο, σ. 60.
19. Ίδιο, σ. 65.
20. Φουκώ Μ., *Τρέλα και Πολιτισμός*, σ. 209.
21. Ίδιο, σ. 210.
22. Κάσσελς Άλαν, *Φασισμός*, Νέα Υόρκη, Thomas Y. Crowell Company, 1975.
23. Σερβάν Μ., έχει παραθέσει ο Φουκώ στο έργο του *Πειθαρχία και Τιμωρία*, Penguin Books, 1977, σ. 102-103.
24. Φρομμ Έρικ, *Escape From Freedom*, σ. 154.
25. Ίδιο, σ. 158. Εδώ ο Φρομμ προσδιορίζει τη συμβίωση ως την ενότητα του ενός ατόμου με του άλλου με ένα τέτοιο τρόπο, ώστε να χάνει έκαστο την ακεραιότητα του ίδιου του εαυτού του και να δημιουργείται μια αναγκαστική αλληλεξάρτηση.
26. Ίδιο, σ. 167.
27. Ίδιο, σ. 184. Εδώ, επίσης συνιστάται ότι η καταστροφικότητα είναι το αποτέλεσμα της άγνωστης ζωής.
28. Ίδιο, σ. 186.
29. Φουκώ Μ., *Τρέλα και Πολιτισμός*, σ. 28.
30. Φρομμ Ε., *Escape from Freedom*, σ. 193.

31. Χέγκελ Γ.Φ., *Φιλοσοφία του Κράτους*, Oxford University Press, 1969.
32. Σκουλάς Γ., *Πολιτική Εξουσία και Αστική Κοινωνία στη Νεώτερη Ευρώπη*, Τορόντο, 1991, σ. 41.
33. Ίδιο, σ. 42.
34. Μαρκούζε Χ., *Λόγος και Επανάσταση*, Αθήνα, Ύψιλον, 1985, σ. 174.
35. Ίδιο, σ. 175.
36. Ο Μαρκούζε στο έργο του *Λόγος και Επανάσταση*, παραθέτει την κεντρική σκέψη των Green T., Bosanquet B., και του Hobhouse L.T., παρουσιάζοντάς τους ως απτά παραδείγματα νεοϊδεαλιστών στο τέλος του 19ου αιώνα και στις αρχές του εικοστού που ερμήνευσαν τη χεγκελιανή φιλοσοφία της πολιτικής. Bosanquet Bernard, *Φιλοσοφική Θεωρία του Κράτους*, Macmillan and co., 1958. Hobhouse L.T., *Η Μεταφυσική Θεωρία του Κράτους*, Macmillan and co., 1918.
37. Ίδιο, σ. 369.
38. Μαρκούζε Χέρ., *Λόγος και Επανάσταση*, σ. 369.
39. Ίδιο, σ. 379.
40. Ίδιο, σ. 379.
41. Ίδιο, σ. 379.
42. Ο τρόπος της λογοκρισίας και η εξαγωγή της προπαγάνδας είναι ένα σχετικό θέμα που ακόμη δεν έχει διερευνηθεί. Η βάση και η φύση της εξαγωγής εμφανίζεται να μην έχει προσωρινό πλαίσιο σε σχέση με την εθνικοσοσιαλιστική Γερμανία. Βλέπε κείμενα "κριτικής θεωρίας" του Χορκχάιμερ που κάνει αναφορά στο θέμα της προπαγάνδας όπως στο: "Authoritarian State", σ. 9.
43. Arendt H., *The Origins Totalitarianism*, Harcourt, Brace and co., 1951, σ. 378-98, και 414-28.
44. Ίδιο, μέρος πρώτο κεφάλαιο 6. Αντόρνο Θ., *Η Αυταρχική Προσωπικότητα*, Harper and Row, 1950, κεφάλαια 2-7 και 16.
45. Μαρκούζε Χέρμπερτ, *Λόγος και Επανάσταση*, σ. 382-83.
46. Αντόρνο Θ., *Αρνητικές Διαλεκτικές*, Seadury Press, 1973, σ. 65.
47. Φεστ Ι., *Το Πρόσωπο του Τρίτου Ράιχ*, σ. 247.
48. Μαρκούζε Η., *Λόγος και Επανάσταση*, σ. 381.
49. Φεστ Ι., σ. 247.
50. Ίδιο, σ. 247-8.
51. Σημείωση: Η Αρντ θεωρεί ότι στα αυταρχικά καθεστώτα απουσιάζει μια κοινωνική δομή εξουσίας, η οποία θα την οδηγούσε σε μια ερμηνεία του μηδενισμού. Με αυτό τον τρόπο, παραβλέπει τη δυνατότητα ότι αυτή η απουσία δομής είναι μια δομή καθεαυτή που θεμελιώνονται και πραγματοποιούνται οι στόχοι των θεσμών του κομματικού κράτους.
52. Weber Max, *Οικονομία και Κοινωνία*, Bedminster Press, 1968, κεφάλαια 2, 3, 8.
53. Μαρκούζε Χέρ., *Κριτική της Καθαρής Ανοχής*, Beacon Press, 1969, σ. 81-82.

54. Χορκχάϊμερ Μάξ, *Η Έκλειψη του Λόγου*, σ. 20.
55. Ίδιο, σ. 21-22.
56. Ίδιο, σ. 54.

Βιβλιογραφία

Ελληνική

- Θερμός Ηλίας, *Ο Ηγέτης: Μελέτες στο Φαινόμενο Ηγεσία*, Αθήνα, (χ. ε.) 1977.
Καστοριάδης Κ., *Η Γραφειοκρατική Κοινωνία*, Αθήνα, Αμφορέας, 1979.
Κονδύλης Π., *Η Παρακμή του Αστικού Πολιτισμού*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1991.
Μουζέλης Νίκος, *Μεταμαρξιστικές Προοπτικές*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1992.
Πουланτζάς Νίκος, *Φασισμός και Δικτατορία*, Αθήνα, Ολκός, 1975.
Πουланτζάς Νίκος, *Η Κρίση των Δικτατοριών*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1977.
Πουланτζάς Νίκος, *Η Κρίση του Κράτους*, Αθήνα, Παπαζήσης, (χ.χ).
Σκουλάς Γ., *Κοινωνικές Τάξεις και Κράτος*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1996.
Τερλεξής Π., *Γραφειοκρατικός Νόμος: Η Πολιτική Κοινωνιολογία του Δικαίου*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1996.
Τερλεξής Π., *Ο Αυταρχικός Άνθρωπος*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1978.
Τερλεξής Π., *Διευθυντικές Ολιγαρχίες: Γραφειοκρατία, Κράτος, Κοινωνική Οργάνωση*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1996.
Τσουκαλάς Κ., *Κοινωνική Ανάπτυξη και Κράτος*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1983.

Αγγλική

- Adorno Theodor, *The Authoritarian Personality*, Harper and Row, 1950.
Arendt Hannah, *The Origins of Totalitarianism*, New York, Harcourt, Brace and Co. Ltd., 1951.
Bracher Karl Dietrich, *The German Dictatorship*, New York, Praeger, 1970.
Car William, *Hitler: A Study in Personality and Politics*, London, Edward Arnold, 1978.
Cassels A., *Fascism*, New York, Thomas Crowell Company, 1975.
Dahrendorf R., *Society and Democracy in Germany*, Garden city, Anchor Books, 1969.
De Felice R., *Interpretations of Fascism*, Cambridge, Harvard University Press, 1977.
Enzesberger H.M., *The Consciousness Industry: on Literature, Politics and the Media*, New York, Seabury Press, 1974).
Fest J.C., *The Face of the Third Reich*, Harmondsworth, Penguin Books, 1970.
Foucault Michel, *Power Knowledge: Selected Interviews and Other Writings*, Brighton, Harvester Press, 1980.

- Foucault M., *Madness and Civilization: A History of Insanity in the Age of Reason*, New York: Pantheon Books, 1965.
- Freud S., *Civilization and Its Discontents*, London, Hogarth Press, 1975.
- Fromm Erich, *Escape From Freedom*, New York, Holt, Rinehart and Wiston, 1941.
- Fromm E., *The Anatomy of Human Destructiveness*, New York, Holt, Rinehart & Wiston, 1973.
- Gregor A.J., *Interpretations of Fascism*, Morrinstown, General Learning Press, 1974.
- Hegel G.W.F., *The Philosophy of Right*, London, Oxford University Press, 1967.
- Hobhouse L.T., *The Metaphysical Theory of the State*, London, Macmillan Co., 1918.
- Horkheimer Max, *Critique of Instrumental Reason*, New York, Seabury Press, 1974.
- Horkheimer M., *Eclipse of Reason*, Athens, Publications Kritiki, 1987.
- Horkheimer M., "The Authoritarian State", *Critical Theory*, New York, Continuum, 1972.
- Laing R.D., *The Divided Self*, Pantheon Books, 1969.
- Marcuse Herbert, "Reason and Revolution", *Gegel and the Rise of Social Theory*, Atlantic Highlands, New Jersey, Humanities Press, 1983.
- Marcuse Herbert, "Eros and Civilization", *A Philosophical Inquiry Into Freud*, New York, Vintage Books, The Beacon Press, 1955.
- Nolte Ernst, *The Three Faces of Fascism*, Mentor Books, 1969.
- Poulantzas Nicos, *Fascism and Dictatorship*, Athens, Publications Olkos, 1974.

Παράσταση και ιδεολογία της παράστασης στο νεότερο εμπειρισμό

Γεώργιος Ρουσόπουλος*

Περίληψη

Η εργασία επικεντρώνεται στην κρίση που αντιμετωπίζει η νεότερη γνωσιολογία και ο νεοθετικισμός. Προτείνονται κατάλληλα εννοιολογικά εργαλεία, όπως παράσταση (Representation, Vorstellung), αναλυτικοαναφορικότητα και Αναλυτική της Παράστασης, ως βασικά χαρακτηριστικά που διέπουν τη διαμόρφωση της νεότερης γνωσιολογίας, και του λογικού εμπειρισμού ειδικότερα. Υποστηρίζουμε ότι η ιδιόμορφη κατάσταση στην οποία περιέρχεται ο λογικός εμπειρισμός (κρίση) είναι αποτέλεσμα των ιεραρχημένων και μονοδρομικών σχέσεων που εγκαθιδρύονται ανάμεσα στα βασικά στοιχεία της γνωσιοθεωρητικής πρακτικής (ιδεολογικοποίηση της παράστασης).

1.

Στο δοκίμιο που ακολουθεί ερευνούμε τα φαινόμενα των κρίσεων στη νεότερη γνωσιολογία· ιδιαίτερος, μας ενδιαφέρει να οικοδομήσουμε μία ερμηνεία των κρίσεων που αντιμετώπισε ο νεότερος εμπειρισμός κατά την ανάπτυξή του από τα μέσα του 19ου αιώνα και εφεξής, με ιδιαίτερη μάλιστα έμφαση στο λογικό εμπειρισμό (νεο-θετικισμός)^{1, 2}. Προηγούμενες ερμηνείες των κρίσεων

* Επίκουρος Καθηγητής στο Πανεπιστήμιο Κρήτης.

της νεότερης γνωσιολογίας και του νεο-θετικισμού ειδικότερα εστιάζονται στην πεποίθηση ότι υπάρχει είτε μια ριζική είτε μια μερική αποξένωση της γνωσιολογίας από τον εαυτό της: ορισμένοι συγγραφείς υποστηρίζουν ότι η γνωσιολογία “απομακρύνθηκε” από βασικά ιστορικά χαρακτηριστικά της (κριτική θεώρηση του αντικειμένου της, αυτοστοχαστικότητα, λ.χ.)³ ενώ άλλοι θεωρούν ότι η γνωσιολογία έχασε τον προσανατολισμό της επειδή δεν λαμβάνει σοβαρά υπόψη της τη συνεκτικότητα (coherence) και συναφείς θεωρήσεις που συνδέονται με τον ολισμό (holism)⁴.

Κινούμενοι συμπληρωματικά προς αυτές τις ερμηνείες, στο παρόν δοκίμιο, εστιάζουμε την προσοχή μας στον ιστορικό / εξελικτικό χαρακτήρα της γνωσιολογίας (ως φιλοσοφικής μαθήσεως): επικεντρώνουμε την έρευνά μας στις έννοιες της *παράστασης* (*Representation, Vorstellung*), της *αναλυτικο-αναφορικότητας* και της *Αναλυτικής των Παραστάσεων* ως βασικών χαρακτηριστικών που διέπουν τη διαμόρφωση της νεότερης γνωσιολογίας και του νεο-θετικισμού ειδικότερα. Επιπροσθέτως, μιλούμε για την *ιδεολογία της παράστασης* και προπαντός για *ιδεολογικοποίηση της παράστασης* ως χαρακτηριστικά εννοιολογικά εργαλεία που διαμορφώνονται μέσα από την προοπτική μιας ιστορίας και φιλοσοφίας των ιδεών, μιας ιστορικοποιημένης γνωσιολογίας. Υποστηρίζουμε ότι αυτές οι ιδέες μαζί με το ερμηνευτικό τους πλαίσιο θα μας βοηθήσουν στην απόπειρα αξιολόγησης και επανα-αξιολόγησης της γνωσιολογίας μέσα στη φιλοσοφική πρακτική⁵.

Αφότου ο Frege παρατήρησε ότι “το ερώτημα πώς φτάνουμε στο περιεχόμενο μιας πρότασης πρέπει να διαχωριστεί από το άλλο ερώτημα πώς αιτιολογείται μια πρόταση”⁶, η νεότερη γνωσιολογία (τέλη του 19ου - αρχές του 20ού αιώνα) έθεσε στον εαυτό της ένα σχέδιο θεμελίωσης και ένα γενικότερο πρόβλημα νομιμοποίησης της γνώσης, που παράγεται στο πλαίσιο της φιλοσοφικής και επιστημονικής πρακτικής⁷. Το σχέδιο θεμελίωσης της γνώσης θα προέκυπτε ως απάντηση στο ερώτημα πώς εξασφαλίζεται και πού θεμελιώνεται η παραγόμενη γνώση, ενώ το πρόβλημα νομιμοποίησης της γνώσης θα προέκυπτε ως απάντηση στο ερώτημα τι σημαίνει αιτιολόγηση (ενός ορισμένου τμήματος) της γνώσης.

Η απόπειρα να απαντηθούν τα παραπάνω συναφή ερωτήματα ενέπλεκε, μεταξύ άλλων, τα εξής τρία βασικά αιτήματα: 1. Υπάρχει το αίτημα της εξασφάλισης του λόγου που συγκροτείται γύρω από αυτά τα γνωσιοθεωρητικά ερωτήματα – εξασφάλιση από λογικές αντιφάσεις, ασυνέπειες και χάσματα που μπορούν να προκύψουν καθ’ οδόν. 2. Υπάρχει το αίτημα να αποφύγουμε ένα re-

gressus ad infinitum ενόσω προσπαθούμε να εξασφαλίσουμε πέραν κάθε (λογικής) αμφιβολίας τις λογικές συνδέσεις ανάμεσα στα μέλη μιας ομάδας προτάσεων. 3. Υπάρχει το αίτημα που αφορά στη συνολική εξασφάλιση του συστήματος των προτάσεων. Το αιτούμενο τώρα δεν είναι απλώς να εξασφαλιστεί μια συγκεκριμένη πρόταση (πρώτη περίπτωση, πιο πάνω) ούτε απλώς να εξασφαλιστεί η μετάβαση από μια ορισμένη πρόταση σε μια άλλη (δεύτερη περίπτωση πιο πάνω). Τώρα, μας ενδιαφέρει να εξασφαλίσουμε το συνολικό οικοδόμημα της γνώσης – στο μέτρο που θεωρούμε ότι αυτό μπορεί να παρασταθεί μέσω ενός συστήματος προτάσεων⁸. Τα δυο πρώτα αιτήματα προέκυψαν κατά την ενασχόλησή μας με τοπικά ή ατομικά γνωσιοθεωρητικά ερωτήματα, όπως λ.χ. ερωτήματα που ανακύπτουν μέσα στο πλαίσιο μιας αριθμητικής, μιας γεωμετρίας, μιας ορισμένης φυσικής θεωρίας (θεωρία της σχετικότητας) κ.λπ., και ο τρόπος με τον οποίο ικανοποιήθηκαν είχε ένα σχετικό χαρακτήρα, σχετικό καθόσον η βεβαιότητα που εξασφάλιζαν είχε απλώς σχετικό χαρακτήρα, ο οποίος συνδεόταν άμεσα με το τοπικό σύστημα μέσα στο οποίο το ίδιο το αίτημα ανέκυψε. Η εισαγωγή της έννοιας του τυπικού συστήματος (ως τυπική θεώρηση και πρακτική που εισάγει τις δικές της ιδιομορφίες θεώρησης και πρακτικής, διάκριση λ.χ. του συντακτικού από το σημασιολογικό επίπεδο μιας γλωσσικής έκφρασης) άνοιξε νέους τρόπους θεώρησης και αντιμετώπισης των προηγούμενων δυο αιτημάτων.

Με τη βοήθεια ενός τυπικού συστήματος το σώμα της (άτυπης) γνώσης οργανώνεται και συστηματοποιείται-ενοποιείται, καταλήγει σε ένα όλον, αποκτά ενότητα. Και το ζήτημα της εξασφάλισης της γνώσης που κατέχουμε (που μας απασχολούσε προηγουμένως υπό τη μορφή των δυο πρώτων αιτημάτων) επαναδιατυπώνεται τώρα ως αίτημα που αφορά στην απόλυτη βεβαιότητα: Μπορεί το τυπικό σύστημα (που υποτίθεται ότι εκφράζει μέρος της γνώσης που έχουμε στη διάθεσή μας) να αιτιολογηθεί με μέσα που αυτό το ίδιο θα παράσχει; Οι μετά-λογικές διαδικασίες που επινοήθηκαν και χρησιμοποιήθηκαν παράλληλα με τις συνήθεις λογικές διαδικασίες δε βοήθησαν πάρα πολύ στην επίλυση-αντιμετώπιση του παραπάνω γρίφου. Παρόλο που για το σκοπό αυτό χρησιμοποιήθηκαν υψηλά τεχνικά μέσα, τα αποτελέσματα, αν και πολύ ενδιαφέροντα, ήταν κυρίως αρνητικά: Δεν υπάρχουν τελικές ή απόλυτες εγγυήσεις που θα εξασφαλίζουν τη γνώση. Τα τυπικά συστήματα και γενικότερα οι τυπικές θεωρήσεις αντιμετωπίζουν εγγενείς και βαθείς περιορισμούς. Το εγχείρημα

της εξασφάλισης θεμελίων (με τρόπο που να μην επιδέχεται αμφισβητήσεις και να καλύπτει συνολικά τη γνώση που έχουμε στη διάθεσή μας) οδηγείται σε αδιέξοδο⁹.

2.

Αυτή είναι μια υπερβολικά πυκνή και επί τροχάδην ανασυγκρότηση των κυριότερων σταδίων από τα οποία πέρασε (καθώς και των αντίστοιχων προβλημάτων που αντιμετώπισε), η γνωσιολογία από τα τέλη του 19ου αιώνα έως περίπου το πρώτο μισό του 20ού αιώνα. Η γενική αίσθηση που επικρατεί στους φιλοσοφικούς κύκλους είναι ότι η γνωσιολογία δεν κατάφερε να πετύχει στο μεγαλύτερο σχέδιο που παρέλαβε από την προηγούμενη μεταναγεννησιακή (καρτεσιανή στη σύλληψή της) γνωσιοθεωρητική παράδοση. Το αίτημα της εξεύρεσης ή οικοδόμησης θεμελίων έμεινε ανοικτό. Κατόπιν αυτού, η γνωσιολογία εισήλθε σε μια παρατεταμένη και ακόμη συνεχιζόμενη κρίση. Στο υπόλοιπο τμήμα του δοκιμίου μας δε θα επιχειρήσουμε να απαντήσουμε στα παραπάνω αιτήματα αλλά μάλλον, προσβλέποντας σε πιο μετριοπαθή αποτελέσματα, θα επιχειρήσουμε να κατανοήσουμε τη φύση των προβλημάτων που ανέκυψαν και να συμβάλουμε στον επαναπροσανατολισμό της φιλοσοφικής δραστηριότητας¹⁰.

2.1.

Ανάμεσα στις προηγούμενες προσπάθειες κατανόησης και ερμηνείας των κρίσεων στην περιοχή της γνωσιολογίας πρέπει να περιλάβουμε τις εξής δυο σημαντικότερες.

(i) Η γνωσιολογία, στο μέτρο που επιχειρήσε να ασχοληθεί με ζητήματα θεμελίωσης και νομιμοποίησης της γνώσης, μετασχηματίστηκε σε απλή μεθοδολογία της επιστημονικής γνώσης (ιστορία και φιλοσοφία της επιστήμης) (philosophy of science). Έτσι, βαθμιαία, εγκατέλειψε την κριτική, αυτό-στοχαστική στάση (self-reflexive) απέναντι στο αντικείμενό της και την πρακτική της. Εγκαταλείποντας ορισμένες βασικές αξίες από το ένδοξο παρελθόν της (αυτό-στοχαστικότητα, αυτό-κατανόηση, έμφαση στο υποκείμενο, διαφοροποίηση του είναι και του αυτού, κ.λπ.) υποβίβασε τον εαυτό της σε φιλοσοφία της επιστημονικής γνώσης (επιστημονικισμός). Το νεότερο γνωσιοθεωρητικό πρόγραμμα/σχέδιο μιας

αυτό-στοχαστικής θεμελίωσης της γνώσης παρέμεινε ανολοκλήρωτο και ημιτελές: Η γνωσιολογία μπροστά στις κρίσεις χρειάστηκε να επαναπροσδιορίσει τα ενδιαφέροντα και τους σκοπούς της¹¹.

(ii) Η γνωσιολογία κατά την περίοδο της μεγάλης άνθισης της (μέσα του 19ου αιώνα - μέχρι τα μέσα του 20ού αιώνα) εστίασε την προσοχή της σχεδόν αποκλειστικά στη νομιμοποίηση και θεμελίωση της γνώσης. Ο συγκεκριμένος τρόπος με τον οποίο επιχείρησε να προσεγγίσει τα κλασικά αυτά γνωσιοθεωρητικά ζητήματα απομάκρυναν την προσοχή της από τη θεωρία της συνεκτικότητας (coherence, coherentism). Όμως, με τη βοήθεια της συνεκτικότητας, ως θεωρίας της γνώσης, υποστηρίζεται τώρα ότι μπορούμε να λάβουμε ικανοποιητικές απαντήσεις στα γνωσιοθεωρητικά αιτήματα της νεότερης παράδοσης. Η ερμηνευτική αυτή προσέγγιση εκλαμβάνει λοιπόν τις κρίσεις της νεότερης γνωσιολογίας ως παρανοήσεις που μπορούν να διορθωθούν χάρη στη συνεκτικότητα, και μάλιστα, αναζητά τους προγόνους αυτών των θεωρήσεων σε απόψεις και φιλοσόφους των αρχών του 20ού αιώνα (όπως ο Duhem, ο Poincare, ο συμβατισμός), στον Neurath, στην ύστερη φιλοσοφία του Wittgenstein και στον ολισμό του Quine¹².

2.2.

Οι παραπάνω προσεγγίσεις δεν καταφέρνουν να ερμηνεύσουν την κατάσταση με την οποία καταπιάνονται (η καθεμιά τους όμως για διαφορετικούς λόγους). Η πρώτη προσέγγιση, ωθούμενη κυρίως από εξωτερικά, έξω-φιλοσοφικά κίνητρα, ασκεί κριτική στην κατεύθυνση που έλαβε η νεότερη θεμελιωτική γνωσιολογία από την πλευρά μιας κλασικής γνωσιολογίας όπως τη γνωρίζουμε στους Έλληνες γνωσιοθεωρητικούς και στην παράδοση που διαμορφώθηκε από τον Καντ και εφεξής (γερμανικός ιδεαλισμός). Αναφορικά με το πρότυπο και τη νόρμα που προσδιορίζεται κατ' αυτό τον τρόπο, η νεότερη θεμελιωτική γνωσιολογία προκύπτει ελλειπτική και λειψή. Όμως, μια τέτοια κριτική της γνωσιολογίας έχει το σαφές μειονέκτημα ότι δεν προκύπτει μέσα από τη βαθύτερη μελέτη των εσωτερικών διεργασιών που συντελέστηκαν στη γνωσιολογία κατά την περίοδο που συζητούμε. Μια κριτική της νεότερης γνωσιολογίας οφείλει να ξεκινάει από τη μελέτη και κατανόηση της εσωτερικής διαλεκτικής που διέπει την πρακτική που συζητούμε, οφείλει λοιπόν να δίνει ιδιαίτερη έμφαση και βαρύτητα στις

εκφάνσεις που συνδέονται κυρίως με τις τύχες του νεότερου εμπειρισμού (και του λογικού εμπειρισμού ιδιαίτερα). Η φιλοσοφία της επιστήμης, όντας αναμφισβήτητα μια πτυχή μόνον, ένα γνήσιο τμήμα της γνωσιολογίας, διαμορφώνεται και συγκροτείται ως θεωρία και πρακτική της επιστημονικής γνώσης και εντάσσεται μέσα στο γενικότερο πλαίσιο της γνωσιοθεωρητικής πρακτικής.

Αλλά και η δεύτερη ερμηνευτική προσέγγιση, παρόλες τις ενδιαφέρουσες απόψεις των θεωρητικών και οπαδών της συνεκτικότητας και του ολισμού, δεν καταφέρνει να υπερβεί τις δυσκολίες του θεμελιωτισμού. Τα βασικά προβλήματα που ταλανίζουν το θεμελιωτισμό εξακολουθούν να ταλαιπωρούν και την συνεκτική θεωρηση. Έτσι η φύση της αιτιολόγησης (justification) λ.χ., ως γενικής στρατηγικής για την αντιμετώπιση του προβλήματος της νομιμοποίησης της γνώσης στο πλαίσιο της συνεκτικής θεωρίας της γνώσης, παραμένει σκοτεινή και ανεξιχνίαστη¹³.

3.

Εξετάσαμε μερικές βασικές ερμηνευτικές προσεγγίσεις στο πρόβλημα των κρίσεων της νεότερης γνωσιολογίας και διαπιστώσαμε ότι για την καλύτερη κατανόηση αυτών των ζητημάτων απαιτείται να στραφούμε προς μια διαφορετική προσέγγιση. Μια βαθύτερη κατανόηση αυτών των ζητημάτων μας εμπλέκει στην εξέταση βασικών εννοιών-κατηγοριών, που υπεισέρχονται σε ολόκληρη τη νεότερη γνωσιοθεωρητική παράδοση. Τέτοιες έννοιες είναι αναμφίβολα η παράσταση-αναπαράσταση (representation, vorstellung), η Αναλυτική των Παραστάσεων και ο λόγος (discourse) που έτσι συγκροτείται. Θα υποστηρίξουμε παρακάτω ότι οι γνωσιοθεωρητικές κρίσεις κατανοούνται ως χαρακτηριστικά φαινόμενα κρίσεων της παράστασης και της Αναλυτικής των Παραστάσεων και ειδικότερα ότι κατανοούνται ως ιδεολογικοποίηση της παράστασης και της Αναλυτικής των Παραστάσεων.

Είναι γενικά αποδεκτό ότι στα μεταναγεννησιακά γνωσιοθεωρητικά σχέδια και εφεξής η παράσταση (representation, vorstellung), στις ποικίλες ιστορικές εκφάνσεις της (ως εικόνα, ιδέα, σημείο, λέξη στην αρχή και ως θεωρία, κείμενο, τυπικό σύστημα αργότερα), κατέχει έναν εντελώς κεντρικό ρόλο. Επιπλέον, αν και αναφερόμαστε στην παράσταση ως αντικείμενο, δε θα πρέπει να ξεχνούμε τη λειτουργία της παράστασης ως διαδικασίας και ενέρ-

γειας (που απολήγει τελικά σε κάποια παράσταση ως αντικείμενο). Ακόμη, ας μην ξεχνούμε ότι η παράσταση υπό τη διπλή της μορφή ως αντικείμενο και ως διαδικασία-ενέργεια εμπλέκει μέσα της ταυτόχρονα και έναν τρίτο παράγοντα. Το υποκείμενο ως υποκείμενο δράσης (που παριστάνει/αναπαριστάνει κάτι και καταλήγει να σχηματίσει μια παράσταση αυτού του κάτι)¹⁴.

Τέλος, είναι γνωστό ότι η παράσταση εμφανίζεται με πολλούς και διαφορετικούς τρόπους σε επιστημονικά και φιλοσοφικά συστήματα και θεωρήσεις (ακόμη και σήμερα αδυνατούμε να προσδιορίσουμε τη φύση της), ωστόσο, υπάρχουν ορισμένα χαρακτηριστικά που εμφανίζονται σε όλες τις ιστορικές εκφάνσεις της έννοιας αυτής. Πρόκειται για την αναλυτική και την αναφορική συνιστώσα. Με τη βοήθεια της αναφορικής συνιστώσας, το υποκείμενο-παρατηρητής (Γαλιλαίος) δύναται να παρατηρεί και έτσι να συλλαμβάνει τα (μακρινά) αντικείμενα, τον κόσμο. Πρόκειται για κυριολεκτική και συμβολική λειτουργία, που ενσωματώνει μέσα της τη δυνατότητα πρόσβασης στα πράγματα που βρίσκονται πέραν και εκτός εαυτού-παρατηρητή-υποκειμένου· πρόσβασης στον κόσμο, μολονότι ο κόσμος αυτός κυριολεκτικά μπορεί να μην απέχει καθόλου από τον παρατηρητή-υποκείμενο. Με τη βοήθεια της αναλυτικής συνιστώσας το υποκείμενο της διαδικασίας της παράστασης επεξεργάζεται, διαχειρίζεται τη γνώση που προκύπτει με τη βοήθεια της αναφορικής συνιστώσας. Ο μετασχηματισμός, η ανάλυση και σύνθεση των παραστάσεων αποτελούν το πρωτογενές υλικό, πάνω στο οποίο το ενεργό υποκείμενο εγγράφει τη δράση του. Το αποτέλεσμα των δυο αυτών λειτουργιών είναι βέβαια ιδιαίτερα περίπλοκο και σύνθετο. Από τη συμβολική παράσταση μιας ευθείας στο επίπεδο μέσω μιας εξίσωσης, τη διατύπωση μιας θεωρίας για την καύση των σωμάτων, έως τη συγγραφή ενός μυθιστορήματος, τη θεατρική παράσταση, τον κόσμο των ονείρων κ.ο.κ. Μπορούμε να μιλήσουμε γενικότερα για τη διαμόρφωση ενός λόγου των παραστάσεων, της Αναλυτικής των Παραστάσεων, η οποία συγκροτεί το πεδίο των πρακτικοθεωρητικών δράσεων και ενεργειών των παραστάσεων. Πρόκειται για το κοινό έδαφος συνάντησης ανάμεσα στα αντικείμενα (στο μέτρο που αυτά αποτελούν αφορμή για το σχηματισμό παραστάσεων), στις παραστάσεις και τον παραστασιακό μηχανισμό (ως δράση-ενέργεια του υποκειμένου). Μπορούμε λοιπόν να δούμε τη νεότερη γνωσιολογία ως αναλυτικοαναφορική γνωσιολογία, ως γνωσιολογία που επικεντρώνεται στις διάφορες όψεις της παράστασης και στην Αναλυτική των Παραστάσεων γενικότερα¹⁵.

4.

Δεν υπάρχει καμιά αμφιβολία ότι η παράσταση και η Αναλυτική των Παραστάσεων ειδικότερα συμβάλλουν καθοριστικά στο σχηματισμό της νεότερης μεταναγεννησιακής σκέψης και διαμορφώνουν τον ιδιάζοντα χαρακτήρα της νεότερης γνωσιοθεωρητικής πρακτικής. Μέσα στο πλαίσιο αυτής της πρακτικής ως κοινωνικής πρακτικής, μπορούμε νόμιμα να μιλήσουμε για ιδεολογία και ιδεολογικοποίηση. Ειδικότερα, μπορούμε να μιλήσουμε για ιδεολογία της παράστασης, ως μια γνήσια δυναμική κατάσταση στο χώρο της κοινωνικής πρακτικής και της θεωρητικής δραστηριότητας, που προκύπτει από τη συμβολή/συμπλοκή της Αναλυτικής των Παραστάσεων στη γνωσιοθεωρητική πρακτική. Η ιδεολογία της παράστασης συνδέεται γενικότερα με τη μερική, ανακριβή ή ανολοκλήρωτη πρόσληψη/παράσταση, κατανόηση ή ανάλυση της πραγματικότητας, μπορεί ακόμη να συνδέεται και με συλλογιστικές διαδικασίες, που απολήγουν σε παραμορφώσεις ή συγκάλυψη της αλήθειας κ.λπ. Πραγματικά, η ιδεολογία συχνά εκλαμβάνεται ως "οποιοδήποτε σύστημα ιδεών που παράγεται ως αποτέλεσμα μιας κατάστασης, η οποία είναι καταδικασμένη εξ αρχής να παρανοεί την πραγματική της σύνδεση με την πραγματικότητα"¹⁶.

Μπορούμε τώρα να διατυπώσουμε μια πρώτη σημασία της ιδεολογίας της παράστασης. Με αυτή εννοούμε την κατάσταση που προκύπτει στην πρακτική και τη θεωρία, χάρη στην ιδιαίτερη συμβολή της παράστασης στο σχηματισμό (εγκαθίδρυση, ανάπτυξη και εξέλιξη) της κυρίαρχης ιδεολογίας. Παρόλο που αναγνωρίζουμε ότι όλες οι μορφές της κοινωνικής πρακτικής κινητοποιούν/ενεργοποιούν κάποια έννοια παράστασης και αυτές με τη σειρά τους κινητοποιούνται περαιτέρω μέσα στο πλαίσιο της κυρίαρχης ιδεολογίας, η ιδεολογία της παράστασης ως εννοιολογικό εργαλείο έχει μια σημασία που είναι αρκετά γενική και αόριστη, ώστε να μας είναι χρήσιμη στο πλαίσιο της συζήτησής μας. Πραγματικά, όπως ήδη αναφέρθηκε, η ιδεολογία της παράστασης συχνά συνδέεται με την έλλειψη αντικειμενικότητας, σαφήνειας, εγκυρότητας κ.λπ. Οπότε, μιλώντας για ιδεολογία της παράστασης εννοούμε να συλλάβουμε το μη πλήρη, μερικό, ανολοκλήρωτο και παραμορφωμένο χαρακτήρα, που η Αναλυτική των Παραστάσεων προσδίδει/αποδίδει στην πραγματικότητα. Ωστόσο, η γνωσιοθεωρητική πρακτική που αναπτύχθηκε κατά τα τέλη του 19ου - αρχές του 20ού αιώνα δε χαρακτηριζόταν από τα παραπάνω "αρνητικά" χαρακτηριστικά γνωρίσματα. Οι Frege, Russell, Wittgenstein και

Carnap, μεταξύ πολλών άλλων, συνέβαλαν με ξεχωριστό τρόπο στην υπέρβαση ή διάλυση των λογικών και σημασιολογικών εμποδίων που κληρονόμησαν στο πλαίσιο της κυρίαρχης γνωσιοθεωρητικής πρακτικής. Θα μπορούσε, συνεπώς, κανείς να υποστηρίξει ότι συνέβαλαν σε μια Αναλυτική των Παραστάσεων χωρίς ιδεολογικές παραμορφώσεις.

Οι παραπάνω παρατηρήσεις σηματοδοτούν ταυτόχρονα και τα όρια της πρώτης αυτής σύλληψης της ιδεολογίας της παράστασης (στο μέτρο που αυτή ταυτίζεται σχεδόν αποκλειστικά με την έλλειψη αντικειμενικότητας, εγκυρότητας, σαφήνειας κ.λπ.). Έτσι, οδηγούμαστε σε μια πιο λεπτή και ραφιναρισμένη σύλληψη της ιδεολογίας της παράστασης. Πραγματικά, θα έπρεπε εξ αρχής να γίνεται λόγος όχι τόσο για ιδεολογία της παράστασης όσο για ιδεολογικοποίηση της παράστασης, ως διαδικασία που εκδιπλώνεται μέσα στο πεδίο της Αναλυτικής των Παραστάσεων και εμπλέκει στη δυναμική της και τις τρεις όψεις της παράστασης (παράσταση ως αντικείμενο, ως δράση-ενέργεια και ως παριστώμενο).

Μέσα στο πλαίσιο της Αναλυτικής των Παραστάσεων αναπτύσσονται ποικίλες γνωσιολογικές στρατηγικές. Άλλες από αυτές προκαλούν παραμορφώσεις, άλλες ίσως όχι. Ορισμένες από αυτές απολήγουν σε διατυπώσεις που είναι έγκυρες ή αληθείς, άλλες όμως όχι. Ίσως ακόμη κάποιες από αυτές να προξενούν κενά/χάσματα ανάμεσα σε αλυσίδες συλλογισμών ή αντίθετα γεφυρώνουν κάποια κενά ή χάσματα κ.λπ. Σε αυτό το στάδιο θεωρήσεων, ο ακριβής χαρακτήρας αυτών των στρατηγικών δεν είναι το ζητούμενο. Κύριο ζητούμενο για μας τώρα είναι ο γενικός τύπος των εννοιών που διαμορφώνονται, των προτάσεων που εκφέρονται, των σημασιοδοτικών στρατηγικών που αναπτύσσονται μέσα στο πεδίο της Αναλυτικής των Παραστάσεων. Αυτός είναι ο τόπος της ιδεολογίας της παράστασης, ο τόπος δράσης της παράστασης που απολήγει σε ιδεολογικοποίηση. Έτσι, η δράση της ιδεολογίας της παράστασης δεν είναι απλώς και μόνον η εσφαλμένη απόδοση τιμών αλήθειας στις προτάσεις ή η ακριβής διαμόρφωση ή η παραμόρφωση της πραγματικότητας ή η εξακρίβωση της έγκυρης επιχειρηματολογίας κατά τη μετάβαση από μια πρόταση σε άλλη. Η πραγματική δράση της είναι η ανάπτυξη στρατηγικών, με βάση τις οποίες συνδέουμε προτάσεις με τιμές αλήθειας (είναι η πρόταση αληθής ή ψευδής;), η ανάπτυξη στρατηγικών, με βάση τις οποίες σχηματίζουμε έννοιες (πότε είναι μια έννοια κατάλληλη αναφορικά με μια πραγματικότητα;), η ανάπτυξη στρατηγικών, με βάση τις οποίες εκφέρονται προτάσεις (πότε εγείρονται αξιώσεις

εγκυρότητας;). Γενικώς λοιπόν μας ενδιαφέρουν οι τροπικότητες σημασιολόγησης και σημασιοδότησης ως γενικές στρατηγικές, που αναπτύσσονται, εγκαθιδρύονται και στηρίζουν το πεδίο της κυρίαρχης γνωσιοθεωρητικής πρακτικής¹⁷.

Ένας τύπος ιδεολογικοποίησης μπορεί να εμφανιστεί στην περίπτωση όπου αποδεχόμαστε μια ορισμένη οντολογική στάση προς τον “κόσμο” των παραστάσεων (ως αντικειμένων) και των παριστωμένων αντικειμένων. Ο παραστασιακός μηχανισμός (το τηλεσκόπιο, η γλώσσα, το κείμενο κ.λπ.) αποδίδει στον κόσμο των παραστάσεων αυτόνομη οντολογική ύπαρξη. Αυτή η διαδικασία όπου η γνώση αυτού του κόσμου των παραστάσεων ως οντολογικά αυτονομημένου κόσμου εκλαμβάνεται ως καθόλα νόμιμη είναι περίπτωση ιδεολογικοποίησης. Εδώ, οι συγκεκριμένες στρατηγικές που κινητοποιούνται προκειμένου να αναδυθούν και εγκαθιδρυθούν οι ορισμένες οντολογικές σχέσεις ανάμεσα στα μέλη της Αναλυτικής των Παραστάσεων, προϋποτίθενται σιωπηρά ή θεωρούνται ως αυτόνομες και δοσμένες¹⁸.

Αλλά ο ανωτέρω τύπος ιδεολογικοποίησης, που επέρχεται λόγω της συγκεκριμένης οντολογικής φόρτισης των εμπλεκόμενων μερών, μπορεί να υπαχθεί σε ένα γενικότερο τύπο ιδεολογικοποίησης. Η ιδεολογικοποίηση μπορεί να λάβει το χαρακτήρα εγκαθίδρυσης και στήριξης εκλεπτυσμένων ασυμμετρικών, άνισων σχέσεων με μονόδρομη κατεύθυνση ανάμεσα στα εμπλεκόμενα μέρη¹⁹. Δεν πρέπει να λησμονούμε ότι η Αναλυτική των Παραστάσεων δεν είναι παρά ένα πεδίο δράσης και πρακτικής, μέσα στο οποίο κινητοποιούνται και ενεργοποιούνται γνωσιοθεωρητικές και σημασιοδοτικές στρατηγικές. Μέσα σε αυτό το πεδίο ο ρόλος της γλώσσας είναι ιδιαίτερα σημαντικός, η γλώσσα γίνεται το όχημα με τη βοήθεια του οποίου εκφράζονται οι διάφορες στρατηγικές, προκειμένου να εγκαθιδρυθούν και να στηριχτούν άνισες και ιεραρχημένες σχέσεις εξουσίας ανάμεσα στα εμπλεκόμενα μέρη. Πραγματικά, αυτό που επιδιώκεται μέσα στο πεδίο της Αναλυτικής των Παραστάσεων είναι (μπορεί να είναι) η ισχυροποίηση ενός από τα εμπλεκόμενα μέρη εις βάρος των άλλων μερών. Έτσι, αυτό που στην αρχή μπορεί να φάνηκε ως διαφανής μηχανισμός συσχέτισης ανάμεσα στην παράσταση, στο παριστώμενο και στο μηχανισμό της παράστασης, αποκαλύπτεται τώρα ως κυριαρχία και ως δικαίωμα άσκησης κυριαρχίας ενός μέλους πάνω στα άλλα.

5.

Είναι εύκολο τώρα να διαπιστώσουμε συγκεκριμένα φαινόμενα ιδεολογικοποίησης στη γνωσιοθεωρητική πρακτική κατά την περίοδο που συζητούμε (από τα μέσα του 19ου αιώνα και εφεξής). Η κυριαρχία της παράστασης (ως αντικειμένου) πάνω στο παριστώμενο και στον παραστασιακό μηχανισμό (Hilbert, λ.χ.), παίρνει τη μορφή οντολογικής προτεραιότητας. Αποδίδοντας οντολογική αυτονομία στις παραστάσεις ελπίζουμε ότι θα μας βοηθήσει να απαλλαγούμε από τα λογικά προβλήματα των αντιφάσεων, των ασυνεπειών και από το πρόβλημα του *regressus ad infinitum* (όπως σημειώσαμε στην αρχή του δοκιμίου μας). Αλλά και η αντίστροφη διαδικασία δοκιμάστηκε κατά την πρώιμη περίοδο που συζητούμε. Η κυριαρχία των παριστωμένων πάνω στις παραστάσεις και τον παραστασιακό μηχανισμό δεν είναι παρά μια διαφορετική ακόμη περίπτωση οντολογικής αυτονόμησης και εγκαθίδρυσης ανισοτικών σχέσεων ανάμεσα στα εμπλεκόμενα μέρη. Ο Wittgenstein, λ.χ., στο πρώιμο έργο του *Tractatus* (1923), υποστήριξε μια προχωρημένη μορφή οντολογικού ατομισμού, δείχνοντας έτσι εμφανή προτίμηση για την οντολογική προσδιοριστικότητα του παριστώμενου κόσμου. Ο οντολογικός ατομισμός του, παράλληλα με τη γενική θεωρία της παράστασης/αναπαράστασης που εκτίθεται στο *Tractatus*, συγκροτούν τα βασικά δόγματα της φιλοσοφικής και γνωσιολογικής θεωρήσης του Wittgenstein. Η ιδεώδης/εξειδικευμένη γλώσσα, στο μέτρο που δύναται να εκφράσει, να απεικονίσει τον κόσμο, αποτελεί έναν εξαιρετικό παραστασιακό μηχανισμό, που εγκαθιδρύει και στηρίζει ασύμμετρες, άνισες οντολογικές σχέσεις, σχέσεις που έχουν ιδιαίτερα σημαντικές συνέπειες για το γνωσιοθεωρητικό σχέδιο των νεοτέρων χρόνων, όπως πολύ καλά φαίνεται και από τη στροφή που παίρνει κατόπιν η ώριμη φιλοσοφία του Wittgenstein²⁰.

Το γνωσιοθεωρητικό σχέδιο αυτής της περιόδου, όπως γνωρίζουμε, οδηγήθηκε σε αδιέξοδο, το οποίο εμείς τώρα κάλλιστα μπορούμε να κατανοήσουμε και να αποδώσουμε στην ιδεολογικοποίηση που σημειώνεται αυτή την περίοδο. Αυτή η ιδεολογικοποίηση δεν πρέπει να αποδοθεί στην παρέμβαση της παράστασης και της Αναλυτικής των Παραστάσεων ή στην οντολογική αυτονόμηση ενός από τα εμπλεκόμενα μέρη. Μάλλον, πρέπει να την αποδώσουμε στην εγκαθίδρυση ιεραρχικών σχέσεων που κινούνται μονοδρομικά ανάμεσα στα εμπλεκόμενα μέρη μέσα στο πεδίο της Αναλυτικής των Παραστάσεων.

Η ανάπτυξη του νεότερου εμπειρισμού (ως λογικού εμπειρισμού ή νεοθετικισμού) δεν είναι παρά η πλέον ενδιαφέρουσα περίπτωση ιδεολογικοποίησης (με τη διευρυμένη σημασία που εκθέσαμε προηγουμένως). Πραγματικά, η άνθιση και ακμή του λογικού εμπειρισμού επέρχεται, αφού προηγουμένως έχουν ξεπεραστεί τα ποικίλα εμπόδια/προβλήματα που αφορούσαν τις λογικές αντιφάσεις, τις ασυνέπειες και την αντιμετώπιση του προβλήματος του *regressus ad infinitum*. Έτσι, ο λογικός εμπειρισμός, αντιμέτωπος με τα προβλήματα/αιτήματα της θεμελίωσης και νομιμοποίησης της γνώσης, οδηγήθηκε προς μια συστηματική/τυπική θεώρηση που μετατόπιζε το πρόβλημα της θεμελίωσης σε πρόβλημα θεμελίωσης του συνολικού συστήματος της γνώσης. Τώρα, αυτό που ζητείται είναι απόλυτη/ολική (δηλαδή, σε επίπεδο συστήματος) βεβαιότητα. Τα μέσα για την ικανοποίηση αυτών των υψηλών απαιτήσεων θα προέλθουν από τον ενεργητικό ρόλο των τυπικών γενικά θεωρήσεων πάνω στην άτυπη και καθημερινή γνωσιολογική πρακτική²¹. Λεπτές διακρίσεις των γλωσσικών πλαισίων, των αντίστοιχων πρακτικών και ερωτημάτων που αναφύονται και αντιμετωπίζονται σε επίπεδο πλαισίου, θεωρείται ότι θα βοηθήσουν στην καλύτερη αντιμετώπιση παλαιότατων φιλοσοφικών προβλημάτων. Ο γλωσσικός συμβατισμός και η αρχή της ανοχής, μας υποβάλλουν την ιδέα μιας κατ' αρχήν μη δέσμευσης και αποστασιοποίησης από συγκεκριμένα πλαίσια. Πραγματολογικές θεωρήσεις και μη φιλοσοφικές δεσμεύσεις υποτίθεται ότι θα μας διευκολύνουν να πάρουμε αποφάσεις αναφορικά με ανταγωνιστικά συστήματα και πλαίσια²². Ο Carnap υποστηρίζει, μεταξύ άλλων, ότι ο φιλόσοφος-σημασιολόγος θα έπρεπε να ενδιαφέρεται μόνο για τα εσωτερικά ερωτήματα, ερωτήματα δηλαδή που αφορούν και αντανakλούν την εσωτερική οργάνωση του συστήματος. Απαλλασσόμενοι από το βάρος των εξωτερικών ερωτημάτων απαλλασσόμαστε από το πρόσθετο οντολογικό βάρος. Όμως, ενόσω είμαστε εμπλεγμένοι σε σημασιολογικά και νοηματοθεωρητικά ζητήματα είμαστε αποκομμένοι από τον κόσμο, τουλάχιστον από το "μη σημασιολογικό" κόσμο²³. Πραγματικά, το στοιχείο που λείπει διαρκώς από τη φιλοσοφική ανάλυση του Carnap είναι η συνδετική γέφυρα που θα επανασυνδέσει τα αποκομμένα τμήματα (παράσταση, παριστώμενο, παραστασιακός μηχανισμός), στα οποία έχει αποσυντεθεί ο "κόσμος" του Carnap. Προηγουμένως, ο κόσμος "περνούσε" μέσα από το τηλεσκόπιο ως παράσταση -τώ-

ρα, στη φιλοσοφική σύλληψη του Carnap ο κόσμος αδυνατεί να "περάσει" μέσα από το τηλεσκόπιο – υπάρχει ένα αδιαπέραστο φράγμα! Οι σχέσεις ανάμεσα στα εμπλεκόμενα μέρη δε μπορούν να θεωρηθούν απλά ως δεδομένες, "διάφανες", προφανείς κ.λπ., ωστόσο είναι ιεραρχημένες, έχουν μια ορισμένη κατεύθυνση, είναι ασύμμετρες και οδεύουν από τη μια κατεύθυνση προς την άλλη και ως τέτοιες, υποβάλλουν συγκεκριμένες δεσμεύσεις/απαντήσεις στα ζητήματα που αφορούν τη νομιμοποίηση της γνώσης.

Γίνεται έτσι φανερό ότι η κατάληξη του λογικού εμπειρισμού, όπως τουλάχιστον απεικονίζεται στη φιλοσοφία του ώριμου Carnap, είναι το πλέον χαρακτηριστικό φαινόμενο ιδεολογικοποίησης στη νεότερη γνωσιοθεωρητική παράδοση. Οπότε, δεν προξενεί καθόλου έκπληξη το γεγονός ότι στο επίπεδο της ιδεολογικοποιημένης Αναλυτικής των Παραστάσεων ο ιστορικός, κοινωνικός και κατασκευαστικός χαρακτήρας της γνώσης (και της γνωσιολογίας ως φιλοσοφικής μαθήσεως) έχει για πάντα εξοριστεί: Αυτό που φάνηκε στην αρχή ως μεθοδολογική απαίτηση για τη συγκρότηση της γνώσης και της γνωσιολογίας ως φιλοσοφικής μαθήσεως (διαχωρισμός των πλαισίων) γίνεται τώρα ένα απόλυτο, "φυσικό" καθεστώς (regime), ένα καθεστώς που επάγεται πάνω στις κοινωνικοϊστορικές συνθήκες, υπερβαίνοντας το συγκεκριμένο χώρο και χρόνο μέσα στον οποίο "παράγεται".

Σημειώσεις

1. Για το ζήτημα των κρίσεων στη νεότερη επιστημονική και φιλοσοφική πρακτική βλ. I. M. Bochenski, *Contemporary European Philosophy*, University of California Press, 1969, E. Cassirer, *Substance and Function (1910)*, Dover, 1958, E. Husserl, *Die Krisis der europäischen Wissenschaften und die transzendente Phaenomenologie (1954)*, Northwestern, UP, 1970, J. Habermas, *Knowledge and human interests (1968)*, Beacon Press, 1971.

2. Αναφορικά με το λογικό εμπειρισμό, λογικό θετικισμό ή και νεοθετικισμό βλ. V. Kraft, *Ο κύκλος της Βιέννης (1953)*, ελλ. μετ., Γνώση, 1986, T. Uebel, (ed.), *Rediscovering the Forgotten Vienna Circle: Austrian Studies on Neurath and the Vienna Circle*, Kluwer, 1991, M. Friedman, "The Re-evaluation of Logical Positivism", *The Journal of Philosophy*, 88, 1991, σ. 505- 519, A. Coffa, *The semantic tradition from Kant to Carnap*, Cambridge, UP, 1992, S. Toulmin, "From logical Analysis to Conceptual History", in P. Achinstein, S. Barker, (eds), *The Legacy of logical Positivism*,

The Johns Hopkins Press, 1969, Β. Κάλφας, *Ορθολογικότητα και επιστημονική πρόοδος*, Σύγχρονα Θέματα, 1986, Α. Μεταξόπουλος, *Σύμβαση και αλήθεια*, Παπαζήσης 1991.

3. Βλ. J. Habermas, *Knowledge and human interests* (1968), Beacon Press, 1971, Ch. Taylor, "Overcoming Epistemology", in *After Philosophy, End or Transformation?*, K. Baynes, J. Bohman and Th. McCarthy (eds), *The MIT Press* 1987, (AP), σ. 478-490.

4. Βλ. L. Bonjour, *The Structure of Empirical Knowledge*, Harvard, UP, 1985, J. Dancy, *An Introduction to Epistemology*, Blackwell, 1986, E. Sosa, *Knowledge in perspective*, Cambridge, UP, 1991, S. Haack, *Evidence and inquiry*, Blackwell, 1993 και Σ. Βιρβιδάκης, "Το πρόβλημα της θεμελίωσης της γνώσης. Μια σύγχρονη προσέγγιση", *Ελληνική Φιλοσοφική Επιθεώρηση*, 7, 1990, σ. 107- 132.

5. Lyotard, J.F., *The postmodern condition* (1979), University of Minnesota Press, 1984, Woolgar, S. (Ed.), *Knowledge and reflexivity*, Sage, 1988, R. Rorty, *Philosophy and the mirror of nature*, Blackwell, 1979, J. Habermas, "Philosophy as Stand-In and Interpreter" στο AP, σ. 296-317, Foucault, M., *Η αρχαιολογία της γνώσης* (1969), Εξάντας, 1987, Foucault, M. "Questions of method" (1977) στο AP, όπ.παρ., σ. 108-109.

6. G. Frege, *Τα Θεμέλια της αριθμητικής* (1884), ελλ. μετ. Γ. Ρουσόπουλος, Νεφέλη, 1989.

7. Το πρόβλημα της θεμελίωσης αφορά την αναζήτηση, κατασκευή ή οικοδόμηση "θεμελίων" για μια πρόταση, μια ομάδα προτάσεων ή ακόμη για μια ολόκληρη περιοχή μιας μαθήσεως ή, τέλος, για μια μάθηση που τώρα εισάγεται: Οι διαδικασίες ή τα υλικά στήριξης μιας θεμελίωσης είναι εννοιολογικού χαρακτήρα, του είδους που ο Carnap ονόμασε "αναγωγή" (reduction, στο *Aufbau* (1928) επηρεασμένος από τους Frege και Russell). Το πρόβλημα της νομιμοποίησης αφορά κυρίως μια ομάδα προτάσεων ή μια (αμφιλεγόμενη ή αμφισβητήσιμη) υποπεριοχή μιας υπάρχουσας μαθήσεως ή ακόμη μια νέα μάθηση: Το εγχείρημα τώρα είναι να αναπτυχθεί κατάλληλος λόγος (discourse) –επιχειρήματα, πρακτικές, τεχνικές και στρατηγικές– που θα πείσει ένα πιθανό ακροατήριο ή νοήμον κοινό ότι οι αμφιλεγόμενες/αμφισβητούμενες προτάσεις, υποπεριοχές κ.λπ., μπορούν να ενταχθούν (χωρίς πολλές τριβές και αντιστάσεις!) μέσα στην κυρίαρχη πρακτική ή μάθηση (Στην περίπτωση βέβαια της εισαγωγής μιας νέας μαθήσεως το ζητούμενο είναι η αιτιολόγηση αυτής της κίνησης). Σχετική έννοια με τη θεμελίωση και νομιμοποίηση είναι και η αιτιολόγηση (justification), η ανάπτυξη δηλαδή λογικών διαδικασιών που λειτουργούν "κατευναστικά" για την ομαλή ενσωμάτωση μιας πρότασης μέσα σε ένα γενικότερο πλαίσιο ή λόγο. Βλ. Lyotard, 1984, σ. 40-41 (όπου γίνεται λόγος για εσωτερική ευστάθεια και πειραματική επαλήθευση), και Γ. Ρουσόπουλος, *Επιστημολογία των Μαθηματικών. Αναλυτικο-αναφορικότητα και νομιμοποίηση στα νεότερα μαθηματικά*, Gutenberg, 1991.

8. Μια ανασυγκρότηση των παραπάνω προβλημάτων/κρίσεων μπορεί να εκφραστεί σχηματικά ως Τρίλημμα of Mönchhausen (βλ. H. Albert, *Treatise on Critical Reason*, Princeton UP, 1985, σ. 18, και O. Apel, "The problem of philosophical foundations in light of a transcendental pragmatics of language" in AP, σ. 250-290).

9. J. van Heijenoort, *From Frege to Goedel: A Sourcebook in Mathematical Logic*, Harvard, UP, 1967, S.G. Shanker, *Goedel's Theorem in focus*, Croom Helm, 1988, S. Rosen, *The limits of analysis*, Yale, UP, 1980, Woolgar, 1991 and Habermas, 1971.

10. βλ. G. Roussopoulos, "From Jena to Vienna", Αριάδνη 8, 1996, υπό έκδοση.

11. βλ. Habermas, 1971, Taylor, 1987.

12. βλ. Bonjour, 1985, Dancy, 1986.

13. Το πρόβλημα είναι φανερό και στην απόπειρα του Quine να πραγματευθεί τα δόγματα του εμπειρισμού και τις ιδέες του Carnap για τη θεμελίωση και νομιμοποίηση της γνώσης γενικά. (βλ. W.V. Quine, "Two Dogmas of Empiricism" (1951) in *From a logical point of view*, Harvard, UP, 1953, και τις αντιδράσεις του Carnap στις παραπάνω εκφραζόμενες απόψεις του Quine στο συλλογικό έργο P.A. Schilpp (ed.), *The philosophy of Rudolf Carnap*, Open Court, 1963.

14. F.L. Baumer, *Modern European Thought. Continuity and Change in Ideas, 1600-1950*, Collier Macmillan, 1977, E.A. Burt, *The metaphysical foundations of modern physical science (1924)*, Routledge, 1972, E.J. Dijksterhuis, *The mechanization of the world picture (1950)*, Princeton, UP, 1986, M. Ayers, Locke, volume I, *Epistemology*, Routledge, 1991, T. Reiss, *The Discourse of Modernism*, Cornell, UP, 1982, και A. Koyre, *Από τον κλειστό κόσμο στο άπειρο σύμπαν (1957)*, Ευρύαλος, 1991, A.C. Crombie, *Από τον Αυγουστίνο στο Γαλιλαίο*, MIET, 1992 και Π. Κονδύλης, *Ευρωπαϊκός Διαφωτισμός, α' τόμος*, Θεμέλιο, 1987.

Δεν υποστηρίζουμε ότι τα γνωσιοθεωρητικά σχέδια που προτάθηκαν μετά την αναγέννηση ήταν παραλλαγές της αναλυτικο-αναφορικότητας. Μάλλον, τονίζουμε το κοινό υπόβαθρο πάνω στο οποίο αυτά δομούνται, και υποστηρίζουμε ότι αυτό περιλαμβάνει τις δυο αυτές συνιστώσες σε ποικίλο κάθε φορά βαθμό. Η έκταση μάλιστα αυτών των αντιλήψεων ξεπερνούσε τα στενά οριοθετημένα φιλοσοφικά πλαίσια και έφτανε ως τις τέχνες, την επικοινωνία, την εκπαίδευση κ.λπ. βλ. B. La-tour, "Visualization and cognition: thinking with eyes and hands", in *Knowledge and Society: Studies in the Sociology of Culture Past and Present*, vol. 6, 1986, σ. 1-40.

15. βλ. Γ. Ρουσόπουλος, "Παράσταση τέλος:", στο *Παρόν και Μέλλον της Φιλοσοφίας*, Δωδώνη, 1995, σ. 21- 60.

16. Η διατύπωση είναι του G. Canguilhem στο G. Gutting, *Michel Foucault's archaeology of scientific reason*, Cambridge UP, 1989, σ. 43. Οι αναφορές στα ζητήματα ιδεολογίας είναι πάρα πολλές. βλ., λ.χ., Δ.

Δημητράκου, "Το πρόβλημα της ιδεολογίας σήμερα", στην έκδοση του *Κέντρου Φιλοσοφικών Ερευνών*, με θέμα *Ιδεολογία*, Δωδώνη, 1981, σ. 16-51 (και σχετικές αναφορές εκεί), Μπουγάς, 1990 (και σχετικές αναφορές εκεί), το βιβλίο του F. Rossi-Landi, *Ideologia (1982)*, αγγλ. μετ. *Marxism and Ideology*, Clarendon Press, Oxford, UP, 1990 (με επίσης εκτενή βιβλιογραφία) και Α. Μπαλτάς, *Επιστημολογικά*, Πολίτης, 1991 με άμεση επιρροή από τον Althusser. Ακόμη, U. Eco, *Θεωρία Σημειωτικής (1979)*, Γνώση, 1989, σ. 428, 446, 457 και J.B. Thompson, *Studies in the Theory of Ideology*, Polity Press, 1984.

17. Βλ. M. Foucault, *Η αρχαιολογία της γνώσης*, (1969), Εξάντας, 1987.

18. Πρβλ. Την άποψη του Russell για την ιδεώδη ή ιδεατή γλώσσα στη φιλοσοφία του λογικού κονστρακτιονισμού και τη σύλληψη του Wittgenstein για τη γλώσσα ως μηχανισμού που εικονίζει κατά κάποιο τρόπο τον κόσμο. Οι ιδέες αυτές περιλαμβάνονται ήδη με τρόπο έμμεσο στον Frege και συνδέονται με τη γενικότερη σύλληψη της νεότερης γνωσιολογίας ως αναλυτικο-αναφορικής γνωσιοθεωρίας.

19. Thompson, 1984, σ. 4, 5, S. Woolgar, "The ideology of representation and the role of the agent", in *Dismantling Truth*, H. Lawson, L. Appignanesi (eds), *Weidenfeld and Nicolson*, 1989, σ. 131-142 and Woolgar, 1988.

20. Η φιλοσοφία του *Tractatus* δεν επιδεικνύει γνωσιοθεωρητικά ενδιαφέροντα. Ωστόσο, οι παραπάνω παρατηρήσεις διατηρούν τη σημασία τους καθώς υποδεικνύουν τον τρόπο με τον οποίο οι ιδέες του *Tractatus* έγιναν δεκτές από τα μέλη του Κύκλου της Βιέννης. (Βλ. Waissmann, *Schilpp, Runggaldier, Friedman* πιο πάνω)

21. Το αίτημα αυτό δεν είχε θέση μέσα στο πλαίσιο του *Tractatus* εξαιτίας της εμμονής του Wittgenstein στο δόγμα "Αυτό που μπορεί να δείχτει δεν μπορεί να ειπωθεί" (*Tractatus* 4.1212, και παρομοίως 4.121). Όλα αυτά άλλαξαν χάρις στο έργο του Goedel. Και ο Carnap, στη *Λογική Σύνταξη της Γλώσσας*, έδειξε πώς αυτό μπορεί να επιτευχθεί. Με την επίλυση αυτού του προβλήματος συνδέεται άμεσα και η σύλληψη για το αίτημα μιας ενοποιημένης γνώσης και η πραγματοποίηση του αιτήματος για απόλυτη βεβαιότητα της γνώσης με μέσα που το ίδιο το σύστημα (δηλαδή το σύστημα που εκφράζει τη γνώση μας) θα παραγάγει.

22. R. Carnap, *The Logical Syntax of Language (1934)*, Routledge, 1937, Schilpp, 1963.

23. R. Carnap, "Empiricism, Semantics and Ontology" (1950), and "Meaning and synonymy in natural languages" (1955) in *Meaning and Necessity*, University of Chicago Press, 1956, and Schilpp, 1963.

Ο νεοαναθεωρητικός σοσιαλισμός και η πνιγμένη φωνή του νέου ΠΑΣΟΚ

Βασίλης Φούσκας*

Περίληψη

Το άρθρο αυτό επιχειρεί να ερμηνεύσει το σύγχρονο πολιτικό πρόσωπο του ΠΑΣΟΚ μέσα από την τάση του νεοαναθεωρητισμού που χαρακτηρίζει σήμερα τη δυτικοευρωπαϊκή σοσιαλδημοκρατία.

Διαφαίνεται ότι το ΠΑΣΟΚ είχε μία δυσκολία να εγκολπώσει τη νεοαναθεωρητική πολιτική, γεγονός που αποδίδεται στο ότι τα κομματικά και λαϊκά συμφέροντα αρθρώνονταν μέσα από τις δομές του κεϋνσιανού κράτους, του οποίου η κορπαριστική εκδοχή διέφερε από αυτή της Β. Ευρώπης.

Σήμερα υπάρχει μία ασταθής ισορροπία μεταξύ νεοαναθεωρητικού και παπανδρειακού σοσιαλισμού που εκφράζεται και στο πολιτικό πρόγραμμα.

Η τοποθέτηση του ζητήματος

Νεοαναθεωρητισμός είναι ένας όρος που καθιερώθηκε από τον Donald Sassoon στο ογκώδες βιβλίο του *Εκατό χρόνια Σοσιαλισμού*¹. Η έννοια υποδηλώνει ότι το μεταπολεμικό μοντέλο ανάπτυξης που βασιζόταν στο θεμελιακό ρόλο του κεϋνσιανού κράτους έχει πια εξαντληθεί. Οι ηγεμονικές τάσεις του Θατσερισμού και Ρηγκανισμού, των δεκαετιών του '80 και '90, άλλαξαν το πρό-

* Ο Βασίλης Φούσκας διδάσκει ευρωπαϊκή πολιτική ιστορία στο Queen Mary and Westfield College του Πανεπιστημίου του Λονδίνου, και συγκριτική ευρωπαϊκή πολιτική στο University of North London. Το παρόν άρθρο μας απεστάλη από τον ίδιο.

τυπο της κεφαλαιακής συσσώρευσης και συνεπώς τη μορφή άρθρωσης μεταξύ κοινωνικής οικονομίας και έθνους-κράτους. Ο νεοφιλελευθερισμός έχει θεμελιακά αλλάξει το κοινωνικοπολιτικό πεδίο, στο οποίο θα μπορούσε να λειτουργήσει αποτελεσματικά κάθε αριστερή κεϋνσιανή πολιτική. Συμβαδίζοντας λοιπόν με τις τάσεις αυτές και λαμβάνοντας υπόψη τους νέους διεθνείς αντικειμενικούς περιορισμούς (constrains), η Δυτικοευρωπαϊκή σοσιαλδημοκρατία άλλαξε την πολιτική στρατηγική της: *Οι Ευρωπαίοι σοσιαλδημοκράτες, προτείνοντας μια νεοαναθεωρητική πλατφόρμα και χωρίς να απορρίψουν τις πλευρές του κεϋνσιανού κράτους, θα έπρεπε να αλλάξουν προτεραιότητες προς μια περισσότερο ενοποιημένη και πολιτικοποιημένη Ευρωπαϊκή προοπτική.*

Ακολουθώντας το Γερμανικό σοσιαλιστικό κόμμα SPD, οι Ιταλοί κομμουνιστές άρχισαν να πραγματοποιούν το πέρασμα τους στο νεοαναθεωρητισμό κατά το διάστημα του δεύτερου μισού της δεκαετίας του ογδόντα. Οι Γάλλοι σοσιαλιστές, μετά την αποτυχημένη κεϋνσιανή προσπάθειά τους το 1981-83, ακολούθησαν παρόμοια πολιτική. Το ίδιο και οι Ισπανοί σοσιαλιστές. Τέλος, το εργατικό κόμμα της Μεγάλης Βρετανίας ήταν η τελευταία μεγάλη ευρωπαϊκή σοσιαλδημοκρατία που ακολούθησε το νεοαναθεωρητικό ρεύμα. Ορόσημο αυτής της στροφής πρέπει να θεωρηθεί η κατάργηση του γνωστού "άρθρου τέσσερα" (clause four) από τον Tony Blair, δηλαδή, η καταστατική δέσμευση του κόμματος στις εθνικοποιήσεις.

Το ΠΑΣΟΚ, είχε τους δικούς του λόγους να φιγουράρει στο τέλος της λίστας: Υπό την κυβέρνηση του, στη δεκαετία του ογδόντα, η Ελλάδα, με εξαίρεση βέβαια τις Σκανδιναβικές χώρες, ήταν η μόνη Ευρωπαϊκή χώρα που ακολουθούσε σταθερά μια φιλοκεϋνσιανή και φιλοεργατική πολιτική. Το ΠΑΣΟΚ διεύρυνε το δημόσιο τομέα, ενώ οι μισθολογικές αυξήσεις στην βιομηχανία κυμάνθηκαν γύρω στο 30 %, δηλαδή μια πραγματική αύξηση της τάξης του 6%. Επιπλέον, διεύρυνε την πολιτική δημοκρατία και τα κοινωνικά δικαιώματα, ενώ προώθησε σημαντικά το κράτος πρόνοιας. Ο Ανδρέας Παπανδρέου δε δίστασε το 1987 να απολύσει τον τότε υπουργό οικονομικών Κώστα Σημίτη, όταν ο τελευταίος προσπάθησε να εφαρμόσει ένα πρόγραμμα λιτότητας και μια αντιπληθωριστική πολιτική. Εδώ αξίζει να αναφέρουμε κάποια σημεία:

1. Η φιλοκεϋνσιανή πολιτική του ΠΑΣΟΚ στη δεκαετία του ογδόντα ήταν σε συμφωνία με αυτή του προκατόχου του στη δεκαετία του 70, δηλαδή της Νέας Δημοκρατίας².

2. Η διεύρυνση του κράτους πρόνοιας και η πολιτική της αναδιανομής επιτελέσθηκε εις βάρος της δημόσιας οικονομίας. Πιο συγκεκριμένα, για τη χρηματοδότηση του δημόσιου ελλείμματος, το ΠΑΣΟΚ στηρίχτηκε σε εσωτερικό και εξωτερικό δανεισμό. Συνάμα, οι φορολογικές εισπράξεις ήταν ανεπαρκείς. Στη διάρκεια της δεκαετίας του ογδόντα, παρά την ανάπτυξη των πραγματικών εισοδημάτων κατά 26%, η φορολογική είσπραξη παρέμεινε στο χαμηλό επίπεδο του 4,5 % του ΑΕΠ, ποσοστό που θεωρείται λιγότερο από το μισό του κατά μέσου όρου των χωρών του ΟΟΣΑ και της Ευρωπαϊκής Ένωσης (Ε'Ε)³. Παράλληλα, η "παραοικονομία", διάφορες πολύ-απασχολησιακές δομές (όπως μικρές επιχειρήσεις, αυτοαπασχολούμενοι στον τουρισμό και σε άλλους τομείς, περιστασιακή εργασία, εποχιακή απασχόληση κτλ), μπορούσαν να λειτουργούν ελεύθερα, καθώς ήταν απρόσβλητες στην ανίκανη φορολογική μηχανή του κράτους.

3. Η διεύρυνση του κοινωνικού κράτους πρόνοιας και η πολιτική της αναδιανομής του ΠΑΣΟΚ πρέπει να εξετασθεί σε σχέση με τις σημαντικές χρηματικές εισροές από την Ευρωπαϊκή Κοινότητα, καθ' όλη τη διάρκεια της δεκαετίας του ογδόντα. Η διαχείριση της εξουσίας από το ΠΑΣΟΚ, αντί να προωθήσει τις τεχνικοοικονομικές υποδομές, προτίμησε να επιμείνει στην αύξηση των εισοδημάτων των χαμηλότερων μεσαίων τάξεων, αγροτών και διαφόρων κοινωνικών ομάδων του αγροτικού πληθυσμού.

Έχοντας αναφέρει όλα τα παραπάνω, θα υποστηρίξω ότι η δυσκολία του ΠΑΣΟΚ να εγκολπώσει τη νεοαναθεωρητική πολιτική, έγκειται στο ότι και τα κομματικά και τα λαϊκά συμφέροντα αρθρώνονται μέσα από τις δομές του κεϋνσιανού κράτους, που η κορπορατιστική του εκδοχή διαφέρει ουσιαστικά από αυτήν της Βόρειας Ευρώπης. Μέσα σε αυτό το γενικό πλαίσιο, ο σκοπός των παρακάτω συλλογισμών είναι να αναδείξουν την ιστορική και πολιτική συνάφεια των αλλαγών ηγεσίας μέσα στο ΠΑΣΟΚ και να εντοπίσουν ακριβώς τους αντικειμενικούς περιορισμούς, διαμέσου των οποίων καλείται να λειτουργήσει η νεοαναθεωρητική ηγετική ομάδα του Σημίτη. Θα εστιάσω επίσης την προσοχή μου στα προβλήματα της Ελλάδας με την Τουρκία και θα επιχειρήσω να διατυπώσω τις απόψεις μου για το δίλημμα "λαϊκισμού-εκσυγχρονισμού", που διαπερνά το ελληνικό πολιτικό γίγνεσθαι.

“Κουτσά - στραβά”: Νεοαναθεωρητισμός στην εξουσία

Στις 18 Ιανουαρίου 1996, αρκετά αιφνιδιαστικά, ο Σημίτης νίκησε τους εσωκομματικούς λαϊκιστές αντιπάλους του και έγινε πρωθυπουργός⁴. Αμέσως μετά την εκλογή του, η Τούρκος πρωθυπουργός Τανσού Τσιλέρ, σε μια προσπάθεια της να ενισχύσει τη θέση της, μετά από επαναληπτικές εκλογές το Δεκέμβριο του 1995, έκανε έκκληση στα εθνικιστικά ένστικτα, προκαλώντας έτσι την ελληνική κυβέρνηση. Τούρκοι κομάντος αποβιβάστηκαν στις ελληνικές βραχονησίδες των Ίμια και υπέστειλαν την ελληνική σημαία. Η κρίση, η χειρότερη μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας από το 1987, ήταν περισσότερο μια δραστική υπενθύμιση των εσωτερικών προβλημάτων της Τουρκίας, παρά μια απλή δοκιμασία για το νέο πρωθυπουργό, που αν και μπορούσε να αποφύγει τον ακραίο αντί-πατριωτισμό, ενέργησε με σύνεση⁵.

Ο τρόπος με τον οποίο εκλέχτηκε ο Σημίτης και κέρδισε τις αιφνιδιαστικές εκλογές του 1996 (βλέπε πίνακα 1), η παρατεταμένη επιρροή του Παπανδρέου, που και μετά το θάνατο του διατηρείται ισχυρή, η Τουρκική πρόκληση στο Αιγαίο, τα φοβερά γεγονότα στην Κύπρο το καλοκαίρι και το φθινόπωρο του 1996, καθώς και η πρόσφατη κινητοποίηση των βαμβακοπαραγωγών, έχουν αναδείξει ολοφάνερα ότι η μελλοντική πορεία των εκσυγχρονιστών δεν θα είναι ένας βασιλικός δρόμος, ομαλός και χωρίς κινδύνους. Ωστόσο, τα προβλήματα δε σταματούν εδώ.

Πίνακας 1
Εκλογικά αποτελέσματα, 1989 -1996

Κόμματα	Ιούν. 1989	Έδρες	Νοεμ. 1989	Έδρες	1990	Έδρες	1993	Έδρες	1996	Έδρες
ΝΔ	44.28	145	46.19	148	46.89	150	39.30	110	38.12	108
ΠΑΣΟΚ	39.13	125	40.68	128	38.61	123	46.88	170	41.49	162
ΣΥΝ*	13.13	28	10.97	21	10.28	19	2.94	-	5.12	10
ΚΚΕ	-	-	-	-	-	-	4.54	9	5.61	11
ΠΟΛΑ	-	-	-	-	-	-	4.87	11	-	-
ΔΗΚΚΙ	-	-	-	-	-	-	-	-	4.43	9
Άλλα**	1.40	2	1.12	2	1.47	3	-	-	-	-

* Ο Συνασπισμός ιδρύθηκε το 1989 από το ΚΚΕ, την ΕΑΡ και άλλες μικρότερες

αριστερές δυνάμεις. Το ΚΚΕ εγκατέλειψε το συνασπισμό μετά τις εκλογές του 1990.

** Το ΠΑΣΟΚ και ο ΣΥΝ παρουσίασαν κοινούς υποψήφιους στις μονεδρικές εκλογικές περιφέρειες, κερδίζοντας έτσι, 1 και 4 έδρες στις εκλογές του Νοεμβρίου 1989 και του Απριλίου 1990 αντιστοίχως.

Όπως αναφέρεται στις θέσεις του Συνεδρίου του ΠΑΣΟΚ⁶, η ηγετική νεοαναθεωρητική πτέρυγα πρέπει να μεταρρυθμίσει το δημόσιο τομέα, δηλαδή ολόκληρο το διοικητικό μηχανισμό, στην καρδιά του οποίου βρίσκεται ο κορπορατιστικός και κεϋνσιανός πυρήνας της Τρίτης Δημοκρατίας⁷. Επομένως, η θεσμική ανασυγκρότηση εμφανίζεται ως η πιο ουσιαστική προϋπόθεση για την συμμετοχή της χώρας στη νομισματική ένωση του 1999. Η εικόνα είναι μάλλον ζοφερή.

Οι νεοαναθεωρητές είναι αναγκασμένοι να λειτουργήσουν σε ένα περίπλοκο δίκτυο μεσοαστικών συμφερόντων, που κατεξοχήν δημιουργήθηκαν υπό τη διαχείριση της εξουσίας από το ΠΑΣΟΚ στη δεκαετία του ογδόντα. Τα συμφέροντα αυτά είναι ενσωματωμένα και αποκρυσταλλωμένα στον κομματικό και κρατικό μηχανισμό και ενέχουν ισχυρούς πελατειακούς δεσμούς με την κοινωνία των πολιτών. Αυτό φυσικά δε σημαίνει ότι οι βορειοευρωπαίοι νεοαναθεωρητές λειτουργούν σε ένα πεδίο ελεύθερο από αντικειμενικούς περιορισμούς και δίχως κορπορατιστικά ή άλλα πελατειακά συμφέροντα, κληρονομημένα από το παρελθόν. Ωστόσο, το ζήτημα είναι ότι ενώ οι βόρειοευρωπαίοι νεοαναθεωρητές έχουν βρει το έδαφος κάπως προετοιμασμένο για την άσκηση της πολιτικής τους από τους νεοφιλελεύθερους κατά τη δεκαετία του ογδόντα, η νέα ηγετική πτέρυγα του ΠΑΣΟΚ έπρεπε να το αποκαθάρει *ex novo* και *coram populo*, δηλαδή, να αντιμετωπίσει τα μεσοπρόθεσμα αποτελέσματα της δικής της πολιτικής, την οποία εξάσκησε στη δεκαετία του ογδόντα και που τη σημερινή εποχή έρχεται σε αντίθεση με τις ντιρεκτίβες της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Αυτό, αναμένεται φυσικά να επιφέρει τεράστιο πολιτικό κόστος⁸.

Η Ελλάδα έως τώρα είναι το μοναδικό μέλος της Ευρωπαϊκής Ένωσης που αποκλείεται από την πρώτη ομάδα χωρών της νομισματικής ένωσης το 1999⁹. Ο πληθωρισμός σταδιακά μειώνεται αλλά το 8.3% είναι ποσοστό διπλάσιο από το μέσο όρο της Ένωσης. Το δημόσιο χρέος ανέρχεται σε επίπεδο ρεκόρ της τάξης του 110% του ΑΕΠ και η ανεργία προβλέπεται φέτος να φτάσει στο 10.2%. Σε όλα αυτά έρχονται επιπλέον να προστεθούν και οι έντονες διαμαρτυρίες των βαμβακοπαραγωγών το Νοέμβριο - Δεκέμ-

βριο 1996. Οι Έλληνες αγρότες είναι ένα ισχυρό πολιτικό λόμπι, καθώς αποτελούν ποσοστό 20% του συνολικού εργατικού δυναμικού. Απαιτούν λοιπόν από τη νεοαναθεωρητική κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ, μεταξύ άλλων, να τακτοποιήσει τα χρέη τους με την κρατική Αγροτική Τράπεζα, ύψους 1.3 δισ και να εισάγει φορολογική μείωση στα καύσιμα¹⁰. Ο Σημίτης διατήρησε αδιάλλακτη στάση και ζήτησε κατανόηση, καθώς κάθε υποχώρηση σε χρέη ή φόρους θα γινόταν εις βάρος της δημόσιας οικονομίας. Ανεξάρτητα από τις διαμαρτυρίες των αγροτών, ο υπουργός οικονομικών Γιάννης Παπαντωνίου δήλωσε ότι η Ελλάδα δεν έχει καμιά ευκαιρία να συμμετάσχει στην έναρξη της Ευρωπαϊκής νομισματικής ένωσης, αν και ο στόχος αυτός είναι δυνατό να πραγματοποιηθεί κατά το 2001¹¹.

Νωχελικός νεοαναθεωρητισμός και μετακευσιανά απαιτούμενα.

Η νεοαναθεωρητική ηγετική ομάδα του ΠΑΣΟΚ είναι αναγκασμένη να ασκήσει την πολιτική της, μέσα στα περιορισμένα υλικά πλαίσια, διαμορφωμένα από τη φιλολαϊκιστική πολιτική του κόμματος στη δεκαετία του ογδόντα. Αυτό παίρνει τη μορφή μιας “ασταθούς ισορροπίας συμβιβασμών” μεταξύ των κυβερνητικών και κομματικών μελών. Για παράδειγμα, οι ηττημένοι αντίπαλοι του Σημίτη, ο Τσοχατζόπουλος και ο Αρσένης, βρίσκονται ακόμη στο υπουργικό συμβούλιο μαζί με άλλους σκληροπυρηνικούς, οι οποίοι είναι εξαιρετικά επιφυλακτικοί στην αυστηρή πολιτική που απαιτούν τα κριτήρια σύγκλισης του Μάαστριχτ. Αν και οι νεοαναθεωρητές διόρισαν έμπιστους διευθυντές σε πολλούς κρατικούς θεσμούς και οργανισμούς, η επιρροή των λαϊκιστών δε μειώθηκε. Μάλλον αυξάνεται και διοχετεύεται σε άλλους αντί-Μάαστριχτ πολιτικούς σχηματισμούς, όπως στο εθνικό-λαϊκιστικό κόμμα του Δημήτρη Τσοβόλα (ΔΗΚΚΙ) και στο Ελληνικό Κομμουνιστικό κόμμα. Συνεπώς, ερχόμαστε αντιμέτωποι με δύο ουσιαστικά επακόλουθα.

Από τη μια πλευρά, η ισχυρή παρουσία των λαϊκιστών σε διάφορους κρατικούς μηχανισμούς και κλάδους αποτελεί πραγματικό εσωτερικό εμπόδιο που αναστέλλει την εφαρμογή της νεοαναθεωρητικής μετακευσιανής πλατφόρμας. Από την άλλη, οι εσωτερικές αντιφάσεις του ΠΑΣΟΚ, με το να είναι διαπλασμένες στο υλικό πλαίσιο του κράτους και του κόμματος, επιδεικνύουν μια σοβαρή αποσάθρωση συμφερόντων, που παίρνει μια μορφή πέρα α-

πό τους απλούς “καυγάδες” μεταξύ μελών διαφόρων κρατικών και κομματικών μηχανισμών. Αυτή η δίπτυχη τάση άρθρωσης /αποσάθρωσης λαϊκιστικών πολιτικών συμφερόντων μέσα και έξω από το ΠΑΣΟΚ, είναι ακριβώς το αποτέλεσμα ρωγμών και αναδιοργανώσεων του ελληνικού κράτους, που συντελείται υπό τη νεοαναθεωρητική ηγεμονία και τις Ευρωπαϊκές πιέσεις. Αυτό είναι λοιπόν το υλικό πλαίσιο όπου αντανakλάται η πνιγμένη φωνή του νεοαναθεωρητικού ΠΑΣΟΚ.

Ωστόσο, η επιτυχία του νέου ΠΑΣΟΚ δεν εξαρτάται από το αν η νεοαναθεωρητική ηγετική πτέρυγά του θα αποδειχτεί ικανή ή όχι να συντρίψει τους λαϊκιστές και το πελατειακό δίκτυό τους με τα πλατύτερα λαϊκά στρώματα. Μια τέτοια θεώρηση είναι εντελώς αναληθής και μη ρεαλιστική. Το ΠΑΣΟΚ μπορεί να χαίρει την υποστήριξη της ελληνικής επιχειρηματικής τάξης, αλλά τόσο το ΠΑΣΟΚ όσο και ο επιχειρηματικός κόσμος θα εξαπατούνται εάν νομίζουν ότι μπορούν να πετύχουν έναν “καθαρό καπιταλισμό”, δίχως αντιφάσεις, ταξικές συγκρούσεις και εμπλοκή ποικίλων συμφερόντων. Πράγματι, *το ζήτημα δεν είναι η ήττα των λαϊκιστών αλλά η πραγματοποίηση μιας νέας, μετακεϋνσιανής συμφωνίας μεταξύ των κυρίαρχων και κυριαρχούμενων τάξεων υπό την αιγίδα μιας όλο και περισσότερο εξευρωπαϊσμένης και ανασυγκροτημένης πολιτικής διοίκησης*. Καθώς οι σοσιαλιστές είναι βέβαιο ότι θέλουν να παράγουν μια οικονομική πολιτική διαφορετική από αυτή των νεοφιλελεύθερων, η πρόταση αυτή καθίσταται επιτακτική ανάγκη για τη νεοαναθεωρητική ηγετική πτέρυγα του ΠΑΣΟΚ.

Το ΠΑΣΟΚ και τα εθνικά διλήμματα

Η Ελλάδα είναι μια Ευρωπαϊκή και ταυτόχρονα Βαλκανική χώρα. Επομένως είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με τη Δύση και την Ανατολή, παρουσιάζοντας έτσι ένα μοναδικό σύνολο κοινωνικών, οικονομικών και πολιτικών αντιφάσεων. Στις νεοαναθεωρητικές θέσεις του ΠΑΣΟΚ αναγνωρίζεται αυτή η σημαντική διάσταση και διαγράφεται η προοπτική της Ελλάδας στα Βαλκάνια¹². Επιπρόσθετα, στο ίδιο ντοκουμέντο παρουσιάζεται ότι τα συμφέροντα της Ελλάδας βρίσκονται στην Ευρώπη, παράλληλα με μια ισχυρή Ευρωπαϊκή κυβέρνηση ικανή να εφαρμόσει μια κοινή αμυντική, εξωτερική και αγροτική πολιτική. Κάτι τέτοιο παρέχει στην Ελλάδα μια δικλίδα ασφαλείας έναντι της τουρκικής επιθετικότητας.

Είμαστε λοιπόν στο σωστό σημείο να διατυπώσουμε το παρακάτω ερώτημα: θα πρέπει ο νεοαναθεωρητισμός να θέτει ως προτεραιότητά του την άμυνα, την ασφάλεια, και μια πολιτική γενικής αναδιανομής εις βάρος του κοινωνικοοικονομικού και θεσμικού εκσυγχρονισμού της χώρας ή το αντίθετο; Το ερώτημα αυτό δεν είναι καθόλου περιοριστικό. Στην πραγματικότητα, διαπερνά ολόκληρο το πολιτικό φάσμα, ανεξαρτήτως κομματικής τοποθέτησης στον άξονα Δεξιάς-Αριστεράς και τοποθετεί τις κομματικές πτέρυγες και ομάδες στη βάση της διαίρεσης λαϊκισμού-εκσυγχρονισμού¹³. Αυτοί που δίνουν προτεραιότητα στα εθνικά, αμυντικά θέματα και ζητήματα ασφαλείας, ενώ παράλληλα υποστηρίζουν μια ισχυρή παρουσία του κράτους στην οικονομία θεωρούνται λαϊκιστές (Γεράσιμος Αρσένης). Αυτοί που θέτουν ως προτεραιότητά τους την ανασυγκρότηση της χώρας σύμφωνα με τις ντιρεκτίβες της Ευρωπαϊκής Ένωσης και των κριτηρίων σύγκλισης του Μάαστριχτ, θεωρούνται εκσυγχρονιστές. Θα υποστηρίξω ότι αυτή η υπαρκτή πολιτική διαίρεση βασίζεται σε λανθασμένες προϋποθέσεις.

Πάνω από όλα, θα πρέπει να υπενθυμίσω τους αναγνώστες ότι, *mutatis mutandis*, αυτό είναι ένα από τα παλιότερα διλήμματα της ελληνικής πολιτικής σκηνής. Ήταν η διαμάχη κλειδί, κατά τη διάρκεια του δεύτερου μισού του 19ου αιώνα, μεταξύ του εκσυγχρονιστή Χαριλάου Τρικούπη και του λαϊκιστή Θεόδωρου Δεληγιάννη. Ο Τρικούπης υποστήριζε ότι η Ελλάδα –τότε μια περιορισμένη χώρα, περιλαμβάνοντας μόνο την Πελοπόννησο, ένα μικρό μέρος της ηπειρωτικής Ελλάδας (Στερεά Ελλάδα) και τις Κυκλάδες– έπρεπε πρώτα να εκσυγχρονίσει τις θεσμικές και οικονομικές της δομές και μετά να προχωρήσει στην βόρεια επέκτασή της. Ο Δεληγιάννης υποστήριζε το αντίθετο: Επέκταση του ελληνικού κράτους έπρεπε να προηγηθεί του εκσυγχρονισμού. Σήμερα, σχεδόν έναν αιώνα αργότερα, η ελληνική πολιτική κινείται στην ίδια, αν και κάπως διαφορετική, διαιρετική γραμμή.

Σήμερα, εκτός από μια μικρή εθνικιστική μειονότητα, κανένας δεν σκέφτεται την επέκταση της Ελλάδας εις βάρος κάποιας άλλης χώρας στα Βαλκάνια. Ωστόσο, υπάρχουν ισχυρές πολιτικές πτέρυγες, και στην Αριστερά και στη Δεξιά, που αποδίδουν προτεραιότητα στα ζητήματα της άμυνας, υπό την αιγίδα ενός αναγεννημένου κεϋνσιανισμού¹⁴. Από την άλλη, πολλοί νεοαναθεωρητές και εκσυγχρονιστές γενικώς, θεωρούν τις νεοφιλελεύθερες τάσεις και το Μάαστριχτ ως μια γραμμική και καθαρή διαδικασία καπιταλιστικού εκσυγχρονισμού, δίχως καμπές ή αντιθέσεις. Με αυτόν τον τρόπο, αποτυγχάνουν να συλλάβουν την ανάγκη μιας

Ευρωπαϊκής σοσιαλδημοκρατικής πολιτικής, υποτιμούν την αντίθεση μεταξύ της Αριστεράς και της Δεξιάς, και επομένως το ζήτημα μιας νέας, μετακεϋνσιανής κοινωνικής συμφωνίας παραμένει νεκρό γράμμα. Επιπρόσθετα, η εκσυγχρονιστική συνιστώσα έχει μια υποκριτική στάση στο ζήτημα της άμυνας της χώρας: Μόνο η ενδυνάμωση της πολιτικής και θεσμικής διάστασης της Ευρώπης θα αποτελέσει εγγύηση για την Ελλάδα εν όψει της προκλητικής πολιτικής της Τουρκίας. Φέροντας τη σοσιαλδημοκρατική πολιτική στο προσκήνιο είναι ο μόνος τρόπος να ξεπεραστεί το λανθασμένο δίλημμα "λαϊκισμός ή εκσυγχρονισμός". Αλλά υπάρχει και κάτι άλλο. Η αντίθεση "λαϊκισμού-εκσυγχρονισμού" εκλαμβάνεται από πολλούς πολιτικούς της Τρίτης Δημοκρατίας μέσω μιας μυστικοποιημένης αντίληψης. Με το να δίνουν προτεραιότητα είτε στα εθνικά θέματα είτε στον οικονομικό εκσυγχρονισμό, ξεχνούν το ιστορικό γεγονός, ότι δηλαδή δεν υπάρχει καμία γραμμική άρθρωση μεταξύ των δύο μεταβλητών. Θα μπορούσε πολύ εύκολα να υπάρξει μια ισχυρή στρατιωτική δύναμη κάτω από υπανάπτυκτες και ημιανάπτυκτες κοινωνικοοικονομικές συνθήκες και αντίστροφα. Το παράδειγμα της Τουρκίας είναι ενδεικτικό. Η χώρα αυτή, αν και έχει εξαιρετικά οικονομικά, κοινωνικά και εθνικά προβλήματα, διατηρεί ένα σύγχρονο και άριστα εξοπλισμένο στρατό.

Συμπερασματικά σχόλια

Θα περιοριστώ στο να ανακεφαλαιώσω τα επιχειρήματα που πρότεινα. Αυτά με τη σειρά τους δεν είναι τίποτε άλλο παρά προτάσεις για διόρθωση, εμπλουτισμό και περισσότερη αναζήτηση.

1. Διατηρώντας την ιδιομορφία του και την "Ελληνικότητα" του, το νέο ΠΑΣΟΚ του Σημίτη μπορεί να θεωρηθεί ως ένα νεοαναθεωρητικό κόμμα της Ευρωπαϊκής Αριστεράς.

2. Ότι έχω αποκαλέσει εδώ ως "η πνιγμένη φωνή του ΠΑΣΟΚ", αντιπροσωπεύει στην πραγματικότητα μια ασταθή ισορροπία συμβιβασμών μεταξύ νεοαναθεωρητισμού και παπανδρειακού σοσιαλισμού, μια ισορροπία που είναι εγγεγραμμένη στον κομματικό και κρατικό μηχανισμό.

3. Από άποψη πολιτικού προγράμματος, η ιδιομορφία της Ελλάδας και του ΠΑΣΟΚ εστιάζεται στο γεγονός ότι καμιά νεοφιλελεύθερη πολιτική δεν εφαρμόστηκε καθ' όλη τη δεκαετία του ογδόντα. Έτσι τώρα το ΠΑΣΟΚ είναι αναγκασμένο να θέσει σε ε-

φαρμογή ένα νεοφιλελεύθερο πρόγραμμα λιτότητας με σκοπό να μετριάσει τη δημοσιονομική κρίση του κράτους και να επιτύχει την νομισματική ενοποίηση για τη χώρα, τη συντομότερη δυνατή ημερομηνία. Σε αυτή τη συνάφεια, το νέο ΠΑΣΟΚ βρίσκεται αντιμετώπιζε με την ανάγκη μιας νέας, μετακεϋνσιανής και φιλοσοσιαλδημοκρατικής συμφωνίας στη βάση μιας ενοποιημένης ελληνικής πολιτείας μέσα στην Ευρώπη.

4. Η αντίθεση “λαϊκισμού-εκσυγχρονισμού” στην ελληνική πολιτική, αν και είναι υπαρκτή, ενέχει ψευδείς συλλογισμούς. Έχει την τάση να αγνοεί τις διαφορές μεταξύ της Αριστεράς και της Δεξιάς¹⁵ και θεωρεί τον ένα ανταγωνιστικό άξονα αναγώγιμο του άλλου.

Σημειώσεις

1. D. Sassoon, *One Hundred Years of Socialism*, London, I. B. Tauris, 1996, σ. 730-754.

2. Για αυτό το ζήτημα, βλ. Β. Φούσκας, *Λαϊκισμός και Εκσυγχρονισμός. Η Εκπνοή της Τρίτης Ελληνικής Δημοκρατίας, 1974-1994*, Αθήνα, Ιδεοκίνηση, 1995.

3. Βλ., OECD Economic Surveys, Greece 1993, OECD, Paris, 1993, σ. 45.

4. Καθώς ήταν αδύνατο να βρεθεί ένας τρόπος συμβίωσης, *modus vivendi*, μεταξύ των λαϊκιστών –υπό την ηγεσία του Άκη Τσοχατζόπουλου και του ίδιου του Παπανδρέου– και των εκσυγχρονιστών (Σημίτης), το ΠΑΣΟΚ πέρασε σοβαρές υπουργικές κρίσεις από το 1994. Στην 21 Νοεμβρίου 1995, ο Παπανδρέου εισήχθη στο Ωνάσειο νοσοκομείο της Αθήνας και παρέμεινε στην εντατική για δύο μήνες. Η εκσυγχρονιστική ομάδα του Σημίτη προσπάθησε να εισάγει ένα είδος “συλλογικής ηγεσίας” στο κόμμα που θα λειτουργούσε με μια συγκεκριμένη νεοαναθεωρητική πλατφόρμα. Εν τω μεταξύ, ο λαϊκιστής Τσοχατζόπουλος ενεργούσε προσωρινά ως πρωθυπουργός. Όταν λοιπόν ο Παπανδρέου επέτρεψε την ανεύρεση διαδόχου, η κοινοβουλευτική ομάδα του ΠΑΣΟΚ κλήθηκε να ψηφίσει. Σε μια επαναληπτική ψηφοφορία, 87 από τους 169 βουλευτές του ΠΑΣΟΚ εξέλεξαν τον Σημίτη, μετά από μια ισοπαλία του τελευταίου με τον Τσοχατζόπουλο στον πρώτο γύρο. Προς κατάπληξη, ο Γεράσιμος Αρσένης ηττήθηκε στον πρώτο γύρο από τον Τσοχατζόπουλο. Για μια λεπτομερή περιγραφή, Β. Φούσκας, “The Left and the crises of the Third Hellenic Republic, 1989-1997”, in D. Sassoon (ed.), *Looking Left; The European Left after the Cold War*, London, I. B. Tauris, υπό έκδοση.

5. Ο Σημίτης είχε να αποκρούσει κατηγορίες προδοσίας διότι συμφώνησε με τον Αμερικανό πρόεδρο Bill Clinton να αποσύρει από τις βραχονησίδες την ελληνική σημαία, και επίσης κατά την ομιλία του στη Βουλή, ευχαρίστησε τους Αμερικανούς για την βοήθειά τους στην αποκλιμάκωση της κρίσης, βλ. εφημ. *Ελευθεροτυπία*, 31-1-1996 και 1-2-1996.

6. ΠΑΣΟΚ, Τέταρτο Συνέδριο, *Ιδεολογικές και Πολιτικές Θέσεις*, Αθήνα, ΠΑΣΟΚ Γραφείο Τύπου, 1996, σ. 62 κ. επ.

7. Με τον όρο "Τρίτη Δημοκρατία" αναφερόμαστε στην ιστορική περίοδο της μεταπολίτευσης, από το 1974 μέχρι σήμερα. Ως δεύτερη Ελληνική Δημοκρατία θεωρείται η περίοδος του μεσοπολέμου (1924-1935), ενώ η πρώτη αναφέρεται στον πόλεμο της ανεξαρτησίας εναντίον της Οθωμανικής αυτοκρατορίας (1821-1829).

8. Η νέα ηγετική ομάδα της ΝΔ, υπό την ηγεσία του Μιλτιάδη Έβερτ, απέτυχε να κατανοήσει αυτό το σημείο και στις επικείμενες εκλογές του Σεπτεμβρίου, έκανε την εκλογική εκστρατεία της σε μια καθαρά λαϊκιστική πλατφόρμα: Απαίτησε αναδιανομή και ακολούθησε μια φιλοαγροτική πολιτική, ενώ ταυτόχρονα υιοθέτησε κάποιες ισχυρές εθνικιστικές θέσεις στα ζητήματα της Κύπρου, της Μακεδονίας και του Αιγαίου.

9. Βλ., inter alia, K. Hope, "Greek government aims to step up pace to catch Emu", *Financial Times*, 15-11-1996, σ. 2.

10. Βλ., K. Hope, "Blockades fail to move Greece's PM", *Financial Times*, 6-12-1996, σ. 3.

11. K. Hope, "Greek government aims to step up pace to catch Emu", όπ.παρ.

12. ΠΑΣΟΚ, Τέταρτο Συνέδριο, *Ιδεολογικές και Πολιτικές Θέσεις*, όπ.παρ., σ. 44, κ. επ..

13. Για μια αναλυτικότερη παρουσίαση του ζητήματος, βλ., Β. Φούσκας, *Λαϊκισμός και Εκσυγχρονισμός. Η Εκπνοή της Τρίτης Ελληνικής Δημοκρατίας*, όπ.παρ.

14. Εξαιτίας των συνεχόμενων εντάσεων στο Αιγαίο, η κυβέρνηση αποφάσισε να ξοδέψει το επιπλέον ποσό των τεσσάρων τρισεκατομμυρίων δραχμών τα επόμενα τέσσερα χρόνια για την ενίσχυση της άμυνας. Βλ. "Cautious style, ambitious plans", *Financial Times*, ειδικό ένθετο για την Ελλάδα, 28-11-1996, σ. 1.

15. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η παρακάτω δήλωση: "Ένα σύμπτωμα μειωμένου ιδεολογικού πάθους είναι το γεγονός ότι έγινε δύσκολη η διάκριση των δύο κύριων κομμάτων - ΠΑΣΟΚ και ΝΔ", Β. Clark, "Shades of grey", *Financial Times*, 28-11-1996, όπ.παρ., σ. 3. Ο συγγραφέας αναλύει την ελληνική πολιτική με βάση την αντίθεση λαϊκισμού-εκσυγχρονισμού. Παρόμοιες απόψεις υιοθετούνται από πολιτικούς αναλυτές, διανοούμενους, δημοσιογράφους και άλλους. Για μια λεπτομερή περιγραφή, βλ., Β. Φούσκας, *Λαϊκισμός και Εκσυγχρονισμός. Η Εκπνοή της Τρίτης Ελληνικής Δημοκρατίας*, όπ.παρ., και "The Left and the crisis of the Third Hellenic Republic", όπ.παρ.

Μετάφραση: Βασιλική Αγκαθίδου

Χαράλαμπος Γ. Χαρίτος

Το Ελληνικό Νηπιαγωγείο και οι Ρίζες του

Συμβολή στην Ιστορία της Προσχολικής Αγωγής

ΤΕΚΜΗΡΙΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ 4
ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ ΣΕΙΡΑΣ: ΚΑΘ. ΣΠΩΣ ΜΠΟΥΖΑΚΗΣ

GUTENBERG

Η έννοια της σταθερότητας στη θεωρία της διεθνούς πολιτικής

Ηλίας Κουσκουβέλης*

Περίληψη

Στόχος της μελέτης είναι να προσδιορίσει και να κατανοήσει την έννοια της "σταθερότητας", μίας έννοιας που χρησιμοποιείται ευρύτατα στο λεξιλόγιο της διεθνούς πρακτικής. Η προσπάθεια επιχειρείται μέσω της μελέτης των θεωρητικών ρευμάτων (θεωρία της "ισορροπίας ισχύος", της "αμοιβαίας αποτροπής", "του κύκλου της ισχύος", της "ιεραρχικής ισορροπίας" και των "διεθνών καθεστώτων"), που στις Ηνωμένες Πολιτείες προσπάθησαν να περιγράψουν, να προσδιορίσουν και να αναλύσουν την έννοια της "σταθερότητας".

Η μελέτη συμβάλλει στον εμπλουτισμό της επί του θέματος ελληνικής βιβλιογραφίας. Παράλληλα, αποκαλύπτει την εννοιολογική ασάφεια του όρου και, ταυτόχρονα, ελέγχει την επιστημονική και θεωρητική αξία ή τη δυνατότητα συμβολής της έννοιας της "σταθερότητας" στην περαιτέρω ανάπτυξη της επιστήμης της Διεθνούς Πολιτικής.

Πρόλογος

Μία περιορισμένης έκτασης προσπάθεια "ανάλυσης περιεχομένου" ("content analysis") του λόγου της πολιτικής πρακτικής και θεμελιωδών διεθνών κειμένων - του καταστατικού χάρτη του ΟΗΕ, της Διακήρυξης της ΔΑΣΕ ή της Συνθήκης για την Ευρωπαϊκή Ένωση, θα καταδείκνυε πόσο ευρέως διαδεδομένη είναι η χρήση του όρου "σταθερότητα" και πόσο είναι κατά συνέπεια διαποτισμένη η σκέψη της πολιτικής πρακτικής

* Επίκουρος Καθηγητής στο Πανεπιστήμιο Μακεδονίας.

από την έννοια της "σταθερότητας". Θα αναδείκνυε ταυτόχρονα τα εννοιολογικά και πολιτικά αδιέξοδα στα οποία οδηγεί η χρήση του όρου αυτού και θα αποκάλυπτε καταστάσεις, στις οποίες δύο ανταγωνιστές επικαλούνται τη "σταθερότητα" για να ικανοποιήσουν τα ακριβώς αντίθετα συμφέροντά τους και να επιδιώξουν αμοιβαίως αποκλειόμενους στόχους. Το πλέον γνωστό ίσως παράδειγμα από την πρόσφατη πρακτική της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής είναι αυτό της διαμάχης για την αναγνώριση ή μη του γειτονικού κράτους των Σκοπίων υπό συγκεκριμένο ή άλλο όνομα, κατά την οποία αμφότερες οι πλευρές επιχειρηματολογούσαν ενώπιον της διεθνούς κοινότητας ότι η ικανοποίηση των θέσεών τους θα συνέβαλε στη "σταθερότητα" της περιοχής.

Στόχος της παρούσης μελέτης δεν είναι όμως να καταδείξει τα παραπάνω – που ίσως απλά συνιστούν ένα ερέθισμα.

Στόχος της είναι να καταγράψει και να κωδικοποιήσει έναν αριθμό θεωρητικών ρευμάτων, που στις Ηνωμένες Πολιτείες προσπάθησαν να περιγράψουν, να προσδιορίσουν και να αναλύσουν την έννοια της "σταθερότητας" (χωρίς απαραίτητα να το έχουν επιτύχει). Τούτο θα επιτρέψει τον εμπλουτισμό της επί του θέματος ελληνικής βιβλιογραφίας και την εμπειριστατωμένη ενημέρωση των μελετητών της διεθνούς πολιτικής. Παράλληλα όμως, θα γίνει αντιληπτή η εννοιολογική ασάφεια και γενικότητα του όρου και, ταυτόχρονα, μέσω αυτής της προσπάθειας θα ελεγχθεί η επιστημονική και θεωρητική αξία ή η δυνατότητα συμβολής της έννοιας της "σταθερότητας" στην περαιτέρω ανάπτυξη της επιστήμης της Διεθνούς Πολιτικής ειδικά και των Διεθνών Σχέσεων γενικότερα.

Εισαγωγή

Στο χώρο της πολιτικής δράσης και πρακτικής και ανεξαρτήτως του ιδεολογικού χώρου προέλευσης εκείνου που χρησιμοποιεί τον όρο ή αναλύει και σχεδιάζει στη βάση του, η "σταθερότητα" είναι όρος και έννοια συντηρητική. Επιδιώκει και συμβάλλει στη διατήρηση του status quo. Επιστημονικά, στο χώρο της θεωρίας των διεθνών σχέσεων ή ειδικότερα, εφόσον η έννοια είναι συνδεδεμένη με το ρόλο, την κατανομή και τη χρήση της ισχύος μεταξύ κρατών, της θεωρίας της διεθνούς πολιτικής (όπως ακριβώς προσδιορίζει και ο τίτλος της παρούσης εργασίας), η "σταθερότητα" ανήκει κυρίως στη θεώρηση περί διεθνών σχέσεων του ρεαλισμού, την αρχαιότερη και ίσως την από πολλές απόψεις επικρατέστερη και σήμερα θεώρηση των διεθνών σχέσεων.

Αν και η λειτουργία των συμμαχιών και της ισορροπίας ισχύος ήταν γνωστή στους αρχαίους Έλληνες πολιτικούς και θεωρητικούς, όπως το αποδεικνύει περιγράφοντας και αναλύοντας τον "Πελοποννησιακό Πόλεμο" ο Θουκυδίδης, ο όρος και η έννοια της "σταθερότητας" αυτή κα-

θαυτή διατυπώθηκε και διαμορφώθηκε για πρώτη φορά στις φυσικές επιστήμες, χαρακτηρίζοντας την κατάσταση χημικών στοιχείων, φαινομένων ή συστημάτων και βαθμιαία μεταφυτεύθηκε τόσο στις κοινωνικές αντιλήψεις όσο και στις κοινωνικές επιστήμες. Ο Hans Morgenthau (1973, σ. 203) αναφέρει ότι η κοινωνία του 16ου-18ου αιώνα, εθιζόμενη σε μία νευτονική αντίληψη του κόσμου, αρεσκόταν να αντιλαμβάνεται το σύμπαν ως ένα γιγάντιο μηχανισμό, ένα μηχανισμό ρολογιού, ο οποίος δημιουργήθηκε αλλά και διατηρείται σε λειτουργία από τον "Ουράνιο Ωρολογοποιό" ("divine watchmaker"). Η εν λόγω μηχανιστική αντίληψη γέννησε και την ιδέα της δημιουργίας ενός μηχανισμού διατήρησης της εγκόσμιας "σταθερότητας" και τάξης, κατ' αναλογία με την εικόνα του ζυγού που ισορροπεί χάρη στην ίση κατανομή του βάρους στους δύο δίσκους του. Τελικά, η εικόνα του ζυγού σε ισορροπία –περνώντας όπως τόσες άλλες έννοιες από τις φυσικές στο χώρο των επιστημών του ανθρώπου– βρήκε πρακτική εφαρμογή και στη διεθνή πολιτική, μέσω της έννοιας της "ισορροπίας ισχύος" [Balance of Power (B.o.P.)] ενός (διεθνούς) συστήματος (κρατών) και της αντίστοιχης θεωρίας (B.o.P. Theory). Η ενασχόληση με τη "σταθερότητα" της ισορροπίας ήταν φυσικό επακόλουθο.

Η εννοιολογική σύλληψη της "σταθερότητας" εμφανίσθηκε και προτάθηκε ως ένας τρόπος αποφυγής των συγκρούσεων και διατήρησης της ειρήνης. Δέσμια αυτής της προσέγγισης, η έννοια της "σταθερότητας" προσδιορίσθηκε αρνητικά, γεγονός που επηρέασε την πορεία των μελετών που επακολούθησαν. Δηλαδή, το πρωτεύον υπό εξέταση ερώτημα ήταν όχι πώς μπορεί να διατηρηθεί η "σταθερότητα" ή να διαφυλαχθεί και να ενισχυθεί με θετικές ενέργειες η ειρήνη αλλά πώς μπορεί να αποφευχθεί ο πόλεμος. Στη βάση αυτής της αντίληψης, οι μελετητές της διεθνούς πολιτικής διερεύνησαν το πώς μπορούν να προκληθούν ή να παραχθούν συγκρούσεις στα πλαίσια ενός συστήματος ισορροπίας ισχύος, έτσι ώστε η γνώση των αιτίων να οδηγήσει στην αποτροπή των συνεπειών. Εστίασαν την προσοχή τους στο ρόλο και τον αριθμό των παραγόντων (κρατών) του διεθνούς συστήματος, στις μεταξύ τους συμμαχίες και πρόσφατα, και στα χαρακτηριστικά τους, όπως η ισχύς που διαθέτουν ή το πώς αυτή κατανέμεται στο διεθνές σύστημα.

Συνεπώς, για να καταστεί εφικτή η μελέτη, ο ορισμός και η κατανόηση της έννοιας της "σταθερότητας", κρίνεται απαραίτητη η εντύπωση στις σχετικές θεωρίες περί ισορροπίας ισχύος, περί συμμαχιών και στις αναλύσεις περί των τάσεων προς πόλεμο του διεθνούς συστήματος λόγω της πολικότητάς του (του αριθμού δηλαδή των παραγόντων που συγκαταλέγονται σε αυτό) ή επιπλέον λόγω της κατανομής ισχύος στο εσωτερικό του (αν δηλαδή υπάρχει μεταξύ των κρατών ισότητα, ιεραρχική διάρθρωση, ηγεμονία, κ.λπ.). Αρχικά, λοιπόν θα παρουσιασθεί το θεωρητικό πλαίσιο της έννοιας της "σταθερότητας". Θα παρατεθούν τα αξιώματα του "κλασικού" και του "δομικού ρεαλισμού" και θα περιγραφούν εν συντομία οι θεωρίες στις οποίες απαντάται η έννοια της "σταθερότητας".

Θα ακολουθήσει μία επισκόπηση κατά θεωρία των διαφόρων ορισμών της "σταθερότητας" καθώς και των διαφόρων τάσεων στη μελέτη της έννοιας. Θα εξετασθούν δηλαδή τόσο οι επί του θέματος μελέτες της δεκαετίας του 1960 και των αρχών της επόμενης δεκαετίας, όταν το ερευνητικό ενδιαφέρον εστιάζοταν στις συνέπειες της πολικότητας πάνω στη "σταθερότητα", όσο και οι πιο πρόσφατες τάσεις που ασχολούνται, για παράδειγμα, με την κατανομή της ισχύος στο εσωτερικό του διεθνούς συστήματος, με τη σχέση μεταξύ αφενός της ιεραρχίας, της ηγεμονίας ή των κύκλων ισχύος και αφετέρου της "σταθερότητας" του διεθνούς συστήματος. Τέλος, θα επιχειρηθεί να διατυπωθεί μία σειρά ερωτημάτων που θα αποτελέσουν πιθανόν το έναυσμα για μελλοντικές μελέτες επί του θέματος. Σημειώνεται ότι η παρούσα μελέτη σκοπίμως αυτοπεριορίζεται στην ογκώδη αμερικανική βιβλιογραφία και ταυτόχρονα στη μη εξέταση της "σταθερότητας" των συμμαχιών, των καταστάσεων κρίσης ή του ανταγωνισμού των εξοπλισμών αυτού καθαυτού.

1. Θεωρητικό πλαίσιο της σταθερότητας

Το θεωρητικό πλαίσιο της "σταθερότητας" αποτελείται από τη θεώρηση του "ρεαλισμού" ως βάση και τις θεωρίες στα πλαίσια των οποίων δημιουργήθηκε, αναλύθηκε και χρησιμοποιείται η υπό εξέταση έννοια. Αυτές είναι η θεωρία της "ισορροπίας ισχύος", της "αμοιβαίας αποτροπής", "του κύκλου της ισχύος", της "ιεραρχικής ισορροπίας" και των "διεθνών καθεστώτων". Με εξαίρεση την τελευταία, όλες στηρίζονται και προκύπτουν από τη θεώρηση του ρεαλισμού.

1.1.

Η θεώρηση του κλασικού "ρεαλισμού" ("Classical Realism") αντλεί την παράδοσή της από τον Θουκυδίδη, τον Μακιαβέλλι, τον Hobbes, και τον Clausewitz, ενώ ως επιφανέστεροι εκπρόσωποί της στον 20 αιώνα μπορούν να αναφερθούν οι E.H. Carr, Hans Morgenthau, Raymond Aron, Henry Kissinger, Z. Brzezinski, S. Huntington. Ο κλασικός ρεαλισμός οργανώνεται γύρω από τέσσερα αξιώματα:

α. Τα κράτη είναι οι πιο σημαντικοί (μοναδικοί για ορισμένους) παράγοντες του διεθνούς συστήματος.

β. Τα κράτη αποτελούν ορθολογικές και ενιαίες οντότητες που, λειτουργώντας μέσα σε μία κατάσταση αβεβαιότητας, υπολογίζουν το κόστος και το όφελος των εναλλακτικών τους επιλογών και επιδιώκουν τη μεγιστοποίηση των κερδών, χωρίς όμως να έχουν επαρκή πληροφόρηση για τις διάφορες εναλλακτικές επιλογές ή τη δυνατότητα να τις (επαν)εκτιμήσουν πλήρως.

γ. Τα κράτη επιδιώκουν την ισχύ (να επηρεάζουν τους υπολοίπους ή να αποκτήσουν μέσα για τον ίδιο σκοπό), αποτιμούν τα συμφέροντά τους με όρους ισχύος και αποσκοπούν μέσω αυτής στην ικανοποίηση του "εθνικού συμφέροντος".

δ. Οι κανόνες δικαίου υπάρχουν μόνο για να εξυπηρετούν τα συμφέροντα των ισχυρών, ενώ οι διεθνείς οργανισμοί και κυρίως οι συμμαχίες διατηρούνται για όσο υφίστανται κοινά συμφέροντα και ανάλογα με την ισχύ των κρατών μελών.

Εξελιγμένη μορφή του "κλασικού" είναι ο "δομικός ρεαλισμός" ("Structural Realism"), γνωστός ως "νεορεαλισμός" ("neorealism") που διαμόρφωσε κυρίως ο Kenneth Waltz (Waltz, 1959 και 1979). Ο νεορεαλισμός, όπως και ο ρεαλισμός, κατανοεί τη συμπεριφορά των κρατών σε θέματα εξωτερικής πολιτικής και κυρίως ασφάλειας και άμυνας, αποδεχόμενος την "προσωποποίηση" του "λογικού" κράτους και την προϋποτιθέμενη και μη καθορισμένη γενική έννοια του "εθνικού συμφέροντος". Προσθέτει όμως τη διάσταση του διεθνούς άναρχου και εκτός πλαισίων του διεθνούς δικαίου λειτουργούντος συστήματος, του οποίου οι διεργασίες και δομικές πιέσεις προσδιορίζουν τα συμφέροντά των κρατών.

1.2.

Η ενασχόληση με τη θεωρία της "ισορροπίας ισχύος" απαιτεί την εισαγωγική επισήμανση ότι ο όρος προκαλεί εννοιολογική σύγχυση. Ο Ernst Haas (1953) επισημαίνει οκτώ διαφορετικές σημασίες του όρου "ισορροπία ισχύος": α. Μία οποιαδήποτε κατανομή ισχύος, β. εξισορρόπηση (equilibrium) ή διαδικασία ισορροπίας, γ. ηγεμονία ή επιδίωξη ηγεμονίας, δ. "σταθερότητα" και ειρήνη στα πλαίσια μίας σύμπραξης ισχύος (concert of power), ε. αστάθεια και πόλεμο, στ. πολιτική ισχύος γενικά, ζ. έναν παγκόσμιο νόμο της ιστορίας, η. ένα σύστημα και έναν οδηγό για τους πολιτικούς.

Από αυτές τις οκτώ παραπλήσιες σημασίες, οι δύο πρώτες ταυτίζονται με τα βασικά αξιώματα της θεωρίας της "ισορροπίας ισχύος": α. Την πολλαπλότητα και την αναγκαιότητα των παραγόντων του διεθνούς συστήματος, β. την επιδίωξη "εξισορρόπησης" (Morgenthau, 1973, σ. 169) ή μίας συγκεκριμένης κατανομής ισχύος (Zinnes, 1978, σ. 324). Οι υπόλοιπες προκύπτουν από τη λειτουργία της θεωρίας. Σε ένα περιβάλλον ισορροπίας ισχύος κάθε κράτος επιχειρεί να διατηρήσει ή να ανατρέψει το υπάρχον "status quo", την κατάσταση της "εξισορρόπησης" (equilibrium), που εκφράζουν και επιβάλλουν οι "συσχετισμοί ισχύος" μεταξύ των κρατών. Όπως αναφέρουν οι Ernst Haas και Hans Morgenthau, ο όρος "εξισορρόπηση" (equilibrium) είναι συνώνυμος της "ισορροπίας" ("balance"). Ο Morgenthau μάλιστα υποστηρίζει ότι "ισορροπία" ("balance") σημαίνει "σταθερότητα" στο εσωτερικό ενός συστήματος αυτόνομων δυνάμεων (1973, σ. 168). Επομένως, υπάρχει εννοιολογική ταύτιση

(ή και σύγχυση), καθώς η ισορροπία ισχύος ισοδυναμεί με την εξισορρόπηση (equilibrium) και αυτή με την "σταθερότητα".

1.3.

Οι δύο σημαντικότερες συνέπειες ή φαινόμενα της ισορροπίας ισχύος είναι οι συμμαχίες και ο ανταγωνισμός των εξοπλισμών. Οι εξοπλισμοί είναι τα μέσα με τα οποία οι συμμαχίες ή τα κράτη επιχειρούν να επιτύχουν τους σκοπούς τους. Στην περίοδο μετά το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, τα ατομικά όπλα δημιούργησαν μία νέα ισορροπία ισχύος σε διαφορετικό επίπεδο από ό,τι στο παρελθόν. Η θεωρία της "αμοιβαίας αποτροπής" (mutual deterrence) και της "βέβαιης αμοιβαίας καταστροφής" (Mutual Assured Destruction – MAD) εκφράζουν αυτό ακριβώς το νέο, ανώτερο επίπεδο ισορροπίας ισχύος. Στην περίπτωση αυτή υποστηρίζεται ότι η "εξισορρόπηση" (equilibrium) ή η "σταθερότητα" επιτυγχάνεται όταν και τα δύο μέρη φαίνεται ότι κατέχουν τη στρατηγική ικανότητα να μην αποδεχθούν μία σαφώς ευνοϊκή μεταβολή των συσχετισμών (Liska, 1968, σ. 8) υπέρ του άλλου.

1.4.

Η "θεωρία του κύκλου της ισχύος" ("power cycle theory") αποτελεί μία προέκταση της θεωρίας της ισορροπίας ισχύος. Η θεωρία αυτή στηρίζεται σε τέσσερις προϋποθέσεις: α. Την ύπαρξη παραγόντων σε ένα κεντρικό σύστημα, β. τη διαφορά ισχύος μεταξύ των ηγετικών παραγόντων του κεντρικού συστήματος αφενός και του υπολοίπου συστήματος αφετέρου, γ. την ύπαρξη ή την απουσία ισορροπίας, και δ. το είδος των συμμαχικών συνασπισμών (Doran, 1983, σ. 170).

Με βάση τις παραπάνω προϋποθέσεις, μία έκφανση της "θεωρίας του κύκλου της ισχύος" υποστηρίζει ότι το κράτος διέρχεται από σειρά (διαδοχικών) φάσεων σχετικής ισχύος και θέσης (στην ιεραρχία του διεθνούς συστήματος). Η διαρκής μετάβαση του κράτους από τη μία φάση στην άλλη για μεγάλες χρονικές περιόδους επηρεάζει την εξωτερική πολιτική του, και ειδικότερα την τάση του να εμπλακεί σε εκτεταμένη πολεμική σύγκρουση ("major war") (Doran, 1983, σ. 165). Οι προσπάθειες λοιπόν του κράτους που προσπαθεί να "ανέλθει" στην ιεραρχία ή να μην "κατέλθει" κατά τη διάρκεια του κύκλου της ισχύος μπορούν να οδηγήσουν σε πόλεμο, επηρεάζοντας τη "σταθερότητα" του συστήματος.

Συνεπώς, στη θεωρία αυτή, η έννοια της "σταθερότητας" είναι η ίδια με αυτήν του "equilibrium" που αποδέχεται η θεωρία της "ισορροπίας ισχύος". Αυτό ως προς το οποίο διαφοροποιείται η "θεωρία του κύκλου της ισχύος" είναι ότι περιγράφει με άλλο τρόπο και ίσως με μεγαλύτερη σε σχέση με το χρόνο ακρίβεια την επίτευξη ή τη ρήξη της "σταθερότητας".

1.5.

Μέσα από ένα συνδυασμό της θεωρίας της "ισορροπίας ισχύος" και της έννοιας της "ιεραρχίας" που ανέπτυξε ο Organski (1958), ο Manus Midlarsky (1986) δημιούργησε τη "θεωρία της ιεραρχικής ισορροπίας του συστημικού πολέμου" ("hierarchical equilibrium theory of systemic war"). Αυτή περιγράφει μία συγκεκριμένη δομική κατάσταση του διεθνούς συστήματος, η οποία δεν οδηγεί απαραίτητα στην ειρήνη, αλλά συμβάλλει στην αποφυγή συστημικών πολέμων (πολέμων που εκτεινονται σε όλο το εύρος του διεθνούς συστήματος). Αυτό επιτυγχάνεται μέσα από τη "στοχαστική εξισορρόπηση" ("stochastic equilibrium"). Η έννοια της "στοχαστικής εξισορρόπησης" προϋποθέτει την κατά μέσο όρο ισότητα του αριθμού μεταξύ των συρράξεων που αρχίζουν και αυτών που λήγουν. "Για κάθε σύρραξη που αρχίζει σε κάποια χρονική στιγμή, πρέπει μία άλλη να λήξει προκειμένου να διατηρηθεί ο μέσος όρος, γιατί διαφορετικά θα υπάρξει συσώρευση ταυτόχρονων συρράξεων σε εξέλιξη. Η συσώρευση λοιπόν συγκρουσιακής συμπεριφοράς στο χρόνο θεωρείται ότι είναι αποσταθεροποιητική" (Midlarsky, 1986, σ. 78).

1.6.

Η διατήρηση της ειρήνης μπορεί βεβαίως να αναζητηθεί όχι μόνο μέσω της αποφυγής του πολέμου, αλλά και μέσω της ενίσχυσής της. Θεωρείται ότι η έννοια των "διεθνών καθεστώτων" ("international regimes") συμβάλλει στην ενίσχυση της ειρήνης κατά αυτό το θετικό τρόπο. Η έννοια των "διεθνών καθεστώτων", η οποία δεν απορρέει από τη θεώρηση του ρεαλισμού, εμφανίσθηκε αρχικά στον τομέα της οικονομίας, πρόσφατα δε, υιοθετήθηκε και από τον τομέα των διεθνών σχέσεων. Διεθνές καθεστώς είναι μία σειρά αρχών, κανόνων, κανονισμών και διαδικασιών λήψης αποφάσεων. Διαμορφώνεται προκειμένου να διευκολύνει τη συνεργασία, την επικοινωνία και τις μελλοντικές ειδικές συμφωνίες σε κάποιο συγκεκριμένο τομέα (Krasner, 1983, σ. 187).

Στον τομέα της οικονομίας, η "θεωρία της ηγεμονικής σταθερότητας" ("theory of hegemonic stability") προτείνει ότι σημαντικό παράγοντα για τη δημιουργία αλλά και τη "σταθερότητα" των καθεστώτων αποτελεί η ύπαρξη μίας ηγεμονικής δύναμης (Keohane, 1980). Στο σημείο αυτό εντοπίζουμε μία αναλογία με ένα μέρος της σχετικής με την ισορροπία ισχύος φιλολογίας, η οποία υπογραμμίζει τη σημασία της κατανομής της ισχύος μεταξύ των χωρών. Τι συμβαίνει όταν η ηγεμονική δύναμη χάνει τη θέση που κατέχει στο εσωτερικό του συστήματος (και κατά συνέπεια απειλείται η "σταθερότητα"); Για την περίπτωση αυτή ο Robert Keohane γράφει ότι "η ενισχυμένη συμφωνία για συνεργασία μπορεί να συμβάλει στη βελτίωση της πολιτικής φιλίας και της οικονομικής ευμάρειας" (1984, σ. 10).

Διεθνή καθεστώτα υπάρχουν και στον τομέα της διεθνούς ασφάλειας. Σε αυτή την περίπτωση, απαραίτητη προϋπόθεση για το σχηματισμό ενός διεθνούς καθεστώτος ασφαλείας είναι οι βασικοί παράγοντες του συστήματος να "προτιμούν το status quo –διατηρώντας τη δυνατότητα τροποποίησής του μέσα από αβίαστες πολιτικές αλλαγές– από τον κόσμο των πιθανών κερδών και των πιθανών απωλειών, που είναι αναμενόμενο να προκύπτει από τις ατομικιστικές επιδιώξεις των πολιτικών ασφαλείας" (R. Jervis, 1983, σ. 373). Για να επιτευχθεί αυτό, σημειώνει ο R. Jervis, χρειάζεται μία ενεργητική συνεργασία. Σε αυτή την περίπτωση, η "επιλογή" του status quo αποτελεί προϋπόθεση για τη δημιουργία και διατήρηση του καθεστώτος. Επιπλέον, η θεσμοποίηση αυτής της επιλογής συμβάλλει στη "σταθερότητα".

2. Ορισμός της σταθερότητας

Όπως έχει ίσως ήδη γίνει αντιληπτό από τον αριθμό των πολλαπλών και παράλληλων ορισμών της "ισορροπίας ισχύος" που συχνά ταυτίζεται με τη "σταθερότητα", δεν υπάρχει συναίνεση όσον αφορά τον ορισμό της "σταθερότητας" στην εμπειρικοεπιστημονικού χαρακτήρα βιβλιογραφία των διεθνών σχέσεων. Οι διαφορές όμως στον ορισμό της "σταθερότητας" μπορεί να έχουν συνέπειες για τα συμπεράσματα που εξάγουμε. Είναι επομένως απαραίτητο να εξετάσουμε τους διάφορους ορισμούς και νοήματα που προσδόθηκαν στη "σταθερότητα", προτού παρουσιάσουμε κάποιες από τις κυρίαρχες τάσεις που επικρατούν στην έρευνα σε τομείς όπου χρησιμοποιείται η έννοια της "σταθερότητας".

2.1.

Στη βιβλιογραφία περί ισορροπίας ισχύος, η "εξισορρόπηση" (equilibrium) και η ισορροπία ισχύος θεωρούνται από τους Morgenthau και Haas (όπως αναφέρθηκε παραπάνω) συνώνυμες. Στη συνέχεια ο Morgenthau εξισώνει και τις δύο με τη "σταθερότητα". Από την πλευρά της, η D. Zippes τόνισε ότι οι δύο σημαντικές έννοιες της "σταθερότητας" στη συγκεκριμένη βιβλιογραφία είναι η ειρήνη και το status quo του συστήματος. Επεσήμανε επίσης ότι "η σταθερότητα με την έννοια της διατήρησης του status quo, μπορεί να συνεπάγεται πόλεμο, μπορεί και όχι, ενώ η διατήρηση της ειρήνης σίγουρα συνεπάγεται πόλεμο" (Zippes, 1967, σ. 271).

Οι Deutsch και Singer όρισαν τη "σταθερότητα" ως "την πιθανότητα να διατηρήσει το σύστημα όλα τα βασικά του χαρακτηριστικά" (δηλαδή "να μη γίνει κανένα κράτος κυρίαρχο" του συστήματος και "να εξακολουθήσουν να επιβιώνουν τα περισσότερα μέλη" του) και να μην επέλ-

θαι μεγάλης κλίμακας' πολεμική σύρραξη" (1964, σ. 390). Μία παρόμοια αντίληψη για τη "σταθερότητα" με αυτήν των Deutsch και Singer υιοθέτησε ο A.F.K. Organski. Θεωρεί ότι για να λειτουργήσει επιτυχώς η ισορροπία ισχύος είναι απαραίτητο να διατηρήσουν την ανεξαρτησία τους τα μικρά κράτη, να κατανεμηθεί ισότιμα η ισχύς μεταξύ των διαφόρων κρατών και συνασπισμών (Organski, 1968, σ. 280) και να μην υπάρχει πόλεμος. Ως προς το τελευταίο σημείο τονίζει τη σημασία της υπεροχής ενός κράτους ή ενός συνασπισμού για τη διατήρηση της ειρήνης (ίδιο, σ. 294). Αυτολεξεί έγραψε ότι "η υπέρτερη ισχύς στα χέρια ενός κράτους ή ομάδας κρατών δεν απειλεί απαραίτητα την παγκόσμια ειρήνη ή την ανεξαρτησία των μικρότερων κρατών. Οι μεγαλύτερες απειλές για την παγκόσμια ειρήνη δεν προήλθαν από ήδη καθιερωμένα κράτη (τα οποία χρησιμοποίησαν ήδη την υπέρτερη ισχύ τους για την καθιέρωση ενός ικανοποιητικού για αυτά status quo), αλλά από λιγότερο ισχυρούς διεκδικητές" (ίδιο, σ. 299). Κατά αυτή την έννοια, ο Organski διασυνδέει την ιδέα του status quo με την έννοια της "σταθερότητας".

Ο Richard Rosecrance όρισε την αστάθεια ως τον αριθμό των διαφορετικού τύπου πολέμων (1963). Εξετάζοντας τη ρυθμιστική ικανότητα που διαθέτει ένα κράτος για την αντιμετώπιση αναταραχών που απειλούν να υπονομεύσουν την υπάρχουσα κατανομή της ισχύος στο διεθνές σύστημα, ο Rosecrance δέχεται ότι η "σταθερότητα" συνδέεται με την έννοια της ισχύος και ότι μόνο οι ισχυρές χώρες είναι σε θέση να ελέγχουν τη "σταθερότητα". Η "σταθερότητα" ενός συστήματος τότε ορίζεται ως ο λόγος μεταξύ των ταραχών και των ρυθμιστικών δυνάμεων: Ένα σύστημα είναι σταθερό όσο ο λόγος των δύο μεγεθών είναι μικρότερος από τη μονάδα, ενώ είναι ασταθές όταν ο λόγος υπερβαίνει τη μονάδα. Τέλος, ο Kenneth Waltz συσχετίζει τη "σταθερότητα" με τη διατήρηση του status quo: Το "διεθνές σύστημα θα είναι σταθερό για όσο διάστημα δεν υπάρχει κάποιος καταστροφικός παράγων βίας, ο οποίος να μεταβάλλει το status quo" (K. Waltz, 1967, σ. 230).

2.2. Αμοιβαία πυρηνική αποτροπή

Όπως έχει ήδη αναφερθεί, για τον Liska η "σταθερότητα" της αμοιβαίας πυρηνικής αποτροπής είναι η άρνηση των κερδών που επιδιώκει ο δυνάμει επιτιθέμενος (Liska, 1968, σ. 8). Ο L. Freedman υποστηρίζει ότι η "σταθερότητα" της αμοιβαίας πυρηνικής αποτροπής έχει και μία δεύτερη ευδιάκριτη μορφή: Την επιβολή κυρώσεων (costs) στο δυνάμει επιτιθέμενο (1981, σ. 95). Λόγω ακριβώς των κυρώσεων που επαπειλούνται, οι οπαδοί της αμοιβαίας πυρηνικής αποτροπής υποστήριξαν (για την παρουσίαση αυτών των επιχειρημάτων βλ. Organski, 1968, σ. 313) ότι τα πυρηνικά όπλα έχουν επηρεάσει την πεμππουσία της θεωρίας της ισορροπίας ισχύος, ότι κατέστησαν προσεκτικά τα μεγάλα κράτη στις μεταξύ

τους σχέσεις και ότι ο φόβος που εμπνέουν λειτουργεί ανασταλτικά στο ενδεχόμενο ενός παγκοσμίου πολέμου.

Οι επικριτές της αμοιβαίας πυρηνικής αποτροπής υποστηρίζουν ότι η εν λόγω αποτροπή είναι από τη φύση της ασταθής. Ο K.M. Roberts απαριθμεί τέσσερις παράγοντες οι οποίοι διαβρώνουν μακροπρόθεσμα τη "σταθερότητα" της αμοιβαίας πυρηνικής αποτροπής: α. Τις ενυπάρχουσες πιέσεις για επιτάχυνση της κούρσας των εξοπλισμών, β. τις τεχνολογικές εξελίξεις που ενθαρρύνουν την ανάπτυξη αντισταθμιστικών (counterforce) και αντιπυρηνικών δυνατοτήτων, γ. την επιδείνωση των διεθνών αντιπαλοτήτων και εντάσεων, και δ. την εξάπλωση των πυρηνικών εξοπλισμών (K.M. Roberts, 1984, σ. 71). Εννοείται λοιπόν ότι ο έλεγχος καθενός από αυτούς τους τέσσερις παράγοντες θα καθιστούσε την αμοιβαία πυρηνική αποτροπή πιο σταθερή.

Τέλος, όπως έχει ήδη σημειωθεί, η εμφάνιση των πυρηνικών όπλων δημιούργησε μία ισορροπία ισχύος σε ένα άλλο υψηλότερο επίπεδο, πιο πάνω από αυτό των συμβατικών όπλων. Η αναλογία αυτή είναι πιο εμφανής στον παράγοντα της "μη εξάπλωσης των πυρηνικών", όπου, όπως και στην κλασική ισορροπία ισχύος, ο αριθμός των κρατών που κατέχουν πυρηνικά όπλα είναι κρίσιμος. Στην περίπτωση αυτή, η κυρίαρχη ιδέα (για "σταθερότητα"), όπως μαρτυρεί και η Συνθήκη για τη μη διάδοση των πυρηνικών (1968), είναι ότι όσο λιγότερες είναι οι χώρες που διαθέτουν πυρηνικά όπλα, τόσο σταθερότερη θα είναι η πυρηνική αποτροπή.

2.3.

Στην "θεωρία του κύκλου της ισχύος" η "σταθερότητα" θεωρείται αρχικά ως απουσία "εκτεταμένης πολεμικής σύρραξης". Μία πολεμική σύρραξη είναι εκτεταμένη όταν έχει τα ακόλουθα χαρακτηριστικά:

α. "Μεγάλη ένταση, δηλαδή υψηλό δείκτη απωλειών στο πεδίο της μάχης,

β. μεγάλη διάρκεια, δηλαδή πολύμηνη διάρκεια ενεργών εχθροπραξιών, και

γ. μεγάλο μέγεθος, δηλαδή υψηλό δείκτη σε μία κλίμακα που αναφέρεται στον αριθμό των κρατών που εμπλέκονται στον πόλεμο και το κύρος τους, τα οποία συνδέονται πολλαπλασιαστικά" (Doran, 1983, σ. 168).

Σύμφωνα με τον Doran "ο κίνδυνος της επίσπευσης της εκτεταμένης πολεμικής σύρραξης είναι μεγαλύτερος σε τέσσερα σημεία του κύκλου"². Τα σημεία αυτά είναι "τα δύο σημεία καμπής στις δύο πλευρές του κύκλου και το κατώτερο και ανώτερο σημείο του κύκλου" (ίδιο, σ. 169). Κατά τη διάρκεια της κυκλικής πορείας, και ιδιαίτερα σε αυτά τα τέσσερα σημεία, οι ηγέτες πρέπει να προσαρμόσουν τη χώρα τους μέσα στο σύστημα. Η αποτυχία αυτής της προσαρμογής ευθύνεται για τη

σημαντική αύξηση της πιθανότητας εμπλοκής και έναρξης πολέμου (Bueno de Mesquita, 1981).

Η "θεωρία του κύκλου της ισχύος" αντιλαμβάνεται την ισορροπία ισχύος ως ένα οριζόντιο επίπεδο, το οποίο λειτουργεί κατά τον τρόπο που εξηγεί η θεωρία. Ο "κύκλος της ισχύος" αποτελεί ένα κάθετο επίπεδο, το οποίο σε αντίθεση με το στατικό οριζόντιο επίπεδο της ισορροπίας ισχύος, χαρακτηρίζεται από την αδιάκοπη κινητικότητα των κρατών. Στο οριζόντιο επίπεδο απεικονίζεται η "σταθερότητα" της ισορροπίας ισχύος, ενώ στο κάθετο επίπεδο η "σταθερότητα" του ίδιου του κράτους. Η "σταθερότητα" του ίδιου του κράτους σε σχέση με το διεθνές σύστημα είναι μία διάσταση που εξετάστηκε εκτεταμένα στη βιβλιογραφία.

Οι Deutsch και Singer όρισαν τη "σταθερότητα" του κράτους ως "την πιθανότητα διατήρησης της συνεχούς πολιτικής του ανεξαρτησίας και εδαφικής ακεραιότητας, χωρίς να υπάρχει σημαντική πιθανότητα εμπλοκής του σε κάποιο "πόλεμο" επιβίωσης" (Deutsch και Singer, 1964, σ. 390). Ο ορισμός αυτός διαφέρει από τον ορισμό που προτείνει η "θεωρία του κύκλου της ισχύος", την επιτυχία δηλαδή της χώρας να προσαρμοσθεί στις νέες καταστάσεις που προκύπτουν κατά τη διάρκεια του κύκλου της ισχύος.

2.4.

Στη "Θεωρία της ιεραρχικής ισορροπίας συστημικού πολέμου" η απουσία συστημικού πολέμου εκλαμβάνεται ως "σταθερότητα". Για να συμβεί αυτό είναι απαραίτητες δύο προϋποθέσεις: α. "Στοχαστική εξισορρόπηση" ("stochastic equilibrium"), εξισορρόπηση δηλαδή της συγκρουσιακής συμπεριφοράς στο χρόνο, και β. ιεραρχία.

Ο Organski υπαινίσσεται ότι η ιεραρχία δεν είναι απαραίτητη για τη "σταθερότητα" (1968), αλλά είναι αναγκαία για την επίτευξη της "στοχαστικής ισορροπίας". Ιεραρχία σημαίνει "ύπαρξη σημαντικής διαφοράς όσον αφορά την ισχύ μεταξύ των κρατών, τέτοια που να υπάρχει μία μεγάλη διαφορά μεταξύ του ισχυρότερου και του ασθενέστερου κράτους στο εσωτερικό μίας συγκεκριμένης διεθνούς συγκεντρωτικής συμμαχίας ή στο εσωτερικό μίας χαλαρής αυτοκρατορίας" (Midlarsky, 1968, σ. 80). Η προϋπόθεση αυτή συμβάλλει στην επίλυση των διαφορών και στην αποφυγή πόλωσης. Βοηθά επίσης τις μεγάλες δυνάμεις να αισθάνονται ασφαλείς όταν βρίσκονται επικεφαλής μίας ομάδας.

2.5.

Η ιεραρχία ή η ηγεμονία θεωρούνται επίσης σημαντικές και για τη διατήρηση των διεθνών (οικονομικών) καθεστώτων. Σε αυτή την περίπτωση η "σταθερότητα" ορίζεται ως η διατήρηση αυτού του καθεστώτος.

Οι ηγεμονικές δυνάμεις έχουν τη δυνατότητα να διατηρήσουν τα καθεστώτα που ευνοούν (Keohane, 1980, σ. 136). Όσον αφορά τα καθεστώτα ασφαλείας ισχύουν τα αυτά, με τη διαφορά ότι η "σταθερότητα" αποτελεί μία συνειδητή επιλογή των παραγόντων. Οι παράγοντες συμφωνούν να διατηρηθεί το status quo υιοθετώντας ως τακτική την αυτοσυγκράτηση. Σταθερότητα σημαίνει status quo και διατήρησή του μέσα από ενεργή συνεργασία.

3. Παράγοντες σταθερότητας στη θεωρία ισορροπίας ισχύος

Τρεις είναι οι κύριοι παράγοντες που επηρεάζουν τη "σταθερότητα" της ισορροπίας ισχύος: Το μέγεθος του διεθνούς συστήματος, η κατανομή ισχύος σε αυτό και το status του κράτους στα πλαίσιά του. Εστιάζοντας σε καθέναν από αυτούς τους τρεις παράγοντες ξεχωριστά αλλά και στο συνδυασμό μεγέθους και κατανομής ισχύος έχουν γίνει σημαντικές ερευνητικές προσπάθειες στα πλαίσια της θεωρίας "ισορροπίας ισχύος" που στοχεύουν στην αναζήτηση των συνθηκών διατήρησης της "σταθερότητας". Στη συνέχεια θα αναφερθούμε σε καθένα από τα τέσσερα ερευνητικά ρεύματα.

3.1. Το μέγεθος του διεθνούς συστήματος

Ένα βασικό στοιχείο της θεωρίας της ισορροπίας ισχύος είναι το μέγεθος του διεθνούς συστήματος μέσα στο οποίο παρατηρείται ή είναι επιθυμητή η ισορροπία. Το μέγεθος ενός συστήματος συνήθως υπολογίζεται με βάση τον αριθμό των παραγόντων. Ο Waltz εκλαμβάνει ως παράγοντα είτε ένα κράτος είτε μία ομάδα ανεξαρτήτων και κυρίαρχων κρατών (Waltz, 1967), επειδή μπορεί να θεωρηθεί ότι τα κράτη που ανήκουν σε μία συμμαχία ή μπλοκ συντονίζονται στη λήψη των αποφάσεων. Από την πλευρά τους, οι Deutsch και Singer υπογράμμισαν ότι μέτρο του μεγέθους του συστήματος είναι ο αριθμός των ανεξάρτητων συνασπισμών κρατών συν τον αριθμό των ανεξάρτητων κρατών (Deutsch και Singer, 1964).

Πώς όμως συνδέεται το μέγεθος με την ισορροπία ισχύος μέσα σε ένα σύστημα; Αυτό είναι το ερώτημα που τίθεται συνήθως από εκείνους που πραγματεύονται το θέμα της "σταθερότητας", ενώ ταυτόχρονα διατυπώνονται οι περισσότερες αξιωματικές υποθέσεις γύρω από αυτό. Ο έλεγχος της εγκυρότητας αυτών των υποθέσεων αυτοτελώς ή συγκριτικά αποτελεί την κυρίαρχη τάση στην έρευνα σχετικά με τη "σταθερότητα".

A. Οι ανταγωνιστικές υποθέσεις

Όλες οι υποθέσεις θεωρούν τον αριθμό των ανεξάρτητων και κυρίαρχων παραγόντων στο διεθνές σύστημα ως την ανεξάρτητη μεταβλητή και την πιθανότητα πολέμου/ "σταθερότητας" ως την εξαρτημένη μεταβλητή. Η γενική φόρμα όλων των υποθέσεων είναι ότι η πιθανότητα πολέμου/ "σταθερότητας" ποικίλει ως ένα βαθμό αναλογικά με το μέγεθος του συστήματος. Σε αυτή την ερευνητική τάση οι ερευνητές, αν και ξεκινούν θέτοντας το ερώτημα ποιο είναι το ιδανικό μέγεθος ώστε να λειτουργεί ομαλά η ισορροπία ισχύος (π.χ. Zinnes, 1978, Ostrom & Aldrich, 1978), καταλήγουν να εξετάζουν ποιο είναι το μέγεθος που έχει τις λιγότερες πιθανότητες να εκδηλωθεί πόλεμος.

Οι Ostrom και Aldrich (1978, σ. 743) σημειώνουν ότι μία άποψη βάσει της οποίας διατυπώνονται υποθέσεις εργασίας που συνδέουν τη "σταθερότητα" με το μέγεθος του συστήματος είναι ότι πιθανώς υπάρχει στο διεθνές σύστημα κάποιος αριθμός κυρίαρχων και ανεξάρτητων παραγόντων, ο οποίος θα μπορούσε να αποτρέψει πολύ αποτελεσματικά το ξέσπασμα του πολέμου, διατηρώντας έτσι τη "σταθερότητα" του συστήματος. Μέσα από την επισκόπηση των άρθρων και των βιβλίων που σχετίζονταν με αυτό το θέμα οι δύο μελετητές εντόπισαν τέσσερις διαφορετικές υποθέσεις εργασίας αναφορικά με τη διασύνδεση μεγέθους του συστήματος και της "σταθερότητάς" του.

I. Όσο μεγαλύτερο είναι το μέγεθος του συστήματος τόσο σταθερότερο είναι. Οι Deutsch και Singer επεσήμαναν τρεις βασικές παραμέτρους στις οποίες οφείλονταν η "σταθερότητα" αυτού του πολυπολικού συστήματος: α. Παρέχει περισσότερες ευκαιρίες αλληλεπίδρασης, β. μειώνει την προσοχή που προσδίδεται στα άλλα κράτη, και γ. σε αντίθεση με τη διπολικότητα, επηρεάζει αρνητικά την κούρσα των εξοπλισμών. Το πολυπολικό αυτό σύστημα όμως δεν είναι άμοιρο μειονεκτημάτων που επισημάνθηκαν από τον Rosecrance: "Μία πολυπολική παγκόσμια τάξη θα αυξήσει τον αριθμό των διεθνών συγκρούσεων, αν και είναι πιθανόν να μειώσει τη σημασία τους. Σε ένα διπολικό σύστημα δεν υπάρχει παρά ένας ανταγωνισμός. Αντίθετα, η πολυπολικότητα μπορεί να έχει αναριθμητες εστίες τριβών" (1966, σ. 318).

II. Όσο μικρότερο είναι το μέγεθος του συστήματος, τόσο σταθερότερο είναι το σύστημα αυτό. Αυτό υποστήριξε για το διπολικό σύστημα ο K. Waltz (1967). Τόνισε ότι "η διπολικότητα ως περιγραφικός όρος εξακολουθεί να υφίσταται όταν υπάρχει μεγάλο χάσμα ισχύος μεταξύ των δύο ηγετικών χωρών και των αμέσως επόμενων κρατών" (Waltz, 1964, σ. 892). Δείκτες για την εθνική ισχύ θεωρούνται το ΑΕΠ και η στρατιωτική ισχύς, η οποία, ιδιαίτερα μετά το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, προσδιοριζόταν από την κατοχή ή μη πυρηνικών όπλων.

Ο Waltz υποστήριζε ότι η διπολικότητα μπορεί να διασφαλίσει καλύ-

τερα την παγκόσμια "σταθερότητα", τονίζοντας ότι η "σταθερότητα" του παγκόσμιου συστήματος μετά το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο χαρακτηριζόταν από ένα διπολικό σύστημα. Στη συνέχεια παραθέτουμε τους τέσσερις λόγους στους οποίους θεωρούσε ότι οφειλόταν ο περιορισμός της βίας σε παγκόσμιο επίπεδο, και κατά συνέπεια η διατήρηση της "σταθερότητας" του παγκόσμιου συστήματος (Waltz, 1964, σ. 882-3):

α. Με την ύπαρξη δύο επιβλητικών παγκόσμιων δυνάμεων δεν υπάρχουν περιφέρειες από τις οποίες θα μπορούσαν να προέλθουν σημαντικές συγκρούσεις, που θα ήταν εκτός του ελέγχου αυτών των δύο δυνάμεων.

β. Όσο πιο ασφυκτική είναι η διπολικότητα και όσο εντονότερος είναι ο ανταγωνισμός μεταξύ των δύο μπλοκ, τόσο ευρύτερη είναι η κλίμακα των τομέων στους οποίους υπερέχουν οι δύο δυνάμεις και στους οποίους μπορούν συνεπώς να ελέγξουν τη σύγκρουση.

γ. Οι πιέσεις είναι συνεχείς και οι επαναλαμβανόμενες κρίσεις οδηγούν σε χαμηλού επιπέδου συγκρούσεις παρά σε υψηλού.

δ. Οι συνδυασμοί των συνεχών πιέσεων στο εσωτερικό των μπλοκ και της υπέρτερης ισχύος των κυρίαρχων μελών διευκολύνει τα μπλοκ να αντέξουν στις πιθανά διασπαστικές αλλαγές που σε διαφορετική περίπτωση θα μπορούσαν να οδηγήσουν σε εκτεταμένη σύγκρουση.

Τα μειονεκτήματα και οι ενδογενείς κίνδυνοι της διπολικότητας παρουσιάστηκαν από άλλους μελετητές. Και πάλι ο Rosecrance (1966) υποστήριξε ότι τα διπολικά συστήματα οξύνουν τον ανταγωνισμό λόγω των αντιδράσεων μεταξύ των μπλοκ. Επίσης τηρεί μία σκεπτικιστική στάση απέναντι στην αρχή ότι η ειρήνη διασφαλίζεται καλύτερα από μία ατμόσφαιρα κρίσης και αμοιβαίου φόβου (Rosecrance, 1966, σ. 315-317).

Ο Rosecrance επικρίνει τόσο τη διπολικότητα όσο και την πολυπολικότητα θεωρώντας ότι διαθέτουν αμφότερες αποσταθεροποιητικά χαρακτηριστικά και συνιστά ένα σύστημα δι-πολυπολικότητας. Αυτό είναι ένα σύστημα όπου τα διπολικά κράτη (όπως πιθανώς η Η.Π.Α. και η Ε.Σ.Σ.Δ.) και τα πολυπολικά "ασθενέστερα" κράτη θα δρούσαν ελέγχοντας το ένα το άλλο, προκειμένου να ελαττωθούν οι ανακτύπουσες από το διακρατικό ανταγωνισμό συγκρούσεις (Rosecrance, 1966).

III. Σύμφωνα με μία άλλη άποψη η "σταθερότητα" συνδέεται με ένα μέσο αριθμό παραγόντων. Ο Morgenthau (1973) υποστηρίζει ότι ένα σύστημα τριών παραγόντων στο οποίο ο τρίτος παράγοντας παίζει το ρόλο του "εξισορροπητή" ("balancer") εγγυάται καλύτερα τη "σταθερότητα". Τονίζει ότι η παρουσία ενός παράγοντα, ο οποίος θα αντιτίθεται σε οποιονδήποτε συνασπισμό ή σε οποιονδήποτε παράγοντα που επιχειρεί να αποκτήσει θέση υπεροχής μέσα στο σύστημα, θα περιορίζει τις πιθανότητες εκδήλωσης πολέμου, καθώς προσδίδεται ελαστικότητα στο σύστημα (Morgenthau, 1973, σ. 193). Με άλλα λόγια, η παρουσία ενός εξισορροπητή θα αποτρέπει τους άλλους παράγοντες από το να φθάνουν στην πολεμική σύγκρουση, επειδή θα είναι βέβαιο ότι οι πρωτεργάτες της σύγκρουσης θα αντιμετωπίζουν έντονη αντίσταση. Το παράδειγμα

της Κίνας, η οποία μετά το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο άλλαξε συχνά συμμαχίες, αναφέρεται επανειλημμένα από τους οπαδούς αυτής της άποψης.

IV. Τέλος υπάρχει και η άποψη ότι η "σταθερότητα" είναι άσχετη από τον αριθμό των παραγόντων. Ως οπαδό αυτής της άποψης οι Olstrom και Aldrich αναφέρουν τον Liska. Ωστόσο, αυτός δεν είναι ο μόνος μελετητής που την υποστηρίζει, αφού μπορεί να θεωρηθεί ότι όλοι οι μελετητές που δε συνδέουν τη "σταθερότητα" με την πολικότητα στηρίζουν ουσιαστικά αυτή τη θέση.

Οι υποθέσεις και οι προτάσεις που παρουσιάστηκαν αφήνουν να διαφανεί ότι δεν υπάρχει πλήρης συμφωνία μεταξύ των μελετητών, όσον αφορά τη σχέση ανάμεσα στο μέγεθος του διεθνούς συστήματος και τη "σταθερότητα". Γιατί διαφωνούν οι μελετητές όσον αφορά τη σχέση του μεγέθους και της "σταθερότητας"; Οι Olstrom και Aldrich απάντησαν ότι υπάρχουν τρεις βασικοί λόγοι που υποθάλλουν αυτή τη διαμάχη (Olstrom και Aldrich, 1978, σ. 744). Πρώτος λόγος, ότι υπάρχει μεγάλη ασάφεια όσον αφορά τους ορισμούς των εννοιών. Στην εμπειρικοεπιστημονική δηλαδή βιβλιογραφία υπάρχουν πολλοί διαφορετικοί ορισμοί περί μεγέθους και περί "σταθερότητας". Δεύτερος, ότι οι υπάρχουσες υποθέσεις για τη σχέση μεγέθους/"σταθερότητας" μπορούν και έχουν ήδη διατυπωθεί με πολλούς διαφορετικούς τρόπους. Και τρίτος λόγος, τον οποίο, όπως θα φανεί στις αμέσως επόμενες παραγράφους, προσπάθησαν να εξαλείψουν, ότι κανείς στον εμπειρικοεπιστημονικό τομέα της έρευνας δε συνέκρινε συστηματικά τις εναλλακτικές υποθέσεις εργασίας, προκειμένου να διαπιστωθεί αν κάποια υπόθεση είχε μεγαλύτερο έρεισμα από τις άλλες.

B. Συγκριτική έρευνα των ανταγωνιστικών υποθέσεων

Στα πλαίσια της προσπάθειας επίλυσης της διαμάχης που περιβάλλει τη σχέση ανάμεσα στο μέγεθος και τη "σταθερότητα" στο διεθνές σύστημα και του συγκριτικού ελέγχου των διατυπωμένων ανταγωνιστικά υποθέσεων, ανελήφθησαν εμπειρικοεπιστημονικά προγράμματα έρευνας, τα οποία όμως κατέληξαν σε διαφορετικές διαπιστώσεις ως προς τη σχέση μεγέθους του συστήματος και σταθερότητας.

1. Έλλειψη διαμορφωμένης σχέσης

Οι Olstrom και Aldrich επεχείρησαν να παρατηρήσουν τη συχνότητα εκδήλωσης πολεμικών συρράξεων σε διεθνή συστήματα διαφορετικού μεγέθους στην περίοδο 1824-1960. Οι παρατηρήσεις τους κατέδειξαν ότι υπάρχει ουσιαστική ανομοιομορφία όσον αφορά την εμφάνιση πολεμικών συγκρούσεων σε συστήματα διαφορετικού μεγέθους. Δε βρήκαν όμως κάποιο σαφές μοντέλο για τη σχέση ανάμεσα στο μέγεθος και τη "σταθερότητα". Επιπλέον, η ανυπαρξία διαφοροποίησης στο μέγεθος του

διεθνούς συστήματος μετά το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, κατέστησε αδύνατη την ανάλυση της σχέσης ανάμεσα στο μέγεθος και τη "σταθερότητα" κατά την περίοδο αυτή.

II. Κυμαινόμενη διασύνδεση

Σε μία ανάλογη με την προηγούμενη μελέτη οι Singer και Small (1968) έδωσαν ιδιαίτερη προσοχή στα μοντέλα των συμμαχιών. Μεταξύ 1815 και 1945 εντόπισαν τέσσερις τύπους διεθνών συστημάτων – ένα "κεντρικό σύστημα", που αποτελούνταν από ευρωπαϊκές κυρίως χώρες και που ίσχυσε για τις περιόδους 1815-1899 και 1900-1945, και ένα "ολικό σύστημα" κεντρικών και περιφερειακών χωρών, που ίσχυσε επίσης αυτές τις δύο περιόδους. Ο συσχετισμός ανάμεσα στον αριθμό των συμμαχιών και στον αριθμό των πολέμων είναι κατά κύριο λόγο θετικός, όταν η έρευνα επεκταθεί σε όλη την χρονική περίοδο του "κεντρικού" και του "ολικού" συστήματος. Αν όμως συγκρίνουμε τα αποτελέσματα του δέκατου ένατου αιώνα με τα ευρήματα του εικοστού, οι δύο περίοδοι εμφανίζουν αντίθετα αποτελέσματα, επειδή στην περίοδο 1815-1899 οι περισσότεροι συσχετισμοί είναι αρνητικοί, ενώ οι συσχετισμοί της περιόδου 1900-1945 είναι κατά βάση θετικοί. Επομένως, η εμπειρικοεπιστημονική αυτή μελέτη υποδεικνύει ότι το μέγεθος και η "σταθερότητα" μπορεί να συνδέονται μεταξύ τους τόσο θετικά όσο και αρνητικά.

III. Σταθερότητα του πολυπολικού συστήματος

Σε μία άλλη μελέτη ο Rosecrance (1963) εντόπισε εννέα ιστορικά διεθνή συστήματα μεταξύ του 1740 και του 1960 με βάση τις διαφορές στους συσχετισμούς ισχύος που απορρέουν από την κατανομή της. Σύμφωνα με τα ευρήματά του, το μονοπολικό σύστημα – με έναν δηλαδή κυρίαρχο παράγοντα – είναι αρκετά σταθερό στο δείγμα του. Η πολυπολικότητα είναι επίσης πιο σταθερή από τη διπολικότητα. Απέτυχε ωστόσο ο Rosecrance να βρει κάποια σταθερή σχέση ανάμεσα στο μέγεθος και τη "σταθερότητα" του συστήματος.

IV. Σταθερότητα του διπολισμού

Τέλος, σε μία άλλη εμπειρικοεπιστημονική προσπάθεια να επιλύσει τη διαμάχη αναφορικά με τη "σταθερότητα" των διαφόρων συστημάτων, ο Haas μελέτησε τα χαρακτηριστικά της διαστρωμάτωσης και της "σταθερότητας" είκοσι και μίας διαφορετικών καταστάσεων σε παγκόσμιο επίπεδο (Haas, 1970). Κατέληξε στο συμπέρασμα ότι τα ιεραρχικά, μονοπολικά συστήματα (κυριαρχία ενός μόνο κράτους), αν και είναι από ιστορικής άποψης σπάνια, είναι τα πιο σταθερά, επειδή η πλειοψηφία των μελών τους επιθυμούν, αν δηλαδή επιλέξουν τον πόλεμο, να εμπλακούν σε σύρραξη εκτός συστήματος (Βλ. επίσης Sullivan, 1976, σ. 196).

Αν οι παραπάνω μελέτες εξετασθούν στο σύνολό τους, προκύπτει ότι η "σταθερότητα" ορίζεται με βάση το δείκτη εκδήλωσης πολεμικής σύρραξης στο εσωτερικό του διεθνούς συστήματος. Εντούτοις δεν πρέπει να διαφύγει της προσοχής ότι τα αποτελέσματα της κάθε μελέτης έρχονται σε αντίθεση με αυτά των άλλων. Αυτό προφανώς οφείλεται στο ότι δεν υπάρχει συναίνεση των επιστημόνων που διεξήγαγαν αυτές τις τρεις μελέτες, όσον αφορά τα κριτήρια που χρησιμοποιούν για την επιλογή ενός διεθνούς συστήματος και για τη διαφοροποίηση της μίας περιόδου από τις άλλες. Ποια θα έπρεπε να είναι τα κριτήρια αυτά;

Σύμφωνα με την ανάλυση του Haas (1970) πρέπει να τεθούν δύο βασικά ερωτήματα όσον αφορά τα κριτήρια επιλογής του διεθνούς συστήματος. Το πρώτο είναι αν τα εννέα συστήματα του Rosecrance (1963) και τα τέσσερα των Singer και Small είναι διεθνή ή αν στην πραγματικότητα είναι τοπικά. Πράγματι ο Rosecrance περιστασιακά αναφέρεται σε γεγονότα που έλαβαν χώρα στη Βόρεια Αμερική και στην Ιαπωνία και ο κύριος όγκος της προσοχής του εστιάζεται στις ευρωπαϊκές διακρατικές σχέσεις. Οι Singer και Small παραδέχονται επίσης ότι τα κεντρικά τους συστήματα είναι ευρωπαϊκά. Τέλος, στη μελέτη των Ostrom και Aldrich δεν υπάρχει αναφορά σχετικά με τη σύνθεση του διεθνούς συστήματος.

Το δεύτερο ερώτημα αφορά τον προσδιορισμό της χρονολόγησης των διαφορετικών περιόδων. Ο Rosecrance εντοπίζει εννέα χρονικές περιόδους μεταξύ 1740 και 1960, ενώ οι Singer και Small διαιρούν αυθαίρετα τα συγκεντρωμένα στοιχεία σε δύο ομάδες με βάση τη συχνότητα των πολεμικών συρράξεων. Ομοίως, οι Ostrom και Aldrich διαιρούν τα τελευταία χρόνια σε δύο άνισες χρονικές περιόδους: 1824-1938 και 1945-1960.

Μπορεί λοιπόν να συμπεράνει κανείς από τα παραπάνω ότι οι ασάφειες που περικλείουν τα κριτήρια της επιλογής του διεθνούς συστήματος και του προσδιορισμού των χρονικών περιόδων, δε θα επέτρεπαν τον πλήρη και συστηματικό έλεγχο της σχέσης που υπάρχει ανάμεσα στο μέγεθος και τη "σταθερότητα" του διεθνούς συστήματος. Επομένως, πρέπει να διευκρινισθούν αυτές οι ασάφειες, προτού να διεξαχθεί ο έλεγχος της σχέσης μεγέθους και "σταθερότητας" και στη συνέχεια ολοκληρωθεί ο έλεγχος των ανταγωνιστικών υποθέσεων. Όμως φαίνεται ότι η συγκεκριμένη ερευνητική τάση έχασε τελευταία τη σημασία της. Ίσως τελικά αυτό να συνέβη επειδή υπάρχουν κάποιοι άλλοι παράγοντες, διαφορετικοί από το μέγεθος, οι οποίοι συνδέονται αμεσότερα με τη "σταθερότητα" του συστήματος.

3.2. Η κατανομή της ισχύος

Όπως έχουμε ήδη αναφέρει, πολλοί συγγραφείς τονίζουν τη σπουδαιότητα του στοιχείου της ισχύος και του τρόπου με τον οποίο αυτή η

ισχύς κατανέμεται μεταξύ των παραγόντων του διεθνούς συστήματος. Οι Rosecrance και Waltz, μεταξύ άλλων, υπογράμμισαν το στοιχείο της ισχύος (της ικανότητας) των παραγόντων να αντιμετωπίζουν αποσταθεροποιητικές καταστάσεις.

Οι Organski, Liska, Haas, Midlarsky, Keohane και άλλοι, τόνισαν τη σημασία του στοιχείου της ιεραρχίας ή ηγεμονίας. Παρόλα αυτά, δεν είναι πολύ σαφές πότε υπάρχει ιεραρχία ή ηγεμονία. Ορισμένοι συγγραφείς χρησιμοποιούν ως δείκτη είτε την ύπαρξη πυρηνικών όπλων είτε τη μεγάλη διαφορά ισχύος μεταξύ των χωρών. Στη δεύτερη περίπτωση, δεν είναι σαφές τι είναι αυτό που συνιστά την ισχύ και πώς υπολογίζεται η διαφορά της ισχύος. Αυτό που ενδιαφέρει είναι η στρατιωτική ισχύς, η οικονομική, το κύρος ή όλα τα παραπάνω μαζί; Πόσο μεγάλη πρέπει να είναι η διαφορά της ισχύος προκειμένου να παρατηρηθεί το φαινόμενο της ιεραρχίας ή της ηγεμονίας μίας χώρας;

Όσον αφορά το θέμα της κατανομής της ισχύος, η θέση μας δε μπορεί να διαφέρει από εκείνη των Zinnes, Gillespie και Tahim (1978, σ. 325) ότι οι συζητήσεις περί ισορροπίας ισχύος δεν απαντούν συγκεκριμένα στο ερώτημα "ποιες είναι οι κατανομές ισχύος που μπορεί να οδηγήσουν σε πόλεμο" (η απουσία πολέμου εκλαμβάνεται και εδώ ως "σταθερότητα"). Μία σημαντική εξαίρεση θα μπορούσε να θεωρηθεί η έρευνα που διεξήγαγαν οι Singer, Bremer και Stuckey (1972). Αυτοί εξέτασαν τις επιπτώσεις που έχουν οι διαφορετικές κατανομές της ισχύος στην εκδήλωση βίας στο διεθνές σύστημα. Πρότειναν δύο μοντέλα: Ένα μοντέλο "κυριαρχίας-σταθερότητας", σύμφωνα με το οποίο οι πολεμικές συγκρούσεις αυξάνονται όταν ένα σύστημα απομακρύνεται από ένα πολύ συγκεντρωτικό και σταθερό σύστημα, και ένα μοντέλο "ισότητας-ρευστότητας", σύμφωνα με το οποίο οι πολεμικές συγκρούσεις μειώνονται όταν το σύστημα, απομακρυνόμενο από το (προηγούμενο) πολύ συγκεντρωτικό και σταθερό σύστημα, προσεγγίζει την πιο ασαφή κατάσταση της κατά προσέγγιση ισότητας.

Η μεταβλητή της αβεβαιότητας –η οποία και στην περίπτωση αυτής της μελέτης δεν έχει καταμετρηθεί– είναι σημαντική: Με τον όρο αβεβαιότητα αναφέρονταν στην αβεβαιότητα που "βιώνουν οι ελίτ της εξωτερικής πολιτικής στην προσπάθεια διακρίβωσης των διαστρωματώσεων και των ομάδων στο εσωτερικό του συστήματος και πρόβλεψης της συμπεριφοράς των άλλων μελών του συστήματος αυτού". Η αβεβαιότητα μπορεί να οδηγήσει σε πολεμική σύρραξη λόγω "λανθασμένης κρίσης, εσφαλμένης αντίληψης και ανεπαρκών προβλέψεων", μπορεί όμως και να αναστείλει τον πόλεμο. Επειδή οι "συμμαχικοί δεσμοί είναι αβέβαιοι, τα αποτελέσματα είναι ακόμη πιο απρόβλεπτα και είναι αυτή ακριβώς η αβεβαιότητα που ωθεί τις κυβερνήσεις στην αποφυγή της πολεμικής σύρραξης". Ο Singer και οι συνάδελφοί του υποστηρίζουν ότι η αβεβαιότητα εμφανίζεται όταν οι συντελεστές ισχύος είναι πιο ισοδύναμα κατανεμημένοι και όχι συγκεντρωμένοι, όταν οι επερχόμενες αλλαγές δείχνουν

ότι το σύστημα απομακρύνεται από μία τέτοια συγκέντρωση και όταν υπάρχει μεγαλύτερη ρευστότητα παρά "σταθερότητα" στην κατανομή των συντελεστών ισχύος.

Διαπίστωσαν επίσης ότι σε γενικές γραμμές μεταξύ του 1820 και του 1965 οι προβλέψεις του μοντέλου της "κυριαρχίας και της σταθερότητας" ήταν πιο ακριβείς, αν και η αντιστοιχία μεταξύ των προβλέψεων και των εμπειρικών δεδομένων σχετικά με τις διακρατικές πολεμικές συρράξεις δεν ήταν "εντυπωσιακή". Κατέληξαν ωστόσο στο συμπέρασμα ότι ειδικά για το δέκατο ένατο αιώνα πιο ακριβές στις προβλέψεις ήταν το μοντέλο της ισότητας-ρευστότητας, ότι δηλαδή κατά το δέκατο ένατο αιώνα, όσο πιο συγκεντρωτικό ήταν το σύστημα τόσο πιο μεγάλη ήταν πιθανότητα εκδήλωσης πολέμου. Αντίθετα, τον εικοστό αιώνα όσο μεγαλύτερη ήταν η συγκέντρωση τόσο μικρότερες ήταν οι πιθανότητες πολέμου. Για άλλη μία φορά βλέπουμε ότι οι αντιφάσεις της υπόθεσης εργασίας εξαρτώνται από τη χρονική περίοδο που εξετάζεται.

Ο Sullivan σχολιάζει (1976, σ. 192) ότι με αυτή τη δοκιμασία ο Singer και οι συνεργάτες του "απλά εξηγούσαν το γιατί δεν εκδηλώνονταν πολεμικές συγκρούσεις όταν η κατάσταση ήταν ρευστή το δέκατο ένατο αιώνα και όχι το γιατί εκδηλώνονταν πολεμικές συγκρούσεις όταν υπήρχε υψηλή συγκέντρωση. Με άλλα λόγια, τα συμπεράσματά τους εξηγούν γιατί η ρευστότητα δεν επέφερε πόλεμο και όχι γιατί το έκανε αυτό η συγκέντρωση".

3.3. Status (κύρος) και θέση (M. Sullivan, 1976, σ. 199)

Η ανάλυση με βάση τη θέση (rank) του κράτους στο σύστημα, προσφέρει ένα εντελώς διαφορετικό εργαλείο ερμηνείας της διεθνούς συμπεριφοράς ενός κράτους σε σύγκριση με την ανάλυση βάσει της κατανομής της ισχύος. Η θεωρία της θέσης υποστηρίζει ότι όσο μεγαλύτερη είναι η ασυμφωνία μεταξύ του status και της θέσης που κατέχει το κράτος στο ευρύτερο σύστημα, τόσο μεγαλύτερη είναι η πιθανότητα πιο βίαιης ή συγκρουσιακής διεθνούς συμπεριφοράς του σε αυτό.

Δυστυχώς, οι αποδείξεις που θα στήριζαν τις προτάσεις της θεωρίας της θέσης για το σύνολο ενός συστήματος είναι ελάχιστες. Ο Wallace χρησιμοποιώντας τα στοιχεία που συγκέντρωσαν οι Singer και Small για τις πολεμικές συγκρούσεις της περιόδου 1820-1964 και ορίζοντας αριθμητικά την αναντιστοιχία (discrepancy) θέσης/status ως τις συνολικές διαφορικές επιδόσεις (differential scores) της θέσης επί του συνόλου του διεθνούς συστήματος (ως δείκτες μέτρησης χρησιμοποίησε τον πληθυσμό, το μέγεθος των ενόπλων δυνάμεων και τις διπλωματικές αποστολές στο εξωτερικό), διαπίστωσε ότι η αναντιστοιχία θέσης/status συνδέεται με την ανάπτυξη των ενόπλων δυνάμεων και με τις απώλειες στα πεδία των μαχών, τόσο για το σύνολο αυτής της περιόδου όσο και για τις υποπεριόδους της. Ακόμη και όταν λαμβάνονταν υπόψη και άλλοι δείκτες, η αναντιστοιχία θέ-

σης/status παρέμενε σημαντική. Ανακάλυψε ακόμη ότι αυτές οι σχέσεις ήταν εντονότερες όταν τα δεδομένα αναφορικά με τις πολεμικές συγκρούσεις συσχετιζόνταν με μία καθυστέρηση δεκαπέντε περίπου ετών.

Ωστόσο, ο Maurice East, χρησιμοποιώντας τα στοιχεία των Singer και Small για μία μικρότερη χρονική περίοδο (δώδεκα πολεμικές συρράξεις στην περίοδο 1948-1965), κατέληξε ότι η σχέση ανάμεσα στο βαθμό της αναντιστοιχίας θέσης/status μέσα στο διεθνές σύστημα και εκδήλωσης διαφόρων τύπων βίας είναι σχετικά μέτρια. Αν και ο East αναφέρει ότι η υπόθεση εργασίας του επιβεβαιώνεται, το συμπέρασμα στο οποίο καταλήγει στηρίζεται στους συσχετισμούς, οι οποίοι –αν και κινούνται όλοι προς την ίδια προβλεφθείσα κατεύθυνση– δεν είναι ωστόσο ιδιαίτερα υψηλοί.

Οι σχέσεις αυτές (αναντιστοιχίας θέσης/status και εκδήλωσης βίας) σε ένα άλλο σύνολο στοιχείων διακρατικών συγκρούσεων που εξέτασε ο East, ήταν ακόμη πιο ασθενείς, ιδιαίτερα σε εκείνες τις συγκρούσεις που τα στοιχεία τους συνδέονταν μόνο με έναν από τους τέσσερις δείκτες στάθμισης της αναντιστοιχίας θέσης/status. Παρόλα αυτά, όπως συνέβη και με τα στοιχεία του Wallace, η με χρονική καθυστέρηση συσχέτιση μεταξύ των δεδομένων των συγκρούσεων και της αναντιστοιχίας θέσης/status έδειξε ότι οι σχέσεις γίνονται ισχυρότερες και κινούνται προς την προβλεπόμενη κατεύθυνση. Το εύρημα αυτό προτείνει ότι ενώ οι αλλαγές στην αναντιστοιχία θέσης/status μπορεί να μη συνδέονται με αλλαγές στον τομέα της βίας για τα επόμενα ένα ή δύο χρόνια, η τάση της πρώτης (αναντιστοιχίας) συνδέεται με την τάση που ακολουθούν οι αλλαγές στον τομέα της βίας, πράγμα που είναι λογικό αν λάβει κανείς υπόψη του την αναμενόμενη χρονική απόσταση που πρέπει να πάρουν παρόμοιες συστημικές προσεγγίσεις.

3.4. Μέγεθος του συστήματος και κατανομή ισχύος

Οι Zinnes, Gillespie και Tahim εξέτασαν τον τρόπο με τον οποίο η κατανομή ισχύος αλληλεπιδρά με το μέγεθος του συστήματος. Σε μία πρώτη φάση μελέτησαν τέσσερα μοντέλα τα οποία προέκυψαν από το συνδυασμό δύο ερωτημάτων: (1) Την ύπαρξη ή μη συνασπισμών στο εσωτερικό του συστήματος και (2) τις κατανομές της ισχύος που θεωρούνται ιδιαίτερα επικίνδυνες και κατά συνέπεια πιθανές να οδηγήσουν σε πολεμική σύρραξη. Τα τέσσερα μοντέλα απορρέουν από το συνδυασμό των ερμηνειών της ύπαρξης ή μη συνασπισμού με καθεμία από τις δύο επικίνδυνες κατανομές ισχύος ή "συνθήκες πολέμου".

Η πρώτη επικίνδυνη κατανομή ισχύος είναι εκείνη κατά την οποία ένα κράτος υπερβαίνει το σύνολο της ισχύος όλων των άλλων κρατών (Zinnes et al., 1978, σ. 333). Η δεύτερη είναι αυτή που συναντάται στο μοντέλο ιεραρχίας του Organski: Οι πολεμικές συρράξεις λαμβάνουν χώρα μεταξύ σχεδόν ίσων κρατών, τα οποία έχουν διαφορετικούς ρυθμούς ανάπτυξης της ισχύος (ίδιο, σ. 334).

Σε μία δεύτερη φάση, εξέτασαν ένα διεθνές σύστημα το οποίο αποτελούνταν από μεγάλες και μικρές δυνάμεις. Οι διαφορές μεταξύ των κρατών έγκεινται στις πληροφορίες που διαθέτει καθένα από αυτά σχετικά με το διεθνές σύστημα και τις ικανότητες καθενός για διεξαγωγή πολέμου. Από τα παραπάνω στοιχεία προκύπτουν διαφορετικές "συνθήκες πολέμου" (επικίνδυνες κατανομές ισχύος). Όμως οι Zinnes, Gillespie και Tahim εξέτασαν μόνο μία –αφού όπως έγραψαν "τα αποτελέσματα για τις υπόλοιπες είναι συγκρίσιμα"– και ταυτόχρονα απέκλεισαν από το σενάριό τους το ενδεχόμενο σχηματισμού συμμαχιών. Η "ισχύς" στις αναλύσεις αυτές αναφέρεται στη συνολική στρατιωτική και αμυντική ικανότητα των κρατών και συναρτάται με το ποσοστό των πόρων, που μπορούν να διατεθούν στον τομέα που θα μπορούσε να οριστεί γενικά ως "θέματα εξωτερικής πολιτικής".

Για ένα σύστημα λοιπόν το οποίο περιλαμβάνει παρόμοια κράτη μεταξύ των οποίων δεν υπάρχουν συνασπισμοί, ανακάλυψαν ότι η "τάση ενός συστήματος για πόλεμο αυξάνεται όταν τα έθνη αυξάνουν τις επιθυμητές αναλογίες ισχύος τους" και τούτο ισχύει ανεξάρτητα από το ποιο περιεχόμενο δίνουμε στον όρο "συνθήκη πολέμου" (ίδιο, σ. 338). Ανακάλυψαν όμως και το αντίθετο, ότι η πιθανότητα "πολέμου" μειώνεται όταν το μέγεθος του συστήματος αυξάνεται και ότι αυτό συμβαίνει και στις δύο περιπτώσεις "συνθήκης πολέμου". Στον ίδιο τύπο συστήματος, αλλά με συνασπισμούς, η αύξηση των ποσοστών ισχύος καταλήγει σε περιορισμό της πιθανότητας εκδήλωσης πολέμου. Ομοίως, όπως συμβαίνει και στο μοντέλο της μη ύπαρξης συνασπισμών, η αύξηση του αριθμού των κρατών που ανήκουν στο σύστημα μειώνει την πιθανότητα πολέμου.

Στο σύστημα μεγάλων και μικρών δυνάμεων και αποκλείοντας το ενδεχόμενο σχηματισμού συνασπισμών τα συμπεράσματα των Zinnes, Gillespie και Tahim είναι τα ακόλουθα:

α. Η αύξηση των ποσοστών ισχύος των μεγάλων κρατών σημαίνει αύξηση της τάσης του συστήματος για εκπλήρωση της "συνθήκης πολέμου", και

β. η αύξηση του αριθμού των μεγάλων δυνάμεων και η μείωση του αριθμού των μικρών συνεπάγεται αύξηση της τάσης του συστήματος για ικανοποίηση της "συνθήκης πολέμου".

Αν και τα ευρήματα αυτά φαίνονται εν πρώτοις πολύ ενδιαφέροντα, είναι ωστόσο περιορισμένης αξίας καθώς προκύπτουν από την εξέταση μικρού αριθμού καταστάσεων κατανομής ισχύος. Επιπλέον η διασύνδεση μεγέθους και κατανομής ισχύος με την εκδήλωση βίας στο διεθνές σύστημα δε φαίνεται ότι υπάρχει στο ερευνητικό μοντέλο ή τουλάχιστον δεν είναι επιτυχής, καθώς δεν υπάρχει δείκτης/κριτήριο υπολογισμού της διασύνδεσης. Θα έλεγε κανείς ότι οι ερευνητές ασχολήθηκαν περισσότερο με την κατανομή της ισχύος και όχι με τη διασύνδεσή της με το μέγεθος του συστήματος σε σχέση με την εκδήλωση βίας. Τέλος, τα κριτήρια υπολογισμού της ισχύος είναι στατικού χαρακτήρα καθώς αφο-

ρούν τις διαθέσιμες για το σύστημα πληροφορίες και τη δυνατότητα στρατιωτικής κινητοποίησης με βάση τους πόρους.

4. Θέματα για μελλοντική έρευνα

Με δεδομένο ότι αφενός ο αριθμός των εμπειρικοεπιστημονικών μελετών στο θέμα της "σταθερότητας" είναι σχετικά περιορισμένος και αφετέρου τα αποτελέσματά τους είναι αμφιλεγόμενα, κρίνεται σκόπιμο να αναφερθούν κάποια θέματα που συνδέονται με τη "σταθερότητα" και που θα μπορούσαν να αποτελέσουν αντικείμενο μελλοντικής μελέτης. Τα θέματα βεβαίως αυτά έχουν ασφαλώς αξία εφόσον κάποιος επιθυμεί να παραμείνει στο ίδιο ερευνητικό μήκος κύματος και, παρά τα προβλήματα που παρατηρούνται, επιμένει να ασχολείται με την έννοια της "σταθερότητας" και τις σχετικές με αυτήν θεωρίες.

4.1.

Όπως προκύπτει από τα στοιχεία της μελέτης, οι ορισμοί της "σταθερότητας" στη σχετική βιβλιογραφία ποικίλουν και είναι μάλιστα αρκετά ασαφείς. Ως πρωτεύων στόχος και κυρίαρχο στοιχείο του ορισμού της "σταθερότητας" στην πλειοψηφία των ερευνητικών τάσεων αλλά και των επιμέρους μελετών εμφανίζεται η απουσία πολέμου. Ωστόσο επειδή η έννοια του πολέμου ποικίλει από μελετητή σε μελετητή και οι τύποι των πολέμων που καταμετρούνται είναι διαφορετικοί (συστημικός πόλεμος, ευρείας κλίμακας, εκτός κεντρικού συστήματος, κ.λπ.), η κατάταξη των συστημάτων σε σταθερά ή σε ασταθή καθίσταται εμφανώς δύσκολη. Επομένως θα πρέπει από κοινού να προσδιορισθεί η έννοια του πολέμου και οι κατηγορίες πολέμου, γεγονός που μας φέρνει πίσω στο πρωταρχικό και κυρίαρχο αντικείμενο έρευνας των διεθνών σχέσεων, τον πόλεμο.

Επειδή όμως μία τέτοια ευρείας κλίμακας συναίνεση σε ένα θέμα όπως ο πόλεμος είναι ίσως δύσκολο να επιτευχθεί, θα μπορούσαμε πιθανόν να αναζητήσουμε και άλλα εννοιολογικά εργαλεία εκτός του πολέμου. Να ξεκινήσουμε δηλαδή από τα ελάχιστα γνωστά συστήματα που γενικώς έχουν θεωρηθεί ως "σταθερά" (π.χ., το πολυπολικό του 19ου και το διπολικό του 20ού αιώνα) και να αναζητήσουμε με την εμπειρικοεπιστημονική έρευνα και κάποιες άλλες μεταβλητές, που πιθανόν υπάρχουν και χαρακτηρίζουν αυτά τα συστήματα.

4.2.

Οι ερευνητές που ασχολήθηκαν ιδιαίτερα με την κατανομή ισχύος

στο σύστημα και την απουσία πολέμου συνέκλιναν στο ότι τούτο συμβαίνει μάλλον όταν υπάρχει ισχυρή συγκέντρωση (ηγεμονία) ή αντίστοιχα ίση κατανομή (ισότητα) ισχύος. Πώς μπορεί να μετρηθεί η συγκέντρωση ή η ισότητα και αντίστοιχα η σταθερότητα του συστήματος, με ποιους δείκτες – στη βάση του πληθυσμού, των ενόπλων δυνάμεων, του ΑΕΠ ή των πυρηνικών όπλων; Η κατοχή των τελευταίων για παράδειγμα χρησιμοποιήθηκε στη βιβλιογραφία για το χαρακτηρισμό του μετά το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο συστήματος ως διπολικού και σταθερού. Αρκεί πλέον σήμερα η απλή κατοχή πυρηνικών όπλων για να χαρακτηρίσει το σύστημα ως ηγεμονικό ή διπολικό και σταθερό; Μήπως η διάδοση των πυρηνικών αλλά και η ύπαρξη κρατών, για παράδειγμα, με πληθυσμούς που αγγίζουν ή ξεπερνούν το δισεκατομμύριο καθιστούν το δείκτη των πυρηνικών όπλων ανενεργό; Επιπλέον, στις μελέτες που διεξήχθησαν οι ερευνητές δεν έχουν προσδιορίσει τα κριτήρια ισχύος που χρησιμοποιήθηκαν για την περιγραφή της διπολικότητας, της τριπολικότητας και της πολυπολικότητας που χαρακτήριζαν το διεθνές σύστημα κατά το παρελθόν. Τούτο θα πρέπει να αποσαφηνισθεί σε μελλοντικές έρευνες.

4.3.

Οι περισσότερες μελέτες σχετικά με τη "σταθερότητα" δεν κατόρθωσαν να μελετήσουν τις συνέπειες της κούρσας των εξοπλισμών στη "σταθερότητα" του διεθνούς συστήματος. Μία μελέτη (Deutsch και Singer, 1964) απλά έδειξε ότι οι επιδράσεις της κούρσας των εξοπλισμών πάνω στη "σταθερότητα" είναι λιγότερο σημαντικές στην πολυπολικότητα από ότι στη διπολικότητα. Επειδή στόχος των εξοπλιστικών προγραμμάτων είναι να αυξηθεί η στρατιωτική ισχύς, ώστε να συντριβούν οι πιθανοί αντίπαλοι σε μία ενδεχόμενη πολεμική σύρραξη, οι ανταγωνισμοί των εξοπλισμών επηρεάζουν σημαντικά τις τάσεις του διεθνούς συστήματος για πόλεμο. Η σχέση λοιπόν των εξοπλιστικών ανταγωνισμών με τη "σταθερότητα" του συστήματος απαιτεί περαιτέρω μελέτη.

4.4.

Οι περισσότερες εμπειρικοεπιστημονικές μελέτες σχετικά με τη "σταθερότητα" χρησιμοποίησαν μία συστημική προσέγγιση προκειμένου να πραγματευθούν τη "σταθερότητα" του συνόλου του διεθνούς συστήματος. Τα κράτη, σύμφωνα με τη θεώρηση του ρεαλισμού, θεωρούνται ως οι βασικές μονάδες/παράγοντες που επηρεάζουν τη "σταθερότητα" του συστήματος. Παρόλα αυτά, ο ρόλος των μη κρατικών παραγόντων, όπως είναι οι διεθνείς οργανισμοί, οι πολυεθνικές εταιρείες ή οι τρομοκρατικές ομάδες, στο διεθνές σύστημα έχει αυξηθεί σημαντικά κατά τα τελευταία χρόνια. Το πώς θα μπορούσαν αυτοί οι μη κρατικοί παράγο-

ντες να επηρεάσουν ή όχι τη "σταθερότητα" του διεθνούς συστήματος πρέπει να αποτελέσει αντικείμενο έρευνας.

4.5.

Από τις αρχές της δεκαετίας του 1970 έχει παρατηρηθεί ότι οι αιτίες εκδήλωσης διεθνών ανταγωνισμών και κάποιων πολεμικών συγκρούσεων άρχισαν να μετατοπίζονται από το ιδεολογικό στο οικονομικό επίπεδο, όπως συνέβη και στη διαμάχη μεταξύ βορρά και νότου, μεταξύ πλουσίων και πτωχών. Συνεπώς, το επίκεντρο των ερευνών σχετικά με τη "σταθερότητα" πρέπει να μετατοπισθεί από τη διαμόρφωση του συσχετισμού των δυνάμεων στο διεθνές σύστημα, σε κάποια ευαίσθητα θέματα που είναι πολύ πιθανόν να προκαλέσουν διεθνείς συγκρούσεις. Ή τουλάχιστον πρέπει να δοθεί στα θέματα αυτά το ίδιο βάρος και η ίδια προσοχή με την κατανομή ισχύος. Η επιρροή αυτών των διεθνών ζητημάτων θα πρέπει να συμπεριληφθεί επίσης στις μελλοντικές μελέτες που θα πραγματεύονται τη "σταθερότητα" του διεθνούς συστήματος.

Αντί επιλόγου

Η πρώτη γενική διαπίστωση είναι ότι η "σταθερότητα" είναι έννοια ασαφής και είναι δύσκολο να προσδιορισθεί εννοιολογικά. Ίσως και για αυτόν το λόγο να είναι δύσκολο και να προσδιορισθεί αριθμητικά, να μετρηθεί δηλαδή. Αναρωτιέται κανείς δηλαδή μήπως τελικά ο Richard Cobden είχε δίκαιο όταν έγραφε για την "ισορροπία ισχύος", την περιβάλλουσα και συχνά ταυτιζόμενη με τη "σταθερότητα" έννοια: "Δεν πρόκειται για σοφιστεία, για λάθος ή για απάτη – πρόκειται για ένα απερίγραπτο και ακατανόητο τίποτα. Δεν είναι τίποτα άλλο από ασυνάρτητες λέξεις, δεν είναι ιδέες, αλλά ήχοι όπως εκείνες οι άναρθρες συλλαβές που συνέθεταν οι πρόγονοί μας μόνο και μόνο για να αυτοθαυμάζονται με τις λέξεις που δημιούργησαν..." (1968, σ. 259).

Η δεύτερη γενική διαπίστωση που μπορεί να δημιουργήσει η μελέτη αυτού του θέματος είναι ότι η "σταθερότητα" είναι μία "αρνητική" και συντηρητική έννοια. Τουλάχιστον μία από τις σημασίες της αντιβαίνει το πνεύμα της ισορροπίας ισχύος, η οποία ισορροπία απαιτεί συνεχή αναπροσαρμογή. Με την αντίθεσή της σε αυτή τη λειτουργία μέσα από την προσπάθεια διατήρησης του status quo, δε συμβάλλει απαραίτητα στην αποφυγή του πολέμου, αλλά ταυτόχρονα αυξάνει τις πιθανότητες εκδήλωσης του πολέμου.

Η τελευταία γενική διαπίστωση είναι ότι τα αποτελέσματα σημαντικών και εκτεταμένων ερευνητικών εμπειρικοεπιστημονικών προγραμμάτων δε συμφωνούν μεταξύ τους ως προς τις συνθήκες της σταθερότητας. Και

τούτο οφείλεται στη βασική διαφορά της εννοιολογικής αντίληψης του πολέμου, βάσει του οποίου φαίνεται να προσδιορίζεται η "σταθερότητα".

Επομένως μία πρώτη λύση θα ήταν η έννοια της "σταθερότητας" ή η έρευνα επί του θέματος να εγκαταληφθεί πρόσκαιρα και να εστιασθεί η έρευνα στην έννοια και στα αίτια του πολέμου. Μία δεύτερη λύση θα ήταν να εμπλουτισθεί ή να συνδυασθεί η "σταθερότητα" με μία άλλη έννοια, η οποία θα μπορούσε να ονομασθεί ελαστικότητα, προσαρμοστικότητα ή και ευελιξία. Θα έπρεπε για παράδειγμα να θέσουμε το ερώτημα πώς ένα κράτος ή ένα σύστημα μπορεί να προσαρμοσθεί στις αλλαγές ή πώς μπορεί να απορροφήσει τις συνέπειές τους.

Όμως η εγκατάλειψη εννοιών τόσο βαθειά ριζωμένων στην πολιτική πρακτική, όπως η "ισορροπία ισχύος" ή η "σταθερότητα" είναι μάλλον απίθανη. Για αυτό θα έπρεπε παράλληλα η έμφαση της επιστημονικής έρευνας να μετατοπισθεί στην αναζήτηση στοιχείων τα οποία πέραν της ισχύος ή του μεγέθους του συστήματος συμβάλλουν στην αποφυγή του πολέμου, καθώς και στην αναζήτηση των συνθηκών διατήρησης, σταθεροποίησης αλλά και εξέλιξης θετικών εννοιών, όπως είναι τα διεθνή καθεστώτα και θετικών δράσεων, όπως η διεθνής συνεργασία.

Σημειώσεις

1. Μεγάλης κλίμακας πολεμικές συρράξεις θεωρούνται κατά τους συγγραφείς αυτές που δημιουργούν περισσότερους από 10.000 νεκρούς.
2. Τα σημεία αυτά είναι εκείνα στα οποία τέμνεται η περιφέρεια του κύκλου από μία κάθετο και μία παράλληλο ως προς το επίπεδο διαμέτρου του.

Βιβλιογραφία

- Bueno de Mesquita Bruce, *The War Trap*, New Haven, CT, Yale University Press, 1981.
- Cobden Richard, *Political Writings*, 2nd ed., London, William Ridgeway, I, 1968.
- Deutsch Karl W. and Singer, David J., "Multipolar Power Systems and International Stability", *World Politics*, XVI, April 1964, σ. 390-406.
- Doran Charles F., "Power Cycle Theory and the Contemporary World System", in Thompson W.R., *Contending Approaches to World System Analysis*, Sage Publications, Beverly Hills, 1983, σ. 165-182.
- East M., "Status, Discrepancy and Violence in the International System: an Empirical Analysis" in Rosenau, V. Davis and M. East (eds), *The Analysis of International Politics: Essays in Honor of Harold and Margaret Sprout*, New York, The Free Press, 1972.

- Freedman Lawrence, *Evolution of Nuclear Strategy*, New York, St Martin's Press, 1981.
- Gillespie Judith A. and D.A. Zinnes (eds), *Missing Elements in Political Inquiry: Logic and levels of Analysis*, Beverly Hills, Sage Publications, 1982.
- Haas Ernst B., "The Balance of Power: Prescription, Concept or Propaganda", *World Politics*, V, July 1953, σ. 442-477.
- Haas Ernst B., *The Uniting of Europe*, Stanford University Press, Stanford, 1958.
- Haas Ernst B., *Beyond the Nation-state*, Stanford University Press, Stanford, 1964.
- Haas Ernst B., *The Web of Interdependence: The United States and International Organization*, Englewood Cliffs, New Jersey, Prentice Hall, 1970.
- Haas Ernst B., "On Systems and International Regimes", *World Politics*, XXVII, No 2, January 1975.
- Jervis Robert, *Perception and Misperception in International Politics*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 1976.
- Jervis Robert, "Security Regimes", in *International Organization*, 36, 2, Spring 1982, σ. 357-378.
- Keohane Robert O., "The Theory of Hegemonic Stability and Changes in International Economic Regimes", στο Holsti O.R., et al. (eds), *Change in the International System*, Westview Press, Boulder, 1980.
- Keohane Robert O., "The demand for international regimes", *International Organization*, 36, 2, Spring 1982, σ. 325-355.
- Keohane Robert O., "Structural realism and beyond", στο Finifter, A.D. (ed.), *Political Science: the State of the Discipline*, American Political Science Association, Washington, D.C., 1983.
- Keohane Robert O., *After Hegemony. Cooperation and Discord in the World Political Economy*, Princeton University Press, Princeton, 1984.
- Krasner Stephen, "Structural Causes and Regime Consequences: Regimes as Intervening Variables", *International Organization*, 36, 2, Spring 1982.
- Liska George F., *Nations in Alliance: The Limits of Interdependence*, Baltimore, Johns Hopkins Press, 1962 και 1968 (2nd ed).
- Liska George F., *Alliances and the Third World*, Baltimore, Johns Hopkins Press, 1968 (b).
- Liska George F., *Quest for Equilibrium: America and the Balance of Power on Land and Sea*, Baltimore and London, Johns Hopkins University Press, 1977.
- Midlarsky Manus, "The Hierarcical Equilibrium Theory of Systemic War", *The Journal of Conflict Resolution*, no 3, 1986.
- Morgenthau Hans *Politics Among Nations*, Knopf, New York, 5th edition, 1973.
- Organski A.F.K., *World Politics*, New York, Knopf, 1958.
- Ostrom and Aldrich, *Time Series Analysis: Regression Techniques*, Beverly Hills, California, Sage Publications, 1978.
- Rosecrance Richard N., *Action and Reaction in World Politics*, Little and Brown, Boston, 1963.
- Rosecrance Richard N., "Bipolarity, Multipolarity and the Future", *The Journal of Conflict Resolution*, X, 1966, σ. 314-327.

- Singer David J. and Small Melvin, "Alliance Aggregation and the Onset of War, 1815-1945", in J. David Singer (ed.), *Quantitative International Politics: Insights and Evidence*, New York, Free Press, MacMillan, 1968.
- Singer J.D., Bremer S. and J. Stuckey, "Capability Distributions, Uncertainty, and Major Power War, 1820-1965", in B. Russett (ed.), *Peace, War and Numbers*, Sage, Beverly Hills, 1972.
- Sullivan John D., *International Relations: Theories and Evidence*, Englewood Cliffs, New Jersey, Prentice-Hall, 1976.
- Thompson Wil. R., "Cycles, Capabilities and War" in Thompson W. (editor), *Contending Approaches to World Analysis*, Sage, Beverly Hills, 1983, σ. 141-163.
- Wallace Michael D., "Status, Formal Organization and Arms Levels as Factors Leading to the Onset of War 1820-1964" in Bruce Russett (ed.), *Peace, War and Numbers*, Sage, Beverly Hills, 1972.
- Waltz Kenneth N., *Man, the State, and War*, Columbia University Press, New York, 1959.
- Waltz Kenneth N., "The Stability of a Bipolar World", *Daedalus*, vol. XCIII, Summer 1964, σ. 881-909.
- Waltz Kenneth N., "International Structure, National Force, and the Balance of Power", *Journal of International Affairs*, XXI, 1967, σ. 215-231.
- Waltz Kenneth N., *Theory of International Politics*, Addison-Wesley, Reading, Mass, 1979.
- Zinnes Dinna, A., *Contemporary Research in International Relations*, New York, The Free Press, 1976.
- Zinnes Dinna, A., *Mathematical Models in International Relations* (Brief Record for Circulation), 1976 (b).

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΑΠΑΖΗΣΗ ΛΕΒΕ

ΣΤΑΥΡΟΣ Δ. ΚΑΣΤΟΡΑΣ

MANAGEMENT ΡΑΔΙΟΦΩΝΟΥ ΚΑΙ ΤΗΛΕΟΡΑΣΗΣ

ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΑΠΑΖΗΣΗ

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΔΗΜ. ΜΑΡΑΣ

ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ

• ΘΕΩΡΗΤΙΚΗ: ΓΕΝΙΚΗ-ΕΙΔΙΚΗ
• ΕΦΑΡΜΟΣΜΕΝΕ ΚΟΙΝ. ΠΑΘΟΛΟΓΙΑ-ΚΟΙΝ. ΔΙΟΙΚΗΣΗ-
ΚΟΙΝ. ΠΟΛΙΤΙΚΗ

ΤΕΥΧΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΑΠΑΖΗΣΗ

ΗΛΙΑΣ Γ. ΚΟΥΣΚΟΥΒΕΛΗΣ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΣΤΗΝ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΕΠΙΣΤΗΜΗ ΚΑΙ ΤΗ ΘΕΩΡΙΑ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΑΠΑΖΗΣΗ

Γιώτα Κραβαρίτου

Φύλο και Δίκαιο

*Η προβληματική της βαρύτητας των νομικών
ρυθμίσεων στις έμφυλες κοινωνικές σχέσεις*

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΑΠΑΖΗΣΗ

Η πορεία της Κύπρου προς την Ευρωπαϊκή Ένωση: Εισήγηση για μια δυναμική ενταξιακή στρατηγική

Ιωσήφ Ιωσήφ*

Περίληψη

Η Κύπρος βρίσκεται σε προενταξιακή πορεία προς την Ευρωπαϊκή Ένωση και αναμένεται να καταστεί πλήρες μέλος κατά την επόμενη διεύρυνση. Το άρθρο αυτό ασχολείται με την ενταξιακή προοπτική της Κύπρου και εισηγείται βασικές κατευθυντήριες γραμμές για τη διαμόρφωση μιας αποτελεσματικής ενταξιακής στρατηγικής. Έμφαση δίνεται στον εντοπισμό και αξιοποίηση των μέσων και δυνατοτήτων που διαθέτει η Κύπρος για καλύτερη μεθόδευση των ενταξιακών προσπαθειών και προετοιμασιών. Η ένταξη θεωρείται ένας κινούμενος στόχος που απαιτεί στρατηγική ευελιξία και προσαρμογής σε μεταβαλλόμενα δεδομένα. Τονίζεται, επίσης, η ανάγκη συντονισμού ενεργειών στα πλαίσια ενός ευρύτερου σχεδίου προγραμματισμού και δράσης σε διάφορα επίπεδα.

I. Εισαγωγή

Για δεκαετίες τώρα, το κυπριακό πρόβλημα είναι το κυρίαρχο θέμα συζήτησης και προβληματισμού στην εσωτερική και εξωτερική πολιτική της Κύπρου. Σε λιγότερο βαθμό, αλλά με το ίδιο έντονο ενδιαφέρον, το κυπριακό έχει απασχολήσει και την Ελλάδα.

* Επίκουρος Καθηγητής στο Πανεπιστήμιο Κύπρου.

Από το 1990, όμως, που υποβλήθηκε η αίτηση για ένταξη και η Κύπρος μπήκε σε προενταξιακή πορεία προς την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ε.Ε.), ο πολιτικός λόγος και δημόσιος διάλογος άρχισαν να επικεντρώνονται, πέρα από το κυπριακό, και στην ευρωπαϊκή προοπτική της μεγαλονήσου.

Το άρθρο αυτό καταπιάνεται με την πορεία της Κύπρου προς την Ευρωπαϊκή Ένωση, ένα θέμα με πολλές διαστάσεις και όχι άσχετο με την προοπτική λύσης του κυπριακού. Ο εστιασμός του άρθρου βρίσκεται στο καίριο και καθοριστικό θέμα της ενταξιακής στρατηγικής και έχει εισηγητικό χαρακτήρα.

Η ύπαρξη κατάλληλης στρατηγικής για ένα τόσο κεφαλαιώδες θέμα εξωτερικής πολιτικής είναι επιτακτική ανάγκη. Ο στόχος είναι βέβαια γνωστός και προκαθορισμένος και δέν είναι άλλος από την πλήρη ένταξη της Κύπρου στην Ε.Ε. Για την επίτευξη του στόχου αυτού είναι αυτονόητο πως θα πρέπει να υπάρχει ένα γενικό πλαίσιο προγραμματισμού και δράσης, για τη μεθόδευση ενεργειών και την καλύτερη δυνατή αξιοποίηση των μέσων και δυνατοτήτων που διαθέτει η Κύπρος. Με άλλα λόγια, πρέπει να υπάρχει ένας συγκροτημένος και ολοκληρωμένος τρόπος προσέγγισης του όλου θέματος.

Πρέπει να επισημανθεί από την αρχή ότι από τότε που υποβλήθηκε η αίτηση για ένταξη, η ευρωπαϊκή επιλογή παραμένει ένας ξεκάθαρος και πρωταρχικός στόχος εξωτερικής πολιτικής για την Κύπρο. Αυτό που απομένει να γίνει –ή, καλύτερα, να συνεχίσει να γίνεται– είναι η περαιτέρω καλή μεθόδευση για την επίτευξη του στόχου αυτού.

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η επίσημη πολιτεία, ως αρμόδιος χειριστής του θέματος, έχει τη δική της προσέγγιση, στρατηγική και ευαισθησία πάνω σε ενταξιακά θέματα. Αλλά η συζήτηση και αναζήτηση γύρω από την ευρωπαϊκή προοπτική δεν πρέπει να περιορίζεται μόνο μέσα σε κρατικούς θεσμούς και πλαίσια. Αντίθετα, πρέπει να υπάρχει συζήτηση και έξω από επίσημους μηχανισμούς, ώστε και το ευρύτερο κοινωνικό σύνολο να μπορεί να ακούει και να ακούγεται, να προβληματίζεται και να προβληματίζεται. Ιδιαίτερα η επιστημονική και ακαδημαϊκή κοινότητα δε μπορεί να μείνει έξω από τις ενταξιακές συζητήσεις και διεργασίες. Άλλωστε, τέτοιες συζητήσεις μπορούν να είναι εποικοδομητικές και βοηθητικές για το έργο της επίσημης πολιτείας. Δεν πρέπει, επίσης, να μας διαφεύγει ότι ο δημόσιος διάλογος και η σωστή ενημέρωση αποτελούν ευεργετικό ενταξιακό παράγοντα. Το άρθρο αυτό αποτελεί μια προσπάθεια συνεισφοράς προς αυτή την κατεύθυνση.

II. Η ευρωπαϊκή πορεία της Κύπρου

Προτού εξετασθεί το θέμα της περαιτέρω ενταξιακής μεθόδευσης και στρατηγικής, είναι χρήσιμο να γίνει μια σύντομη αναφορά στη μέχρι τώρα πορεία της Κύπρου προς την Ε.Ε. Θα μας απασχολήσει ιδιαίτερα το ερώτημα: Πόσο δρόμο έχει καλύψει η Κύπρος στην προενταξιακή της πορεία και πόσο κοντά στην επίτευξη του ενταξιακού στόχου βρίσκεται;

Μπορούμε να αρχίσουμε με τη διαπίστωση ότι, υπό τις περιστάσεις, η ευρωπαϊκή πορεία της Κύπρου μέχρι σήμερα ήταν σταθερή, συνεχής και επιτυχή. Αυτό είναι συμπέρασμα που βγαίνει αβίαστα από τα γεγονότα και επιβεβαιώνεται από διαδοχικές αποφάσεις οργάνων της Ε.Ε., που λήφθηκαν μετά την υποβολή της αίτησης για ένταξη. Αν δούμε όλα μαζί τα σχετικά δείγματα γραφής που έχει δώσει μέχρι τώρα η Ε.Ε., διαφαίνεται καθαρά η ύπαρξη αδιαμφισβήτητης πολιτικής βούλησης να δεχθεί την Κύπρο ως πλήρες μέλος. Στη συνέχεια γίνεται επιλεκτική αναφορά σε μερικά από αυτά τα κοινοτικά δείγματα γραφής.

1. Η γνώμη

Στις 30 Ιουνίου 1993, εκδόθηκε η θετική Γνώμη¹ της Ευρωπαϊκής Επιτροπής που επιβεβαίωσε ότι η Κύπρος έχει ευρωπαϊκό χαρακτήρα και ταυτότητα και γενικά πληροί τις προϋποθέσεις για ένταξη. Μια από τις συμπερασματικές παραγράφους της Γνώμης αναφέρει:

Η γεωγραφική θέση της Κύπρου, οι στενοί δεσμοί που, εδώ και περισσότερο από δυο χιλιετίες, συνδέουν τη νήσο με τις ίδιες τις πηγές της ευρωπαϊκής παιδείας και του πολιτισμού, η ένταση της ευρωπαϊκής επίδρασης τόσο όσον αφορά τις κοινές αξίες του κυπριακού λαού όσο και την οργάνωση της πολιτιστικής, πολιτικής, οικονομικής και κοινωνικής ζωής των πολιτών της, και η σημασία των πάσης φύσεως συναλλαγών που έχει αναπτύξει με την Κοινότητα, προσδίδουν αναμφισβήτητα ευρωπαϊκό χαρακτήρα και ταυτότητα στην Κύπρο και επιβεβαιώνουν τον προορισμό της να αποτελέσει μέλος της Κοινότητας².

Η έκδοση της Γνώμης και τα θετικά ενταξιακά μηνύματα που περιείχε τροχοδρόμησαν διεργασίες που αποσκοπούν στην προετοιμασία των ενταξιακών διαπραγματεύσεων.

2. Ουσιαστικές προενταξιακές συνομιλίες

Τρεις μήνες μετά την έκδοση της Γνώμης, στις 4 Οκτωβρίου 1993, το Συμβούλιο Υπουργών της Κοινότητας υιοθέτησε τη Γνώμη και αποφάσισε την έναρξη ουσιαστικών συνομιλιών μεταξύ της Ευρωπαϊκής Επιτροπής και της κυβέρνησης της Κύπρου, με σκοπό την εξοικείωση της κυπριακής δημόσιας υπηρεσίας και άλλων οργανωμένων φορέων με το κοινοτικό κεκτημένο³. Οι συνομιλίες αυτές, που έγιναν κυρίως σε υπηρεσιακό-τεχνοκρατικό επίπεδο, άρχισαν το Νοέμβριο του 1993 και ολοκληρώθηκαν επιτυχώς το Φεβρουάριο του 1995⁴. Αξίζει να σημειωθεί ότι στις συνομιλίες αυτές είχαν εμπλακεί όλα τα υπουργεία της Κυπριακής Δημοκρατίας, πολλοί ημικρατικοί οργανισμοί και άλλοι οργανωμένοι φορείς.

3. Αποφάσεις του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου Κέρκυρας, Έσσεν, Καννών, Μαδρίτης και Φλωρεντίας

Στο μεταξύ μέσα στο 1994 είχαμε τις αποφάσεις του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου της Κέρκυρας και του Έσσεν, που επιβεβαίωσαν ότι η Κύπρος θα περιλαμβάνεται στην επόμενη φάση της διεύρυνσης της Ευρωπαϊκής Ένωσης⁵.

Στη συνέχεια ήλθε η "απόφαση των Βρυξελλών" του Συμβουλίου Υπουργών της 6ης Μαρτίου 1995 που επιβεβαίωσε τον ενταξιακό προορισμό της Κύπρου. Η απόφαση αυτή εκτιμούσε "ότι οι διαπραγματεύσεις ένταξης θα αρχίσουν με βάση τις προτάσεις της Επιτροπής, έξι μήνες μετά την πραγματοποίηση της Διακυβερνητικής Διάσκεψης του 1996 και λαμβάνοντας υπόψη τα αποτελέσματά της"⁶. Πρόκειται για την πολυσυζητημένη απόφαση που συνδέθηκε με την άρση του ελληνικού βέτο και την έγκριση της τελωνειακής ένωσης με την Τουρκία. Είναι αξιοσημείωτο ότι η απόφαση αυτή συνοδεύτηκε από κάποια συζήτηση κατά πόσο επρόκειτο για "απόφαση" ή "εκτίμηση" του Συμβουλίου. Από τη φραστική διατύπωση διαφαίνεται πως δεν επρόκειτο ακριβώς για απόφαση διατακτικού ή εκτελεστικού χαρακτήρα, αλλά για έκφραση πολιτικής βούλησης και πρόθεσης. Ως τέτοια, όμως, ουσιαστικά δε διέφερε από μια απόφαση και η βαρύτητά της ήταν προφανής. Γιατί, όπως είναι γνωστό, στις διεθνείς σχέσεις η ύπαρξη πολιτικής βούλησης έχει περισσότερο αντίκρουσμα από αποφάσεις και συμφωνίες, που δε συνοδεύονται από το ανάλογο αντίκρουσμα ουσιαστικής πολιτικής πρόθεσης και βούλησης. Η α-

πόφαση των Βρυξελλών ήταν ένα ακόμη θετικό προενταξιακό βήμα για την Κύπρο.

Ακολούθησαν, βέβαια, οι σχετικές αποφάσεις του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου στις συνόδους των Καννών (26-27 Ιουνίου 1995), της Μαδρίτης (15-16 Δεκεμβρίου 1995) και της Φλωρεντίας (21-22 Ιουνίου 1996) που επιβεβαίωσαν πλήρως το γράμμα και το πνεύμα της απόφασης της 6ης Μαρτίου.

4. Τέταρτο χρηματοδοτικό πρωτόκολλο

Πρέπει επίσης να γίνει αναφορά στο τέταρτο χρηματοδοτικό πρωτόκολλο Κύπρου – Ε.Ε., ύψους 74 εκατομμυρίων ευρωπαϊκών νομισματικών μονάδων (ENM) που έχει προενταξιακό χαρακτήρα. Το πρωτόκολλο, που υπογράφηκε κατά τη 16η σύνοδο του συμβουλίου σύνδεσης Κύπρου – Ε.Ε. στις 12 Ιουνίου 1995, εμπεριέχει σαφή μηνύματα ως προς την ευρωπαϊκή πορεία και προοπτική της Κύπρου⁷. Όπως αναφέρεται στο προοίμιο, η σύναψη του πρωτοκόλλου πηγάζει και από την επιθυμία των δυο μερών “να διευκολύνουν τη μετάβαση της κυπριακής οικονομίας προς την κατεύθυνση της προσχώρησης της Κύπρου στην Ευρωπαϊκή Ένωση.” Το ίδιο επαναλαμβάνεται και στα άρθρα 1 και 3 του πρωτοκόλλου. Ο προενταξιακός χαρακτήρας του επιβεβαιώνεται και από την πρόνοια που προβλέπει ότι “μέρος των μη επιστρεπτέων ενισχύσεων διατίθεται για τη χρηματοδότηση της παροχής τεχνικής βοήθειας για τη θέσπιση του κοινοτικού κεκτημένου”⁸. Η πιο εύγλωπτη αναφορά του πρωτοκόλλου στην προοπτική ένταξης της Κύπρου βρίσκεται στην πρόνοια που προβλέπει ότι “σε περίπτωση προσχώρησης της Κύπρου στην Ευρωπαϊκή Ένωση κατά τη διάρκεια της περιόδου που προβλέπει το παρόν πρωτόκολλο, πρόκειται να διεξαχθούν διαπραγματεύσεις για τη θέσπιση ρυθμίσεων με τις οποίες θα εξασφαλίζεται η ομαλότητα της μετάβασης, σε ό,τι αφορά τη χρηματοδοτική βοήθεια, από το καθεστώς της συνδεδεμένης χώρας σε εκείνο του κράτους μέλους”⁹. Να σημειωθεί ότι το πρωτόκολλο λήγει στις 31 Δεκεμβρίου 1998.

Από τα πιο πάνω στοιχεία φαίνεται καθαρά πως η Κύπρος βρίσκεται σε προενταξιακή πορεία και όλα πήγαν καλά μέχρι σήμερα. Τι γίνεται όμως από εδώ και πέρα;

III. Ενταξιακή στρατηγική

Στη συνέχεια γίνεται αναφορά σε μερικές κατευθυντήριες γραμμές που μπορούν να είναι χρήσιμες ως μέρος ενός ευρύτερου πλαισίου ενταξιακής στρατηγικής.

1. Προσοχή σε μια εξελικτική διαδικασία με αβέβαιο τέλος

Κατ' αρχήν, η γενική προσέγγιση μιας στρατηγικής πρέπει να στηρίζεται στο γεγονός ότι η ενταξιακή πορεία είναι μια εξελικτική διαδικασία με πολλές διαδοχικές φάσεις. Η διαδικασία αυτή μοιάζει με ποδηλασία στον ανήφορο. Προχωρά μόνο όσο πατάμε το πετάλι και κανένας δε μας φράσσει το δρόμο. Οι μέχρι τώρα προενταξιακές επιτυχίες της Κύπρου με κανένα τρόπο δεν προεξοφλούν την ένταξη, για τον απλό λόγο ότι καμιά χώρα δε μπορεί να θεωρεί σίγουρη την ένταξη πριν την πραγματοποίησή της. Υπάρχουν παραδείγματα που μιλούν από μόνα τους για αυτό.

Πρόσφατα είχαμε την περίπτωση της Νορβηγίας, της οποίας η ένταξη από 1.1.1995, μαζί με τη Σουηδία, Φινλανδία και Αυστρία, εθεωρείτο σίγουρη. Η σιγουριά αυτή διάρκεσε μέχρι το Νοέμβριο του 1994. Μέχρι τότε είχαν ολοκληρωθεί με επιτυχία οι ενταξιακές διαπραγματεύσεις και είχε μάλιστα υπογραφεί πανηγυρικά και η συμφωνία ένταξης κατά τη σύνοδο του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου της Κέρκυρας (Ιούνιος 1994). Στο δημοψήφισμα, όμως, που έγινε το Νοέμβριο του 1994 για να παρθεί και η έγκριση του νορβηγικού λαού, το αποτέλεσμα ήταν αρνητικό¹⁰. Ένα παρόμοιο σενάριο είχε εξελιχθεί και πάλι στη Νορβηγία το 1972.

Ένα πιο μακρινό παράδειγμα με κάπως διαφορετικό σενάριο και πρωταγωνιστές τη Μεγάλη Βρετανία και τη Γαλλία μας στέλνει το ίδιο μήνυμα: Ότι δηλαδή η προσχώρηση μιας χώρας στην Ε.Ε. είναι σίγουρη μόνο μετά την ένταξη. Στην αρχή της δεκαετίας του 1960, όλα πήγαιναν καλά με την ενταξιακή πορεία της Μεγάλης Βρετανίας. Μέχρι τον Ιανουάριο του 1963 είχε συμπληρωθεί και ένας χρόνος ενταξιακών διαπραγματεύσεων. Ξαφνικά, όμως, ο Γάλλος Πρόεδρος Charles de Gaulle, έκλεισε την πόρτα της Κοινότητας στη Μεγάλη Βρετανία με ένα απλό και αποτελεσματικό τρόπο: Πρόβαλε βέτο στην ένταξή¹¹ της. Στη συνέχεια, και μετά τη πάροδο μιας όχι εύκολης προενταξιακής δεκαετίας, η Μεγάλη Βρετανία έγινε δεκτή στην Κοινότητα το 1973, με την

πρώτη διεύρυνση που περιέλαβε επίσης τη Δανία και την Ιρλανδία¹².

Τα δυο αυτά παραδείγματα επιβεβαιώνουν ότι μέχρι τη στιγμή της ουσιαστικής ένταξης ισχύει αυτό που είπε ο Σόλωνας: "Μη δένα προ του τέλους μακάριζε." Δυσκολίες και προβλήματα που είναι σε θέση να ανακόψουν ή να καθυστερήσουν την πορεία μιας υποψήφιας χώρας προς την Ε.Ε., μπορούν να προέλθουν από την Ε.Ε., από συγκεκριμένη χώρα μέλος ή ακόμη και από την ίδια την υποψήφια χώρα. Το μήνυμα των διδακτικών εμπειριών της Μεγάλης Βρετανίας και της Νορβηγίας είναι ξεκάθαρο.

2. Εναρμόνιση με το κοινοτικό κεκτημένο

Μια άλλη κατευθυντήρια γραμμή των ενταξιακών προσπαθειών της Κύπρου πρέπει να είναι η επιδίωξη, κατά τρόπο συστηματικό και μεθοδικό, εναρμόνισης της νομοθεσίας με το κοινοτικό κεκτημένο. Η ένταξη προϋποθέτει αποδοχή και υιοθέτηση του κοινοτικού κεκτημένου. Ο όρος κοινοτικό κεκτημένο έχει ήδη μπει για καλά στη δημόσια ζωή του νησιού και χρησιμοποιείται ως πλαίσιο αναφοράς για τον καθορισμό στόχων και επιδιώξεων εσωτερικής και εξωτερικής πολιτικής.

Βασικά, όταν λέμε κοινοτικό κεκτημένο (*aquis communautaire*) εννοούμε την έννομη τάξη, δηλαδή το νομικό πλαίσιο μέσα στο οποίο υπάρχει και λειτουργεί η Ευρωπαϊκή Ένωση και οι χώρες-μέλη της. Πιο αναλυτικά, στο κοινοτικό κεκτημένο περιλαμβάνονται¹³:

Α. Οι αρχές, το περιεχόμενο και οι πολιτικοί στόχοι των ιδρυτικών και τροποποιητικών συνθηκών των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων. Ανάμεσα σε αυτές τις συνθήκες είναι και η συνθήκη για την Ευρωπαϊκή Ένωση (πιο γνωστή ως συνθήκη του Μάαστριχτ), που τέθηκε σε εφαρμογή το Νοέμβριο του 1993 και τροχοδρόμησε μια "νέα φάση στη διαδικασία μιας διαρκώς στενότερης ένωσης των λαών της Ευρώπης"¹⁴. Αποστολή της Ευρωπαϊκής Ένωσης είναι βέβαια να "οργανώσει συνεκτικά και αλληλέγγυα τις σχέσεις μεταξύ των κρατών-μελών και των λαών τους"¹⁵, με βασικό στόχο τη σταθερή και ισόρροπη οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη σε ένα ενιαίο χώρο χωρίς εσωτερικά σύνορα. Άλλοι στόχοι της Ε.Ε. είναι η επιβεβαίωση της ταυτότητας και του ρόλου που μπορεί να παίξει στη διεθνή σκηνή η προστασία των συμφερόντων και δικαιωμάτων των πολιτών και η προώθηση συνεργασίας μεταξύ των κρατών-μελών πάνω σε θέματα δικαιοσύνης και εσωτερικών θεμάτων.

Β. Η νομοθεσία που έχει διαμορφωθεί στην Ε.Έ. με βάση και με εφαρμογή των συνθηκών. Η νομοθεσία αποτελείται βασικά από τρία διαφορετικά είδη νομικών πράξεων που έχουν και διαφορετικό πεδίο εφαρμογής και συνεπειών. Οι κανονισμοί έχουν άμεση και γενική ισχύ σε όλα τα κράτη-μέλη. Οι οδηγίες είναι δεσμευτικές για τις χώρες-μέλη ως προς τον επιδιωκόμενο σκοπό, αλλά αφήνουν στις εθνικές αρχές την ευχέρεια να διαλέξουν τα μέσα και τους τρόπους για την επίτευξή τους. Οι αποφάσεις είναι πράξεις κυρίως διοικητικού χαρακτήρα, που απευθύνονται σε συγκεκριμένα κράτη-μέλη, νομικά ή φυσικά πρόσωπα και έχουν δεσμευτικό χαρακτήρα.

Στα πλαίσια της νομοθεσίας και των πολιτικών της Ε.Έ., εκδίδονται επίσης συστάσεις, γνώμες, δηλώσεις και ψηφίσματα που περιέχουν εκτιμήσεις, εισηγήσεις και υποδείξεις προς τους παραλήπτες, αλλά δεν έχουν αναγκαστικό χαρακτήρα και δε δημιουργούν δικαιώματα ή υποχρεώσεις. Έχουν όμως βαρύτητα γιατί εκφράζουν τη θέση και την πολιτική βούληση της Ε.Έ. ή συγκεκριμένων οργάνων της.

Γ. Η νομολογία (αποφάσεις) του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου, το οποίο έχει τον τελευταίο λόγο σε θέματα ερμηνείας, εφαρμογής και εξασφάλισης σεβασμού προς το κοινοτικό δίκαιο.

Δ. Οι διεθνείς συμφωνίες που έχει συνάψει η Ε.Έ. με άλλα κράτη και διεθνείς οργανισμούς καθώς και οι συμφωνίες που έχουν συναφθεί μεταξύ κρατών-μελών και αφορούν θέματα και δραστηριότητες της Ε.Έ.

Η γενική αρχή είναι ότι κάθε χώρα-μέλος της Ε.Έ. πρέπει να είναι σε θέση να εφαρμόσει το κοινοτικό κεκτημένο. Στην πράξη, αυτό προϋποθέτει τη δυνατότητα διεκδίκησης δικαιωμάτων και την ικανότητα εκτέλεσης υποχρεώσεων που πηγάζουν από τις πιο πάνω πηγές του κοινοτικού κεκτημένου.

Με την ένταξη μιας νέας χώρας και την υιοθέτηση από μέρους της του κοινοτικού κεκτημένου, είναι δυνατές μερικές τεχνικές προσαρμογές, προσωρινές παρεκκλίσεις και μεταβατικές ρυθμίσεις σε επί μέρους θέματα, που θα συμφωνηθούν κατά τις ενταξιακές διαπραγματεύσεις, αλλά δε μπορούν να είναι μόνιμου χαρακτήρα. Γενικά, η Ε.Έ. δε βλέπει με εύνοια την παραχώρηση προσωρινών παρεκκλίσεων και μεταβατικών ρυθμίσεων σε νέες χώρες-μέλη. Αντίθετα, η τάση και προδιάθεση μέσα στην Ένωση είναι να δίνονται με φειδώ, ύστερα από εξαντλητική διαπραγματευση και επιχειρηματολογία, και μόνο αν κριθούν απόλυτα αναγκαίες για κάποιους ιδιαίτερους, περιστασιακούς λόγους.

Όσο πλησιάζει ο χρόνος για την έναρξη των ενταξιακών διαπραγματεύσεων της Κύπρου με την Ε.Ε., τόσο πιο επιτακτική γίνεται η ανάγκη για τη λήψη μέτρων και την ανάληψη δράσεων, ώστε η εναρμόνιση με το κοινοτικό κεκτημένο να γίνει έγκαιρα και σωστά. Η εναρμόνιση είναι χρονοβόρα και όχι ανώδυνη διαδικασία, που απαιτεί προγραμματισμό, γνώσεις, και συλλογικό πνεύμα συναίνεσης από τους εμπλεκόμενους φορείς και κοινωνικούς εταίρους, τόσο στο δημόσιο όσο και στον ιδιωτικό τομέα. Η αναθεώρηση νομοθεσίας, και πολύ περισσότερο η εισαγωγή νέων νομοθετικών ρυθμίσεων, μπορεί εύκολα να διαταράξει υπάρχουσες ισορροπίες, να ερεθίσει παλιές νοοτροπίες, και να προκαλέσει αντιδράσεις. Αυτά πρέπει να αναμένονται, αλλά η κυπριακή πολιτεία και κοινωνία δεν έχουν άλλη επιλογή παρά να σταθούν στο ύψος των περιστάσεων και να δουν με ανοικτό πνεύμα την ευρωπαϊκή πρόκληση. Σε τελική ανάλυση, πρέπει να γίνει συνείδηση όλων ότι η ανάγκη για εναρμόνιση με το ευρωπαϊκό γίγνεσθαι είναι εκούσια επιλογή, που συνεπάγεται υποχρεωτικές αναπροσαρμογές στη δημόσια και ιδιωτική ζωή.

3. Ενίσχυση της ελεύθερης ανταγωνιστικής οικονομίας

Ειδικότερα όσον αφορά τον ευαίσθητο τομέα της οικονομίας, η πρόκληση της εναρμόνισης έχει δυο πτυχές. Η μια καλύπτει το νομικό πλαίσιο μέσα στο οποίο λειτουργεί η οικονομία και η άλλη τις καθαυτό επιδόσεις της όπως εκφράζονται σε βασικούς οικονομικούς δείκτες. Ο χαρακτήρας της ελεύθερης ανταγωνιστικής οικονομίας πρέπει να κατοχυρωθεί και ο κρατικός παρεμβατισμός να περιορισθεί στα επιτρεπτά όρια και πλαίσια της Ε.Ε.

4. Ικανοποίηση των κριτηρίων σύγκλισης του Μάαστριχτ

Σχετικά με τους οικονομικούς δείκτες, τα κριτήρια σύγκλισης του Μάαστριχτ παρέχουν το καλύτερο σημείο αναφοράς και σύγκρισης για τον καθορισμό προγραμματικών στόχων. Όπως είναι γνωστό, τα κριτήρια αυτά αναφέρονται στον πληθωρισμό, τα επιτόκια, το δημόσιο χρέος, το δημοσιονομικό έλλειμμα και τις συναλλαγματικές ισοτιμίες. Η γενική εικόνα που παρουσιάζει η κυπριακή οικονομία σήμερα, με βάση τα κριτήρια του Μάαστριχτ και τα δεδομένα των άλλων χωρών της Ε.Ε., είναι σχεδόν ικανοποιητική¹⁶. Η καλύτερη όμως πολιτική σε αυτό το θέμα είναι να επιδιωχθεί πλήρης ικανοποίηση των κριτηρίων του Μάαστριχτ σε εύ-

λογο χρονικό διάστημα. Ως γνωστό, η τρίτη φάση της οικονομικής και νομισματικής ένωσης –στην οποία θα ενταχθούν οι χώρες-μέλη που πληρούν τα κριτήρια σύγκλισης– προγραμματίζεται να τεθεί σε εφαρμογή το αργότερο την 1.1.1999. Τομείς που χρειάζονται ιδιαίτερη προσοχή στην Κύπρο είναι η φιλελευθεροποίηση του νομισματοπιστωτικού συστήματος, το δημόσιο χρέος και ο πληθωρισμός. Με οδηγό τα κριτήρια του Μάαστριχτ και έγκαιρο προγραμματισμό, η Κύπρος μπορεί να ενισχύσει ακόμη περισσότερο το δυνατό ενταξιακό χαρτί της εύρωστης οικονομίας. Ένα τέτοιο χαρτί δε μπορεί να αγνοηθεί από κανένα.

5. Προσαρμογή εξωτερικής πολιτικής

Μια άλλη κατευθυντήρια γραμμή της κυπριακής ενταξιακής στρατηγικής πρέπει να είναι η σταδιακή προσαρμογή της εξωτερικής πολιτικής της Κύπρου προς την ανάλογη πολιτική ή τις θέσεις της Ε.Ε., τουλάχιστον σε επί μέρους θέματα, κυρίως όταν αυτά συζητούνται σε διεθνείς οργανισμούς ή διασκέψεις. Όπως είναι γνωστό, δεν υπάρχει ακόμη κοινή εξωτερική πολιτική και πολιτική ασφάλειας (ΚΕΠΓΑ) της Ε.Ε., αλλά καθορίζεται ως ένας από τους μελλοντικούς στόχους στη συνθήκη του Μάαστριχτ¹⁷. Η Ε.Ε., θέλοντας να προκαταλάβει τυχόν αμφιβολίες και παρερμηνείες από υποψήφιες για ένταξη χώρες σχετικά με την υποχρέωση για υλοποίηση της πολιτικής αυτής, περιέλαβε την εξής διευκρίνιση στα συμπεράσματα του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου της Λισσαβώνας τον Ιούνιο του 1992: “Δεν πρέπει να υπάρχει καμία αμφιβολία σχετικά με αυτό το θέμα στις υποψήφιες για προσχώρηση χώρες. Οι χώρες αυτές θα κληθούν να δώσουν συγκεκριμένες και δεσμευτικές εγγυήσεις όσον αφορά την πολιτική τους δέσμευση και τη νομική τους ικανότητα να εκπληρώσουν τις υποχρεώσεις”, που θα πηγάζουν από την άσκηση της κοινής αυτής πολιτικής¹⁸.

Η προειδοποιητική αυτή διευκρίνιση απευθύνεται προς όλες τις υποψήφιες για ένταξη χώρες και το μήνυμα είναι ξεκάθαρο: Η ένταξη στην Ε.Ε. πρέπει να συνοδεύεται από προθέσεις, ικανότητες και δυνατότητες για ριζικές αλλαγές και νέους προσανατολισμούς σε ζωτικά θέματα εξωτερικής πολιτικής.

6. Σταδιακή αποχώρηση από το κίνημα των αδεσμεύτων

Ειδικά στην περίπτωση της αδέσμευτης εξωτερικής πολιτικής που ακολουθούσε μέχρι πρόσφατα η Κύπρος – και η οποία δε

μπορεί πλέον να έχει ουσιαστικό έρεισμα λόγω της ασαφούς και νεφελώδους κατάστασης που επικρατεί στο χώρο των αδεσμεύτων στη νέα διεθνή τάξη πραγμάτων – η Γνώμη της Επιτροπής αναφέρει τα εξής: “Η Κύπρος θα πρέπει επίσης να παύσει να συμμετέχει στο κίνημα των αδεσμεύτων χωρών του οποίου αποτελεί ιδρυτικό μέλος και στο οποίο εξακολουθεί να συμμετέχει ενεργά”¹⁹. Αυτά γράφηκαν το 1993 προς γνώση και συμμόρφωση. Πρόκειται για κάπως σκληρό ευρωπαϊκό μήνυμα προς μια χώρα που γεννήθηκε και μεγάλωσε μαζί με το κίνημα των αδεσμεύτων, του οποίου υπήρξε και ιδρυτικό μέλος. Οι καιροί όμως αλλάζουν και τα περιθώρια για πολιτικούς συναισθηματισμούς σε αυτό το θέμα στενεύουν. Με άλλα λόγια, η ευρωπαϊκή επιλογή προϋποθέτει επίδειξη πολιτικής τόλμης στο διεθνές πεδίο. Σε τελική ανάλυση, μερικές φορές δε μπορούμε να τα έχουμε όλα.

7. Στενότερες σχέσεις με τη Δυτικοευρωπαϊκή Ένωση

Στο ίδιο πνεύμα, πρέπει να επιδιωχθούν όσο το δυνατό στενότερες σχέσεις με τη Δυτικοευρωπαϊκή Ένωση (Δ.Ε.Έ.) η οποία, ως γνωστό, σύμφωνα με τη συνθήκη του Μάαστριχτ, θα εξελιχθεί σε αμυντικό βραχίονα και αναπόσπαστο μέρος της Ε.Έ.²⁰. Η εγκαθίδρυση κάποιας μορφής θεσμοθετημένης σχέσης σίγουρα θα ήταν μεγάλη επιτυχία. Ίσως μάλιστα τα πράγματα να είναι ευκολότερα τώρα που η Ελλάδα έχει γίνει πλήρες μέλος της Δ.Ε.Έ. Ήδη έχει γίνει ένα θετικό βήμα προς αυτή την κατεύθυνση με την έναρξη διαλόγου με τη Δ.Ε.Έ, ο οποίος θα εξελισσεται παράλληλα με την περαιτέρω ανάπτυξη των σχέσεων της Κύπρου με την Ε.Έ.²¹.

8. Συναγωνιστική ενταξιακή σύμπλευση με τις χώρες Κ.Α.Ε.

Η επόμενη κατευθυντήρια γραμμή ενταξιακής στρατηγικής θα μπορούσε να ονομασθεί γραμμή σύμπλευσης με άλλες υποψήφιες και σίγουρες για ένταξη χώρες. Δεν υπάρχει περιθώριο αμφιβολίας ότι δε μπορεί να γίνει διεύρυνση μόνο για την Κύπρο και τη Μάλτα, κάτι που επιστεύετο παλαιότερα. Εκ των πραγμάτων, η συμπόρευση με την Μάλτα εξακολουθεί να ισχύει, αν και η Μάλτα, για δικούς της λόγους, δε φαίνεται ιδιαίτερα ενθουσιασμένη με αυτή την συμπόρευση και θέλει να διαχωρίζει τη θέση της. Για σκοπούς ενίσχυσης, κατοχύρωσης και πιθανής επιτάχυν-

σης της κυπριακής ενταξης, θα ήταν καλό η Κύπρος να στραφεί και προς τα εκεί που η Ε.Ε. έχει στρέψει τα βλέμματα και τα συμφέροντά της για σκοπούς διεύρυνσης. Εννοούμε, βέβαια, τις χώρες τις Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης (Κ.Α.Ε.), ιδιαίτερα τις τέσσερις του Visegrad (Πολωνία, Ουγγαρία, Τσεχία, Σλοβακία), οι οποίες φαίνεται να ενδιαφέρουν ιδιαίτερα την Ε.Ε.

Οι χώρες της ΚΑΕ έχουν ήδη αναπτύξει στενές σχέσεις με την Ε.Ε. Μεταξύ άλλων, έχουν υπογράψει διευρυμένες σε πλάτος και βάθος συμφωνίες σύνδεσης, οι οποίες με πολύ νόημα και συμβολισμό έχουν ονομασθεί ευρωπαϊκές συμφωνίες και στοχεύουν στην υποβοήθηση της προενταξιακής προσέγγισης και διαδικασίας. Οι χώρες της ΚΑΕ έχουν επίσης δομημένο διάλογο με την Ε.Ε., ένα θεσμό με πολύ δυνατό ενταξιακό μήνυμα και μεγάλη πρακτική χρησιμότητα ως κανάλι επαφής, εξοικείωσης και συντονισμού με τα ευρωπαϊκά δρώμενα. Να σημειωθεί ότι η Κύπρος πήρε το δομημένο διάλογο μετά από τις χώρες ΚΑΕ και κατά το πρότυπο που έχουν αυτές.

Με βάση αυτά τα δεδομένα, και λαμβάνοντας υπόψη ότι υπάρχουν ισχυρότατες πιέσεις μέσα στην Ε.Ε. για διεύρυνση προς ανατολάς, καλό είναι η Κύπρος να μπει σε ρυθμό συναγωνιστικής ενταξιακής σύμπλευσης και όχι ανταγωνιστικής αντιπαράθεσης με τις χώρες της ΚΑΕ. Μια ισορροπημένη διεύρυνση προς ανατολάς και προς νότο, ιδιαίτερα μετά την τελευταία διεύρυνση προς βορρά, είναι αναμενόμενη εξέλιξη. Πρόκειται για σενάριο που θα ικανοποιήσει πολλούς και δε θα δυσαρεστήσει κανένα, ιδιαίτερα αν εξελιχθεί με κάποιο ρυθμό επιτάχυνσης, κάτι που δεν πρέπει να αποκλείεται. Η Κύπρος πρέπει να υποστηρίξει ένα τέτοιο σενάριο και να είναι έτοιμη για αυτό.

9. Αξιοποίηση μηχανισμών συνεργασίας

Ένα άλλο βασικό θέμα ενταξιακής στρατηγικής είναι η σύσφιξη και αξιοποίηση των ήδη υπαρχόντων μηχανισμών επικοινωνίας και συνεργασίας με την Ε.Ε. και τις χώρες-μέλη. Υπάρχει ήδη η συμφωνία σύνδεσης από το 1973, στα πλαίσια της οποίας συνέρχεται και το συμβούλιο συνδεσης κάθε χρόνο²². Υπάρχει επίσης η μικτή κοινοβουλευτική επιτροπή που συνέρχεται δυο φορές το χρόνο²³. Έχει, επίσης, αρχίσει ο δομημένος διάλογος με επαφές και διαβουλεύσεις σε διάφορα επίπεδα. Υπάρχουν τα χρηματοδοτικά πρωτόκολλα καθώς και συμμετοχές σε ευρωπαϊκά προγράμματα και πρωτοβουλίες, που φέρνουν την Κύπρο πιο κοντά στην

Ευρώπη και την εμπλέκουν σε δίκτυα συνεργασίας με διάφορα όργανα και κράτη-μέλη της Ε.Ε. Σε αυτόν το τομέα, η συμπαράσταση και συνεισφορά της Ελλάδας μπορεί να είναι, και ήδη είναι, πολύ αξιόλογη. Όλοι αυτοί οι μηχανισμοί είναι κανάλια πρόσβασης και επιρροής που πρέπει να αξιοποιηθούν κατάλληλα, ώστε η Κύπρος να εξοικειωθεί με τον τρόπο λειτουργίας της Ε.Ε. Η στενή συνεργασία Κυπρου-Ε.Ε. ενισχύει επίσης το γενικό αίσθημα ότι βρίσκεται στον προθάλαμο της ένταξης, στέλνοντας ταυτόχρονα το κατάλληλο μήνυμα στις Βρυξέλλες και στις άλλες κοινοτικές πρωτεύουσες.

10. Σύσφιξη σχέσεων με τις χώρες-μέλη

Στο ίδιο πνεύμα, θα πρέπει να καλλιεργηθούν καλές ενταξιακές σχέσεις με όλες τις χώρες-μέλη. Σε τελική ανάλυση, οι ένταξη οποιασδήποτε χώρας εξαρτάται από τις εθνικές κυβερνήσεις και τα κοινοβούλια των χωρών-μελών. Η άσκηση γαλλικού βέτο κατά της Μεγάλης Βρετανίας το 1963 δεν πρέπει να ξεχνιέται. Έχουμε ακόμη ένα ανάλογο παράδειγμα με το ελληνικό βέτο που ασκήθηκε για πολλά χρόνια σε σχέση με το τέταρτο χρηματοδοτικό πρωτόκολλο Τουρκίας – Ε.Ε. Βέβαια, δεν ξέρουμε ακόμη πώς ακριβώς θα διαμορφωθούν οι κανονισμοί και οι διαδικασίες για τη λήψη αποφάσεων στην Ε.Ε. μετά την ολοκλήρωση της διακυβερνητικής διάσκεψης, αλλά είναι εύλογο να αναμένεται ότι στο θέμα της διεύρυνσης, τον τελικό λόγο θα έχουν οι χώρες-μέλη και όχι κάποιο συλλογικό όργανο, που θα αποφασίζει πέρα και πάνω από τις εθνικές κυβερνήσεις.

11. Άσκηση επιρροής στα κέντρα λήψης αποφάσεων

Πρέπει να τονισθεί ότι η Κύπρος, το επίσημο κράτος, αλλά και άλλοι οργανωμένοι φορείς, όπως για παράδειγμα τα πολιτικά κόμματα, θα πρέπει να στραφούν συντονισμένα και μεθοδικά προς την κατεύθυνση επηρεασμού κέντρων λήψης αποφάσεων στα κοινοτικά όργανα και τις χώρες-μέλη. Έχουν ήδη γίνει καλές κινήσεις με το πρόσφατο άνοιγμα πρεσβειών στη Μαδρίτη, Στοκχόλμη και Χάγη. Αξιοπρόσεκτη είναι, επίσης, η προσπάθεια αξιοποίησης ευρωπαϊκών οίκων δημοσίων σχέσεων, των γνωστών γραφείων άσκησης πολιτικής πίεσης και επιρροής (lobbies), που μεταγυαλούν στις ΗΠΑ και τώρα διεκδικούν το δικό τους χώρο και ρόλο και στο ευρωπαϊκό πολιτικό γίγνεσθαι. Στη περίπτωση των

γραφείων δημοσίων σχέσεων –που ως γνωστό πληρώνονται αδρά για τις υπηρεσίες τους– χρειάζεται ιδιαίτερη προσοχή, ώστε να μη γίνεται υπερεκτίμηση του ρόλου και των δυνατοτήτων τους. Καλό είναι να υπάρχει αυτό το άνοιγμα, αλλά η κυπριακή κυβέρνηση πρέπει να έχει ανοικτά τα μάτια της και να βλέπει πού πάνε τα λεφτά των φορολογουμένων και με τι αποτελέσματα.

12. Προσήλωση σε έναν κινούμενο στόχο

Μια άλλη κατευθυντήρια αρχή ενταξιακής προσέγγισης πρέπει να είναι αυτή της ετοιμότητας και προσαρμογής σε συνεχώς μεταβαλλόμενα δεδομένα. Η ένταξη στην ενωμένη Ευρώπη είναι ένας κινούμενος στόχος. Η Ε.Έ. έχει εξελιχθεί σε ένα δυναμικό εμπορικό, οικονομικό και πολιτικό μόρφωμα με αξιοπρόσεκτες ικανότητες μετασχηματισμού και προσαρμογής σε νέες πραγματικότητες. Κάθε ενταξιακή στρατηγική πρέπει να διέπεται από το ίδιο πνεύμα και ικανότητα προσαρμογής προς τα μεταβαλλόμενα δεδομένα της Ευρώπης. Για παράδειγμα, όταν μιλούμε για εναρμόνιση της νομοθεσίας με το κοινοτικό κεκτημένο, εννοούμε προσαρμογή σε μια δυναμική και μεταβαλλόμενη έννομη τάξη.

13. Ενημέρωση και διαπαιδαγώγηση

Πρέπει, επίσης, να υπογραμμισθεί ότι η κυπριακή ενταξιακή στρατηγική και προετοιμασία καλό είναι να στοχεύει και στην ενημέρωση και διαπαιδαγώγηση του κοινού πάνω σε ευρωπαϊκά θέματα. Η πρόσφατη ίδρυση του ευρωπαϊκού ινστιτούτου στη Λευκωσία, με πρωτοβουλία της κυπριακής κυβέρνησης και την οικονομική υποστήριξη της Ε.Έ., αποτελεί σοφή κίνηση προς τη σωστή κατεύθυνση. Το ινστιτούτο αναμένεται να παίξει πρωταγωνιστικό ρόλο στους τομείς της επιμόρφωσης και ενημέρωσης πάνω σε ευρωπαϊκά θέματα. Βέβαια το θέμα της ενημέρωσης του κοινού είναι πολύ ευρύτερο και σε αυτό πρέπει να εμπλακούν παράγοντες και θεσμοί πέρα και έξω από το δημόσιο τομέα. Είναι μια αποστολή που απαιτεί συλλογικότητα, συνεργασία και συντονισμό ανάμεσα σε δημόσιους και ιδιωτικούς φορείς σε διάφορα επίπεδα και πλαίσια. Η Ε.Έ. πάντοτε ευνοεί προσπάθειες διαπαιδαγώγησης και ενημέρωσης, κάτι που πρέπει να αξιοποιηθεί.

14. Ιστορική επιλογή για όλους τους Κυπρίους

Μέσα από τη σωστή πληροφόρηση ο μέσος Κύπριος πολίτης πρέπει να μάθει για την Ε.Ε. και να κατανοήσει ότι η ένταξη δεν είναι μόνο μια πολιτική επιδίωξη, αλλά και μια ιστορική επιλογή που έχει επιβληθεί από το παρελθόν και, πολύ περισσότερο, από το μέλλον της μεγαλονήσου. Αυτό το μήνυμα πρέπει να φθάσει και στους Τουρκοκυπρίους.

IV. Συμπέρασμα

Από την υποβολή αίτησης ένταξης το 1990 μέχρι σήμερα, η πορεία της Κύπρου προς την Ε.Ε. ήταν σταθερή, συνεχής και επιτυχής. Η καλή συνέχεια της προενταξιακής αυτής πορείας, εξαρτάται, σε μεγάλο βαθμό, από την ύπαρξη κατάλληλης στρατηγικής. Μια τέτοια στρατηγική θα αποσκοπεί στην καλύτερη δυνατή αξιοποίηση όλων των παραγόντων που μπορούν να συμβάλουν στην προώθηση της ένταξης. Τέτοιοι παράγοντες υπάρχουν μέσα και έξω από την Ε.Ε., τις χώρες- μέλη και την Κύπρο. Στο άρθρο αυτό έχουν εντοπισθεί μερικοί από αυτούς. Για καλύτερα αποτελέσματα, θα πρέπει η κυπριακή ενταξιακή στρατηγική να διασφαλίζει συντονισμό ενεργειών και δυνατότητα ευελιξίας και προσαρμογής στα πλαίσια μιας μεταβαλλόμενης πραγματικότητας και ενός ευρύτερου σχεδίου προγραμματισμού και δράσης.

Σημειώσεις

1. Χρησιμοποιείται, επίσης, ευρύτατα ο όρος γνωμάτευση, αλλά η επίσημη ονομασία του εγγράφου αυτού είναι *Γνώμη της Επιτροπής για την Αίτηση Προσχώρησης της Κυπριακής Δημοκρατίας στην Κοινότητα* (στα αγγλικά *Opinion*, στα γαλλικά *Avis*).

2. *Γνώμη*, όπ.παρ., σ. 44.

3. Σε σχετική απόφαση στις 4.10.1993 το Συμβούλιο Υπουργών περιέλαβε την εξής παράγραφο σχετικά με τη διεξαγωγή των ουσιαστικών συνομιλιών: "... το Συμβούλιο καλεί την Επιτροπή να αρχίσει από τώρα ουσιαστικές συνομιλίες με την κυβέρνηση της Κύπρου για να τη βοηθήσει να προετοιμασθεί, υπό τις καλύτερες δυνατές συνθήκες, για τις διαπραγματεύσεις προσχώρησης που θα ακολουθήσουν μεταγενέστερα, και να το τηρεί τακτικά ενήμερο για την επιτευχθείσα πρόοδο".

4. Για την προετοιμασία και διεξαγωγή των ουσιαστικών συνομιλιών, συστάθηκαν από κυπριακής πλευράς 20 ομάδες εργασίας και δεκάδες υποομάδες, στις οποίες συμμετείχαν τα καθ' ύλην αρμόδια υπουργεία, ημικρατικοί οργανισμοί και οργανωμένοι ιδιωτικοί φορείς. Οι ουσιαστικές συνομιλίες κάλυψαν όλα σχεδόν τα κεφάλαια του κοινοτικού κεκτημένου. Τα κυριότερα θέματα με τα οποία καταπιάστηκαν οι 20 ομάδες εργασίας ήταν τα εξής:

1. External trade policy and relations.
2. Free movement of goods, customs union.
3. Free movement of services, right of establishment.
4. Free movement of capital.
5. Free movement of persons, employment, social policy, education.
6. Common agricultural policy, fisheries.
7. Industrial policy, energy.
8. Common transport policy.
9. Economic and monetary union.
10. Common foreign and security policy.
11. Cooperation in home and justice affairs.
12. Environment.
13. Competition policy, consumer protection.
14. Regional policy, structural funds, cohesion fund.
15. Company law.
16. Statistics.
17. Taxation.
18. Telecommunications.
19. Enterprise policy, distributive trade, tourism, cooperatives.
20. Research and technology policy.

5. Η σχετική αναφορά στα συμπεράσματα της προεδρίας του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου της Κέρκυρας (24-25.6.1994) έχει ως εξής:

Το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο χαιρετίζει τη σημαντική πρόοδο που σημειώθηκε όσον αφορά τις αιτήσεις της Κύπρου και της Μάλτας για προσχώρηση στην Ευρωπαϊκή Ένωση, πιστεύει δε ότι ένα σημαντικό στάδιο της προπαρασκευαστικής διαδικασίας μπορεί να θεωρηθεί ότι έχει ολοκληρωθεί.

Το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο καλεί το Συμβούλιο και την Επιτροπή να καταβάλουν πάσα προσπάθεια ώστε να εξασφαλισθεί ότι θα περατωθούν σύντομα οι διαπραγματεύσεις με τη Μάλτα και την Κύπρο για τη σύναψη των τετάρτων χρηματοδοτικών πρωτοκόλλων, σκοπός των οποίων είναι ιδίως να ενισχύσουν τις προσπάθειες της Μάλτας και της Κύπρου να ενταχθούν στην Ευρωπαϊκή Ένωση.

Το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο σημειώνει ότι, υπ' αυτούς τους όρους, το επόμενο στάδιο της διεύρυνσης της Ευρωπαϊκής Ένωσης θα περιλάβει την Κύπρο και τη Μάλτα.

6. Στην ίδια απόφαση το Συμβούλιο εκτιμά "ότι η ένταξη της Κύπρου

θα πρέπει να είναι προς όφελος όλων των κοινοτήτων και να συμβάλλει στην ειρήνη και στη συμφιλίωση". Προβλέπει επίσης την εγκαθίδρυση δομημένου (διαρθρωμένου, structured) διαλόγου Κύπρου-Ε.Ε. σε διάφορα επίπεδα και για διάφορα θέματα.

7. Αναφορά στον προενταξιακό χαρακτήρα του Τέταρτου Χρηματοδοτικού Πρωτοκόλλου γίνεται και στα συμπεράσματα της Προεδρίας του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου της Κέρκυρας. Βλ. σημείωση 5 πιο πάνω.

8. Άρθρο 3, παρ. 1.

9. Άρθρο 5, παρ. 2.

10. Κατά το δημοψήφισμα που έγινε στις 28 Νοεμβρίου 1994, 52,5% αυτών που ψήφισαν τάχθηκαν εναντίον της ένταξης και 47,5% υπέρ της ένταξης (ψήφισαν 87,9% των εγγεγραμμένων ψηφοφόρων). Σε παρόμοιο δημοψήφισμα που έγινε το 1972, 53,5% τάχθηκαν εναντίον της ένταξης.

11. Οι διαπραγματεύσεις ένταξης της Μεγάλης Βρετανίας άρχισαν τον Οκτώβριο του 1961 και συνεχίσθηκαν μέχρι τον Ιανουάριο του 1963 οπότε και διεκόπησαν, μετά την κοινοποίηση της άρνησης της Γαλλίας να δεχθεί τη Μεγάλη Βρετανία στην ΕΟΚ. Ο Πρόεδρος Charles de Gaulle εξέφρασε τη γαλλική θέση σε διάσκεψη τύπου στις 14 Ιανουαρίου 1963.

12. Οι ενταξιακές δυσκολίες της Μεγάλης Βρετανίας οφείλοντο κυρίως στην αρνητική στάση του γάλλου Προέδρου Charles de Gaulle, ο οποίος πίστευε ότι η Μεγάλη Βρετανία δεν έπρεπε να ενταχθεί στην Κοινότητα διότι είχε "ιδιαίτερες σχέσεις" με τις ΗΠΑ, δεν ήταν επαρκώς "ευρωπαϊκή" χώρα και δεν είχε την πολιτική βούληση για ένταξη χωρίς περιορισμούς, επιφυλάξεις και προτιμήσεις.

13. Ένας προσδιορισμός του κοινοτικού κεκτημένου έχει γίνει από την Ε.Ε. και βρίσκεται στην έκδοση *Η Ευρώπη και η Πρόκληση της Διεύρυνσης*, Δελτίο των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, Συμπλήρωμα 3/92, Έκδοση της Επιτροπής Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, 1992, σ. 12. Το κείμενο του εγγράφου αυτού, που ετοιμάσθηκε από την Επιτροπή με εντολή του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου του Μάαστριχτ (9-10 Δεκεμβρίου 1991) επισυνάφθηκε στα συμπεράσματα του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου της Λισσαβώνας (26-27 Ιουνίου 1992).

14. Συνθήκη για την Ευρωπαϊκή Ένωση, τίτλος 1, άρθρο Α.

15. Όπ.παρ., σημ. 14.

16. Στη γενική της εκτίμηση για την οικονομία της Κύπρου, η *Γνώμη* κάνει και την εξής αναφορά (παρ. 25): "Η ανάλυση της οικονομικής κατάστασης της Κύπρου επιτρέπει να επιβεβαιωθεί η υπόθεση, σύμφωνα με την οποία η προσχώρηση της Κύπρου όχι μόνο δε θα προξενούσε ανυπερβλητές δυσκολίες, αλλά, αντιθέτως, εφόσον αυτή προετοιμαστεί επιμελώς και συνοδευτεί από τις κατάλληλες πολιτικές, θα δημιουργούσε αύξηση της ευημερίας και θα διευκόλυνε ιδιαίτερα την κάλυψη της οικονομικής απόστασης μεταξύ του βορείου και του νοτίου τμήματος της νήσου".

17. Η συνθήκη για την Ευρωπαϊκή Ένωση, που τέθηκε σε εφαρμογή

την 1.11.1993, ορίζει ως έναν από τους στόχους της Ε.Ε. "... να επιβεβαιώσει την ταυτότητά της στη διεθνή σκηνή, ιδίως με την εφαρμογή μιας κοινής εξωτερικής πολιτικής και πολιτικής ασφάλειας, συμπεριλαμβανομένης της εν καιρώ διαμόρφωσης μιας κοινής αμυντικής πολιτικής, η οποία μπορεί, σε δεδομένη στιγμή, να οδηγήσει σε κοινή άμυνα", τίτλος Ι, άρθρο Β.

18. *Η Ευρώπη και η Πρόκληση της Διεύρυνσης*, σ. 13.

19. *Γνώμη*, όπ.παρ., σ. 22.

20. Συνθήκη του Μάαστριχτ, τίτλος V, άρθρο 1.4.

21. Όπ.παρ., σημ. 20.

22. Η συμφωνία σύνδεσης Κύπρου-ΕΟΚ υπογράφηκε στις 19.12.1972 και τέθηκε σε εφαρμογή την 1.6.1973. Το κείμενο της συμφωνίας δημοσιεύθηκε στην Επίσημη Εφημερίδα της Κυπριακής Δημοκρατίας στις 22.5.1973 και στο *Official Journal of the European Communities*, L 133, στις 21.5.1973.

23. Η μικτή κοινοβουλευτική επιτροπή Κύπρου-Ε.Ε. συστάθηκε το 1992 και αποσκοπεί στην προώθηση συνεργασίας μεταξύ της κυπριακής βουλής και του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου. Συνέρχεται δύο φορές το χρόνο.

Βιβλιογραφία

Επίσημα έγγραφα

"Association Agreement between the EEC and the Republic of Cyprus", published in the *Official Journal of the European Communities*, L 133, 21 May 1973.

"Additional Protocol to the 1972 Association Agreement", published in the *Official Gazette of the Republic of Cyprus*, 31 December 1987.

"Europe and the Challenge of Enlargement", Bulletin of the *European Communities*, Supplement 3/92, published by the Commission of the EC (1992).

Γνώμη της Επιτροπής για την Αίτηση Προσχώρησης της Κυπριακής Δημοκρατίας, 30 Ιουνίου 1993.

Συμπεράσματα του Συμβουλίου, 4 Οκτωβρίου 1993 και 6 Μαρτίου 1995. *Συμπεράσματα της Προεδρίας του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου των συνόδων της Κέρκυρας* (Ιούνιος 1994), του *Essen* (Δεκέμβριος 1994), των *Καννών* (Ιούνιος 1995), της *Μαδρίτης* (Δεκέμβριος 1995) και της *Φλωρεντίας* (Ιούνιος 1996).

European Parliament Resolution on Cyprus, 21 January 1993.

European Parliament Resolution on Cyprus, "Application for Membership of the European Union", 12 June 1995.

European Parliament Resolution on the Situation in Cyprus, 19 September 1996.

Απόφαση του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου, υπόθεση C-492/92, "Συμφωνία συνδέσεως ΕΟΚ-Κύπρου - Οδηγία 77/93/ΕΟΚ- μη αναγνώριση των πιστοποιητικών κυκλοφορίας και των πιστοποιητικών φυτοϋγειονομικού ελέγχου που προέρχονται από το προς βορράν της ζώνης ασφαλείας των Ηνωμένων Εθνών κείμενο τμήμα της Κύπρου", 5 Ιουλίου 1994.

Βιβλία και άρθρα

- Brey H., "Η Οικονομική Εξέλιξη στη Δημοκρατία της Κύπρου από το 1974 και οι Προοπτικές της Κύπρου να Γίνει Μέλος της Ευρωπαϊκής Κοινότητας," στη συλλογική έκδοση Γιαλλουρίδης, Χρ. και Τσάκωνας, Π. (επιμελητές), *Η Νέα Διεθνής Τάξη, η Ελλάδα, η Τουρκία και το Κυπριακό Πρόβλημα*, Αθήνα, Σιδέρης, 1993.
- Featherstone K., "Cyprus and the European Union: What Kind of Membership?" *Cyprus Review*, vol. 7, no. 1, Spring 1995, σ. 69-76.
- Ήφαιστος Π. και Τσαρδανίδης Χ., *Οι Σχέσεις της Κύπρου με τις Ευρωπαϊκές Κοινότητες, 1972-1990: Από τη Συμφωνία Σύνδεσης στην Αίτηση Ένταξης*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1991.
- Ιωακειμίδης Π.Κ., *Η Αναθεώρηση της Συνθήκης του Maastricht*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1995.
- Joseph J.S., "Cyprus at the Threshold of the European Union," *Mediterranean Quarterly*, vol.7, no. 2, Spring 1996, σ. 112-122.
- Καζάκος Π., *Θεσμικές Μεταρρυθμίσεις στην Ευρωπαϊκή Ένωση*, Αθήνα, Σιδέρης, 1996.
- Κουσκουβέλης Η.Ι., *Διπλωματία και Στρατηγική της Ευρωπαϊκής Ένωσης ενόψει της Διακυβερνητικής Διάσκεψης του 1996*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1995.
- Κρανιδιώτης Γ., Συρίχας Γ. και Χαραλαμπίδης Θ. (επιμελητές), *Κύπρος και Ευρωπαϊκή Ένωση: Εξέλιξη και Προοπτική των Σχέσεων της Κύπρου με την Ευρωπαϊκή Κοινότητα*, Λευκωσία, Έκδοση Υπηρεσίας Ευρωπαϊκών Θεμάτων Λαϊκής Τράπεζας Κύπρου, 1994.
- Κρανιδιώτης Γ., "Οι Σχέσεις Κύπρου-Ευρωπαϊκής Κοινότητας 1972-1992: Ένας Σύντομος Απολογισμός" στο συλλογικό έργο Γιαλλουρίδης, Χρ. και Τσάκωνας, Π. (επιμελητές), *Η Νέα Διεθνής Τάξη, η Ελλάδα, η Τουρκία και το Κυπριακό Πρόβλημα*, Αθήνα, Σιδέρης, 1993.
- Kranidiotis Y., "Relations between Cyprus and the European Community," *Modern Greek Studies Yearbook*, vol. 8, 1992, σ. 165-206.
- Λυμπερόπουλος Κ., *Η Μεσογειακή Πολιτική της Ευρωπαϊκής Ένωσης: Οι Ελληνικές Προτεραιότητες*, Αθήνα, Σιδέρης, 1996.
- Νικολάου Γ., *Η Οργάνωση της Ασφάλειας στον Ευρωπαϊκό Χώρο: Διατλαντική Συνεργασία και Παράλληλες Πρωτοβουλίες*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1995.
- Στεφάνου Κ.Α., *Η Θεσμική Μεταρρύθμιση της Ευρωπαϊκής Ένωσης*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1996.

- Theophanous A., "Cyprus and the European Union: From Customs Union to Membership," *Cyprus Review*, vol. 7, no. 2, Fall 1995, σ. 74-87.
- Τσακαλογιάννης Π., *Η Πολιτική Διάσταση της Ευρωπαϊκής Ένωσης* Αθήνα, Παπαζήσης, 1996.
- Tsardanides C., *The Politics of the EEC - Cyprus Association Agreement, 1982-1987*, Nicosia, Cyprus Research Center, 1988.
- Tsardanides C., "The European Community and the Cyprus Problem since 1974," *Journal of Political and Military Sociology*, vol. 16, no. 2, 1988, σ. 155-71.
- Tsardanides C., "The EC - Cyprus Association Agreement: 1973-1983: A Decade of Troubled Relationship," *Journal of Common Market Studies*, vol. 21, 1984, σ. 371-76.
- Τσινιτσέλης Μ., *Σκέψεις για την Ευρωπαϊκή Ένωση*, Αθήνα, Σιδέρης, 1996.
- Χειλά Ειρ., "Συλλογική Στάση και Εθνικές Πολιτικές των Κρατών Μελών της Ευρωπαϊκής Κοινότητας στο Κυπριακό Ζήτημα," στο συλλογικό έργο Γιαλλουρίδης, Χρ. και Τσάκωνας, Π. (επιμελητές), *Η Νέα Διεθνής Τάξη, η Ελλάδα, η Τουρκία και το Κυπριακό Πρόβλημα*, Αθήνα, Σιδέρης, 1993.

Κοινωνικοοικονομική ταυτότητα της Αλβανίας και προοπτικές οικονομικής συνεργασίας

Χρήστος Μπάτζιος*

Περίληψη

Στην εργασία αυτή παρουσιάζονται τα κυριότερα κοινωνικοοικονομικά χαρακτηριστικά της Αλβανίας, καλύπτοντας σχετικά ολόκληρο το φάσμα των παραγωγικών της δραστηριοτήτων. Παρατίθενται εκτιμήσεις και στοιχεία που αντανακλούν στο εξωτερικό εμπόριο, στο αναπτυξιακό θεσμικό περιβάλλον και στο νομικό πλαίσιο για την πραγματοποίηση ξένων επενδύσεων. Αναλύονται οι προοπτικές οικονομικής συνεργασίας με την Ελλάδα κατά τόμους οικονομικής δραστηριότητας και σημειώνονται τα συγκριτικά πλεονεκτήματα της Ελλάδας για την πραγματοποίηση επενδύσεων στο γεωγραφικό χώρο της Αλβανίας.

1. Εισαγωγή

Οι πολιτικοοικονομικές εξελίξεις της τελευταίας πενταετίας (1989-1994) στις χώρες της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης υπήρξαν καταλυτικές για σημαντικό κομμάτι των κοινωνικών δομών του σύγχρονου κόσμου. Η διαδικασία μετάβασης των χωρών αυτών, από τη μέχρι τώρα αυστηρά κεντρική οικονομία, προς την πρακτική και τις μεθόδους της οικονομίας της αγοράς, δημιουργεί προϋποθέσεις παρεμβατικής πολιτικής από μέρους των δυτικών χωρών. Ένα νέο πεδίο οικονομικής ανάπτυξης διαμορφώνεται με το άνοιγμα των αγορών αυτών και δημιουργούνται οι

* Επίκουρος Καθηγητής στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.

συνθήκες για άσκηση στρατηγικού ενδιάμεσου ρόλου στη διαδικασία μετασχηματισμού των οικονομιών τους¹. Η Ελλάδα, χώρα-μέλος της Ευρωπαϊκής Ένωσης, λόγω και της γεωπολιτικής θέσης, την οποία κατέχει στα Βαλκάνια, αντιμετωπίζει σήμερα τη μεγαλύτερη ίσως πρόκληση για οικονομική δράση. Αποτελεί τον ενδιάμεσο κρίκο μεταξύ των Βαλκανικών και Παρευξεινίων χωρών με την Ευρωπαϊκή Ένωση. Παράλληλα, το υφιστάμενο επίπεδο τεχνολογικής και οικονομικής ανάπτυξης της και η δημιουργία μιας νέας αγοράς πολλών εκατομμυρίων καταναλωτών στα βόρεια σύνορά της, αποτελούν προϋποθέσεις που της προσδίδουν νέους γεωοικονομικούς ρόλους². Οι ανάγκες των νέων αγορών καλύπτουν όλες σχεδόν τις υπηρεσίες και τα αγαθά και η Ελλάδα πρέπει να παίξει το ρόλο της. Ο επιχειρηματικός κόσμος πρέπει να δράσει με τόλμη αλλά και σύνεση. Τόλμη γιατί πρέπει να αξιοποιήσει τα όποια συγκριτικά πλεονεκτήματα και τις ευκαιρίες που διαμορφώνονται. Σύνεση γιατί η διαρκής ρευστότητα και η ταχύτητα των εξελίξεων στις χώρες αυτές διαμορφώνουν ένα κλίμα ιδιαίτερα υψηλής αβεβαιότητας, για ορισμένες τουλάχιστον από τις χώρες αυτές. Έτσι, οποιαδήποτε ανάληψη επιχειρηματικής δράσης προϋποθέτει σχολαστική μελέτη του χώρου προς τον οποίο απευθύνεται. Ειδικότερα στο χώρο των Βαλκανίων, η μελέτη της υφιστάμενης οικονομικής κατάστασης και του επιπέδου των πολιτικών θεσμών πρέπει να γίνεται σε βάθος και με διασταυρούμενες πληροφορίες, λόγω και των εθνολογικών ανακατατάξεων που συμβαίνουν ή πρόκειται να συμβούν στην περιοχή στο άμεσο μέλλον.

Η Αλβανία, βαλκανική χώρα στα βορειοδυτικά σύνορα της Ελλάδας, αποτελεί τη νεότερη ανατολικοευρωπαϊκή αγορά που άνοιξε και κατευθύνεται προς την "οικονομία της αγοράς". Ύστερα από πολιτική και οικονομική απομόνωση αρκετών δεκαετιών, έχει εισέλθει στη διαδικασία μετάβασης προς την οικονομία της αγοράς και το άνοιγμα προς τον έξω κόσμο. Η διάρκεια της μεταβατικής περιόδου στην οποία εισήλθε είναι δύσκολο να προσδιοριστεί. Κι αυτό γιατί το κοινωνικοοικονομικό περιβάλλον της χώρας αυτής αποτελεί μοναδικό παράδειγμα. Πρόκειται για τη φτωχότερη χώρα της Ευρώπης. Το κατά κεφαλή ακαθάριστο εθνικό προϊόν εκτιμάται σήμερα στα 340 δολάρια το χρόνο, με έντονες περιφερειακές ανισότητες. Παράλληλα, όλοι οι δείκτες κοινωνικής και οικονομικής υποδομής είναι χαμηλοί έως οριακοί³.

Θεωρούμε ότι μια λεπτομερής παρουσίαση της κοινωνικοοικονομικής ταυτότητας της Αλβανίας, με βάση τις τελευταίες εξελίξεις, αποτελεί χρήσιμο υλικό για όσους στοχεύουν να αναπτύξουν οποιασδήποτε μορφής επιχειρηματική δράση στο χώρο των Βαλκανίων, είτε καθαρά εμπορικής, είτε επενδυτικής μορφής. Η παρουσίαση αυτή θα καταβληθεί προσπάθεια να καλύψει ιδιαίτερα τους παραγωγικούς τομείς που ενδιαφέρουν τον επιχειρηματικό κόσμο. Έμφαση θα δοθεί και στο νομικό πλαίσιο που έχει διαμορφωθεί και αφορά στο επενδυτικό καθεστώς και στο εξωτερικό εμπόριο.

2. Κοινωνικοοικονομικοί δείκτες της Αλβανίας

Η Αλβανία αποτελεί μικρή σχετικά χώρα, καταλαμβάνοντας έκταση 28.748 Km². Ο πληθυσμός της χώρας αριθμεί 3.256.000 κατοίκους, εκ των οποίων το 36% περίπου ζει σε αστικές και ημιαστικές περιοχές, ενώ το υπόλοιπο 64% ζει σε αγροτικές περιοχές (στοιχεία 1990)⁴.

Τα κυριότερα αστικά κέντρα της χώρας είναι η πρωτεύουσα της Αλβανίας Τίρανα (με 243.000 κατοίκους), το Ελμπασάν (με 83.300 κατοίκους), το Δυρράχιο –η αρχαία ελληνική αποικία Επίδαμνος– (με 85.400 κατοίκους), η Σκόδρα (με 81.800 κατοίκους), η Αυλώνα (με 73.800 κατοίκους), η Κορυτσά (με 65.300 κατοίκους), το Μπεράτ (με 43.800 κατοίκους), η Φιέρη (με 45.200 κατοίκους), το Αργυρόκαστρο (με 24.900 κατοίκους) και η Λούσνια (με 31.500 κατοίκους).

Η πληθυσμιακή πυκνότητα στην Αλβανία εκτιμάται σε 114 κατοίκους/Km², έναντι 78 κατοίκων/Km² της Ελλάδας⁵. Γενικά πάντως, η Αλβανία εμφανίζει σήμερα τον υψηλότερο ρυθμό φυσικής αύξησης του πληθυσμού σε σχέση με όλες τις Ευρωπαϊκές χώρες⁷. Ο ρυθμός αυτός εκτιμάται σε 2,15% το χρόνο και είναι διπλάσιος από τον αντίστοιχο, επίσης υψηλό ρυθμό, που εμφανίζει η Πολωνία. Παράλληλα, η Αλβανία χαρακτηρίζεται ως το νεότερο ηλικιακά έθνος της Ευρώπης, αφού εκτιμάται ότι το 50% του πληθυσμού της είναι ηλικίας κάτω των 26 ετών (στοιχεία 1990). Ο υψηλός ρυθμός του πληθυσμού στην Αλβανία θα πρέπει να συνδεθεί και με τη θρησκευτική σύνθεση του πληθυσμού της⁸. Το 70% του συνολικού πληθυσμού είναι Μουσουλμάνοι, το 20% είναι Χριστιανοί Ορθόδοξοι και το 10% είναι Καθολικοί. Η εθνολογική σύνθεση του πληθυσμού είναι 86% Αλβανοί, 12% Έλληνες και 2% άλλες μειονότητες.

Η Αλβανία, όπως και εισαγωγικά αναφέρθηκε, είναι η φτωχότερη χώρα της Ευρώπης. Το κατά κεφαλήν ΑΕΠ εκτιμάται στα 340 δολάρια με πολλές ανισότητες κατά περιφέρεια. Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι στις βορειοδυτικές περιοχές της χώρας το κατά κεφαλήν ΑΕΠ εκτιμάται στα 100 δολάρια το χρόνο!!!

Με βάση τα πιο πρόσφατα διαθέσιμα στοιχεία³, ⁵ ο ρυθμός μεταβολής του ΑΕΠ ήταν -27,7% το 1991, -9,7% το 1992, ενώ το 1993 ήταν +11,0% και το 1994 +8,0%. Η σύνθεση του ΑΕΠ κατά κλάδο οικονομικής δραστηριότητας (στοιχεία 1993) είναι 14% από τη βιομηχανία, 56% από τη γεωργία, 9% από κατασκευές, 3% από μεταφορές και 18% από λοιπές οικονομικές δραστηριότητες⁵.

Το εξωτερικό χρέος της Αλβανίας ανήλθε το 1994 σε 539 εκατ. δολάρια και αντιστοιχεί στο 24% του ΑΕΠ.

Ο πληθωρισμός κινήθηκε στο επίπεδο του 18,5% για το 1994 έναντι 236,6% για το 1992. Παρά τη βελτίωση του επιπέδου τιμών καταναλωτή, τα εξαιρετικά πενιχρά εισοδήματα των Αλβανών εργαζόμενων και συνταξιούχων δεν επιτρέπουν ελπιδοφόρες εκτιμήσεις. Ο μέσος μηνιαίος μι-

σθός, με στοιχεία του 1995, είναι 48 δολάρια, ενώ η μηνιαία σύνταξη δεν ξεπερνά τα 25 δολάρια στις πόλεις και τα 7 δολάρια στην ύπαιθρο. Τα εισοδήματα αυτά, όπως είναι φυσικό, δηλώνουν ότι το σύνολο του Αλβανικού πληθυσμού ζει σε συνθήκες φτώχειας⁵.

Η μεταβατική περίοδος που ξεκίνησε ουσιαστικά το 1991 συνοδεύτηκε από σοβαρά οικονομικά και κοινωνικά προβλήματα. Η παντελής έλλειψη υποδομής στη χώρα αυτή προσέδωσε στα προβλήματα αυτά ιδιαίτερη οξύτητα και ένταση. Το οδικό δίκτυο της χώρας καταμαρτυρεί εγκατάλειψη, τα κτίρια των οικιστικών κέντρων, τόσο των αστικών όσο και των ημιαστικών και αγροτικών περιοχών της χώρας, είναι πεπαλαιωμένα, όχι φροντισμένα. Η συγκοινωνιακή εξυπηρέτηση είναι κάκιστη, ο εξοπλισμός παμπάλαιος και γενικά η εικόνα της σημερινής Αλβανίας προσομοιάζει αυτή των χωρών του τρίτου κόσμου. Οι απαγορευτικές διατάξεις του παρελθόντος περί μετακίνησης του πληθυσμού των αγροτικών περιοχών και η αδυναμία της υπαίθρου σήμερα να συγκρατήσει και να θρέψει τον αγροτικό πληθυσμό δίνουν το "εισιτήριο" προς τα αστικά κέντρα και ιδιαίτερα την πρωτεύουσα, όπου όλοι προσδοκούν ότι θα ζήσουν καλύτερα. Αποτέλεσμα αυτής της αναζήτησης είναι η συσσώρευση επιπλέον προβλημάτων στα αστικά κέντρα. Οι δρόμοι των αστικών κέντρων είναι γεμάτοι απορρίμματα. Οι άστεγοι κατακλύζουν κάθε γωνιά. Οι επαίτες δραστηριοποιούνται σε όλους τους χώρους και η εγκληματικότητα βρίσκεται σε επικίνδυνα επίπεδα.

Η τηλεφωνική πυκνότητα στη χώρα βρίσκεται σε απαράδεκτα για την εποχή επίπεδα. Στους 1.000 κατοίκους αντιστοιχούν 14 τηλεφωνικές συνδέσεις, ενώ οι συνδέσεις telex ανέρχονταν σε 300 σε ολόκληρη τη χώρα μέχρι το 1990⁷. Η δυνατότητα επικοινωνίας με τον έξω κόσμο προϋποθέτει επίπονες διαδικασίες. Η ηλεκτροδότηση αντίστοιχα, των κατοικημένων περιοχών γίνεται με πολύ περιοριστικούς όρους. Οι διακοπές ρεύματος είναι συχνές σε όλη την επικράτεια. Το ίδιο συχνές είναι και οι διακοπές της υδροδότησης των οικισμών. Η ρύπανση του περιβάλλοντος, εκτιμάται και αυτή σε υψηλά επίπεδα. Η Αλβανία θεωρείται η πλέον υποβαθμισμένη, περιβαλλοντικά, χώρα της Ευρώπης. Η χώρα υποφέρει, τόσο από βιομηχανική ρύπανση όσο και από υποβάθμιση των φυσικών διαθεσίμων της.

Η ανεργία μαστίζει ολόκληρη την Αλβανία. Το επίδομα ανεργίας αντιστοιχεί μόλις σε 15 δολάρια. Σύμφωνα με τη Στατιστική Υπηρεσία της Αλβανίας, στο τέλος του Ιουνίου του 1993 ο αριθμός των ανέργων έφθανε τις 467.000 άτομα, έναντι 555.000 εργαζομένων (454.000 απασχολούμενοι στον κρατικό τομέα και 101.000 απασχολούμενοι στον ιδιωτικό τομέα).

Η καθίζηση σε όλους τους τομείς παραγωγής είναι τρομακτική. Τα εργοστάσια που υπήρχαν πριν από την πτώση του παλιού πολιτικού καθεστώτος έπαψαν να λειτουργούν. Από τις εγκαταστάσεις τους αφαιρέθηκε παράνομα οτιδήποτε μπορούσε να εξυπηρετήσει τις ατομικές ανάγκες κάποιου³. Το εργοστάσιο επεξεργασίας γάλακτος στα σύνορα με

το κράτος των Σκοπίων, από τα μεγαλύτερα άλλοτε της Αλβανίας, είναι και αυτό κλειστό. Η Αλβανία από χώρα εξαγωγέας γεωργικών προϊόντων, σήμερα μετατράπηκε σε εισαγωγέας για να καλύψει τις ανάγκες της (εισάγει περίπου το 50%).

Το εμπόριο έχει αποδιοργανωθεί τελείως. Οι όποιες εμπορικές πράξεις γίνονται, κατευθύνονται ουσιαστικά από "ομάδες" εμπόρων που κυριολεκτικά λυμαίνονται την αγορά. Τα υπάρχοντα σήμερα καταστήματα δε διαθέτουν ούτε τα βασικά καταναλωτικά αγαθά, αλλά ούτε τις επαρκείς ποσότητες αυτών που διαθέτουν. Οι διαρρήξεις και οι κλοπές των αγαθών έχουν καταστεί εθνικό σπορ.

Συνοπτικά θα λέγαμε, ότι η Αλβανία είναι μια ευρωπαϊκή γεωγραφικά χώρα, με τριτοκοσμική καθ' όλα κοινωνικοοικονομική ταυτότητα. Οι συνθήκες που επέβαλε το προηγούμενο πολιτικό καθεστώς και η άναρχη διαδικασία που ακολουθήθηκε για τη "μετάβαση" προς την οικονομία της αγοράς και τη "δημοκρατική" διακυβέρνηση, της προσέδωσαν τη σημερινή της ταυτότητα. Ταυτότητα η οποία απέχει από αυτήν των άλλων χωρών της Κεντρικής και της Ανατολικής Ευρώπης, με τις οποίες θα μπορούσε να επιχειρηθεί σύγκριση².

Βέβαια η προσπάθεια της Αλβανίας για οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη μέσα από μεταρρυθμίσεις σε όλους τους τομείς αποτελεί σήμερα πρώτη προτεραιότητα. Η αποτελεσματικότητα όμως των μέτρων που λαμβάνονται προς αυτή την κατεύθυνση είναι οριακή. Κι αυτό διότι απουσιάζει παντελώς η εμπειρία. Λείπει η γνώση, λείπει η τεχνική υποστήριξη, μα πλεονάζει η προσπάθεια όλων για "ίδιο" όφελος.

Οι παραπάνω αναφορές δε σημαίνουν ότι δεν υπάρχει δυνατότητα για την Αλβανία να ξεπεράσει τα προβλήματά της. Σημαίνει όμως ότι ο δρόμος θα είναι δύσκολος και χρονοβόρος. Τις ίδιες δυσκολίες θα αντιμετωπίσουν και αντιμετωπίζουν και οι εξωτερικοί επενδυτές. Όμως, θεωρώντας την Αλβανία ως μέρος-τμήμα της όλης βαλκανικής αγοράς, θα μπορούσαμε να πούμε ότι υπάρχουν περιθώρια για ανάληψη επιχειρηματικής δράσης παρόλες τις δυσκολίες που συνδέονται με αυτήν.

3. Παραγωγική δραστηριότητα

Ο παραγωγικός τομέας της οικονομίας της Αλβανίας υπήρξε πάντοτε προβληματικός. Η στοιχειώδης επάρκεια αγαθών που είχε εξασφαλίσει το προηγούμενο καθεστώς, οφειλόταν κυρίως στον περιορισμό των αναγκών του πληθυσμού, παρά στα διαρθρωτικά χαρακτηριστικά του παραγωγικού τομέα.

Αν και η Αλβανία χαρακτηρίζεται ουσιαστικά αγροτική χώρα, εντούτοις δε διαθέτει αξιόλογη αγροτική παραγωγή. Τα κυριότερα προϊόντα που παράγει είναι σιτηρά, καλαμπόκι, καπνός και φασόλια. Οι αποδόσεις

όμως των καλλιεργειών είναι πολύ χαμηλές λόγω, αφενός μεν της έλλειψης υποδομής, αφετέρου δε του ορεινού χαρακτήρα του εδάφους. Το 76% του εδάφους της χώρας είναι ορεινή έκταση. Ο νόμος 1501/19.7.91 "περί γης", που ψήφισε η Αλβανική κυβέρνηση, έδωσε τη δυνατότητα για μεταβίβαση της γεωργικής γης από το κράτος στους αγρότες. Η οικονομική αδυναμία όμως των αγροτών να αντεπεξέλθουν στις καλλιεργητικές δαπάνες και οι βίαιες αντιπαραθέσεις μεταξύ τους για δικαιώματα κλήρου είχαν ως αποτέλεσμα την κάθετη πτώση της παραγωγής. Συνέπεια αυτής της κατάστασης ήταν η αδυναμία της εγχώριας παραγωγής να καλύψει τις ανάγκες του πληθυσμού, ο οποίος τα τελευταία χρόνια στηρίχτηκε πλέον στην εξωτερική βοήθεια.

Η προσπάθεια διανομής της γεωργικής γης, η οποία ξεκίνησε το 1991, συνεχίστηκε εντατικότερη το 1993. Στα μέσα του 1993, το 92% της γης που εκμεταλλεύονταν οι συνεταιρισμοί και το 62% της καθαρά κρατικής γης είχε μεταβιβασθεί σε ιδιώτες. Παράλληλα έκαναν την εμφάνισή τους και οι οργανισμοί ιδιωτικών αγροκτημάτων (Private Farmers Associations – PFA), που στόχευαν στη συνένωση της γης από τους νέους ιδιοκτήτες, καθώς και των πρωτογενών πηγών παραγωγής που διέθεταν. Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι μέχρι τον Ιούλιο του 1993 είχαν ιδρυθεί 86 PFA. Τα PFA που ιδρύθηκαν έχουν μέσο μέγεθος περίπου 40 εκτάρια, με εύρος από 3 έως 300 εκτάρια. Συνήθως αποτελούν συνένωση της γης που κατέχουν συγγενείς ή και μέλη της ίδιας οικογένειας. Εκτιμάται ότι μόνο το 1% της αγροτικής γης που κατέχουν οι ιδιώτες έχει πάρει τη μορφή εκμετάλλευσης των PFA. Τα PFA προσομοιάζουν με τους ελληνικούς συνεταιρισμούς. Διοικούνται από το Συμβούλιο και τον Πρόεδρο. Τα μέλη τους συμμετέχουν στα έξοδα καλλιέργειας και στο παραγωγικό αποτέλεσμα. Η πρώτες εμπειρίες από τη λειτουργία των ενώσεων αυτών δεν είναι ιδιαίτερα ενθαρρυντικές. Οι ενώσεις χαρακτηρίστηκαν αναποτελεσματικές από την αρχή ακόμη της λειτουργίας τους και ήδη διαφαίνεται η τάση για μη προώθηση του προγράμματος αυτού. Ο μέσος γεωργικός κλήρος του Αλβανού αγρότη αντιστοιχεί μόλις σε 1,5 εκτάρια⁹. Σε αυτό άλλωστε οφείλονται και οι συστάσεις από εξωτερικούς εμπειρογνώμονες προς τους Αλβανούς αγρότες να ενώσουν τα κτήματά τους στο πρότυπο των PFA, ώστε να καταστεί δυνατή η χρήση μεγαλύτερης ποικιλίας σπόρων, η αγορά γεωργικού εξοπλισμού και η καλύτερη χρησιμοποίηση των υδάτινων πόρων για την άρδευση των καλλιεργειών. Σημειώνεται ότι το 1991, μετά την ιδιωτικοποίηση της γης, ο ιδιωτικός τομέας συμμετείχε στη γεωργική παραγωγή με ποσοστό 78%⁴. Για την πραγμάτωση των συστάσεων που προαναφέρθηκαν και για την ενίσχυση του κλάδου της γεωργίας, η αλβανική κυβέρνηση έλαβε σειρά μέτρων που αφορούν στις ιδιωτικοποιήσεις κρατικών κτημάτων, στην πώληση γεωργο-βιομηχανιών και στην υποστήριξη σχεδίων ανάπτυξης της γεωργικής παραγωγής με απαλλαγή του εισαγόμενου γεωργικού εξοπλισμού από δασμούς και παροχές οικονομικής βοήθειας.

Η κτηνοτροφία σε σχέση με τους άλλους κλάδους της πρωτογενούς παραγωγής βρισκόταν σε αρκετά καλή κατάσταση μέχρι το 1989, τόσο από άποψη αριθμού διατηρουμένων ζώων όσο και όγκου παραγομένων προϊόντων ζωικής προελεύσεως (Πίνακας 1).

Πίνακας 1

Διαστάσεις του κτηνοτροφικού τομέα παραγωγής
στην Αλβανία κατά το έτος 1989

	Ζωικό Κεφάλαιο		Όγκος Παραγωγής	
Βοοειδή:	699.000	κεφάλια	Γάλα:	460.000 τόννοι
Αιγοπρ/τα	2.745.000	"	Κρέας:	84.000 "
Πουλερικά:	5.630.000	"	Αυγά:	324.000 "
Χοίροι:	181.000	"	Μέλι:	541 "
Κυψέλες Μελισσών:	86.000	τεμάχια		

Πηγή: Statistical Yearbook of Albania 1991, σ. 217¹⁹.

Με στοιχεία του 1992 η κτηνοτροφία συμμετείχε στη διαμόρφωση του Ακαθάριστου Γεωργικού Προϊόντος κατά 51,9%⁴. Σήμερα τα μεγέθη έχουν μεταβληθεί ριζικά. Μεγάλο ποσοστό του ζωικού κεφαλαίου έχει καταστραφεί, λόγω του επισιτιστικού προβλήματος, αλλά και της έλλειψης ζωοτροφών. Ωστόσο με τις διαρθρωτικές αλλαγές που δρομολογούνται στους τομείς της γεωργίας και της κτηνοτροφίας αναμένεται βελτίωση των μεγεθών στο εγγύς μέλλον. Χαρακτηριστικά αναφέρονται οι εκτιμήσεις του Υπουργείου Γεωργίας της Αλβανίας για αύξηση κατά 10-15% του ζωικού κεφαλαίου των αγελάδων και κατά 20% των αιγοπροβάτων¹⁰.

Σε σχέση με την παραγωγή γαλακτοκομικών προϊόντων η υποδομή είναι οριακή. Το 1990 υπήρχαν 550 μονάδες παραγωγής γαλακτοκομικών προϊόντων, από τις οποίες μόνο 18 ήταν εργοστάσια γάλακτος. Οι υπόλοιπες ήταν μικρές τυροκομικές μονάδες χαμηλής παραγωγικής δυνατότητας και λειτουργούσαν εποχιακά. Το 1994 λειτουργούσαν 379 μονάδες παραγωγής γαλακτοκομικών προϊόντων¹⁰.

Οι βιομηχανίες γάλακτος είναι εγκατεστημένες στις μεγάλες πόλεις για λόγους καθαρά ζήτησης. Το λειτουργικό κόστος είναι υψηλό, οι εγκαταστάσεις υπολειτουργούν και το σύστημα συλλογής γάλακτος δεν ανταποκρίνεται στη νέα διαμορφωθείσα κατάσταση και τη δομή της κτηνοτροφίας (πολλές μικρές παραγωγικές μονάδες). Γενικά, η ανταγωνιστικότητα των γαλακτοκομικών προϊόντων της Αλβανίας είναι χαμηλή και η ποιότητα τους υποβαθμισμένη.

Αν και η Αλβανία διαθέτει σημαντικές δασώδεις εκτάσεις, εντούτοις η εκμετάλλευσή τους προσκρούει στην έλλειψη του αναγκαίου εξοπλισμού

και στην ακαταλληλότητα του οδικού δικτύου για τη μεταφορά των προϊόντων. Έτσι ο κλάδος συμμετέχει στη διαμόρφωση του Ακαθάριστου Γεωργικού Προϊόντος μόνο κατά 4,5%⁴.

Στον κλάδο των υδατοκαλλιεργειών η παραγωγή σήμερα είναι ανύπαρκτος παρά τις δυνατότητες που υπάρχουν. Οι δυνατότητες αυτές αφορούν την καλλιέργεια-εκτροφή ψαριών, τόσο γλυκών υδάτων (πέστροφα, κυπρίνος) όσο και ευρύαλων ψαριών (τσιπούρα, λαβράκι). Προς την κατεύθυνση της προσέλκυσης επενδύσεων και της ανάπτυξης του κλάδου αυτού, η αλβανική κυβέρνηση ψήφισε στις αρχές του 1995 Νόμο "για την αλιεία και την υδατοκαλλιέργεια".

Ο τομέας των ορυχείων παρουσιάζει ίσως το μεγαλύτερο ενδιαφέρον από παραγωγική άποψη για την οικονομία της Αλβανίας. Η Αλβανία διαθέτει πλούσιο υπέδαφος σε πετρέλαιο, σιδηρονικέλιο, χαλκό, άνθρακα, άσφαλτο, αλάτι, χρώμιο και φυσικό αέριο. Αξίζει να σημειωθεί ότι η Αλβανία κατέχει παγκοσμίως την τρίτη θέση στην παραγωγή χρωμίου!!! Παράλληλα, η μορφολογία των εδαφών της χώρας δημιουργεί αξιόλογες συνθήκες υδατοπτώσεων και ως εκ τούτου δυνατότητες για παραγωγή ηλεκτρικής ενέργειας.

Ο δευτερογενής τομέας παραγωγής παρουσιάζει απελπιστική εικόνα. Στην τριετία 1990-1992 τα περισσότερα εργοστάσια έκλεισαν λόγω έλλειψης πρώτων υλών, ανταλλακτικών και αγορών. Το μεγαλύτερο μέρος του εργατικού δυναμικού της χώρας προτίμησε τη μετανάστευση στη Δύση και ιδίως στην Ελλάδα και η βιομηχανική παραγωγή έπεσε σε οριακά επίπεδα. Το πάγιο κεφάλαιο της οικονομίας, όσο δεν καταστράφηκε, θεωρείται απαρχαιωμένο και αντιπαραγωγικό. Η παραγωγικότητα της εργασίας είναι πολύ χαμηλή και η συνέπεια του εργατικού δυναμικού αμφίβολη.

Παράλληλα, η έλλειψη εξειδικευμένης γνώσης στον τομέα του εξωτερικού εμπορίου, του marketing και των πωλήσεων και η αδυναμία εξεύρεσης κεφαλαίων κίνησης, οξύνει ακόμη περισσότερο τα προβλήματα της βιομηχανίας στην Αλβανία. Ολόκληροι κλάδοι καταστράφηκαν και άλλοι απειλούνται με κλείσιμο. Ενθαρρυντικά θα μπορούσαμε να πούμε είναι μόνο τα στοιχεία στη βιομηχανία νάφθας, με προβλέψεις παραγωγής 600 χιλ. τόννους νάφθας και 100 εκατ. κυβικά μέτρα αερίου. Παράλληλα, η λειτουργία νέου υδροηλεκτρικού σταθμού προβλέπεται ότι το 1995 θα αυξήσει και την παραγωγή ρεύματος σε 140 εκατ. KW περίπου.

Αναφορικά με το χρώμιο, εξακολουθεί να αποτελεί βασική πηγή συναλλάγματος για την Αλβανική Οικονομία. Αντίθετα, η παραγωγή χαλκού παρουσιάζει καθοδική πορεία, λόγω αναγκαιότητας για υψηλές επενδύσεις.

Ο τριτογενής τομέας παραγωγής στερείται οποιασδήποτε υποδομής στην Αλβανία. Το τραπεζικό και το ασφαλιστικό σύστημα βρίσκονται στα πρώτα βήματά τους, με γενικό χαρακτηριστικό την έλλειψη εξειδικευμέ-

νων στελεχών. Η έλλειψη εξειδικευμένων στελεχών χαρακτηρίζει ολόκληρο το φάσμα παροχής υπηρεσιών. Αξίζει να αναφερθεί ότι εξαιτίας του αξιώματος ότι "μια κομμουνιστική κοινωνία δε χρειάζεται δικηγόρους", το 1967 καταργήθηκε το επάγγελμα του νομικού στην Αλβανία και ταυτόχρονα έκλεισαν η Νομική Σχολή και το Υπουργείο Δικαιοσύνης!!! Σήμερα είναι άμεση η ανάγκη τεχνικής βοήθειας νομικού χαρακτήρα, τόσο για τη σύνταξη και ερμηνεία των νόμων όσο και για την άσκηση των νέων δικηγόρων.

Στον κλάδο του τουρισμού, η Αλβανία δε διαθέτει οποιαδήποτε υποδομή. Το επίπεδο των παρεχομένων υπηρεσιών είναι χαμηλό και οι τιμές απαράδεκτα υψηλές. Ωστόσο, η χώρα διαθέτει ακτές και καθαρή θάλασσα με δυνατότητα ανάπτυξης του τουρισμού. Επιπρόσθετα, προς την ίδια κατεύθυνση μπορούν να αξιοποιηθούν και ορισμένες ορεινές περιοχές.

Στον κλάδο των μεταφορών, αυτό που χαρακτηρίζει συνοπτικά την Αλβανία είναι το αναχρονιστικό οδικό δίκτυο και η έλλειψη σιδηροδρομικής σύνδεσης με την υπόλοιπη Ευρώπη. Αυτό δημιουργεί ιδιαίτερες δυσκολίες στη οργάνωση οποιουδήποτε δικτύου διανομών. Επιπλέον, η ιδιαίτερα χαμηλή ταχύτητα των σιδηροδρομικών συρμών υποθάλλει ληστείες, βανδαλισμούς και ανασφάλεια. Τους ίδιους κινδύνους εγκυμονεί και η έλλειψη υποδομής στις λιμενικές εγκαταστάσεις των παράκτιων περιοχών, ο περιορισμένος και απαρχαιωμένος στόλος των οχημάτων γενικά, η έλλειψη νομοθεσίας, η έλλειψη δικτύου πρατηρίων καυσίμων και επισκευής οχημάτων, κ.ά. Η αεροπορική σύνδεση της Αλβανίας με τον έξω κόσμο είναι κι αυτή περιορισμένη. Τα Τίρανα συνδέονται με τη Γερμανία, τη Γαλλία, την Ιταλία, την Τουρκία, την Ελβετία, την Ουγγαρία και την Ελλάδα.

4. Εξωτερικό εμπόριο της Αλβανίας

Η έλλειψη κεφαλαίων κινήσεως, η ύφεση που χαρακτηρίζει την αλβανική οικονομία και η απουσία εμπειρίας και εξειδικευμένων στελεχών έχουν προσδώσει υποτονική ταυτότητα στο εξωτερικό εμπόριο της Αλβανίας. Το εμπορικό ισοζύγιο της χώρας παρουσίασε έλλειμμα για σειρά ετών, και έφθασε στο επίπεδο των 509 εκατ. δολαρίων το 1993. Παρά την αύξηση των εξαγωγών της Αλβανίας κατά το 1994, οι εισαγωγές της ήταν τετραπλάσιες από τις εξαγωγές. Σε όλα τα τρίμηνα του 1994 οι εισαγωγές και οι εξαγωγές εμφανίζονται υψηλότερες του 1993. Αξίζει να σημειωθεί ότι, ο ιδιωτικός τομέας συνέβαλε στις εξαγωγές του 1994 όσο περίπου και ο κρατικός τομέας της Αλβανίας, ενώ αντίθετα, η υπεροχή του ιδιωτικού τομέα στις εισαγωγές, έναντι του κρατικού, είναι συτριπτική¹¹. Η υστέρηση του ιδιωτικού τομέα στις εξαγωγές είναι αποτέ-

λεσμα, τόσο της γενικής αποδιοργάνωσης του βιομηχανικού τομέα όσο και του γεγονότος ότι οι βιομηχανίες που εξαγουν προϊόντα ανήκουν ακόμη ιδιοκτησιακά στο αλβανικό κράτος¹¹.

Για το 1995, τα στοιχεία που αφορούν στο πρώτο τρίμηνο δείχνουν αύξηση, τόσο στις εισαγωγές όσο και στις εξαγωγές, έναντι του αντιστοίχου τριμήνου του 1994. Αυτό όμως που πρέπει να σημειωθεί είναι ότι ο ιδιωτικός τομέας φαίνεται να δραστηριοποιείται έντονα στις εξαγωγές, καλύπτοντας πλέον το 60% των εξαγωγών (Πίνακας 2). Σε γενικούς όρους οι εισαγωγές εμφανίζονται 3,5 φορές υψηλότερες από τις εξαγωγές, στο πρώτο τρίμηνο του 1995, αναλογία μικρότερη από αυτήν του έτους 1994 (4 φορές).

Πίνακας 2

Ποσοστιαία (%) διάρθρωση του εξωτερικού εμπορίου της Αλβανίας κατά τομέα δραστηριότητας

Έτος	Τομέας	Εισαγωγές	Εξαγωγές
1994	Ιδιωτικός	78%	52%
	Κρατικός	22%	48%
1995 (Α' Τρίμηνο)	Ιδιωτικός	82,8%	60%
	Κρατικός	17,2%	40%

Πηγή: "Βαλκανική Ενημέρωση", τ. 28, ΕΚΕΜ, 1995. Statistika 1. *Informations, Analyses and Periodical Statistical Data*, Tirana, INSTAT, 1995.

Οι εξαγωγές της Αλβανίας, αφορούν προϊόντα όπως το χρώμιο και άλλα μεταλλεύματα και ως κύριοι αγοραστές εμφανίζονται η Ιταλία (63,48% όλων των εξαγωγών της Αλβανίας στο πρώτο τρίμηνο του 1995), η Γερμανία (5,97%), η Ελλάδα (7,78%), οι Η.Π.Α. (4,39%), το Βέλγιο, η Σουηδία, κ.ά. Το 82,15% των εξαγωγών της Αλβανίας στο πρώτο τρίμηνο του 1995, κατευθύνθηκε προς τις χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης¹².

Οι εισαγωγές της Αλβανίας στην προαναφερθείσα χρονική περίοδο αφορούν κυρίως τρόφιμα και ζώα ζώντα (23,96% της αξίας), μηχανήματα και μεταφορικά μέσα (24,38%), άλλα βιομηχανικά προϊόντα (20,34%), χημικά προϊόντα (7,95%), κ.ά. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι πέρα από τις εισαγωγές, ένα σημαντικό μέρος αγαθών που εισέρχονται στην Αλβανία είναι εξωτερική βοήθεια (39,40% σε τρόφιμα και ποτά, 33,84% σε μηχανήματα και εξοπλισμούς, κ.ά., για το πρώτο τρίμηνο του 1995). Οι κύριες χώρες προέλευσης των εισαγωγών της Αλβανίας κατά το πρώτο τρίμηνο του 1995 ήταν η Ιταλία (38,25%), η Ελλάδα (23,60%), η Βουλγαρία (10,50%), η Γερμανία (4,48%) κ.ά.¹². Συνολικά, το 73,55% των εισαγωγών της Αλβανίας προέρχονταν από χώρες της Ευρωπαϊκής Ένω-

σης. Η Ελλάδα κάλυψε το 32% των εισαγωγών της Αλβανίας από χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης, έναντι 52% της Ιταλίας. Το 1994, οι αλβανικές εισαγωγές προέρχονταν κατά 84,28% από χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Το 42,34% των εισαγωγών αυτών κάλυψε η Ιταλία και το 41,94% η Ελλάδα.

Ειδικότερα, οι εμπορικές συναλλαγές της Ελλάδας με την Αλβανία σημείωσαν υψηλούς ρυθμούς μεταβολής τα τελευταία χρόνια. Στο διάστημα 1992-93 οι ελληνικές εξαγωγές προς την Αλβανία σημείωσαν αύξηση κατά 242%, ενώ στο διάστημα 1993-94 σημείωσαν επίσης αύξηση κατά 66,11%^{13,14}. Αντίστοιχα, οι εισαγωγές της Ελλάδας από την Αλβανία σημείωσαν κι αυτές αύξηση (στην περίοδο 93-94 αυξήθηκαν κατά 110,92%), παραμένουν όμως ακόμα σε χαμηλό επίπεδο σε σχέση με τις εξαγωγές, αντιπροσωπεύοντας το 13,42% περίπου του συνολικού όγκου των εμπορικών συναλλαγών μεταξύ των δύο χωρών. Η Ελλάδα εξαγεί προς την Αλβανία τρόφιμα και ποτά, ορυκτά-ασφαλτικά-πετρελαιοειδή, μηχανήματα και εξοπλισμό, κλωστοϋφαντουργικά, ενδύματα, κ.ά.^{13,15}.

Για την αντιμετώπιση των θεμάτων που συνδέονται με την οργάνωση του εξωτερικού εμπορίου και την κυκλοφορία των αγαθών, η αλβανική κυβέρνηση έχει προωθήσει σειρά νόμων και αποφάσεων⁵. Το νομικό πλαίσιο αυτό βρίσκεται ουσιαστικά σε συνεχή εξέλιξη και διαμόρφωση μέχρις ότου επιτευχθεί σχετική σταθερότητα στην οικονομία της χώρας και στοιχειώδης επάρκεια στην αγορά της. Προς την κατεύθυνση αυτή έχουν υιοθετηθεί νόμοι που ρυθμίζουν τη δασμολογική προστασία και την έμμεση φορολογία. Ενδεικτικά αναφέρουμε το νόμο του 1995 "περί προστιθέμενης αξίας".

Ο φόρος προστιθέμενης αξίας πρόκειται να αντικαταστήσει τον ισχύοντα φόρο κυκλοφορίας των αγαθών. Προς την κατεύθυνση προετοιμασίας του συστήματος, τις αρμόδιες υπηρεσίες της Αλβανίας συνδράμει η Παγκόσμια Τράπεζα, η οποία και προτίθεται να χρηματοδοτήσει την προσπάθεια με 4 εκατ. δολάρια. Το ποσοστό του φόρου προστιθέμενης αξίας έχει οριστεί σε 12,5% και προβλέπει απαλλαγή των ταχυδρομικών και οικονομικών υπηρεσιών, καθώς και των εισοδημάτων από ενοίκια γης και οικιών¹¹.

Οι έμμεσοι φόροι καταβάλλονται κατά τον εκτελωνισμό των εμπορευμάτων.

Το τελωνειακό καθεστώς της χώρας, όπως έχει μέχρι σήμερα διαμορφωθεί, προβλέπει επιβολή δασμών στα εισαγόμενα εμπορεύματα από 5% έως 30%, επί της τιμολογιακής αξίας αυτών. Από την 1/7/95 επιβάλλονται τρεις βαθμίδες δασμών. Η πρώτη βαθμίδα αφορά τις βιομηχανικές και αγροτικές πρώτες ύλες, τα μηχανήματα και τον εξοπλισμό και ανέρχεται σε 7%. Η δεύτερη βαθμίδα ανέρχεται σε 25% και βαρύνει τα εισαγόμενα μηχανήματα επεξεργασίας προϊόντων και η τρίτη βαθμίδα προβλέπει φόρο πολυτελείας 40% για τα ειδικής χρήσης εισαγόμενα προϊόντα ("πολύτιμα" προϊόντα).

Παράλληλα με τις παραπάνω ρυθμίσεις, έχουν επιβληθεί τιμές "κατωφλίου" στα εισαγόμενα προϊόντα με στόχο την αποφυγή υποτιμολογήσεων από μέρους των εισαγωγέων.

5. Αναπτυξιακά θεσμικά μέτρα

Στην προσπάθεια της αλβανικής κυβέρνησης να προωθήσει τη μετάβαση της οικονομίας της Αλβανίας προς την ελεύθερη αγορά, πάρθηκαν διάφορα μέτρα αναπτυξιακής πολιτικής, ψηφίστηκαν νόμοι και προωθήθηκαν πρακτικές, που είχαν ως στόχο τη δημιουργία ενός θεσμικού πλαισίου οικονομικής δράσης (εμπορική νομοθεσία, εργασιακές σχέσεις, ιδιωτικοποιήσεις, κ.ά.).

Προς την κατεύθυνση αυτή ψηφίστηκαν, ο Νόμος 7512/10.8.91 "περί εγκρίσεως και προστασίας της ιδιωτικής περιουσίας, της ελεύθερης πρωτοβουλίας ανεξάρτητων ιδιωτικών δραστηριοτήτων και περί ιδιωτικοποιήσεως", η απόφαση του Υπουργικού Συμβουλίου "περί αδειάς ασκήσεως επιχειρηματικής δραστηριότητας σε λεκ* από αλλοδαπά φυσικά και νομικά πρόσωπα", ο Νόμος 7638/ 19.11.92 "περί εμπορικών εταιριών", ο Νόμος 7673/17.12.93 "για τις Συλλογικές Συμβάσεις Εργασίας", ο Νόμος 7703/11.5.93 "για την κοινωνική ασφάλιση", κ.ά.

Στα πλαίσια του νόμου 7512, μεταξύ των ποικίλων διατάξεων του περιλαμβάνονται κι αυτές που αφορούν τις προϋποθέσεις ιδιωτικοποιήσεως της κρατικής περιουσίας. Με το νόμο αυτόν ιδρύθηκε ο Εθνικός Οργανισμός Ιδιωτικοποιήσεως και καθορίστηκαν τα κριτήρια αξιολόγησης των κρατικών επιχειρήσεων (Απόφαση 47/7.2.94). Ο Εθνικός Οργανισμός Ιδιωτικοποιήσεως έχει την ευθύνη της οργάνωσης και του συντονισμού των απαραίτητων εργασιών, που συνδέονται με τη διαδικασία ιδιωτικοποίησης της κρατικής περιουσίας. Η ιδιωτικοποίηση σύμφωνα με το νόμο, μπορεί να γίνει μέσω δημοπρασίας, μέσω ιδιωτικής πώλησης μετοχών και μέσω ελεύθερης διάθεσης κρατικών μετοχών σε φυσικά πρόσωπα. Οι κρατικές επιχειρήσεις θα ιδιωτικοποιηθούν αφού μετατραπούν πρώτα σε μετοχικές εταιρίες και πωληθούν στη συνέχεια οι μετοχές τους.

Ο Εθνικός Οργανισμός Ιδιωτικοποιήσεως καθορίζει την αξία των μετοχών των κρατικών επιχειρήσεων, καταστρώνει το πρόγραμμα ιδιωτικοποιήσεως και οργανώνει τις δημοπρασίες για την πώλησή τους. Παράλληλα ενημερώνει τους ενδιαφερομένους για τα χρηματοοικονομικά και τεχνικά στοιχεία που αφορούν τις κρατικές επιχειρήσεις που πρόκειται να ιδιωτικοποιηθούν⁸.

* Το λεκ είναι το νόμισμα της Αλβανίας. Η σημερινή ισοτιμία είναι 110 λεκ = 1 δολλάριο Η.Π.Α.

Η γενικότερη οικονομική και πολιτική κατάσταση που επικράτησε την τελευταία πενταετία στην Αλβανία, είχε ως αποτέλεσμα την καθυστέρηση στην ιδιωτικοποίηση των "μεγάλων" παραγωγικών μονάδων της χώρας. Αυτό οφείλεται παράλληλα και στο γεγονός ότι ελάχιστες είναι οι μονάδες που συναντούν το ενδιαφέρον των επενδυτών. Παρόλα αυτά, το 1994 ιδιωτικοποιήθηκαν περί τις 2.500 μικρές και μεσαίες επιχειρήσεις. Από αυτές, το 33,4% δόθηκαν σε εγχώριους επενδυτές, το 41% δόθηκαν στους εργαζόμενους των μονάδων, το 25,4% δόθηκαν στους ιδιοκτήτες της περιβάλλουσας γης ή των οικοπέδων και μόνο το 0,2% δόθηκαν σε ξένους επενδυτές¹¹. Συγκριτικά πάντως με την περίοδο 1991-93, το 1994 ιδιωτικοποιήθηκαν 2,3 φορές περισσότερες μονάδες στη βιομηχανική παραγωγή, 1,5 φορές περισσότερες στις κατασκευές, 1,3 φορές περισσότερες στον αγροτικό τομέα και 1,7 φορές περισσότερες στις υπηρεσίες. Θα μπορούσε να υποστηριχτεί ότι, το θεσμικό πλαίσιο έχει αρκετά εμπλουτιστεί κατά το 1994 και έτσι ο ρυθμός ιδιωτικοποιήσεων εμφανίζεται εντονότερος.

Για την αποφυγή αριθμητικών εντυπώσεων, θα πρέπει να τονιστεί ότι οι ιδιωτικοποιούμενες μονάδες είναι μικρού ή μεσαίου μεγέθους, και δε συναντούν το ενδιαφέρον των ξένων επενδυτών. Η δυνατότητα εξαγοράς επιχειρήσεων από τους εργαζόμενους, σε οικονομικούς όρους, δηλώνει ακριβώς το χαρακτηριστικό που προαναφέρθηκε. Διευκρινιστικά σημειώνεται ότι, μικρές επιχειρήσεις χαρακτηρίζονται αυτές που η αξία τους εκτιμάται μέχρι 1.000 δολάρια Η.Π.Α., ενώ μεσαίες αυτές που η αξία τους εκτιμάται μέχρι 5.000 δολάρια. Στα παραπάνω επίπεδα εκτίμησης δεν συμπεριλαμβάνεται η αξία της ιδιότητας γης.

Με βάση τα στοιχεία που προαναφέρθηκαν, το πρόγραμμα ιδιωτικοποιήσεων φαίνεται να ακολουθεί σχετικά υψηλότερους ρυθμούς στο δευτερογενή τομέα παραγωγής (βιομηχανία, κατασκευές) κατά το έτος 1994, έναντι των άλλων παραγωγικών τομέων της οικονομίας. Αυτό όμως θα πρέπει να συνεκτιμηθεί και με τους ρυθμούς που ακολουθήθηκαν τα προηγούμενα χρόνια για την ιδιωτικοποίηση της γης. Σημειώνεται ότι στα μέσα του 1993, είχαν μεταβιβαστεί στους ιδιώτες το 92% γης που εκμεταλλεύονταν οι συνεταιρισμοί και το 62% της καθαρά κρατικής γης. Ωστόσο, απαιτείται περισσότερος χρόνος για να καταστεί δυνατή η εκτίμηση κάποιου βαθμού επιτυχίας του γενικού προγράμματος ιδιωτικοποιήσεων. Τα όποια αποτελέσματα οργάνωσης της παραγωγής στα νέα πλέον πρότυπα αναμένονται με κάποια χρονική υστέρηση. Σε αυτό συνηγορεί και η πλήρης σύγχυση και αναδιοργάνωση της οικονομίας που επικράτησε στο διάστημα της τελευταίας πενταετίας. Θα μπορούσε, όμως να αναφερθεί ότι ο ιδιωτικός τομέας κάλυψε το 60% των δραστηριοτήτων του εξαγωγικού εμπορίου της Αλβανίας κατά το πρώτο τρίμηνο του 1995, έναντι του 42% το 1994.

Το μικρό μέγεθος των ιδιωτικοποιούμενων μονάδων – με τη συνακόλουθη έλλειψη ενδιαφέροντος από μέρους των ξένων επενδυτών, η δι-

στακτικότητα στην ιδιωτικοποίηση των μεγάλων μονάδων, η απόκτηση μονάδων από τους ιδιοκτήτες της περιβάλλουσας αναδιανεμηθείσας γης και η εξαγορά επιχειρήσεων από τους ίδιους τους εργαζόμενους οδηγούν στην άποψη ότι, από τη μέχρι τώρα πορεία των ιδιωτικοποιήσεων στην Αλβανία διαφαίνεται κάποια τάση προστατευτισμού της εγχώριας νέας τάξης επιχειρηματιών από μέρους του κράτους της Αλβανίας. Με άλλα λόγια, η Αλβανία δε διαθέτει ακόμη συνθήκες-προϋποθέσεις εισόδου σοβαρών ξένων επενδυτών, παρά τα συγκριτικά πλεονεκτήματα εργασίας, πλουτοπαραγωγικών πηγών και γεωγραφικής θέσεως, που προσφέρει⁹. Σε αυτό συντελούν και παράγοντες που συνδέονται με την έλλειψη πόρων της τοπικής αγοράς, τις δυσκολίες εξασφάλισης τοπικής συνεργασίας, τη χαμηλή παραγωγικότητα του εργατικού δυναμικού, το χαμηλό επίπεδο παρεχόμενων συμπληρωματικών υπηρεσιών και γενικά με το ασταθές και αντιπαραγωγικό πολιτικό και κοινωνικό περιβάλλον της Αλβανίας.

Σε σχέση με την ιδιωτικοποίηση της αστικής και της γεωργικής γης, ο νόμος 7501/19.7.91 "περί γης", καθόρισε τα δικαιώματα ιδιοκτησίας σε ημεδαπά φυσικά και νομικά πρόσωπα και έθεσε τους κανόνες ιδιωτικοποίησης της γης. Με το νόμο αυτό προχώρησε η δωρεάν διανομή στα μέλη των αγροτικών συνεταιρισμών της γεωργικής γης που κατείχαν και τους δόθηκε η δυνατότητα να αποχωρήσουν από τους συνεταιρισμούς. Οι νέοι ιδιοκτήτες γεωργικής γης έχουν την υποχρέωση της γεωργικής και κτηνοτροφικής χρήσης της γης, διαφορετικά χάνουν τα δικαιώματα ιδιοκτησίας. Στο πλαίσιο αυτών των ρυθμίσεων προβλέπεται και η παραχώρηση γεωργικής γης σε αγροτικές οικογένειες, που δεν ήταν μέλη των συνεταιρισμών του παλαιού πολιτικού καθεστώτος. Παράλληλα, με τον ίδιο νόμο παραχωρείται κρατική γη σε ημεδαπά φυσικά και νομικά πρόσωπα, με στόχο την ανάπτυξη οικοδομικών δραστηριοτήτων. Επιπλέον, με το νόμο 7512/10.8.91 "περί εγκρίσεως και προστασίας της ιδιωτικής περιουσίας, της ελεύθερης πρωτοβουλίας ανεξάρτητων ιδιωτικών δραστηριοτήτων και περί ιδιωτικοποιήσεως", τα ημεδαπά φυσικά και νομικά πρόσωπα, έχουν τη δυνατότητα αγοράς κτιρίων από άλλα φυσικά ή νομικά πρόσωπα. Η αγορά κτιρίου συνεπάγεται αυτόματα και ιδιοκτησία της γης επί της οποίας έχει αυτό ανεγερθεί.

Ο Νόμος 7698/15.4.93 παράλληλα, ρυθμίζει τις διαδικασίες επιστροφής αστικών ακινήτων στους πρώην ιδιοκτήτες τους. Με το νόμο αυτό καθορίζονται συντελεστές υπολογισμού του ενοικίου καταστημάτων και προβλέπονται τρεις κατηγορίες χρήσης καταστημάτων με ανάλογο μίσθωμα (βιοτεχνική, εμπορική και χρήση εστιατορίων-αναψυκτηρίων).

Με βάση το υφιστάμενο πλέον θεσμικό πλαίσιο, τα αλλοδαπά φυσικά ή νομικά πρόσωπα μπορούν να χρησιμοποιούν γη (αστική ή γεωργική) και κτίρια μόνο επί ενοικίω (Νόμος 7501 και απόφαση του Υπουργικού Συμβουλίου 365/5.10.91). Η χρονομίσθωση αυτή μπορεί να διαρκεί έως και 99 χρόνια.

Σε σχέση με το καθεστώς κοινωνικής ασφάλισης, με το νόμο

7703/11.5.93, προβλέπεται υποχρεωτική ασφάλιση για τους εργαζόμενους στον ιδιωτικό τομέα. Ο εργαζόμενος καταβάλλει εισφορά 10%, ενώ ο εργοδότης καταβάλλει εισφορά ίση με 26% των μηνιαίων αποδοχών του εργαζομένου. Επιπρόσθετα, προβλέπεται εργοδοτική υποχρέωση 0,7% για εργατικά ατυχήματα και 6% για επίδομα ανεργίας.

Παράλληλα, σειρά νόμων και διαταγμάτων ρυθμίζουν το εργασιακό καθεστώς.

Ειδικότερα, με βάση το ισχύον σήμερα νομικό πλαίσιο στην Αλβανία, κατοχυρώνεται το δικαίωμα του ατόμου για παροχή εργασίας, αμοιβής και ασφάλισης, καθώς επίσης το δικαίωμα συμμετοχής του σε εθελοντικές ενώσεις εργαζομένων και το δικαίωμα της απεργίας.

Με το Νόμο 7673 προβλέπονται δύο είδη Συλλογικών Συμβάσεων Εργασίας. Οι ορισμένου χρόνου (1 έτος) και οι αορίστου χρόνου (πάνω από 1 έτος). Η Συλλογική Σύμβαση Εργασίας συνάπτεται στο πρώτο τρίμηνο του οικονομικού έτους. Η κατά τη διάρκεια ισχύος της Σύμβασης αθέτηση των όρων της, εκ μέρους του ενός των συμβαλλομένων μερών, συνεπάγεται δικαίωμα προσφυγής στο Δικαστήριο και φυσικά προβλέπεται η καταβολή της ποινικής ρήτρας που προβλέπει η Σύμβαση⁹.

Γενικά, το ισχύον πλαίσιο στοχεύει στη ρύθμιση θεμάτων, που δημιουργούνται μεταξύ εργαζομένων και εργοδοτών, στο πνεύμα και τις πρακτικές της ελεύθερης οικονομίας. Προβλέπεται 8ωρη ημερήσια απασχόληση του εργαζομένου, 5ήμερη εργασία, 21 ημέρες ετήσιας άδειας και 240 ώρες υπερωριακής απασχόλησης ετησίως. Παράλληλα, τα συνδικάτα αναπτύσσουν δραστηριότητα με στόχο την προστασία των δικαιωμάτων και των συμφερόντων των μελών τους, με διαδικασίες που προβλέπονται από το νόμο. Οι δραστηριότητες των συνδικάτων επεκτείνονται σε θέματα συνθηκών εργασίας, εργασιακών σχέσεων, αμοιβών, συντάξεων, κοινωνικής ασφάλισης και διαδικασιών ειρηνικής επίλυσης των εργασιακών διαφορών.

Στα πλαίσια των κοινωνικών παροχών επίσης, θεσπίστηκε πλαίσιο παροχής κοινωνικών βοηθημάτων σε εργαζόμενους (π.χ. πρώην πολιτικοί κρατούμενοι, αποστρατευθέντες αξιωματικοί κ.ά.) που έχασαν την εργασία τους, είτε γιατί έκλεισαν οι επιχειρήσεις, είτε ακόμα γιατί αυτοί καταστάθηκαν άνεργοι, λόγω των ιδιωτικοποιήσεων. Για το σκοπό αυτό ιδρύθηκε το Ταμείο Παροχής Κοινωνικής Βοήθειας, το οποίο χρηματοδοτείται από τον κρατικό προϋπολογισμό και από την έμμεση φορολογία (Φόρος κύκλου εργασιών, Φ.Π.Α. κ.λπ.)⁹. Αξίζει να σημειωθεί ότι, για πρώτη φορά στο ασφαλιστικό σύστημα της χώρας, προβλέπεται ασφάλιση ανεργίας, όπως προαναφέρθηκε.

Με το νόμο 7638 "περί εταιριών", προβλέπονται τέσσερις εταιρικές μορφές. Η Ομόρρυθμος Εταιρεία, η Ετερόρρυθμος Εταιρεία, η Εταιρεία Περιορισμένης Ευθύνης και η Ανώνυμος Εταιρεία. Ειδικότερα, για τις Ομόρρυθμες και τις Ετερόρρυθμες Εταιρείες δεν υφίστανται περιορισμοί κεφαλαίου, ενώ για την Εταιρεία Περιορισμένης Ευθύνης προβλέπεται

κατώτατο κεφάλαιο ίδρυσης 100.000 λεκ και για τις Ανώνυμες Εταιρείες κατώτατο κεφάλαιο 10.000.000 λεκ με δημόσια εγγραφή ή 2.000.000 λεκ χωρίς δημόσια εγγραφή⁹.

Το τραπεζικό σύστημα έχει τα χαρακτηριστικά εμβρυακής κατάστασης. Τα προβλήματα του συστήματος συνδέονται με την έλλειψη στοιχειώδους γνώσης της τραπεζικής πρακτικής και την έλλειψη εξειδικευμένων στελεχών και έχουν ως αποτέλεσμα την μετ' εμποδίων εκτέλεση απλοστάτων εργασιών, όπως για παράδειγμα η κίνηση κεφαλαίων. Ο Νόμος 7559/22.4.92 "Περί Τραπεζών", προβλέπει ότι τα θέματα της χορήγησης άδειας λειτουργίας των τραπεζών, και της απόδοσης νομίσματος τα ρυθμίζει η Κεντρική Τράπεζα. Προβλέπει επίσης τους όρους ίδρυσης και λειτουργίας Κρατικής, Μετοχικής, Συνεταιριστικής, Ιδιωτικής και Ξένης Τράπεζας⁵.

Παράλληλα με το πλέγμα των προαναφερθέντων ρυθμίσεων, οι εξελίξεις της αλβανικής νομοθεσίας στον τομέα των οικονομικών μεταρρυθμίσεων περιλαμβάνουν και σειρά άλλων διατάξεων που ρυθμίζουν θέματα λειτουργίας της δημόσιας διοίκησης.

6. Προσέλκυση επενδύσεων

Βασική προϋπόθεση για τον εκσυγχρονισμό της αλβανικής οικονομίας, στα πρότυπα της ελεύθερης οικονομίας, είναι η προσέλκυση ξένων επενδύσεων. Η εισαγωγή κεφαλαίων, τεχνολογικού εξοπλισμού, τεχνογνωσίας και εμπειρίας από αλλοδαπούς επενδυτές στην Αλβανία, θα ενεργοποιήσει παράγοντες ανάπτυξης, θα δώσει το εισιτήριο στην Αλβανία να ταξιδέψει στους δρόμους της ελεύθερης αγοράς.

Η αλβανική κυβέρνηση ψήφισε προς την κατεύθυνση αυτή σειρά νόμων και διατάξεων που ρυθμίζουν θέματα των ξένων επενδύσεων στην Αλβανία.

Ο Νόμος 7496/4.8.92 "Για τις ξένες επενδύσεις", καθόρισε αρχικά τις διαδικασίες και τις προϋποθέσεις που πρέπει να πληρούν οι ξένοι επενδυτές, για να αναπτύξουν επιχειρηματική δράση στα όρια της αλβανικής επικράτειας. Παράλληλα, ο νόμος 7764/2.11.93 συμπληρώνει και τροποποιεί σε αρκετά σημεία τον προαναφερθέντα νόμο. Ο Νόμος 7665/2.11.93 για τον τουρισμό και ο νόμος 7746/28.7.93 για την έρευνα και παραγωγή του πετρελαίου και του φυσικού αερίου ρυθμίζουν επίσης θέματα, που αναφέρονται σε επενδύσεις στους αντίστοιχους τομείς⁹.

Σύμφωνα με το ισχύον σήμερα νομικό πλαίσιο επενδύσεων στην Αλβανία "ξένος επενδυτής" χαρακτηρίζεται, κάθε φυσικό πρόσωπο που είναι υπήκοος ξένης χώρας ή Αλβανός υπήκοος που κατοικεί μόνιμα στο εξωτερικό ή κάθε νομικό πρόσωπο που ιδρύθηκε ή συστάθηκε στην αλλοδαπή.

Παράλληλα, "ξένη επένδυση" θεωρείται: 1) Η κινητή και ακίνητη περι-

ουσία και κάθε εμπράγματο δικαίωμα, 2) κάθε είδους συμμετοχή σε εταιρείες με τη μορφή μετοχών, τίτλων ή άλλων οικονομικών συμφερόντων, 3) δάνεια και χρηματικές απαιτήσεις ή άλλες δραστηριότητες οικονομικής αξίας, 4) δικαιώματα πνευματικής ιδιοκτησίας, τεχνολογίας, έρευνας και εκμετάλλευσης φυσικών πόρων, που κατοχυρώνονται νομικά κ.ά.

Ο νόμος ορίζει επίσης την έννοια της "διαφοράς" ή "απαίτησης" που απορρέει από μια ξένη επένδυση, κ.ά. Οι ξένοι επενδυτές ακολουθούν την ίδια διαδικασία που ορίζει ο νόμος για τους Αλβανούς επενδυτές, πλην της ιδιοκτησίας γης, η οποία απαγορεύεται. Η κρατικοποίηση ή η απαλλοτρίωση των ξένων επενδύσεων απαγορεύεται, εκτός και αν η περίπτωση αγγίζει το δημόσιο συμφέρον, οπότε και προβλέπεται καταβολή αποζημίωσης, η οποία αντιστοιχεί στην πραγματική αξία της επένδυσης πριν γνωστοποιηθεί η πράξη απαλλοτρίωσης ή κρατικοποίησης⁵.

Ζημίες από πολεμικά γεγονότα, επαναστάσεις ή άλλα έκτακτα γεγονότα, αντιμετωπίζονται με τον ίδιο τρόπο για τους Αλβανούς και τους ξένους επενδυτές, όσον αφορά τις αποζημιώσεις.

Οι ξένοι επενδυτές έχουν τη δυνατότητα επαναπατρισμού των χρηματικών ποσών που συνδέονται με την επένδυση όπως : 1) Κέρδη και μερίσματα, όπως αυτά υπολογίζονται σύμφωνα με την αλβανική νομοθεσία, 2) έσοδα από τη μείωση του κεφαλαίου, 3) υποχρεώσεις που προκύπτουν από εμπορικές διαφορές, 4) έσοδα από ολική ή μερική πώληση της επένδυσης, 5) αποζημίωση απαλλοτρίωσης ή κρατικοποίησης της επένδυσης, 6) προσωπικό εισόδημα ξένων υπηκόων που απασχολούνται στην επένδυση, κ.ά.

Οι διαφορές μεταξύ ξένων επενδυτών και αλβανικής ιδιωτικής ή κρατικής επιχείρησης επιλύονται από τα αλβανικά δικαστήρια. Στις περιπτώσεις διαφορών που προκύπτουν από διαδικασία απαλλοτρίωσης ή κρατικοποίησης, ο ξένος επενδυτής μπορεί να προσφύγει στο Διεθνές Δικαστήριο. Στα πλαίσια εφαρμογής του νόμου 7764 για τις ξένες επενδύσεις, ιδρύθηκε το Αλβανικό Κέντρο Προώθησης Ξένων Επενδύσεων, ως συμβουλευτικό όργανο του Υπουργικού Συμβουλίου. Το κέντρο αυτό δημοσιεύει στοιχεία και πληροφορίες σχετικά με τις επενδυτικές δυνατότητες στην Αλβανία, παρέχει τεχνικές συμβουλές, ενημερώνει τους ενδιαφερόμενους για το υφιστάμενο νομικό πλαίσιο και παρέχει επίσης υπηρεσίες εμπορικής φύσεως⁶.

Στην επενδυτική πολιτική της Αλβανίας εντάσσεται και η ψήφιση του νόμου για την ανάπτυξη του τουρισμού (νόμος 7665/ 2.11.93). Ο νόμος αυτός παρέχει κίνητρα και ρυθμίζει θέματα επενδύσεων σε τουριστικές δραστηριότητες. Προϋπόθεση επένδυσης στον κλάδο αυτόν, αποτελεί η χορήγηση σχετικής άδειας για την υλοποίησή της, που εκδίδεται από την Επιτροπή Τουριστικής Ανάπτυξης. Με το νόμο αυτόν προσδιορίζονται οι Ζώνες Τουριστικής Ανάπτυξης, εντός των οποίων μπορεί να ασκηθεί επιδοτούμενη τουριστική δραστηριότητα και είναι γεωγραφικά προσδιορισμένες.

Στα κίνητρα τουριστικών επενδύσεων μπορούν να περιληφθούν: α) Η δυνατότητα εισαγωγής συναλλάγματος για την πραγματοποίηση της επένδυσης, β) η δυνατότητα εξαγωγής συναλλάγματος για την αποπληρωμή κεφαλαίων ή τόκων από δάνεια, καθώς και την πληρωμή μερισμάτων, γ) η δυνατότητα εξαγωγής συναλλάγματος που προέρχεται από πώληση μεριδίων ή εκκαθάριση της επιχείρησης, δ) η απαλλαγή καταβολής φόρου μερισμάτων ή τόκων των δανείων, ε) η απαλλαγή φορολογίας των κερδών στα πρώτα πέντε χρόνια λειτουργίας μιας επιχείρησης και δυνατότητα μείωσης του φόρου επί των κερδών που επανεπενδύονται, και στ) η δυνατότητα απασχόλησης αλλοδαπού ειδικευμένου προσωπικού.

Το νομικό πλαίσιο περί επενδύσεων στην Αλβανία συμπληρώνει η νομοθεσία που αφορά τις μικτές επιχειρήσεις (Joint Ventures), οι οποίες μπορούν να πραγματοποιηθούν σε συνεργασία ξένων με ημεδαπά φυσικά ή νομικά πρόσωπα. Οι επιχειρήσεις αυτές αποτελούν ειδική νομική μορφή, που ρυθμίζεται από την αλβανική νομοθεσία. Για την ίδρυση μικτής επιχείρησης προβλέπεται η χορήγηση ειδικής άδειας από τις αλβανικές αρχές, σύμφωνα με το γενικό νόμο περί επενδύσεων και απαιτείται δικαστική διαδικασία καταχώρησης. Σε περιπτώσεις δημιουργίας μικτής επιχείρησης σε σύμπραξη με κρατική αλβανική επιχείρηση, προβλέπεται έγκριση από το Υπουργείο Εμπορίου και Διεθνών Οικονομικών Σχέσεων.

Η δημιουργία μικτών επιχειρήσεων στην Αλβανία για τους Έλληνες επενδυτές, ευνοείται περισσότερο, λόγω των διακρατικών συμφωνιών που έχουν υπογραφεί για την προώθηση και την προστασία των επενδύσεων και λόγω της ρήτηρας του πλέον ευνοουμένου κράτους που ισχύει μεταξύ των δύο χωρών. Η δημιουργία γενικά μιας μικτής επιχείρησης συνοδεύεται από πλεονεκτήματα όπως η γνώση των συνθηκών της αγοράς, η πρόσβαση στην αγορά, τα φορολογικά πλεονεκτήματα και η γνώση των συνθηκών λειτουργίας. Παράλληλα όμως, συνοδεύεται και από ορισμένα μειονεκτήματα όπως η αδυναμία κατανόησης του τρόπου λειτουργίας μιας σύγχρονης επιχείρησης από μέρους των Αλβανών συνεργατών, η έλλειψη κεφαλαίων, οι υπερβολικές προσδοκίες κερδών από τους Αλβανούς συνεργάτες και βασικά η ανεπάρκεια των τοπικών στελεχών.

Η βούληση της αλβανικής κυβέρνησης, σήμερα, για προσέλκυση ξένων επενδύσεων εκφράζεται με ποικίλους τρόπους και στηρίζεται από διεθνείς φορείς οικονομικής ανάπτυξης. Η Παγκόσμια Τράπεζα, το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο και άλλοι φορείς έχουν εκπονήσει σειρά σχετικών προγραμμάτων και ήδη χρηματοδοτούν διάφορες δράσεις τους.

Πρόσφατα, η Αλβανία σε συνεργασία με τον Ο.Ο.Σ.Α. διοργάνωσαν Διεθνές Συνέδριο στα Τίρανα με στόχο την παρουσίαση των επενδυτικών δυνατοτήτων στην αλβανική επικράτεια. Στο συνέδριο αυτό αναλύθηκαν τα δεδομένα που αφορούν στην προσέλκυση ξένων επενδύσεων στους τομείς της μεταποίησης, των υπηρεσιών και των κατασκευών έργων υποδομής.

Παρά το ενδιαφέρον της αλβανικής κυβέρνησης για προσέλκυση ξένων επενδύσεων και παρά το νομικό πλαίσιο που υφίσταται σήμερα για

τις επενδύσεις (χαρακτηρίζεται το πλέον φιλελεύθερο στα Βαλκάνια), οι μέχρι τώρα ξένες επενδύσεις στην Αλβανία θα μπορούσαν να χαρακτηρισθούν μικρές έως οριακές.

Η Αλβανία εξακολουθεί να αποτελεί χώρα υψηλού επιχειρηματικού κινδύνου, τόσο για τους Έλληνες όσο και για τους διεθνείς επενδυτές. Σε αυτό συντελούν η ακαταλληλότητα, του πολιτικού και κοινωνικού περιβάλλοντος της Αλβανίας για επιχειρηματική δράση, η έλλειψη πόρων, οι δυσκολίες εξασφάλισης κατάλληλων τοπικών συνεργατών, η μακρά περίοδος προετοιμασίας και η διαφαινόμενη στην πράξη διάθεση της Αλβανίας για προστασία της εγχώριας νέας τάξης επιχειρηματιών.

Σύμφωνα με τα πιο πρόσφατα διαθέσιμα στοιχεία οι μέχρι τώρα ξένες επενδύσεις στην Αλβανία προέρχονται κυρίως από την Ιταλία (50%), την Ελλάδα (20%), τη Γερμανία (8%), τις Η.Π.Α. (2%), κ.ά. Το μεγαλύτερο μέρος των επενδύσεων αφορούν στη βιομηχανία (30%), στις κατασκευές (17%), στη γεωργία και κτηνοτροφία (10%), στην αλιεία (7,5%), στα τρόφιμα και ποτά (13%), κ.ά. Ειδικότερα οι επενδύσεις που έγιναν το 1994, προέρχονταν σε μεγάλο βαθμό από τον Καναδά και την Ιταλία και αφορούσαν την ιχθυοτροφία, τη μηχανογράφηση και τις επικοινωνίες. Από τις μέχρι τώρα επενδύσεις, τα Τίρανα έχουν απορροφήσει περίπου το 45%, το Δυρράχιο 13%, ενώ μικρότερα ποσοστά έχουν απορροφήσει άλλα μικρότερα οικιστικά κέντρα, όπως οι Άγιοι Σαράντα (8%), το Αργυρόκαστρο, η Κορυτσά, κ.ά.¹¹.

7. Δυνατότητες οικονομικής συνεργασίας με την Ελλάδα

Αναφέρθηκε σε προηγούμενο τμήμα ότι οι Έλληνες επιχειρηματίες απολαμβάνουν κάποιων πλεονεκτημάτων, έναντι των διεθνών επενδυτών, σε σχέση με τις επενδύσεις στην Αλβανία. Τα πλεονεκτήματα αυτά πηγάζουν από διακρατικές συμφωνίες, όπως η συμφωνία για την προώθηση και αμοιβαία προστασία των επενδύσεων (κυρώθηκε από το ελληνικό κοινοβούλιο με το Νόμο 2069/ΦΕΚ 121/14.7.92). Στα πλαίσια της συμφωνίας αυτής προβλέπονται δυνατότητες επαναπατρισμού των εισοδημάτων της επένδυσης, που αναιρούν επιμέρους περιορισμούς του αλβανικού νόμου για τις ξένες επενδύσεις. Παράλληλα, η επέκταση εφαρμογής του ελληνικού αναπτυξιακού νόμου 1892/1990 και για τις επενδύσεις των Ελλήνων επιχειρηματιών στο έδαφος της Αλβανίας (Νόμος 2008/1992) και η παροχή επιχορηγήσεων για επενδύσεις ελληνικών εταιρειών στην Αλβανία, αποτελούν σαφώς πλεονέκτημα για τους Έλληνες επιχειρηματίες. Μόνο το 1992, από το Ελληνικό Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας εγκρίθηκαν επιχορηγήσεις ύψους 2,5 δισ. δραχμών, με δικαιούχους 18 ελληνικές επιχειρήσεις που δραστηριοποιούνται στην Αλβανία.

Στους θετικούς παράγοντες για ελληνικές επενδύσεις στην Αλβανία θα πρέπει να συμπεριληφθούν οι ευκαιρίες ανάπτυξης, ο μειωμένος βαθμός εξάρτησης από την εθνική αγορά της Αλβανίας, η ζήτηση προϊόντων, κ.ά¹⁶.

Η Αλβανία, παρά τους περιοριστικούς παράγοντες που αναφέρθηκαν, δεν παύει να προσφέρει πραγματικές δυνατότητες επένδυσης για τους Έλληνες επιχειρηματίες.

Το χαμηλό κόστος εργατικού δυναμικού που ισχύει στην Αλβανία πρέπει να τύχει αξιοποίησης από τους Έλληνες επιχειρηματίες, ιδιαίτερα στον κλάδο κλωστοϋφαντουργικών, που χαρακτηρίζεται ως κλάδος εντάσεως εργασίας. Τα παραγόμενα προϊόντα μπορούν, με ελληνική ταυτότητα, να διατίθενται σε ξένες αγορές.

Ο κλάδος τροφίμων και ποτών, παρουσιάζει επίσης αξιόλογες δυνατότητες επένδυσης στην Αλβανία, δεδομένου ότι η Αλβανία είναι καθαρά εισαγωγική χώρα.

Ο κλάδος επεξεργασίας ξύλου παρουσιάζει συγκριτικά πλεονεκτήματα για επενδύσεις Ελλήνων επιχειρηματιών στην Αλβανία. Η ανάπτυξη βιομηχανικών μονάδων επίπλου και χάρτου σημαίνει εκμετάλλευση του δασικού πλούτου της Αλβανίας (το 36% των εδαφών της είναι δάση), χωρίς ιδιαίτερες εξαρτήσεις από το υπόλοιπο σύστημα παραγωγής και παράλληλα δυνατότητα κάλυψης της ζήτησης των Αλβανών καταναλωτών στα προϊόντα ξύλου και χάρτου.

Ο κλάδος των κατασκευών παρουσιάζει επίσης δυνατότητες ελληνικών επενδύσεων. Η υφιστάμενη σήμερα υποδομή στην Αλβανία είναι δραματικά ελλιπής. Η έλλειψη κατοικιών είναι από τα μεγαλύτερα προβλήματα της σημερινής Αλβανίας και οι Έλληνες επιχειρηματίες κατασκευών και οικοδομικών υλικών μπορούν να κερδίσουν ένα σημαντικό μερίδιο αυτής της αγοράς¹⁶. Παράλληλα, δυνατότητες επένδυσης για τους Έλληνες υφίστανται και σε έργα ύδρευσης, οδοποιίας, κ.λπ.

Στον πρωτογενή τομέα παραγωγής η Αλβανία, όπως έχει αναφερθεί και σε προηγούμενο τμήμα, παρουσιάζει σημαντικές δυνατότητες για ξένες επενδύσεις. Τα αποθέματα ορυκτού πλούτου είναι σημαντικά και τα προβλήματα των επί μέρους κλάδων είναι άμεσα συνδεδεμένα με τις αναχρονιστικές μεθόδους παραγωγής και τον παλαιωμένο εξοπλισμό που χρησιμοποιούν. Οι Έλληνες επιχειρηματίες λόγω γειτονίας, θεσμικού πλαισίου συνεργασίας και λόγω του ελληνικού στοιχείου της Αλβανίας πρέπει να πάρουν το μερίδιό τους.

Παράλληλα, η υδατοκαλλιέργεια είναι κλάδος στον οποίο η Ελλάδα έχει να επιδείξει και παράδοση και μεγέθη. Οι όποιες δυνατότητες ανάπτυξης υφίστανται στην Αλβανία για τον κλάδο αυτό, πρέπει να αποτελέσουν αντικείμενο κατάκτησης από τους Έλληνες επιχειρηματίες. Η χρονοαπόσταση της παράκτιας ζώνης της Αλβανίας, αλλά και των εσωτερικών περιοχών που διαθέτουν συνθήκες εκτροφής ψαριών γλυκών υδάτων (πέστροφα, κυπρίνος, σολομός-περιοχή Χιμάρας!!!) δίνουν το πλε-

ονέκτημα στους Έλληνες επενδυτές να παράγουν στην Αλβανία και να διαθέτουν ή να επεξεργάζονται το προϊόν στην Ελλάδα, χώρα με υψηλό δείκτη τουρισμού. Σε αυτό συνηγορεί και η δυνατότητα εύκολης συγκριτικά, με άλλες χώρες, μεταφοράς ιχθυοτροφών.

Στον κλάδο των γαλακτοκομικών προϊόντων, υφίστανται επίσης δυνατότητες ελληνικών επενδύσεων. Η υπάρχουσα σήμερα υποδομή στην Αλβανία, όπως και σε προηγούμενο τμήμα αναφέρθηκε, είναι ελάχιστη. Περιοχές όπως το Μπεράτ και το Ελμπασάν, με αναπτυγμένη κτηνοτροφική δραστηριότητα, αλλά και περιοχές με μικρότερη σχετικά υποδομή, ενδείκνυνται για ελληνικές επενδύσεις. Οι δυνατότητες επενδύσεων στον κλάδο ενισχύονται, αν αξιοποιηθεί σωστά η διασυνοριακή συνεργασία που έχει αναπτυχθεί μεταξύ των δύο χωρών μέσω κοινοτικών προγραμμάτων και η προσπάθεια μέσω αυτών των προγραμμάτων να γίνει μεταφορά της ελληνικής τεχνολογίας και τεχνογνωσίας στην Αλβανία (know how). Ενδεικτικά αναφέρεται η υλοποίηση σχετικού προγράμματος εκπαίδευσης στελεχών γεωργικών ερευνητικών ιδρυμάτων, κτηνοτροφικών εκμεταλλεύσεων και βιομηχανιών γάλακτος της Αλβανίας, από το Ινστιτούτο Γάλακτος Ιωαννίνων σε συνεργασία και με το Σταθμό Γεωργικής Έρευνας Ιωαννίνων¹⁷.

Στον τομέα των υπηρεσιών και ειδικότερα των τραπεζικών υπηρεσιών, η Αλβανία βρίσκεται σε εμβρυακή κατάσταση. Η δεδομένη σήμερα επέκταση της δραστηριότητας των ελληνικών τραπεζών στην Αλβανία με ταυτόχρονη αξιοποίηση Ελλήνων της Αλβανίας που διαθέτουν κάποια πανεπιστημιακή μόρφωση, θα έχει ως αποτέλεσμα την προσέλκυση γενικά ελληνικών επενδύσεων και την καλύτερη εξυπηρέτησή τους (Εθνική Τράπεζα, Apollonia Bank).

8. Συμπεράσματα

Παρά τους χαμηλούς κοινωνικοοικονομικούς δείκτες που εμφανίζει η Αλβανία, τελευταία ενισχύεται η άποψη ότι μπαίνει σε νέα ιστορική φάση ανάπτυξης. Η έντονη παρουσία και η στήριξη της από διεθνείς οργανισμούς, όπως η Παγκόσμια Τράπεζα, το ΔΝΤ, η Ε.Ε. και ο Ο.Ο.Σ.Α., έχουν δημιουργήσει διάθεση συμπάθειας απέναντι στη χώρα αυτή. Παρά τους αρνητικούς παράγοντες, που δεν παραλείπουν να επισημαίνουν στους διεθνείς επενδυτές οι ξένες εταιρείες μελετών, τελικά διατυπώνεται η άποψη ότι "η Αλβανία πρέπει να θεωρηθεί ως ένα κομμάτι της όλης βαλκανικής αγοράς...", και ως εκ τούτου προσφέρεται για επενδύσεις.

Οι διεθνείς επενδυτές εμφανίζονται διστακτικοί προς το παρόν για ανάληψη σοβαρών επενδυτικών πρωτοβουλιών, προετοιμάζουν όμως δίκτυα υποδοχής μελλοντικών επενδυτικών κινήσεών τους στην Αλβανία. Η

Αλβανική κυβέρνηση σε πρόσφατο συνέδριο που έγινε στα Τίρανα για τις επενδύσεις (σε συνεργασία με τον Ο.Ο.Σ.Α.), εξέφρασε με τη μαζική της παρουσία το ενδιαφέρον της για ξένες επενδύσεις. Αντίστοιχη ήταν και η συμμετοχή αναπτυξιακών φορέων και επιχειρηματιών από το εξωτερικό. Γενικά τον τελευταίο καιρό παρατηρείται αυξημένη κινητικότητα γύρω από τα θέματα επενδύσεων στην Αλβανία¹⁸. Η Ευρωπαϊκή Ένωση χρηματοδοτεί ήδη αναπτυξιακές δραστηριότητες της Αλβανίας μέσω προγραμμάτων, όπως το PHARE (διασυνοριακή συνεργασία και ανάπτυξη παραμεθορίων περιοχών) και το JOPP (Joint Ventu-res)^{5,14,16}. Παράλληλα ο Οργανισμός MIGA της Διεθνούς Τράπεζας, προσφέρει ασφαλιστική κάλυψη των επενδύσεων στην Αλβανία, έναντι πολιτικών κινδύνων, όπως πόλεμος, απαλλοτρίωση, κ.ά. Το αναπτυξιακό θεσμικό πλαίσιο, που μέχρι σήμερα έχει προωθήσει η αλβανική κυβέρνηση, αποτελεί επίσης θετικό και σημαντικό ταυτόχρονα παράγοντα προσέλκυσης ξένων επενδύσεων.

Συγκεκριμάντας τις ιδιαίτερες πολιτικές και κοινωνικές συνθήκες που επικρατούν σήμερα στην Αλβανία, καθώς επίσης και το οικονομικό και θεσμικό πλαίσιο που έχει διαμορφωθεί, θα μπορούσε να υποστηριχτεί ότι οι Έλληνες επιχειρηματίες πλεονεκτούν σημαντικά, έναντι των ξένων επενδυτών, στην ανάληψη επενδυτικών πρωτοβουλιών στα όρια της αλβανικής επικράτειας. Η ζήτηση της Αλβανίας για όλα τα αγαθά είναι δεδομένη. Η πολιτικοοικονομική κατάσταση της Ελλάδας και η τεχνική υποδομή που διαθέτει, σε συνδυασμό με τη μικρή σχετικά χρονοαπόσταση που τη συνδέει με τη γειτονική χώρα, είναι παράγοντες που δίνουν σχετικό προβάδισμα στους Έλληνες επενδυτές. Παράλληλα, το 12% του αλβανικού πληθυσμού είναι ελληνικής καταγωγής και υπάρχουν περί τις 6.000 Έλληνες της Αλβανίας με πανεπιστημιακή μόρφωση!!! Σίγουρα μπορούν να αποτελέσουν συνδετικό κρίκο των Ελλήνων επιχειρηματιών με τη γειτονική χώρα και παράγοντα μείωσης του επιχειρηματικού κινδύνου. Επιπλέον, τα αναπτυξιακά κίνητρα της ελληνικής πολιτείας, για ανάληψη ελληνικών επενδυτικών πρωτοβουλιών στο έδαφος της Αλβανίας, και οι διακρατικές συμφωνίες που έχουν υπογραφεί, προσφέρουν δυνατότητες ελληνικών επενδύσεων και ελληνικής δραστηριοποίησης στις οικονομικές διεργασίες της Αλβανίας. Η Αλβανία επιδιώκει ξένες επενδύσεις και τα πρότυπα επιχειρηματικότητας του Έλληνα αντέχουν στο χώρο αυτόν. Η πραγματοποίηση επενδύσεων στην Αλβανία, από Έλληνες επιχειρηματίες, θα έχει ακόμη ως αποτέλεσμα την καλύτερη εκμετάλλευση των παραγωγικών διαθεσίμων, αλλά και τη βελτίωση των πολιτικών σχέσεων των δύο χωρών. Ο μεγάλος αριθμός Αλβανών "μεταναστών" που εργάζονται ή εργάστηκαν στην Ελλάδα, και η δεδομένη εξοικείωση αυτού του δυναμικού με την ελληνική πραγματικότητα και παράλληλα η ευμενής διάθεση του ελληνικού στοιχείου της Αλβανίας, δημιουργούν, έστω μεσοπρόθεσμα, συνθήκες "γνώριμου" περιβάλλοντος για τις επενδύ-

σεις ελλήνων επιχειρηματιών στην Αλβανία. Η Αλβανία πρέπει να εισάγει από την Ελλάδα και όχι από την Ιταλία. Οι Joint Ventures πρέπει να δημιουργούνται σε σύμπραξη Ελλήνων και Αλβανών και όχι "μακρινών συγγενών" της Αλβανίας.

Οι Έλληνες επιχειρηματίες πρέπει να τολμήσουν. Πρέπει όμως να δράσουν με συγκεκριμένο επιχειρησιακό σχέδιο, που θα ελαχιστοποιεί τους επιχειρηματικούς κινδύνους. Η έρευνα της αγοράς σε βάθος είναι επιβεβλημένη. Το ίδιο επιβεβλημένος είναι ο έλεγχος του management στις μικτές επιχειρήσεις, από μέρους των Ελλήνων επενδυτών. Οι Έλληνες οικονομολόγοι θα τους συνδράμουν. Η ελληνική πολιτεία τους εξασφαλίζει ήδη το ανάλογο πολιτικό και θεσμικό πλαίσιο.

Ευχαριστίες

Εκφράζονται θερμές ευχαριστίες προς τους κ.κ. Γ. Καρακάση, Δ. Κοσκοσίδη και Μ. Πορίκη, του Οργανισμού Προώθησης Εξαγωγών (Γραφεία Θεσσαλονίκης και Ιωαννίνων), για την προσφορά πολύτιμων στοιχείων που χρησιμοποιήθηκαν στην παρούσα εργασία. Επίσης, θερμές ευχαριστίες εκφράζονται προς τους ανώνυμους κριτές για τις εποικοδομητικές παρατηρήσεις και υποδείξεις τους.

Σημειώσεις

1. United Nations, *Economies in Transition, Growth of Foreign Investment, East - West Investment and Joint Ventures News*, no 14, United Nations, Economic Commission for Europe, Geneva, Dec. 1992.
2. Τράπεζα Μακεδονίας Θράκης, "Επενδυτική Στρατηγική", *Οικονομικό Δελτίο*, τεύχος 1, 1995, σ. 10-11.
3. Δαούλας Δ., "Χώρα Οργανωμένης Αποδιοργάνωσης", εφ. *Λόγος*, 4/8/1995.
4. Παππάς Χ., Α. Μάντζιου και Ε. Μαλάτου-Μποντίνη, "Η Εξέλιξη της Γεωργίας και της Γεωργικής Παραγωγής στην Αλβανία", *Γεωτεχνική Ενημέρωση*, τεύχος 71, 1995, σελ. 75-78.
5. Ο.Π.Ε., *Επιχειρηματικός Οδηγός για την Αλβανία*, Έκθεση του Μ. Πορίκη, Οργανισμός Προώθησης Εξαγωγών - Γραφείο Ιωαννίνων, 1995.
6. ΕΣΥΕ, *Η Ελλάς με αριθμούς 1994*, Ειδική έκδοση ΕΣΥΕ, Αθήνα, 1994.
7. *ECONOMIST, 103 Checklists for Successful Operations in E.E.*, Business International Limited, 1992.
8. Ερμείδης Π. και Α. Αιγυπτιάδης, *Αλβανία - Βουλγαρία - Ρουμανία. Οικονομικό και Εμπορικό Περιβάλλον Σήμερα*, Έκδοση Οργανισμού Προώθησης Εξαγωγών, Γραφείο Βορείου Ελλάδος, Θεσσαλονίκη, 1993.

9. Ε.Κ.Ε.Μ., *Εξαμηνιαία Έκθεση για τα Βαλκάνια. Ενημερωτικό Δελτίο του Ε.Κ.Ε.Μ.*, Περιοδική έκδοση του Ελληνικού Κέντρου Ευρωπαϊκών Μελετών, Ιούλιος 1995.
10. Παππάς Χ., Α. Μάντζιου και Ε. Μαλάτου-Μποντίνη, "Η Κτηνοτροφία και η Βιομηχανία Γάλακτος της Αλβανίας", *Γεωτεχνική Ενημέρωση*, τεύχος 76, 1995, σελ. 52-55.
11. Ε.Κ.Ε.Μ., *Βαλκανική Ενημέρωση*, Διάφορα τεύχη, 1995.
12. INSTAT, *Statistika 1. Informations, Analyses and Periodical Statistical Data*, INSTAT, Tirana, 1995.
13. ΑΓΟΡΑ , "Εμπορικές Συναλλαγές της Ελλάδας με τις Χώρες της Βαλκανικής Χερσονήσου", *ΑΓΟΡΑ Τροφίμων και Ποτών Β. Ελλάδος*, 1995.
14. ΕΞΠΡΕΣ , "Ανοδικά οι Εξαγωγές προς Τρίτες Χώρες το 1994", εφ. *ΕΞΠΡΕΣ*, 8/8/1995.
15. ΕΣΥΕ, *Εξωτερικό Εμπόριο της Ελλάδος*, διάφορα τεύχη, 1995.
16. Βλάχος Δ., "Οι Άμεσες Ξένες Επενδύσεις στις Χώρες της Ανατολικής και Κεντρικής Ευρώπης και της πρώην ΕΣΣΔ", *Το Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών*, τόμος Δ, τεύχος 15, 1994, σελ. 177-212.
17. Παππάς Χ., Α. Μάντζιου και Ε. Μαλάτου-Μποντίνη , "Η Γεωργική Έρευνα στην Αλβανία - Ελληνική Επιστημονική και Τεχνική Βοήθεια", *Γεωτεχνική Ενημέρωση*, τεύχος 78, 1995, σελ. 53-54.
18. Τζεν Ι., "Ευνοϊκές οι Δυνατότητες για Επενδυτική Δραστηριότητα στην Αλβανία", *Ναύτεμπορική*, 58η Δ.Ε.Θ., Σεπτέμβριος 1993.
19. *Ministry of Economy of Albania*, *Statistical Yearbook of Albania*, 1991, Tirana, September 1991.

Η αειφόρος¹ ανάπτυξη και η αρχή της ισότητας μεταξύ των γενιών

Γεώργιος Βουλγαράκης*

Περίληψη

Μια πειστική λύση – την πειστικότερη τουλάχιστον ως σήμερα, στο περιβαλλοντικό πρόβλημα του πλανήτη – μπορεί να δώσει μια διαδικασία ανάπτυξης, με κύριο χαρακτηριστικό την αειφορία.

Αυτό, εκτός των άλλων προϋποθέτει την αποζημίωση του μέλλοντος από τις μειώσεις που προξενούνται από το παρόν. Πράγμα που μπορεί να πραγματοποιηθεί, μόνο με το σχεδιασμό ενός πλέγματος πολιτικών, με αναφορές σε όλα τα επίπεδα δράσης τους ανθρώπου, που υπακούουν σε ένα “λογικό κανόνα” και θα στοχεύουν στη μεταβίβαση μιας λίστας πλούτου ανάμεσα στις γενιές.

1. Εισαγωγή

1.1. Ο σκοπός του άρθρου

Στη μακρά πορεία της ιστορίας, οι άνθρωποι πληθυσμοί επεκτάθηκαν όταν το επέτρεψαν οι συνθήκες και είναι γεγονός ότι στη διάρκεια της ύπαρξης των 100.000 και πλέον ανθρώπινων γενιών² στον πλανήτη, οι όροι δεν ήταν σχεδόν ποτέ οι ίδιοι.

Στην αρχή της ιστορίας της ανθρωπότητας για παράδειγμα, τότε που οι άνθρωποι ζούσαν από τη συλλογή καρπών, οι πληθυσμοί περιορίζονταν αποκλειστικά από το γεγονός της απλής έλλειψης τροφίμων.

* Διδάκτωρ Οικονομικών, π. Υπουργός Περιβάλλοντος.

Η εμφάνιση της γεωργίας και της κτηνοτροφίας, πριν από περίπου 350 γενιές, προσδιόρισε το νέο όριο της πληθυσμιακής επέκτασης όχι πλέον εξαιτίας της έλλειψης τροφίμων, αλλά από τις ασθένειες που συχνά έπαιρναν τη μορφή λοιμού. Τέλος, η επέκταση της ανθρώπινης γνώσης και οι πρακτικές της εφαρμογές, έκαναν εφικτό να ξεπεραστούν πολλά από τα εμπόδια που είχαν ανακύψει, με αποτέλεσμα να διευκολυνθεί η λεγόμενη πληθυσμιακή έκρηξη – ειδικά στη διάρκεια του τελευταίου αιώνα.

Παρόλα αυτά, η ιστορία – ειδικά τις τελευταίες δεκαετίες, φαίνεται να επαναλαμβάνεται με άλλη φυσική ένταση και ρυθμούς και με μια σημαντική διαφορά: Το πρόβλημα τώρα, που εξακολουθεί να είναι πρόβλημα ουσίας, σχετίζεται περισσότερο με ποιοτικές παραμέτρους παρά ποσοτικές.

Αυτό που τώρα απασχολεί την παγκόσμια κοινωνία, είναι η εξάντληση των μη ανανεώσιμων φυσικών πόρων, δηλαδή η μόλυνση και η ρύπανση της ατμόσφαιρας, του εδάφους και του υδάτινου συστήματος, οι διαταραχές στις βασικές παραμέτρους του γήινου οικοσυστήματος (θερμοκρασία, υγρασία, κλίμα, ακτινοβολίες, βιολογικοί και φυσικοί κύκλοι), η καταστροφή φυσικών οικοσυστημάτων που είχαν καταφέρει να διατηρηθούν μετεξελισσόμενα για χιλιάδες χρόνια και η εξαφάνιση μεγάλου αριθμού ειδών πανίδας και χλωρίδας.

Είναι σε κάθε περίπτωση δραματική η διαπίστωση ότι στα τελευταία χρόνια του αιώνα της επιστημονικής απογείωσης, η ανθρωπότητα ανακαλύπτει ότι έχει υποθηκεύσει σε μεγάλο βαθμό τη ζωή των μελλοντικών γενιών με την εξάντληση των μη ανανεώσιμων αποθεμάτων του πλανήτη και την κληροδότηση αδιεξόδων από τις παρούσες στις μελλοντικές γενιές³.

Το πρόβλημα είναι ότι κανένας τύπος κοινωνίας και καμία μορφή αγοράς δεν υποχρεώνεται να διατηρεί αναγκαστικά αποθέματα μη ανανεώσιμων φυσικών πόρων και περιβαλλοντικά συστήματα σε επίπεδα ικανά να εξασφαλίσουν τη βιωσιμότητα για τις επόμενες γενιές. Όμως η βεβαιότητα της μακροπρόθεσμης μείωσης του επιπέδου ευημερίας θα απαιτήσει –εάν δεν επιβάλει, την καθιέρωση κάποιου είδους κληροδοτήσεων– μεταβίβασης δηλαδή τέτοιων πόρων, από γενιά σε γενιά⁴.

Όπως είναι προφανές, ο σχεδιασμός και η επιλογή ουσιαστικών τρόπων για την επίτευξη μιας τέτοιας μεταβίβασης στις μελλοντικές γενιές, πρέπει να εστιάζεται τόσο στα οικονομικά εργαλεία ή στα πιθανά φορολογικά μέτρα που πρέπει να ληφθούν, όσο και στο ακριβές περιεχόμενο της κληροδότησης.

Ένα περιεχόμενο του οποίου ασφαλώς ο σκληρός πυρήνας θα είναι οι μη ανανεώσιμοι φυσικοί πόροι, αλλά πέραν αυτών και η ανθρώπινη γνώση και ο κεφαλαιουχικός εξοπλισμός καθώς και τα γενετικά αποθέματα, πρέπει να βρίσκονται στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος.

Ενώ όμως η μεταβίβαση αυτών των ειδών “ενεργητικού” είναι σχεδόν βέβαιο ότι είναι αναγκαία για την επίτευξη της διαχρονικής βιωσιμότητας στον πλανήτη, είναι πιθανόν να μην είναι αποτελεσματική στην εξασφάλιση της ισότητας – με την έννοια της δικαιοσύνης⁵, ανάμεσα στις μελλοντικές γενιές και τη σημερινή.

Επομένως, θα πρέπει να αναζητηθούν συμπληρωματικά και άλλοι τύποι μεταβιβάσεως πόρων που συμβάλλουν στην κατεύθυνση αυτή.

Μεγάλης κλίμακας και περίπλοκης λειτουργίας οικοσυστήματα, όπως λόγω χάρη υδροβιότοποι, βιότοποι, τροπικά δάση και διάφορα απειλούμενα είδη, μπορεί να είναι αντικείμενο τέτοιων μεταβιβάσεων.

Η προστασία, όμως, αυτών των οικολογικών συστημάτων και των ειδών που τα αποτελούν, καθώς και η κληροδότησή τους στις ερχόμενες γενιές, θα πρέπει να εκτιμηθούν υπό το πρίσμα της ανάλυσης “κόστους-οφέλειας”, τόσο σε σχέση με το παρόν, όσο και σε σχέση με το προβλεπόμενο μέλλον.

Ο σκοπός του άρθρου αυτού, είναι να προτείνει μια προσέγγιση που να είναι σε θέση να αναπτύξει πολιτικές μεταβίβασης πόρων ανάμεσα στις γενιές, τέτοιες που να είναι επιστημονικά βάσιμες, οικονομικά εφικτές και παράλληλα να πληρούν το “εξισωτικό κριτήριο”⁶.

1.2. Εννοιολογική προσέγγιση της αειφορίας

1.2.α. Ορισμός

Ο όρος “αειφόρος ανάπτυξη” χαρακτηρίζει συνήθως εκείνη την πολιτική και στρατηγική, που αποβλέπει στο να εξασφαλίσει τη συνέχεια της οικονομικής και κοινωνικής ανάπτυξης, μέσα στα πλαίσια του σεβασμού του περιβάλλοντος

Είναι όμως σαφές ότι με τη γενική αυτή παρατήρηση που ούτως ή άλλως δε μπορεί να αποτελέσει ορισμό της αειφορίας, δε συμφωνούν όλοι όσοι ασχολούνται με τα ζητήματα που σχετίζονται με την οικονομική ανάπτυξη, την κοινωνική ευημερία και την οικολογία. Είναι, συνεπώς κρίσιμο κάθε φορά, να προσδιορίζεται

και η οπτική γωνιά από την οποία προσεγγίζεται η έννοια της αειφορίας.

Από “οικοκεντρικής” άποψης, οι καθαροί δηλαδή οικολόγοι, φαίνεται να συγκλίνουν στην απόρριψη ακόμα και μιας μέτριας, σε ένταση, ανάπτυξης, που να βασίζεται στη λελογισμένη χρήση των φυσικών πόρων.

Σύμφωνα με τη θεώρηση αυτή, η μόνη στρατηγική ανάπτυξης που μπορεί να υποστηριχτεί ηθικά είναι η “μινιμαλιστική”, αυτή δηλαδή που θα αποδίδει το ελάχιστο απαραίτητο⁷.

Από την αντίθετη άποψη, την “τεχνοκεντρική”, αμφισβητείται ότι η έννοια της αειφορίας είναι σε θέση να προσφέρει κάτι ουσιαστικά διαφορετικό, από αυτό που προσφέρει η συμβατική οικονομική θεωρία και πολιτική⁸.

Με την προσέγγιση αυτή, η υποστήριξη μιας στρατηγικής σχετικής με εκείνη που προτείνουν οι υποστηρικτές της αειφόρου ανάπτυξης για μακρύ χρονικό διάστημα, εξαρτάται απλώς από την επάρκεια των επενδυτικών δαπανών, ενώ η επένδυση σε φυσικό κεφάλαιο, χωρίς να είναι ασήμαντη, δεν πρέπει να θεωρείται υπερβολικής σπουδαιότητας.

Η ανθρωπότητα, άλλωστε, έχει αποδείξει –υποστηρίζουν όσοι υιοθετούν την παραπάνω άποψη– ότι είναι σε θέση να προσαρμόζεται και να εφευρίσκει ό,τι ακριβώς απαιτείται για την αέναη παρουσία της στον πλανήτη⁹.

Καθώς όμως, η διαδικασία του ορισμού και της εξειδίκευσης της αειφόρου ανάπτυξης συνεχίζεται ανάμεσα στους επιστήμονες, τους μη κυβερνητικούς οργανισμούς¹⁰ και τους διεθνείς οργανισμούς και όλα δείχνουν ότι θα συνεχιστεί ακόμα για αρκετό καιρό, ένα χρήσιμο εργαλείο εργασίας είναι ο ορισμός που δίδεται από την έκθεση της Παγκόσμιας Επιτροπής για το Περιβάλλον και την Ανάπτυξη (WCED), γνωστή και ως έκθεση Brundland¹¹, όπου ως αειφόρος ορίζεται εκείνη η ανάπτυξη που “είναι σε θέση να ικανοποιεί τις ανάγκες των σημερινών γενιών, χωρίς να διακυβεύει τη δυνατότητα των μελλοντικών γενιών να ικανοποιήσουν τις δικές τους ανάγκες”.

Με βάση αυτό τον ορισμό, πρέπει να καλύπτεται η προϋπόθεση της ισότητας –με την έννοια της δικαιοσύνης– τόσο μεταξύ των γενιών, όσο και ανάμεσα στην ίδια γενιά, προκειμένου η κοινωνία να επιτύχει την προσέγγιση του στόχου της αειφορίας. Η κοινωνική και οικονομική ανάπτυξη πρέπει να επιχειρείται κατά τέτοιο τρόπο, ώστε να ελαχιστοποιούνται οι παρενέργειες της οικονομικής δραστηριότητας στις πηγές των φυσικών πόρων και στην

αντιμετώπιση των αποβλήτων, εφόσον το κόστος αυτό θα επιβαρύνει, τελικά, τις μελλοντικές γενιές.

Στην περίπτωση μάλιστα, που τρέχουσες ζωτικές δραστηριότητες προκαλούν μελλοντικό κόστος, όπως για παράδειγμα η εξόρυξη μη ανανεώσιμων ορυκτών, πρέπει να καταβάλλεται πλήρης αποζημίωση με τον πλέον ενδεδειγμένο κάθε φορά τρόπο (ασφάλιση που θα αποδίδει ποσά για οικονομική βοήθεια ή στροφή σε νέες τεχνολογίες πιο φιλικές στο περιβάλλον κ.λπ.).

1.2.β. Προβλήματα προσδιορισμού

Η WCED κάνει παράλληλα και μια άλλη επισήμανση, εξίσου σημαντική. “Θα πρέπει να δοθεί προτεραιότητα στην κάλυψη των αναγκών του φτωχού τμήματος του πλανήτη”¹².

Η αειφόρος ανάπτυξη με άλλες λέξεις, πρέπει να κατατείνει εκτός των άλλων και στη βελτίωση των προτύπων διαβίωσης με ιδιαίτερη έμφαση στην αύξηση του επιπέδου ευημερίας του φτωχού πληθυσμού του πλανήτη, δηλαδή στη μεγέθυνση της οικονομικής ανάπτυξης.

Παρά όμως την αντικειμενικά αποδεκτή αρχή ότι η οικονομική ανάπτυξη πρέπει να σχεδιάζεται και να διαρκεί για μακρά χρονικά διαστήματα με ενδιάμεσους στόχους, επανελέγχους και επαναπροσδιορισμό στις τακτικές αποφάσεις, πρόβλημα ανακύπτει σε σχέση με τον προσδιορισμό του εύρους των υπολογισμών, που κάθε φορά γίνονται προκειμένου να καταγραφεί αριθμητικά το ποσοστό ανάπτυξης. Ενώ δηλαδή είναι αποδεκτό ότι η οικονομική ανάπτυξη μετράται με βάση το κατά κεφαλήν ΑΕΠ, ζήτημα υπάρχει ως προς το ποιο ακριβώς δείκτες-παράμετροι, συμμετέχουν στη διαμόρφωση του ΑΕΠ, προκειμένου να εκφράσει και ζητήματα που σχετίζονται με το περιβάλλον.

Θα έπρεπε, κατά μια άποψη^{13,14}, να αποτιμηθούν και άλλοι παράγοντες, πέραν αυτών που η κλασική οικονομική ανάλυση έχει προσδιορίσει, όπως για παράδειγμα η ποιότητα των φυσικών πόρων, τα οικοσυστήματα ως επί μέρους σύνολα κ.λπ., και να συμπεριληφθούν στο γενικότερο υπολογισμό του ΑΕΠ προκειμένου να μετρηθεί η ανάπτυξη κατά τρόπο επιστημονικά σύγχρονο και πραγματικό.

Το ζήτημα αυτό, ασφαλώς και ο σχολιασμός του, ξεφεύγουν από τα πλαίσια αυτού του άρθρου, για τις ανάγκες του οποίου γίνεται αποδεκτός ο κλασικός τρόπος μέτρησης του ΑΕΠ.

Όπως τονίστηκε και προηγουμένως, η προσοχή της εργασίας

αυτής στρέφεται γύρω από τον καθορισμό των ικανών και αναγκαίων συνθηκών που συμβάλλουν στην επίτευξη της αειφόρου ανάπτυξης. Ουσιαστικά δηλαδή γίνεται μια προσπάθεια να απαντηθεί το ερώτημα: Πώς θα αποζημιώνεται το μέλλον για τις καταστροφές που συντελούνται στο παρόν;

Η απάντηση στο παραπάνω ερώτημα είναι ότι αυτό μπορεί να πραγματοποιηθεί μόνο μέσα από την κληροδότηση ενός πλέγματος κεφαλαίων από γενιά σε γενιά.

Η τρέχουσα γενιά με τη λογική αυτή, πρέπει να αφήνει στις επόμενες ένα απόθεμα κεφαλαίου, όχι μικρότερο από αυτό που η ίδια διαθέτει για να ζήσει και στην ουσία κληρονόμησε με την ίδια διαδικασία από τις προηγούμενες γενιές. Με αυτό τον τρόπο παρέχεται η δυνατότητα της διαρκούς αναπαραγωγής εκείνων των αγαθών¹⁵, από τα οποία εξαρτάται η ανθρώπινη ευημερία, πράγμα που οδηγεί στην αειφορία.

2. Η αρχή της ισότητας ανάμεσα στις γενιές

2.1. Περιβαλλοντικές ηθικές

Οι οικολόγοι-οικονομολόγοι, ως επιτραπεί ο όρος, δε θα διαφωνούσαν με την άποψη ότι εφόσον μια κοινωνία υιοθετήσει την έννοια της προοπτικής του συστήματός της, τότε οι απαιτήσεις του συστήματος συνολικά (δηλαδή η οικονομία και τα υποστηρικτικά της οικοσυστήματα) πρέπει να έχουν το προβάδισμα έναντι της οποιασδήποτε απαίτησης των ανθρώπων ή των άλλων όντων μεμονωμένα.

Η αρχή αυτή έχει σπουδαίες ηθικές συνέπειες όσον αφορά το ρόλο και τα δικαιώματα των σημερινών ανθρώπων σε σχέση με την επιβίωση του συστήματος και επομένως την ευημερία των μελλοντικών γενιών.

Ο κανόνας του σταθερού κεφαλαίου, άλλωστε, που προϋποθέτει η αειφόρος ανάπτυξη, απαιτεί να υιοθετηθεί μια σαφής θέση για την ισότητα –με την έννοια της δικαιοσύνης– στη μεταβίβαση πόρων τόσο ανάμεσα στους ανθρώπους όσο και διαχρονικά.

Η ηθική βάση αυτής της άποψης, εδράζεται στο ότι οι μελλοντικές γενιές έχουν το δικαίωμα να αναμένουν μια κληρονομιά με τη μορφή φυσικού αλλά και ανθρώπινου κεφαλαίου, τέτοια που να τους επιτρέπει να ζούν σε ένα επίπεδο ευημερίας, όχι χαμηλότερο από εκείνο που απολαμβάνει η τρέχουσα γενιά.

Με μια διαφορετική διατύπωση είναι δυνατόν να λεχθεί ότι υπάρχει ανάγκη για ένα κοινωνικό συμβόλαιο ανάμεσα στις γενιές, που θα εγγυάται για το μέλλον τις ίδιες ευκαιρίες που υπήρχαν και στο παρελθόν¹⁶.

Όλα τα παραπάνω κάνουν σαφές, ότι η τρέχουσα γενιά έχει υποχρεώσεις έναντι των μελλοντικών, που μπορούν να θεμελιωθούν πέραν όλων των άλλων και σε ηθικές βάσεις. Πράγμα που έμμεσα υπονοεί ότι οι παραδοσιακές μορφές ηθικής λογικής –που περιορίζονται σε θέματα σχετιζόμενα με τη σύγχρονη αντίληψη περί ηθικής– πρέπει είτε να διευρυνθούν είτε ακόμα και να εγκαταλειφθούν παντελώς.

Δεν είναι άλλωστε τυχαίο ότι αρκετοί επιστήμονες¹⁷, που συμφωνούν με την παραπάνω παρατήρηση, κάνουν λόγο για “επέκταση ηθικής τάξεως”.

Πρέπει, ωστόσο στο σημείο αυτό να σημειωθεί, ότι διαφορετικό είναι το εύρος της ηθικής επέκτασης που δέχεται η αμιγώς οικολογική προσέγγιση, από εκείνη της περιβαλλοντικής οικονομικής.

Έτσι, στο πεδίο της περιβαλλοντικής οικονομικής, η άποψη της ηθικής επέκτασης, υιοθετείται κατά τρόπο που να καλύπτει εκτός από τα δικαιώματα που η παρούσα λογική θεωρεί ως ισχύοντα και στο μέλλον και τα εικαζόμενα ενδιαφέροντα των μελλοντικών γενιών.

Πρόκειται με άλλες λέξεις για το κριτήριο ισότητας μεταξύ των γενιών ή “εξισωτικό κριτήριο”, για το οποίο έγινε λόγος προηγουμένως.

Η καθαρή, όμως, οικολογία, προχωρά πολύ περισσότερο από την παραπάνω σκέψη, διευρύνοντας την έννοια της ηθικής επέκτασης, έτσι που να συμπεριλαμβάνει και τα δικαιώματα της μη ανθρώπινης φύσης, δηλαδή των ζώων, των φυτών, όλων των ειδών γενικά ή ακόμα και τα δικαιώματα των οικοσυστημάτων σαν σύνολο.

Αυτού του μεγέθους η ηθική επέκταση μπορεί θεωρητικά να καταγραφεί ως υπερβολική, είναι όμως σύμφωνα με τους υποστηρικτές της¹⁸ αναγκαία, δοθέντος ότι το μη ανθρωπογενές περιβάλλον, πέραν του ότι είναι αξιόλογο είναι και αναπόσπαστο τμήμα της ανθρώπινης φύσης και ως εκ τούτου έχει ουσιαστική αξία.

Ανάλογες διακρίσεις έχει κάνει και ο Callcott¹⁹, ο οποίος επιχείρησε μια ομαδοποίηση των διαφόρων απόψεων περί περιβαλλοντικής ηθικής, τις οποίες συγκέντρωσε σε τέσσερις κατηγορίες, ανάλογα με τις αξίες και τις στάσεις που επικράτησαν κατά καιρούς, τις γενικότερες απόψεις για το ρόλο του ανθρώπου και τη

σχέση του με το περιβάλλον, το εύρος της έννοιας του περιβάλλοντος κ.λπ.

2.2. Οι εναλλακτικές ηθικές προσεγγίσεις

Με άξονα τους παραπάνω προβληματισμούς, έχουν κατά καιρούς αναπτυχθεί πολλές και σημαντικές απόψεις. Ο Leopold²⁰ για παράδειγμα, έχει υποστηρίξει ότι ανεξάρτητα από το τι θέλει, επιδιώκει ή προγραμματίζει ο άνθρωπος ως είδος, η φύση αυτή καθ' αυτή, έχει το δικαίωμα να υπάρχει και ούτως ή άλλως υπάρχει. Αυτό συνεπώς είναι ένα στοιχείο, που πρέπει να εκλαμβάνεται ως ηθικό αξίωμα στους διάφορους υπολογισμούς και δράσεις, που σε τελική ανάλυση επιδρούν πάνω της και τελικά αυτήν αφορούν. Ο Tietenberg²¹, θεωρεί ότι η ηθική και το δίκαιο επιβάλλουν στις παρούσες γενιές να διαχειριστούν το περιβάλλον κατά τέτοιο τρόπο, ώστε να μην υπερβούν ένα θεωρητικό όριο ασφαλείας που εξασφαλίζει αφενός την αναπαραγωγή των ανανεώσιμων φυσικών πόρων αλλά και αφετέρου την προστασία και τη διασφάλιση των μη ανανεώσιμων.

Παρόμοιες, ανάλογες ή σχετικές αναλύσεις έχουν γίνει από τους Pezzey²², Daly²³, Tisdell²⁴, Douglass²⁵, Barbier²⁶ και άλλους και είναι αλήθεια ότι η ολοένα αυξανόμενη βιβλιογραφία στα οικονομικά του περιβάλλοντος συγκεντρώνει την προσοχή της στο γεγονός ότι οι επιδράσεις που συνεπάγεται η οικονομική ανάπτυξη σε ένα διαρκώς εξαντλούμενο οικολογικό κεφάλαιο, απαιτούν, ως ελάχιστη ηθική υποχρέωση από την παρούσα γενιά, να μεταβιβάσει στις επόμενες, πόρους ικανούς να διατηρηθεί ένα είδος δικαιοσύνης ανάμεσα στις γενιές στη διάρκεια του χρόνου.

Ο Pearce²⁷, ένας από τους σημαντικότερους εκπροσώπους των οικονομικών του περιβάλλοντος, συνοψίζοντας σχετικά με την ηθική υποχρέωση και το εύρος της αποζημίωσης που οφείλει η κάθε γενιά στις επόμενες, τονίζει χαρακτηριστικά ότι:

α. Η αποζημίωση για το μέλλον επιτυγχάνεται καλύτερα με τη διασφάλιση ότι οι τρέχουσες γενιές κληροδοτούν στις επόμενες, τουλάχιστον τόσο κεφάλαιο όσο αυτές κληρονόμησαν από τις προηγούμενες. (Με μια διαφορετική διατύπωση, μπορεί να λεχθεί, ότι η κάθε γενιά πρέπει να καταναλώνει μόνον τους τόκους του κεφαλαίου που κληρονομεί²⁸).

β. Η αποζημίωση για το μέλλον θα πρέπει να εστιάζεται όχι μόνο στο ανθρωπογενές κεφάλαιο, αλλά θα πρέπει να δίδεται προσοχή και στον περιβαλλοντικό πλούτο.

Είναι σημαντικό στο σημείο αυτό, να υπογραμμιστεί η διάκριση που σημειώνει ο Pearce²⁹ ότι υφίσταται ανάμεσα στο κεφάλαιο και τον πλούτο. Το πρώτο, το κεφάλαιο, είναι ο πλούτος με την έννοια που είναι ευρέως γνωστή και αποδεκτή, δηλαδή το απόθεμα όλων όσων έχουν κατασκευαστεί από τον άνθρωπο όπως για παράδειγμα δρόμοι, βιομηχανίες, ηλεκτρονικοί υπολογιστές και γενικότερα ό,τι έχει φτιαχτεί μέσω της ανθρώπινης διάνοιας. Το δεύτερο, ο πλούτος, είναι ο φυσικός πλούτος ή διαφορετικά το φυσικό κεφάλαιο. Σε αυτό περιλαμβάνονται τα αποθέματα που ήδη υπάρχουν από τη φύση, όπως για παράδειγμα το έδαφος, ο υδάτινος ορίζοντας, τα δάση, η ποιότητα της ατμόσφαιρας και τα διάφορα είδη της χλωρίδας και της πανίδας.

Τα είδη του πλούτου που μόλις αναφέρθηκαν δεν είναι ασφαλώς απολύτως διακριτά μεταξύ τους, αφού πολλές δράσεις του ανθρώπου οδηγούν κατά περίπτωση, στην ανάπτυξη ή την υποβάθμιση του περιβαλλοντικού πλούτου. Παραδείγματος χάριν αναδασώσεις ή αποψιλώσεις, τεχνητές λίμνες ή αποξηράνσεις, τεχνητές καλλιέργειες ή καταστροφές κ.λπ.

Η διάκριση όμως είναι χρήσιμη και συνεπώς πρακτικά αποδεκτή για δύο λόγους.

Αφενός διότι έτσι γίνονται ευκολότερα κατανοητά τα όρια της συζήτησης με θέμα "περιβάλλον και οικονομία". Αφετέρου, διότι μέσω αυτής της διάκρισης, είναι δυνατόν να προσδιοριστεί και πρακτικά το περιεχόμενο του ηθικού κανόνα της αποζημίωσης του μέλλοντος από το παρελθόν.

3. Οι μορφές του πλούτου

3.1. Ο βασικός λογικός κανόνας

Έχει ήδη αναφερθεί ότι το κριτήριο ισότητας ανάμεσα στις γενιές, απαιτεί από τις προηγούμενες να αφήνουν στις επόμενες ένα πλέγμα κεφαλαίου και πλούτου, όπως επίσης έχει τονιστεί η διαφορά στον προσδιορισμό των δύο εννοιών. Αν όμως αυτή η διάκριση ανάμεσα στο κεφάλαιο και τον πλούτο μπορεί να θεωρηθεί βασική, είναι βέβαιο ότι, στο μέλλον, θα ανακύψει ζήτημα ακριβούς προσδιορισμού του περιεχομένου της "λίστες" του πλούτου, που θα πρέπει να αποτελέσει αντικείμενο μεταβιβάσεων με τη μορφή κληροδοτήματος³⁰.

Και είναι απόλυτα λογικό να συμβεί κάτι τέτοιο στο μέλλον,

καθώς η ανθρωπότητα (διεθνείς οργανισμοί, ενώσεις κρατών, παγκόσμια επιστημονικά συνέδρια κ.λπ.), αργά αλλά σταθερά, προσπαθούν να θέσουν κάποια όρια στην ανάπτυξη των κρατών και κάποιους στόχους που να σχετίζονται έστω και έμμεσα με το περιεχόμενο των μεταβιβάσεων.

Το τι θα συμβεί στο απώτερο μέλλον, δε μπορεί φυσικά να προβλεφθεί με ακρίβεια προς το παρόν.

Είναι όμως βέβαιο ότι, τουλάχιστον στον ορατό χρονικό ορίζοντα, οι προβληματισμοί που θα οδηγήσουν στους κεντρικούς άξονες σκέψεων προκειμένου να καταρτιστεί “η λίστα του πλούτου”, θα θεμελιώνονται σε έναν βασικό λογικό κανόνα:

Το τι θα μεταβιβαστεί, σε πόση ποσότητα, με ποια ποιοτικά πρότυπα και με ποια ροή δεν είναι δυνατόν να προσδιοριστεί κατά τρόπο μόνον αρνητικό. Είναι απαραίτητο, η λογική με την οποία θα καταρτιστεί η λίστα, να ενσωματώνει και θετικές συμπεριφορές, που θα συμβάλουν στη μεταφορά πόρων από γενιά σε γενιά. Με άλλες λέξεις, ο βασικός λογικός, κανόνας καθιστά σαφές ότι καμία μεταφορά των πόρων δε μπορεί να συντελεστεί και συνεπώς καμία λίστα πλούτου δεν είναι δυνατόν να καταρτιστεί, αν αυτή δε στηρίζεται όχι μόνον σε παραλήψεις, αλλά και πράξεις των γενιών που κάθε φορά “φιλοξενούνται” στον πλανήτη.

Με τη λογική αυτή, έχει την ίδια αξία η προστασία του δασικού πλούτου του πλανήτη –και συνεπώς η παράληψη της καταστροφής των τροπικών δασών για παράδειγμα, με το απόθεμα γνώσης που αφήνουν με τη μορφή επιστημονικών συμπερασμάτων και παρατηρήσεων οι ερευνητές– επιστήμονες των δασών, στις επόμενες γενιές. Με την ίδια ακριβώς λογική, έχουν ταυτόσημη αξία η προσπάθεια για διατήρηση της ποιότητας της θάλασσας με την εφεύρεση μεθόδων, που συμβάλλουν στην επεξεργασία των ανθρωπίνων αποβλήτων που καταλήγουν στη θάλασσα, όπως λόγου χάρη η εφεύρεση του βιολογικού καθαρισμού.

Τα παραδείγματα που μόλις αναφέρθηκαν μπορεί να θεωρηθούν ακραία, είναι όμως ικανά να προσδιορίσουν το γιατί είναι εξίσου σημαντική με την αποθετική και η θετική ανθρώπινη δράση. Από την ώρα, όμως, που ο “λογικός κανόνας” υιοθετηθεί – έτσι όπως διατυπώθηκε παραπάνω, πρέπει να γίνει επίσης δεκτό και κάτι άλλο.

Δεν είναι κάθε ανθρώπινη ενέργεια, πράξη ή δράση ικανή από μόνη της, να συμβάλει στην υπόθεση της αειφορίας και συνεπώς να δράσει κατά τρόπο θετικό στο κεφάλαιο που πρέπει να μεταβιβάζεται ανάμεσα στις γενιές.

Πρέπει οι δράσεις αυτές και οι συμπεριφορές να υπακούουν σε ορισμένα κριτήρια που θα διασφαλίζουν την όσο το δυνατόν δικαιότερη αποζημίωση του μέλλοντος από τις καταστροφές του παρόντος και να κατατείνουν σε αυτό που μπορεί να ονομαστεί βελτιούμενη σταθερότητα του συστήματος.

Τα κριτήρια λοιπόν αυτά, υπό τις επικρατούσες στον πλανήτη συνθήκες αλλά και τον ορατό χρονικό ορίζοντα, μπορεί να είναι:

- η μικρότερη ανάλωση πρώτων υλών,
- η λιγότερη χρήση ενέργειας,
- η μεγαλύτερη δυνατή συμμετοχή της ανθρώπινης διάνοιας και ευφυΐας και
- η αντίσταση στις υπάρχουσες τάσεις εντροπίας.

Έτσι, αν συνεκτιμηθούν και τα κριτήρια αυτά, ο λογικός κανόνας μπορεί να διατυπωθεί εκ νέου, ως εξής:

Το τι ακριβώς θα μεταβιβάσουν οι παρούσες γενιές στις επόμενες, σε πόση ποσότητα, με ποια ποιοτικά πρότυπα και με ποια ροή, μπορεί να προκύψει από το σύνολο των ενεργειών-πράξεων και παραλήψεων, που στηρίζονται στη μικρότερη δυνατή ανάλωση πρώτων υλών, την αυστηρά απαραίτητη χρήση ενέργειας, τη μεγαλύτερη δυνατή συμμετοχή της ανθρώπινης διάνοιας και ευφυΐας και τελικά τη μεγαλύτερη δυνατή αντίσταση στις τάσεις εντροπίας που υπάρχουν στο σύστημα.

3.2. Γνώση, τεχνολογία και ανθρωπογενές κεφάλαιο

Είναι σαφές ότι αν το περιβάλλον –με την ευρεία έννοια του όρου– δεν είχε υποστεί σοβαρές βλάβες, θα αρκούσε απλώς και μόνο η προσπάθεια για τη διατήρηση και την αυτούσια μεταβίβασή του από γενιά σε γενιά. Αυτή η κληρονομιά θα ήταν η καλύτερη και ουσιωδέστερη που θα μπορούσε να δοθεί στις επόμενες γενιές από τις παρούσες.

Δυστυχώς η κατάσταση δεν είναι έτσι. Το περιβάλλον έχει υποστεί σημαντικές βλάβες και βαθιές επιρροές από τη δράση του ανθρώπου και του πολιτισμού του.

Και επειδή ακριβώς δεν είναι έτσι, η θετική συμβολή που εκφράζεται με τη μεταβίβαση ενός αποθέματος γνώσεων, τεχνολογίας και ανθρωπογενούς κεφαλαίου στις επόμενες γενιές, είναι εξίσου σημαντική με την προσπάθεια για διατήρηση του περιβαλλοντικού πλούτου.

3.2.α. Το απόθεμα γνώσεων

Η πρώτη μορφή πλούτου, που πρέπει με τη μορφή θετικών πράξεων να μεταβιβάζεται, είναι το απόθεμα γνώσεων που συγκεντρώνεται στη διάρκεια του χρόνου. Η ιεραρχική αξιολόγηση δεν είναι τυχαία. Ένα διαρκώς ανανεούμενο απόθεμα γνώσεων είναι σε θέση, όχι μόνον να αντιστέκεται πολύ ισχυρά στην εντροπία, αλλά κάτω από ιδανικές περιπτώσεις να οδηγεί και σε αρνητική εντροπία, πράγμα ασφαλώς αρκετά ευνοϊκό για τις επόμενες γενιές³¹.

Χωρίς να υπάρχει καμία αμφιβολία, η γνώση, είναι η μεγαλύτερη δύναμη του ανθρώπου. Είναι ίσως το μοναδικό ολότελα ανθρώπινο όπλο, που όμως η χρήση του δεν υπήρξε πάντα θετική παράμετρος στην πορεία της ανθρωπότητας.

Από μια πρόχειρη μελέτη της ιστορικής πραγματικότητας, προκύπτει εύκολα το συμπέρασμα, ότι ναι μεν το απόθεμα της γνώσης βοήθησε τον άνθρωπο να επιβιώσει στη διάρκεια του χρόνου, να βελτιώσει τις συνθήκες της ζωής του, να μεταβάλει υπέρ αυτού τους όρους και τις παραμέτρους του περιβάλλοντός του, όμως δεν ήταν και λίγες οι φορές που το ίδιο όπλο εστράφη εις βάρος των ίδιων των κατασκευαστών του.

Έχει σημειωθεί χαρακτηριστικά³² ότι αν η πληθυσμιακή πίεση, οι πόλεμοι και η περιβαλλοντική καταστροφή συνεχιστεί, η απόκτηση της απαραίτητης γνώσης αλλά και η δυνατότητα εφαρμογής της, δεν είναι δυνατόν να γίνουν με σωστό ρυθμό και αναλογίες. Έτσι, το απόθεμα της γνώσης δεν θα αυξάνει ανάλογα με το εύρος και την διάσταση των διαφόρων προβλημάτων που συνεχώς ανακύπτουν, με αποτέλεσμα την αχρήστευση της γνώσης ως θετικής δύναμης ή δύναμης αναστροφής των καταστροφών.

Όπως και να έχει το θέμα, είναι βέβαιο ότι η διεύρυνση του πεδίου της γνώσης του ανθρώπου, η συστηματοποίηση και η μεταβίβασή της από γενιά σε γενιά είναι απαραίτητη προϋπόθεση για την επίτευξη της αειφορίας και ως εκ τούτου, θα πρέπει με βεβαιότητα να συμπεριλαμβάνεται στη λίστα του πλούτου.

3.2.β. Το τεχνολογικό απόθεμα

Η δεύτερη μορφή πλούτου που πρέπει επίσης με τη μορφή θετικών πράξεων να μεταβιβάζεται από γενιά σε γενιά, είναι το απόθεμα της εξελισσόμενης και βελτιούμενης τεχνολογίας που έχει αποκτηθεί στη διάρκεια του χρόνου.

Και οι λόγοι για τούς οποίους το τεχνολογικό απόθεμα είναι

σημαντικό, είναι απολύτως προφανείς. Η τεχνολογία στη διάρκεια του χρόνου, αποδέσμευσε εν μέρει ή καθ' ολοκληρία τον άνθρωπο από:

- Το χώρο - τηλέφωνο,
- το χρόνο - μαγνητόφωνο,
- τη σκέψη - ηλεκτρονικοί υπολογιστές,
- τη γεύση - γλυκαντικά υποκατάστατα,
- την όραση - γυαλιά όρασης,
- την ακοή - ακουστικά,
- το σώμα - μεταμοσχεύσεις οργάνων,
- το κλίμα - κεντρική θέρμανση,
- τη σύμπτωση - ασφαλιστικοί οργανισμοί.

Ο κατάλογος αυτός θα ήταν δυνατόν να συνεχιστεί κατά τέτοιο τρόπο που να περιλάβει όλα όσα έχουν αποκτηθεί, κατακτηθεί ή δημιουργηθεί από τον άνθρωπο εξαιτίας της τεχνολογίας.

Αν, όμως, είναι δυνατόν με σχετική ευκολία να παρατεθούν οι θετικές συνέπειες της τεχνολογίας, με την ίδια ευκολία μπορεί να σημειωθεί και το γεγονός ότι η τεχνολογία δεν έδρασε πάντα ευεργετικά για την ανθρωπότητα. Υπάρχουν μορφές και εκφάνσεις της, που προκάλεσαν τεραστίου μεγέθους ανακατατάξεις στον πλανήτη και προξένησαν μεγάλου μεγέθους καταστροφές στο περιβάλλον. Τα όπλα, τα χημικά λιπάσματα, ορισμένα μέσα μεταφοράς, ακόμα και ορισμένα φάρμακα, είναι κλασικά παραδείγματα τεχνολογίας με συνέπειες καταστροφικές για το περιβάλλον και την ανθρωπότητα.

Το γεγονός αυτό, ότι δηλαδή η τεχνολογία είναι σε θέση να δράσει θετικά αλλά και αρνητικά στη διάρκεια του χρόνου, έχει αναγκάσει ορισμένους συγγραφείς³³ να προτείνουν την υιοθέτηση κάποιου είδους κριτηρίων για την αξιολόγησή της.

Έχει για παράδειγμα υποστηριχτεί³⁴ ότι οι πιο καταστροφικές για το περιβάλλον τεχνολογίες είναι εκείνες που αυξάνουν το ρυθμό της εντροπίας, ενώ απαιτούν για την ενεργοποίησή τους μεγάλες ποσότητες ενέργειας και πρώτων υλών.

Αντίθετα, οι τεχνολογίες που τελικά συμβάλλουν στην υπόθεση της αειφορίας και συνεπώς αποτελούν αντικείμενο μεταφοράς πόρων ανάμεσα στις γενιές, είναι εκείνες που συνδυάζουν την ελάχιστη δυνατή ποσότητα πρώτων υλών και ενέργειας, με τη μέγιστη αξιοποίηση της ανθρώπινης διάνοιας και ευφυΐας. Σαν παραδείγματα τεχνολογίας χαμηλής εντροπίας, συνήθως αναφέρονται η γενετική, το μικροτσιπ, ο ηλεκτρονικός υπολογιστής κ.λπ.

3.2.β. Το απόθεμα του ανθρωπογενούς κεφαλαίου

Αυτή είναι η τρίτη μορφή πλούτου που μπορεί να αποτελέσει αντικείμενο μεταβιβάσεων ανάμεσα στις γενιές. Και με την έννοια ανθρωπογενές κεφάλαιο εννοούνται εδώ όλα όσα έχουν δημιουργηθεί από τον άνθρωπο, καλά ή κακά, χρήσιμα ή λιγότερο χρήσιμα, θετικά ή αρνητικά. Σε τελική ανάλυση, ανθρωπογενές κεφάλαιο είναι ό,τι περιγράφεται συνήθως με τον όρο “ανθρώπινος πολιτισμός”.

Βεβαίως, όπως και οι δύο προηγούμενοι παράγοντες που εξετάστηκαν παραπάνω, έτσι και το ανθρωπογενές κεφάλαιο έχει και θετικές αλλά και αρνητικές όψεις και μορφές. Γεγονός που παραπέμπει στο συμπέρασμα ότι μέρος μόνον του συνολικού πολιτισμού είναι χρήσιμο για να κληροδοτηθεί από γενιά σε γενιά. Το υπόλοιπο δημιουργεί προϋποθέσεις παραγωγής τάσεων εντροπίας και ως εκ τούτου η κληροδότησή του στις επόμενες γενιές, είναι αρνητική.

Όπως είναι φυσικό, αυτό που ενδιαφέρει εδώ από πλευράς αειφορίας, είναι το τμήμα του ανθρωπογενούς κεφαλαίου που συμβάλλει θετικά και ουσιαστικά στην ευημερία των επόμενων γενιών.

4. Σχεδιασμός πολιτικής

Η αναφορά στις πολιτικές που απαιτούνται προκειμένου να επιτευχθεί η μεταφορά των απαραίτητων πόρων από τις εκάστοτε παρούσες γενιές στις εκάστοτε μέλλουσες, πρέπει απαραίτητα να απαντά στα ερωτήματα:

- α. Ποια είναι τα μέσα της πολιτικής;
- β. Ποιοι είναι οι φορείς της πολιτικής;
- γ. Ποια είναι τα επίπεδα εφαρμογής της πολιτικής;

Πρέπει όμως να σημειωθεί ότι ο συλλογισμός που αναπτύσσεται εδώ, έχει ένα εξ αρχής αδύνατο σημείο: Θα πρέπει, όσα αποφασισθούν, να τηρηθούν όχι μόνον από τις γενιές που θα τα αποφασίσουν, αλλά και από τις ενδιάμεσες γενιές.

Υπάρχει δηλαδή, ο κίνδυνος της αβεβαιότητας σχετικά με τη συμπεριφορά των γενιών που θα ακολουθήσουν, γεγονός που μπορεί να παρεμβληθεί στο επίπεδο ευημερίας των μελλοντικών γενιών. Φυσικά, εκτός του ότι θα έχει συνέπειες στην ευημερία των μελλοντικών γενιών, θα είναι και άδικο σε σχέση με τις γενιές που μονομερώς θα αναλάβουν τη δέσμευση να αυτοπεριορί-

σουν την κατανάλωσή τους³⁵. Όπως και να έχει το θέμα, το μειονέκτημα αυτό πρέπει να υπαχθεί στις συνθήκες *ceteris paribus*, δηλαδή να εκληφθεί η συμπεριφορά όλων των διαδοχικών γενιών στη διάρκεια του χρόνου, ως σταθερή και όμοια.

4.1. Τα μέσα πολιτικής

Το πρώτο ερώτημα που πρέπει να απαντηθεί είναι το πώς, με ποια μέσα μπορεί να εφαρμοστεί μια συστηματική πολιτική μεταβίβασης πόρων ανάμεσα στις γενιές. Και στο ερώτημα αυτό, η απάντηση είναι ότι μπορεί να υπάρξει μια πλειάδα διαφορετικών εναλλακτικών εργαλείων, που είναι δυνατόν να ομαδοποιηθούν σε τρεις μεγάλες κατηγορίες:

- α. Τα οικονομικά εργαλεία.
- β. Τα νομοθετικά εργαλεία.
- γ. Τα πολιτισμικά μέτρα.

4.1.α. Οικονομικά εργαλεία

Στα οικονομικά εργαλεία που είναι και τα πιο διαδεδομένα σε ολόκληρο τον κόσμο περιλαμβάνονται³⁶ οι φόροι, μέσω των οποίων επιχειρείται να αποθαρρυνθεί η επιζήμια προς το περιβάλλον πολιτική ορισμένων οικονομικών δραστηριοτήτων και τα κίνητρα, με τα οποία επιχειρείται να δοθεί μια συγκεκριμένη κατεύθυνση στη δράση των οικονομικών μονάδων μέσω ορισμένων επιδοτήσεων ή εκπτώσεων.

Όπως έχει άλλωστε καταγραφεί,³⁷ στις χώρες του ΟΟΣΑ το 1992 είχαν καταγραφεί 153 διαφορετικά οικονομικά εργαλεία, που αποσκοπούσαν στη βελτίωση του περιβάλλοντος. Από αυτά, 81 σχετίζονταν με φόρους, 41 με κίνητρα και 31 αφορούσαν διάφορους συνδυασμούς κινήτρων και φόρων.

4.1.β. Νομοθετικά εργαλεία

Στα νομοθετικά εργαλεία, περιλαμβάνονται συνήθως οι νόμοι-πλαίσια, που αντιμετωπίζουν συνολικά ορισμένα κρίσιμα περιβαλλοντικά ζητήματα. Τέτοιοι νόμοι έχουν κατά καιρούς ψηφιστεί από διάφορες κυβερνήσεις και αφορούν για παράδειγμα τη διαχείριση των απορριμμάτων, την ποιότητα των υγρών καυσίμων, την προστασία διαφόρων σπάνιων και απειλούμενων με εξαφάνιση ειδών κ.λπ.

Τα νομοθετικά εργαλεία βεβαίως, έχουν πρακτική αξία και

μπορούν να είναι αποτελεσματικά, στο βαθμό που δεν εκφράζουν απλά ευχές ή περιγράφουν διαδικασίες, πράγμα που συνήθως συμβαίνει, αλλά περιέχουν εκτός των άλλων ρήτρες, πρόστιμα και ποινές. Η παρατήρηση αυτή δεν είναι τυχαία.

Ένα από τα ζωηρά και ουσιαστικά πεδία συζητήσεων και καταγραφής απόψεων –κυρίως ανάμεσα σε όσους ασχολούνται με τα νομικά του περιβάλλοντος– αφορά την υιοθέτηση νομικών κειμένων υποχρεωτικού χαρακτήρα (hard law) ή μη υποχρεωτικών νομικών κειμένων (soft law)³⁸.

Γεγονός πάντως είναι ότι ο διάλογος αυτός, που όλα δείχνουν ότι θα συνεχιστεί για αρκετό καιρό ακόμα, έχει φέρει στο φως της δημοσιότητας και έχει αναδείξει μια σειρά από άλλα, εξίσου σημαντικά αλλά διαδικαστικά ζητήματα, που τελικά περιγράφουν και το μέγεθος του προβλήματος³⁹.

4.1.γ. Πολιτισμικά μέτρα

Τα πολιτισμικά μέτρα τέλος, είναι και τα πλέον ουσιαστικά, αφού δεν είναι ούτε μέσα επιβολής, ούτε μέσα πειθαναγκασμού. Είναι μέθοδος πολιτικής παρέμβασης βάθους και επικεντρώνεται στην αργή αλλά ουσιαστική οικοδόμηση μιας διάχυτης φιλο-περιβαλλοντικής κουλτούρας και λογικής και συνοδεύεται από έναν αντίστοιχο τρόπο ζωής.

Στα μέτρα αυτά, περιλαμβάνονται παρεμβάσεις που σχετίζονται με την παιδεία στο σύνολο της, την εκπαίδευση στις μικρότερες κυρίως βαθμίδες της, την τέχνη σε όλες της τις μορφές και εκφράσεις και τελικά ολόκληρο το πλέγμα της ζωής.

4.2. Οι φορείς πολιτικής

Ένα ενδιαφέρον επίσης ερώτημα, που πρέπει και αυτό να απαντηθεί, είναι ποιοι είναι οι φορείς που σχεδιάζουν και υλοποιούν την πολιτική της μεταφοράς του πλούτου ανάμεσα στις γενιές. Και είναι ενδιαφέρον, διότι είναι γνωστό ότι οι αποφάσεις που σχετίζονται με στάσεις και συμπεριφορές ζωής δεν είναι εύκολο ούτε να ληφθούν, ούτε φυσικά και να εφαρμοστούν.

Απαιτείται η συνεργασία ενός πλέγματος φορέων, που μπορούν να διακριθούν ανάλογα με το εύρος της επιρροής τους, και τη δυνατότητα επιβολής των αποφάσεών τους. Έτσι μπορεί να καταγραφούν οι φορείς της πολιτικής, με βάση το παραπάνω κριτήριο, ως εξής:

- α. Διεθνείς Οργανισμοί και Ενώσεις Κρατών.
- β. Κυβερνήσεις.
- γ. Μη Κυβερνητικοί Οργανισμοί και οι Ανεξάρτητες Ομάδες Πίεσης.

4.2.α. Διεθνείς Οργανισμοί και Ενώσεις Κρατών

Οι Διεθνείς Οργανισμοί και οι Ενώσεις Κρατών, μπορούν να αναλάβουν σπουδαίο καθοδηγητικό και συντονιστικό ρόλο και να δημιουργήσουν το πλαίσιο αναφοράς όλων των άλλων φορέων.

Ο Οργανισμός Ηνωμένων Εθνών και ειδικότερα η UNCED⁴⁰, ο Οργανισμός Οικονομικής Συνεργασίας και Αναπτύξεως (OECD), το Συμβούλιο της Ευρώπης, ο Διεθνής Οργανισμός Ανάπτυξης (IDA) και πάρα πολλοί άλλοι οργανισμοί σε διεθνές επίπεδο έχουν διαδραματίσει καθοριστικό ρόλο.

Είναι άλλωστε γνωστό ότι η Συνδιάσκεψη του ΟΗΕ στη Στοκχόλμη για το Ανθρώπινο Περιβάλλον (1972) ήταν η αρχή και το κορυφαίο γεγονός σε παγκόσμιο επίπεδο για την προστασία του περιβάλλοντος, ενώ είκοσι χρόνια αργότερα, το 1992, πραγματοποιήθηκε στο Rio de Janeiro η συνδιάσκεψη του ΟΗΕ για το Περιβάλλον και την Ανάπτυξη. Στο διάστημα των είκοσι χρόνων ήρθαν στην επιφάνεια σημαντικότερα κείμενα, με κορυφαίο αυτό της έκθεσης Brundland⁴¹.

Σε επίπεδο Ένωσης Κρατών επίσης, έχουν αναπτυχθεί κατά καιρούς σπουδαίες πρωτοβουλίες, όπως για παράδειγμα τα πέντε διαφορετικά προγράμματα δράσης για το Περιβάλλον της Ευρωπαϊκής Ένωσης, που περιλαμβάνουν κάθετες και οριζόντιες δράσεις καθώς και ποιοτικούς στόχους. Εξάλλου και πέραν της Ευρώπης ανάλογες δράσεις έχουν αναληφθεί από την ECLAC⁴², ECA⁴³ κ.λπ.

4.2.β. Κυβερνήσεις

Οι Κυβερνήσεις επίσης, είναι σημαντικότερος και ιδιαίτερα κρίσιμος φορέας πολιτικής και αυτό διότι ανεξάρτητα από το πόσο δεσμεύονται από τις αποφάσεις των διεθνών οργανισμών στους οποίους συμμετέχουν, έχουν στη διάθεση τους όλα τα εναλλακτικά εργαλεία και τους μηχανισμούς για την επιβολή των αποφάσεών τους και ασφαλώς τον έλεγχο για την τήρηση των αποφάσεων αυτών.

Πρέπει βέβαια να λεχθεί ότι ενώ όλες σχεδόν οι κυβερνήσεις, δημοκρατικές ή όχι, συνήθως αφιερώνουν ένα μεγάλο μέρος του

προγράμματος ή των προγραμματικών τους δηλώσεων στο κεφάλαιο “περιβάλλον”, έχουν μάλιστα οι περισσότερες αρμόδια Υπουργεία, στην πράξη, οι εξαγγελίες ελέγχονται ως αναληθείς ή εν μέρει μόνον αληθείς.

Εκτός όμως αυτού, υπάρχουν και αντικειμενικά όρια στην αποτελεσματικότητα των κυβερνήσεων, που προσδιορίζονται από τη γραφειοκρατία, το χρονικό ορίζοντα ζωής της κάθε κυβέρνησης, τις ιδιαιτερότητες κάθε χώρας κ.λπ.

Παρόλα αυτά, είναι γεγονός ότι έχουν γίνει σοβαρά βήματα τις τελευταίες δεκαετίες από τις κυβερνήσεις στην κατεύθυνση της προστασίας του περιβάλλοντος.

4.2.γ. Μη Κυβερνητικοί Οργανισμοί και Ανεξάρτητες Ομάδες Πίεσης

Οι Μη Κυβερνητικοί Οργανισμοί (NGOs) και οι Ανεξάρτητες Ομάδες Πίεσης, έχουν ξεχωριστή σημασία στη διαδικασία της περιβαλλοντικής αναβάθμισης και παρά τον αρκετά μεγάλο αριθμό τους (στη συνδιάσκεψη του Rio υπέβαλαν αίτηση συμμετοχής περίπου 2000 τέτοιοι οργανισμοί), όλοι σχεδόν παίζουν ιδιαίτερο ρόλο στις διαδικασίες της αειφόρου ανάπτυξης.

Το συγκριτικό πλεονέκτημα που έχουν σε σχέση με τους άλλους φορείς, είναι η ανεξαρτησία που διακρίνει τις ενέργειες τους και η ευκαμψία στις αποφάσεις τους, ενώ πρέπει να τονιστεί ο πραγματικά σοβαρότατος ρόλος τους στη διαδικασία διαμόρφωσης του κατάλληλου κάθε φορά κλίματος στην κοινή γνώμη. Οι συνήθειες μορφές με τις οποίες παρεμβαίνουν, συνίστανται στη διοργάνωση συζητήσεων, σεμιναρίων ή συνεδρίων, την έκδοση ενημερωτικών εντύπων και βιβλίων και σε ορισμένες περιπτώσεις την επί τόπου δράση.

Το γεγονός αυτό έχει ως συνέπεια ο ΟΗΕ, άλλα και άλλοι οργανισμοί σε διεθνές επίπεδο, να αποδίδουν τεράστια σημασία στο έργο τους, που πρέπει να προωθείται, στη δράση τους, που πρέπει να ενθαρρύνεται ο συντονισμός της σε διεθνές επίπεδο και στο ρόλο τους, που πρέπει να ενισχύεται ιδιαίτερα στις χώρες εκείνες που παρουσιάζουν σοβαρά περιβαλλοντικά προβλήματα⁴⁴.

Από τις δεκάδες των μη κυβερνητικών οργανισμών που υπάρχουν παγκοσμίως, ξεχωριστή σημασία έχουν εκείνοι που έχουν μια διεθνή δομή και άρθρωση, όπως για παράδειγμα η Greenpeace ή το Παγκόσμιο Ταμείο για τη Φύση (WWF), οι Φίλοι της Γης (Friends of the Earth) κ.λπ., χωρίς φυσικά αυτό να υποτιμά το ρόλο των λιγότερο γνωστών οργανώσεων.

4.3. Τα επίπεδα εφαρμογής της πολιτικής

Είναι αλήθεια ότι η εφαρμογή μιας περιβαλλοντικής πολιτικής συμβατής με τους στόχους και τη στρατηγική της αειφόρου ανάπτυξης για να είναι αποτελεσματική πρέπει να είναι πολυεπίπεδη και να εξειδικεύεται όσο προχωρά από την κορυφή προς τη βάση της πυραμίδας. Έτσι μια αρκετά ουσιώδης διάκριση ανάλογα με τα επίπεδα εφαρμογής της πολιτικής είναι εκείνη που διακρίνεται σε:

- α. Καθολική ή Διεθνή,
- β. Εθνική ή Περιφερειακή και
- γ. Τοπική.

Είναι προφανές, ότι η ρύπανση και η μόλυνση δεν είναι δυνατόν να σταματά στα σύνορα του κάθε κράτους. Τα μολυσμένα νερά και ο μολυσμένος αέρας κυκλοφορούν ελεύθερα διαμέσου των συνόρων. Κάθε κράτος συνεπώς είναι άμεσα ενδιαφερόμενο για το τι συμβαίνει στα γειτονικά του κράτη στο πεδίο του περιβάλλοντος.

Δεν πρέπει εξάλλου να διαφεύγει της προσοχής, ότι όλοι οι μεγάλοι ποταμοί και οι μεγάλες λίμνες της Ευρώπης βρίσκονται σε δύο η περισσότερα κράτη, ότι η Μεσόγειος και η Βόρειος Θάλασσα είναι κοινή περιουσία πολλών ευρωπαϊκών χωρών και ότι ακόμα οι θάλασσες, οι λίμνες και οι ποταμοί χρησίμευσαν για παρά πολλά χρόνια σαν κοινά δοχεία απορριμμάτων για τα απόβλητα πολλών χωρών.

Οι μεμονωμένες προσπάθειες, συνεπώς, των διαφόρων κρατών για το δικό τους και μόνον χώρο είναι μάταιες. Κανένα κράτος δε μπορεί να ελπίζει ότι θα λύσει τα οικολογικά του προβλήματα μόνο του, χωρίς να διακινδυνεύσει σοβαρά την ανταγωνιστικότητα της οικονομίας του.

Πράγματι, αν υποθεθεί ότι μια χώρα επιβάλει μονομερώς μέτρα κατά της ρύπανσης της ατμόσφαιρας, αυτό συνεπάγεται για τη βιομηχανία της μια σοβαρή δαπάνη. Το ύψος δε αυτής της δαπάνης, θα είναι ευθέως ανάλογο με την αυστηρότητα των μέτρων που θα επιβληθούν. Αυτό παραπέρα σημαίνει, ότι χωρίς να επιλύεται το πρόβλημα της ρύπανσης, η βιομηχανία της χώρας αυτής θα κινδύνευε να υποστεί μεγάλη ζημία από τις ανταγωνιστικές βιομηχανίες των άλλων χωρών.

Είναι συνεπώς κρίσιμο σε καθολικό επίπεδο, να λαμβάνονται αποφάσεις που αφορούν άξονες, κεντρικές κατευθύνσεις και προσανατολισμούς ίδιες για όλα τα κράτη και όλες τις κυβερνήσεις,

να διαμορφώνεται και να εξειδικεύεται σε εθνικό επίπεδο η νομοθεσία, να οριοθετείται το πλαίσιο των δράσεων που απαιτούνται και να αξιολογούνται οι υπάρχουσες ιδιαιτερότητες και τέλος σε τοπικό επίπεδο να εφαρμόζονται όλα όσα έχουν προηγουμένως σχεδιαστεί.

5. Συμπεράσματα

Η μεταβίβαση από γενιά σε γενιά, μιας λίστας πλούτου, που θα υπακούει σε ένα θεμελιώδη λογικό κανόνα και θα περιλαμβάνει εκτός από τον οικολογικό πλούτο και τα αποθέματα της γνώσης, της τεχνολογίας και του ανθρωπογενούς κεφαλαίου που έχουν αποκτηθεί στη διάρκεια του χρόνου, είναι σε θέση να διασφαλίσει την ταυτόχρονη συνύπαρξη της ανάπτυξης και της οικολογικής ισορροπίας. Δηλαδή με άλλες λέξεις την αειφόρο ανάπτυξη.

Αυτή η διαδικασία για να συντελεστεί, ανάμεσα στις γενιές αλλά και σε βάθος χρόνου, προϋποθέτει το σχεδιασμό μιας πολιτικής με αναφορές σε πολλά και διαφορετικά επίπεδα, με συνδυασμούς στη χρήση πολλών εναλλακτικών μέσων και με τη βοήθεια των περισσότερων δυνατών φορέων σε εθνικό και υπερεθνικό επίπεδο.

Χωρίς να μπορεί να υποστηριχτεί ότι στην προσπάθεια αυτή δεν υπάρχουν εμπόδια ή ατέλειες που περιέχουν τον κίνδυνο ακόμα και της ακύρωσης του συνολικού σχεδιασμού, πρέπει να γίνει δεκτό ότι η όλη διαδικασία, από την ώρα που θα υιοθετηθεί, είναι σε θέση να διασφαλίσει ένα επίπεδο ευημερίας σχετικά σταθερό στη διάρκεια του χρόνου.

Σημειώσεις

1. Με τον όρο αυτό αποδίδεται εδώ η έννοια "Sustainable Development". Έχουν όμως υποστηριχτεί και οι όροι "αυτοσυντηρούμενη", "βιώσιμη", "διατηρήσιμη", "ελεγχόμενη" για το είδος αυτής της ανάπτυξης.

2. Meadows Dennis, *The Limits to Growth*, London Earth Islands, 1st ed., 1972, σ. 94.

3. Pearce D. W. and Turner R.K., *Economics of Natural Resources and the Environment*, Harvest Wheatsheaf, New York, 1990.

4. Cumberland J., *Ecological Economics: The Science and Management of Sustainability*, Ed. by Costanza R., Columbia University Press, New York, 1991.
5. Rawls J.R., *A Theory of Justice*, Harvard University Press, Cambridge, Mass, 1971.
6. Ο όρος "εξισωτικό κριτήριο" αποδίδει το διεθνή όρο "Intergenerational Equity" που αναφέρεται στην προσπάθεια που πρέπει να καταβληθεί από κάθε γενιά προκειμένου να επιτευχθεί η διαχρονική εξίσωση στη χρήση των φυσικών πόρων.
7. Turner R.K., Pearce D., Bateman I., *Environmental Economics*, Harvester Wheatsheaf, New York, 1994.
8. Coker A. and Richards C., *Valuing the Environment*, Belhaven Press, London, 1992.
9. Sachs W., *Global ecology: a new arena for a political conflict*, Zed Books, London, 1993.
10. *Non Governmental Organisations*, συμπτ. NGOs.
11. *World Commission of Environment and Development*, "Our Common Future", Oxford University Press, 1987.
12. WCED, *Brundland Report*, όπ.παρ.
13. O' Riordan T., *Environmental Science for Environmental Management*, Longman, Ltd, 1995.
14. Maler K.G., "International Environmental Problems", in D. Helm, *Economic policy towards the environment*, Oxford Blackwell, 1992.
15. Εδώ η λέξη "αγαθά" χρησιμοποιείται με την ευρύτητα της οικονομικής έννοιας.
16. Page T., *Intergenerational Justice as Opportunity*, Rowman and Littlefield, Iotowa, 1982.
17. Worster D., *Nature's Economy: A History of Ecological Ideas*, Cambridge University Press, Cambridge, 1985.
18. Singer P., *Practical Ethics*, Cambridge University Press, Cambridge, 1979.
19. Callicott J.B., *Essays in Environmental Philosophy*, "Defence of the Land Ethic", New York, University Press, Albany, 1989.
20. Leopold A., *Game Management*, Scribner, New York, 1993.
21. Tietenberg T., *Environmental and Natural Resource Economics*, Scott Foresman, Glenview Ill, 1988.
22. Pezzey John, "Economic Analysis of Sustainable Growth and Development, Policy Planning and Research, Economic Department", *World Bank Working Paper*, no 15, Washington D.C.
23. Daly Hermann, *Economics Ecology and Ethics: Esseys Towards a Steady-State Economy*, Freeman, San Francisco, 1980.
24. Tisdell C., *Environmental Economics, Policies for Environmental Management and Sustainable Development*, Cambridge University Press, 1993.

25. Douglass G.K., *The Meanings of Agricultural Sustainability*, Westview Press, Brouder Colorado, 1984.
26. Barbier E.B., "The Concept of Sustainable Economic Development", *Environmental Conservation*, vol. 14/1987.
27. Pearce D., Markandya A., Barbier E., *Blueprint for a Green Economy*, Earthscan Publications, London, 1994.
28. Καρβούνης Σ., *Διαχείριση του Περιβάλλοντος*, εκδ Σταμούλης, Πειραιάς, 1992.
29. Pearce όπως 26, σ. 30.
30. Cumberland John H., "Intergenerational Transfers and Ecological Sustainability", in *Ecological Economics*, by Costanza R., Columbia University Press, New York, 1991.
31. Georgescu-Roegen N., *The Entropy Law and the Economic Process*, Cambridge Mass, Harvard University Press, 1971.
32. Pearce D., Anil Markandya, Edward Barbier, όπως σημείωση αριθ. 26.
33. Καρβούνης Σωτ., *Διαχείριση Τεχνολογίας και καινοτομίας*, εκδόσεις Σταμούλη, Αθήνα, 1995.
34. Cumberland H.J., *Intergenerational Transfers and Ecological Sustainability*, οπ. .
35. Valerie Brown, David Ingle Smith, Rob Wiseman, John Handmer, *Risks and Opportunities, Managing Environmental Conflict and Change*, Earthscan Publick, London, 1995.
36. Βουλγαράκης Γιώργος, *Περιβαλλοντικοί Φόροι*, Οικονομικά Χρονικά, Έκδοση ΟΕΕ, Τεύχος 86, Ιούνιος, 1995.
37. World Bank, *World Development Report*, Oxford University Press, Oxford, 1994.
38. UNCED, "Environmental Policy and Law", *Rio Conference on Environment and Development*, vol. 22, no 4, 1992.
39. Για περισσότερη ανάλυση του νομικού μέρους του θέματος, βλ. Γρηγορίου-Σαμιώτης-Τσάλτας, *Η Συνδιάσκεψη των Ηνωμένων Εθνών για το Περιβάλλον και την Ανάπτυξη: Νομική και Θεσμική Διάσταση*, Παπαζήσης, 1993.
40. UNCED απο καλείται συντετμημένα το Συνέδριο των Ηνωμένων Εθνών για το Περιβάλλον και την Ανάπτυξη (United Nations Conference on Environment and Development).
41. WCDE, *Our Common Future*, Oxford University Press, Oxford-New York, 1987.
42. Economic Commission for Latin America and Caribbean.
43. Economic Commission for Africa.
44. Putten H., *The United Nations and the role of NGOs*, Network, no 22, 1993.

Η θεωρία της προσομοίωσης στο έργο του Ζαν Μπωντρυγιάρ: Το μεταμοντέρνο στα πλέον ριζοσπαστικά όριά του

Νικόλαος Τσίρος*

Περίληψη

Η θεωρία της προσομοίωσης (*simulation*) του Ζαν Μπωντρυγιάρ (*Jean Baudrillard*) και οι πολιτικές έννοιες που εμπεριέχονται σε αυτήν παρουσιάζουν τα κατά τη γνώμη μας νεότερα και ταυτοχρόνως πλέον ριζοσπαστικά όρια της μεταμοντέρνας θεωρίας. Η συστηματική προσέγγιση και περιγραφή τους θα αποτελέσουν το αντικείμενο του παρόντος άρθρου. Μέσα από το ιδιότυπο νοηματικό βάρος, που ο συγγραφέας προσδίδει σε λέξεις-κλειδιά της ανάλυσής του, όπως "προσομοίωση", ως έννοια γένους, "μάζα", "εξουσία", "αντικείμενο", θα αναλύσουμε το περιεχόμενο της θεωρίας και θα επιχειρήσουμε να καταδείξουμε τα σημεία εκείνα που συνιστούν, αφενός την έναρξη γόνιμου θεωρητικού διαλόγου, αφετέρου πηγές έντονου κοινωνικοπολιτικού προβληματισμού.

1. Εισαγωγή

Ο στόχος της παρούσας μελέτης είναι η ανάλυση της θεωρίας της προσομοίωσης (*simulationstheorie*) στο έργο του Γάλλου, μεταμοντέρνου φιλόσοφου Ζαν Μπωντρυγιάρ.

Η θεωρία της προσομοίωσης και οι πολιτικές έννοιες, που σε

* Διδάκτορας Φιλοσοφίας.

αυτήν εμπεριέχονται, παρουσιάζουν τα κατά τη γνώμη μας νεότερα και ταυτοχρόνως πλέον ριζοσπαστικά όρια της μεταμοντέρνας πολιτικής θεωρίας. Σημείο εκκίνησης συνιστά η κεντρική διαπίστωση του εμπνευστή της, ότι το κοινωνικό και πολιτικό στοιχείο δε συμπυκνώνει πλέον την τρέχουσα τάξη πραγμάτων, όπως αυτή αποτυπώνεται σε μία έντονα διαφοροποιημένη και βαθιά κατακερματισμένη κοινωνία, αλλά αντιθέτως αντιπροσωπεύει ένα ατελείωτο κενό από σημεία, που διαρκώς προσποιοούνται και αναπαράγονται δίχως νόημα.

Η συστηματική προσέγγιση και περιγραφή των βασικών εννοιών της θεωρίας της προσομοίωσης, όπως και η ίδια η προσομοίωση ως έννοια γένους, αλλά και η “μάζα”, η “εξουσία”, το “αντικείμενο”, ως έννοιες που υπάγονται σε αυτήν, θα αποτελέσει το αντικείμενο των επόμενων σελίδων. Μέσα από το ιδιότυπο νοηματικό βάρος, που ο Μπωντρυγιάρ προσδίδει σε αυτές, θα αναλύσουμε το περιεχόμενο της θεωρίας και θα επιχειρήσουμε να καταδείξουμε τα σημεία εκείνα που συνιστούν, αφενός πεδίο γόνιμου θεωρητικού διαλόγου, αφετέρου πηγές έντονου κοινωνικοπολιτικού προβληματισμού.

2. Περιγραφή και ανάλυση της θεωρίας της προσομοίωσης και των βασικότερων πολιτικών εννοιών της

Η πολιτική θεωρία του Ζαν Μπωντρυγιάρ αναπτύσσεται μεθοδολογικά στις παρυφές της μεταμοντέρνας φιλοσοφίας. Η καταστατική τοποθέτηση του θεμελιωτή της ότι δεν υφίσταται κανένα πολιτικό ή κοινωνικό σώμα, η ύπαρξη του οποίου θα αντανakλούσε σε μίαν ανάλογη, καθημερινή πολιτική πρακτική και τάξη πραγμάτων, ακυρώνει το σύνολο του κοινωνικού χώρου. Ο νέος κόσμος στερείται νοήματος και είναι ιδεολογικά αδιαφοροποίητος.

Στη θέση της έλλογης, πολιτικής διευθέτησης των δρώντων υποκειμένων, υπεισέρχεται το απολιτικό κενό των πραγμάτων, που προσποιοούνται την εικόνα μίας κατάστασης από καιρό χαμένης:

“Τα πράγματα τρέχουν ακόμη, αλλά γνωρίζουμε, ότι τρέχουν στο κενό. Δε μπορούν να προσφέρουν καμία θεατρική ανατροπή. Το όνειρο απομυθοποιήθηκε. Η αντιουτοπία του απολιτικού, το ριζοσπαστικό απροσδιόριστο είναι εδώ”¹.

Είναι αναγκαίο στο σημείο αυτό να επισημάνουμε ότι και

στους τρεις κυριότερους εκπροσώπους του μεταμοντέρνου κινήματος Ζαν Λυοτάρ, Ζαν Μπωντρυγιάρ και Μισέλ Φουκώ, υπάρχουν αναμφίβολα κοινά χαρακτηριστικά, που διέπουν το έργο τους.

Η μη μαρξιστική κατεύθυνση και των τριών, που στη θέση των κλασικών εννοιών της μαρξιστικής δογματικής, όπως "κεφάλαιο", "κοινωνική τάξη", "μισθός", "εργασία" κ.λπ., εισάγει έναν πολιτικό λόγο, ιδιαίτερα επιφυλακτικό απέναντι σε τέτοιου είδους ιδεολογικές κατατάξεις, είναι η πρώτη κοινή συνιστώσα της πολιτικής θεωρίας τους.

Τα μεθοδολογικά ερείσματα δεν αναζητούνται σε ανθρωποκεντρικές προσεγγίσεις, όπως λ.χ. του μαρξισμού ή του φιλελευθερισμού, η πρακτική εφαρμογή των οποίων σε πολιτικό επίπεδο απέδειξε το πόσο αλυσιτελές υπήρξε το εγχείρημα του Διαφωτισμού, αλλά στη διεξοδική ανάλυση των δομών, ως υπερκειμένων του ατόμου στοιχείων, που το συμπεριλαμβάνουν, δίχως όμως να το αναγορεύουν σε πρωταγωνιστικό παράγοντα διαμόρφωσής τους.

Η κατεύθυνση του μεταμοντέρνου κινήματος ενάντια στο υποκείμενο, νοούμενο ως πρωταγωνιστικό παράγοντα παραγωγής του κοινωνικοπολιτικού γίνεσθαι, ο σκεπτικισμός του απέναντι σε ολιστικές, θεωρητικές προσεγγίσεις και στις αντίστοιχες ιδεολογικές κατασκευές και που αυτές διαμορφώνουν, τέλος η υπερϊστορική αντίληψη της έννοιας των πολιτικών θεσμών, όπου ο άνθρωπος ως πολιτικό ον είναι απών από τη διαδικασία του δομικού σχηματισμού τους, συνιστούν επίσης κοινούς τόπους συνάντησης των τριών πιονέρων του.

Η ειδοποιός όμως θεωρητική διαφορά του Ζαν Μπωντρυγιάρ, από τους υπόλοιπους δύο είναι, ότι ενώ τόσο στον Λυοτάρ, όσο και στον Φουκώ, η παρουσία του κοινωνικού και του πολιτικού στοιχείου προϋποτίθεται, σε αυτόν η απουσία τους συνιστά μεθοδολογική αφετηρία, για την ανάπτυξη της θεωρίας της προσομίωσης.

Κυριαρχική θέση στην πολιτική φιλοσοφία του Φουκώ καταλαμβάνει η κοινωνική πραγματικότητα, έτσι όπως αποκρυσταλλώνεται μέσω της συνεχούς δράσης της εξουσίας, στους πολυάριθμους θεσμούς και στις καθημερινές πρακτικές άσκησής της, διαμορφώνοντας κατά κύριο λόγο, ένα ομογενοποιημένο κοινωνικό όλο. Το ουσιώδες για την ιδέα της πειθαρχικής κοινωνίας είναι η ύπαρξη της κοινωνίας ως τέτοιας. Οι πολυάριθμες μορφές πειθαρχίας παρουσιάζουν την ανάγλυφη εικόνα της ίδιας της κοινω-

νίας, αφού δημιουργούν ένα είδος οικουμενικής γλώσσας του συνόλου των θεσμών, που συμπυκνώνουν τις σχέσεις εξουσίας².

Αλλά και στη γλωσσοκεντρική θεώρηση του Λυοτάρ το κοινωνικό και πολιτικό στοιχείο δεν απουσιάζει. Τα γλωσσικά παίγνια βρίσκονται σε διαρκώς εναντιωματική σχέση με τους πολιτικούς θεσμούς, καθόσον οι τελευταίοι εκλαμβάνονται ως ανασταλτικοί παράγοντες ενός ελεύθερου και σε διαρκή ροή, εκρηκτικά διαχεόμενου, πολιτικού λόγου, από τις αυθόρμητα υποκινούμενες πολιτικές μειονότητες. Κατά τον τρόπο αυτό το κοινωνικό σώμα παρουσιάζεται ως το γλωσσικό, ασταθές όλο, που συμψηφίζει τις ποικίλες γλωσσικές εμπειρίες και τη διαρκή κινητικότητα, που αυτές παρουσιάζουν.

Σε αντίθεση με τις προηγούμενες προσεγγίσεις, ο Μπωντρυγιάρ εκκινεί από την κεντρική, πολιτική τοποθέτησή του, ότι στην κοινωνία της προσομοίωσης και της απόλυτης κυριαρχίας των μέσων μαζικής ενημέρωσης, της διαφήμισης και της πληροφορίας, δεν απομένει ούτε καν ο ελάχιστος εκείνος χώρος, εντός του οποίου θα μπορούσε να αναπτυχθεί μία συνδεδεμένη με το υποκείμενο θεώρηση του πολιτικού και κοινωνικού στοιχείου, που θα το προσέγγιζε, είτε ως τη συνισταμένη των πρακτικών και της άσκησης της εξουσίας (Φουκώ), είτε ως το σύνολο των γλωσσικών παιγνίων (Λυοτάρ).

Τη θέση τους καταλαμβάνει ο υπερχώρος των αντικειμένων, που δεν παράγει πλέον ανθρώπους-συμμέτοχους του κοινωνικοπολιτικού γίγνεσθαι, αλλά μίαν απροσδιόριστη και βουβή μάζα, βυθισμένη στην επιφάνεια των σημείων και του εκστατικού κενού τους³.

Μια σειρά σημαντικών εννοιών ανακύπτει από την παραπάνω προσέγγιση, που προσδίδει σε αυτές ένα ιδιαίτερο περιεχόμενο, ως χαρακτηριστικό γνώρισμα του όλου έργου.

α) Η έννοια της προσομοίωσης αποτελεί το κεντρικό σημείο αναφοράς του Μπωντρυγιάρ. Κατά τη γνώμη του, ο σύγχρονος άνθρωπος δε βιώνει πλέον καμία πραγματικότητα, κανένα πάθος, καμία ιστορία, ως ενεργό υποκείμενο. Ό,τι πλέον εξουσιάζει τον καθημερινό βίο είναι ο υπερχώρος των μέσων μαζικής ενημέρωσης, που όμως αγνοεί κάθε πολιτικό, ιστορικό ή πολιτισμικό χαρακτηριστικό, αφού απλούστατα δεν ενσωματώνει το ιστορικό γίγνεσθαι, δεν παραπέμπει σε αυτό, αλλά και ούτε ενδιαφέρεται να προβλέψει το μέλλον του.

Ο υπερχώρος των μέσων μαζικής ενημέρωσης αναδύεται στο τέλος της ιστορίας, εκεί όπου η ίδια η έννοια του χρόνου, ως ιστορική συνείδηση είναι πια απύσχα⁴.

Αντί της ιστορίας ως βίωμα εισέρχεται στον υπερχώρο των μέσων μαζικής ενημέρωσης η απροσδιοριστία των συμβάντων και η εκστατική φόρμα της πληροφορίας⁵.

Εξαιρετο παράδειγμα της κοινωνίας της προσομοίωσης, αποτελεί κατά τον Μπωντρυγιάρ, η κοινωνική δομή της Αμερικής. Σε αυτήν, η ουτοπία έχει ήδη ενσωματωθεί στην καθημερινότητα των μέσων μαζικής ενημέρωσης. Πολύ περισσότερο συνιστά το τέλειο γεγονός που μεταφέρει διαρκώς την πραγματικότητα, σε φαντασιακό επίπεδο, χωρίς όμως ουδέποτε να τη βιώνει, ως τέτοια⁶.

Η μεταμοντέρνα κοινωνία της Αμερικής εκλαμβάνεται ως το προϊόν της διαρκούς εξάπλωσης της πληροφορίας, μέσω της τηλεόρασης και της διαφήμισης. Ιδιαίτερα η τηλεόραση αναπαράγει ένα διαρκές σημείο-μηδέν, από επιφάνειες και σημεία, που σχηματίζεται από μία, δίχως όρια, επικοινωνιακή κυκλοφορία. Στην προσπάθειά του να υπερτονίσει τα λεγόμενά του, ο Μπωντρυγιάρ μετέρχεται του παραδείγματος του πολέμου στο Βιετνάμ, που κατά τη γνώμη του έλαβε χώρα μόνο στις αναμεταδόσεις των τηλεοράσεων, στη συνείδηση του μέσου Αμερικανού πολίτη. Τα αποτελέσματα αυτού του πολέμου ήταν μία ελάχιστη απώλεια ανθρώπινου υλικού για τους Αμερικανούς, που όμως σε καθαρά ιδεολογικοπολιτικό επίπεδο, υπήρξαν οι πραγματικοί νικητές, αφού μέσω της επίδρασης της ηλεκτρονικής πληροφορίας και του φιλμ "Αποκάλυψη τώρα", διέδωσαν σε ολόκληρο τον κόσμο, την πολιτική προπαγάνδα τους και τα μηνύματα, που αυτοί θέλησαν⁷.

Κατά τον τρόπο αυτό, ένας αιματηρός πόλεμος με χιλιάδες νεκρούς μεταβλήθηκε από την παντοδυναμία των μέσων μαζικής ενημέρωσης, σε απλό "video game", οδηγώντας έτσι στην πλήρη ηθική σχετικοποίηση των τραγικών συνεπειών του.

Η τηλεόραση ενσωματώνει πλήρως, ως το πιο διαδεδομένο μέσο μαζικής ενημέρωσης, την αποϊδεολογικοποιημένη έννοια της προσομοίωσης. Όπως η προσομοιωτική διαδικασία, έτσι κι αυτή υπερπηδώντας κάθε πραγματικότητα που δημιουργούν τα γεγονότα, είναι σε τελική βαθμίδα, συνώνυμή της⁸.

Η προσομοίωση δεν επιθυμεί την παραγωγή κάποιας ιδεολογίας, επειδή και η ίδια δεν έχει ιδεολογία, ως σημείο αναφοράς της. Ενώ η ιδεολογία αντιστοιχεί σε μίαν κοινωνική πραγματικότητα και σε ένα υποκείμενο πλήρους νοήματος, η προσομοίωση αντίθετα, υποδηλώνει την εξαφάνιση κάθε ιδεολογίας, καθώς και του υποκειμένου και αναδύεται στο νεκρικό κόσμο των σημείων⁹. Για αυτό και η θεωρία της προσομοίωσης αρνείται τη μαρξιστική δογματική και τις κλασικές έννοιές της, όπως λόγου χάρη αυτήν

της “αποξένωσης”, η οποία φενακίζει τον παράγοντα “άνθρωπο” στα πλαίσια μιας ηθικολογικού τύπου ανάλυσης, που δημιούργησε ο Διαφωτισμός με την ψευδαίσθηση της εκπλήρωσης των ουμανιστικών ιδεωδών του.

Η προσομοίωση είναι η τελευταία και υψηλότερη βαθμίδα αποξένωσης, αποτελεί την τέλεια, εκστατική φόρμα της: “Δε βιώνουμε πλέον το δράμα της αποξένωσης, βιώνουμε το δράμα της επικοινωνίας”¹⁰. Η προσομοίωση δε συναντά κανένα χώρο, δε χρειάζεται κανένα τόπο, για να φανερώσει την πραγματική δύναμη της επίδρασής της. Αναπαράγει το κρύο σύμπαν των σημείων, μέσα σε έναν ατελείωτο και δίχως όρια υπερχώρο από επιφάνειες, επικοινωνιακές επιταχύνσεις και συσκευές τηλεοράσεων.

β) Η έννοια της μάζας είναι αναπόσπαστα συνδεδεμένη με τη θεωρία της προσομοίωσης. Κατά τον Μπωντρυγιάρ, η μάζα δεν είναι πλέον το κοινωνικοπολιτικό υποκείμενο, παρά μόνο εκείνη η προσομοιωτική διαδικασία, εντός της οποίας το υποκείμενο έχει ολοσχερώς απορροφηθεί. Κατά μείζονα λόγο, η μάζα είναι το καθαρό εξαγόμενο του ήδη αποθανόντος πολιτικοκοινωνικού στοιχείου. Δεν απεικονίζει κανένα υποκείμενο και καμία στρατηγική του, αφού ούτε το πολιτικό, ούτε το κοινωνικό στοιχείο είναι πλέον εν ζωή. Επιβιώνει χάρη στην αδιαφορία της και την υπερπολιτική, θανατηφόρα εξουσία της¹¹.

Η μάζα δίχως να γνωρίζει τι ακριβώς θέλει, στέκεται αμέτοχη κι απαθής απέναντι στο κοινωνικοπολιτικό γίνεσθαι, είναι συνεπώς το απόλυτα χειραγωγούμενο αντικείμενο της προσομοίωσης, της πληροφορίας και της διαφήμισης. Έτσι η μάζα καταλήγει στο να είναι η ίδια ένα προσομοιωτικό πεδίο, καθόσον αντιπροσωπεύει ένα αδιαφοροποίητο και απροσδιόριστο κοινωνικό σώμα, δίχως ενέργεια και συνείδηση ενεργού πολίτη¹².

Η αδιαφορία του κοινωνικού στοιχείου συνεπιφέρει ουσιαστικά την εγκατάλειψη κάθε προσπάθειας για την ανάπτυξη μίας σύγχρονης κριτικής πολιτικής θεωρίας. Το πολιτικό θεώρημα του πλουραλισμού, ίσως το πιο αγαπημένο μοτίβο του μεταμοντέρνου κινήματος, αίρεται στη θεωρία της προσομοίωσης, από την ολοσχερή εξαφάνιση του πολιτικού στοιχείου. Το τέλος της πολιτικής είναι ταυτόχρονα και το τέλος κάθε προσπάθειας, για την επεξεργασία ενός διαφορετικού τύπου πολιτικής, που ενδεχομένως θα οδηγούσε στον εκδημοκρατισμό της κοινωνικής δομής¹³.

γ) Η έννοια της εξουσίας κατέχει επίσης σημαντική θέση στην πολιτική θεωρία του Μπωντρυγιάρ. Η εξουσία αποτελεί ένα προσομοιωτικό κενό, που δεν αναπέμπει σε κάποια κοινωνική πραγ-

ματικότητα, αφού το πολιτικό στοιχείο, όπως ήδη προείπαμε θεωρείται εξαφανισμένο. Η εξουσία είναι νεκρή, δεν αντιπροσωπεύει τίποτα και για αυτό δεν έχει νόημα κανενός είδους ανάλυσής της, που θα προσπαθήσει να κατανοήσει, τι πράγματι αυτή είναι.

Η σημερινή προσομοιωτική εξουσία διαχέεται μέσα από την πληροφορία και τις διαφημίσεις. Η επικοινωνία και η πληροφορία χαρακτηρίζεται συλλήβδην από το φιλόσοφο, ως αισχρή. Αισχρότητα σημαίνει κατά τη γνώμη του, το τέλος κάθε ανθρώπινου πόθου και επιθυμίας, με μια λέξη, το τέλος του "θερμού" σύμπαντος του υποκειμένου και το ξεκίνημα εκείνου που δεν έχει κανένα μυστικό ή επιθυμία, ήτοι του "κρύου" σύμπαντος των σημείων¹⁴.

Η προσομοιωτική εξουσία των μέσων μαζικής ενημέρωσης αντλεί τη δύναμή της από το γεγονός, ότι είναι ήδη νεκρή κι έχει πάψει πλέον να υφίσταται. Ο Μπωντρυγιάρ αρνείται την κεντρική θέση του Φουκώ, ότι η εξουσία είναι κάτι που διαρκώς ασκείται, ως καθημερινή πρακτική και συνεχής δράση, εντός των πολυάριθμων κοινωνικών θεσμών. Περισσότερο από πρακτική, η εξουσία είναι για αυτόν μια ψευδαισθησιακή εικόνα μιας απωλεσθείσας πραγματικότητας, μια πρόκληση¹⁵. Κλασικό παράδειγμα της νεκρής εξουσίας θεωρεί τους σοσιαλιστές και τους κομμουνιστές της χώρας του, γιατί δεν έδειξαν ουδέποτε κατά τη διάρκεια της πολιτικής ιστορίας τους, ένα πραγματικό ενδιαφέρον για την κατάκτηση της πολιτικής εξουσίας.

Ιδιαίτερα οι κομμουνιστές πίστεψαν πάντοτε στην πραγματικότητα του κοινωνικού στοιχείου και στην πιθανή διαφάνεια της ιστορίας, μέσω της πάλης των τάξεων και την τελική επικράτηση του προλεταριάτου. Ουσιαστικά επένδυσαν σε μια θεμελιώδη πολιτική ηθική, προσδοκώντας διακαώς στην πραγματοποίησή της¹⁶. Η συνέπεια όμως της εξαφάνισης του κοινωνικοπολιτικού στοιχείου και του τέλους της ιστορίας είναι, ότι δεν απόμεινε στο σοσιαλισμό τίποτα για να διαχειρισθεί. Η επιστροφή των πολιτικών διαφωνούντων στις χώρες του πρώην ανατολικού μπλοκ συμβολίζει το τέλος του μοντέρνου και της ιστορίας. Η επάνοδός τους σηματοδοτεί επίσης το τέλος των ιδεών και των διαφορετικών ενεργειών, που ξοδεύτηκαν για την προσπάθεια κατίσχυσής τους και την αφετηρία ενός εξισωτικού ενεργειακού συμβιβασμού, που ισοπεδώνει τη σκέψη και το πολιτικά σκεπτόμενο υποκείμενο¹⁷.

Το ουσιαδές ζήτημα δεν είναι, όπως τουλάχιστον ο Αλτουσέρ νόμισε, ο μετασχηματισμός του κομμουνιστικού κόμματος από σταλινικό σε δημοκρατικό. Η αντισταλινική κριτική του Αλτουσέρ

είναι ουμανιστική και για αυτό στερείται περιεχομένου, στο βαθμό που παραγνωρίζει, ότι ούτε κράτος, ούτε εξουσία πλέον υφίσταται προς κατάκτηση από τους κομμουνιστές, παρά μόνο τα ομοιώματά τους, η προσομοιωτική ουτοπία τους.

Το τέλος της ιστορίας και η νεκρή εξουσία εγείρουν αμείλικτα, το πολιτικό ερώτημα της χρησιμότητας του κομμουνιστικού κόμματος και του πολιτικού ρόλου που δύναται να διαδραματίσει: "Τι είδους πολιτικό ρόλο και λειτουργία μπορεί ακόμη σήμερα να πραγματοποιήσει το κομμουνιστικό κόμμα, μέσα στο διαβολικό κύκλο της νεκρής εξουσίας;"¹⁸.

Στο βιβλίο, *Η θεϊκή αριστερά. Χρονικό των ετών 1977-1984*, ο Μπωντρουγιάρ αναλύει διεξοδικά την εγγενή αδυναμία των Γάλλων κομμουνιστών να κατακτήσουν την εξουσία. Αντί να θελήσουν την ίδια την εξουσία προτίμησαν τη γραφειοκρατική κυριαρχία τους στον κρατικό μηχανισμό¹⁹. Κατά τον τρόπο αυτό επιβεβαίωσαν, ότι η μοναδική εξουσία που σήμερα υπάρχει, ήτοι της προσομοίωσης και των σημείων, δεν αφήνει καμιά ελπίδα για την κατάκτησή της από τους κομμουνιστές, αφού αυτή είναι ήδη νεκρή.

Αν όμως η αριστερά ερχόταν στην εξουσία για να διαχειρισθεί το εξαφανισμένο πολιτικό και κοινωνικό σώμα, το μόνο που θα αποδείκνυε είναι, ότι καμιά εξουσία προς κατάληψη ή για να τεθεί υπό έλεγχο δεν υφίσταται πλέον²⁰.

Το παράδειγμα ενισχύεται, από την ανάληψη της εξουσίας, από τους Γάλλους σοσιαλιστές το 1981. Το γεγονός αυτό δεν αποτελεί με κανένα τρόπο, ένα ιστορικό ρήγμα ή μια ριζοσπαστική αξίωση για την αλλαγή της κοινωνικής δομής, στο όνομα του σοσιαλισμού. Ο σοσιαλισμός ήλθε στην εξουσία για να γνωστοποιησει, ότι καμιά εξουσία δεν υπάρχει πλέον. Ήταν η προσομοίωση της κοινωνικής αλλαγής, που δεν έφερε καμιά έκπληξη, καμιά νέα δύναμη και κανένα πραγματικό πάθος. Το είδος αυτό του σοσιαλισμού αναδύεται στο τέλος της ιστορίας και κατά παράδοξο τρόπο μόνο τότε, όταν όλες οι εναλλακτικές, πολιτικές ή πολιτισμικές ενέργειες έχουν εξαντληθεί²¹.

Η κορυφαία πλάνη του αριστερού κινήματος ήταν η πίστη του, ότι θα μπορούσε να δημιουργήσει ένα καινούργιο κι εξαγνισμένο κοινωνικό σώμα, μέσω της αλλαγής σε ηθικό επίπεδο, του καπιταλιστικού συστήματος. Η πίστη αυτή αγνόησε, ότι το κεφάλαιο δεν υποκύπτει πια σε καμιά πολιτική οικονομία, αλλά ότι παίζει με αυτήν, χρησιμοποιώντας την ως προσομοιωτικό πεδίο για τη συνεχή επικράτησή του²².

Το κεφάλαιο δεν είχε ουδέποτε ηθική, ούτε είχε συμβατικά

συνδεθεί με τον κοινωνικό ιστό. Ως κατεξοχήν μοντέλο προσομοίωσης είναι νεκρό και για αυτό σκανδαλώδες. Είναι δε συνώνυμο του σκανδάλου, όχι κατά τον κανόνα μιας τρέχουσας ηθικής τάξης, αλλά γιατί αποτελεί κατεξοχήν πρόκληση για την κοινωνία²³.

Το αυτό ισχύει και για μια σειρά εννοιών, όπως παραγωγή, εργασία, απεργία κ.λπ., που αποτέλεσαν μεθοδολογικά εργαλεία στο ιδεολογικοπολιτικό οπλοστάσιο του μαρξισμού. Οι έννοιες αυτές είναι πλέον άνευ ισχύος, αφού δεν αναπέμπουν σε κάποιαν ιδεολογία, που ενδεχομένως θα τις εδραίωνε θεωρητικά. Το χώρο της ιδεολογίας καταλαμβάνει στο εξής η προσομοίωση. Ακόμη και το κομμουνιστικό μοντέλο έχει μετασηματιστεί σε προσομοιωτικό: "Η παραγωγή είναι νεκρή, ζει μόνο η αναπαραγωγή"²⁴.

Πού όμως κείται το αδύνατο σημείο της εξουσίας, που θα μπορούσε να κατανικήσει την παντοδυναμία της προσομοίωσης; Στο βιβλίο *Αμερική*, ο Μπωντρυγιάρ δίνει μια τόσο γοητευτική, όσο και ασυνήθιστη απάντηση. Λαμβάνοντας ως παράδειγμα την προσομοιωτική εξουσία της Αμερικής υποστηρίζει, ότι έχει πάψει να είναι το μονοπωλιακό κέντρο της παγκόσμιας εξουσίας, όχι γιατί ήδη το έχασε από κάποια άλλη χώρα, αλλά γιατί η ίδια η Αμερική δεν υφίσταται πλέον, ως κέντρο εξουσίας²⁵.

Η προσομοιωτική εξουσία της Αμερικής έγκειται στο γεγονός, ότι έχει μετασηματίσει την ουτοπία σε πραγματικότητα, διά της επέκτασης και της απόλυτης κυριαρχίας των μέσων μαζικής ενημέρωσης. Συμβολίζει μιαν άγρια κοινωνία, εντός της οποίας είναι όλα τόσο σταθεροποιημένα, ώστε να μην καθίσταται δυνατή η παραμικρή αντίσταση ή οποιαδήποτε πολιτική εναλλακτική λύση.

Η φαινομενικά παντοδύναμη εξουσία της Αμερικής καθίσταται παρόλα αυτά εύθραυστη, επειδή είναι υποχρεωμένη να λειτουργεί μέσω μιας οιονεί, σταθεροποιητικής συνθήκης, που δημιουργεί η ιδεολογική σκηνή του κοινωνικού σώματος. Η εξουσία ασκείται μέσα στο προσομοιωτικό κενό των σημείων, αναπαράγοντάς τα δίχως νόημα και σημασία. Ο Μπωντρυγιάρ παρομοιάζει την κρίση της εξουσίας-ομοίωμα, με την ασθένεια του aids. Η κρίση της εξουσίας ομοιάζει από πολλές απόψεις με την απώλεια της ανοσοποιητικής άμυνας σε έναν υπερπροστατευμένο οργανισμό. Όπως στον πάσχοντα από aids ασθενή, έτσι και ο ιός της προσομοιωτικής εξουσίας, απονεκρώνει σιγά-σιγά, όλο το κοινωνικό κύτταρο και το απονευρώνει από τη στοιχειώδη, αντανάκλαστική λειτουργία, αντίδρασης εναντίον της²⁶.

δ) Για την κατανόηση της έννοιας του αντικειμένου είναι σκόπιμη η αναδρομή στα τέλη της δεκαετίας του 1970, όπου ο Μπω-

ντρυγιάρ είχε ήδη επεξεργαστεί στο βιβλίο του, *Η συμβολική ανταλλαγή κι ο θάνατος*, τη θεωρία της προσομοίωσης, ενσωματώνοντας σε αυτήν την κλασική μαρξιστική ορολογία. Λέξεις-κλειδιά όπως “χρήμα”, “εργασία”, “κεφάλαιο”, “παραγωγή” θα αποτελέσουν αντικείμενο διεξοδικής ανάλυσης από το φιλόσοφο.

Στο βιβλίο αυτό διαφαινόταν μια μεταφυσική και ίσως για αυτό ουτοπική, εναλλακτική προοπτική κι ελπίδα ανατροπής του καπιταλιστικού συστήματος²⁷. Η ανατροπή θα συντελείτο μέσω του συμβολικού θανάτου του ιδίου του συστήματος, που ενδεχομένως θα μπορούσε στη θέση του να εισαγάγει μια νέα συμβολική διάταξη των πραγμάτων, ούτως ώστε να αντικατασταθεί η απαρχαιωμένη πολιτική τάξη του καπιταλισμού. Η συμβολική, κοινωνική διευθέτηση και η συμβολική ανταλλακτικότητα αποτελούσαν το πολιτικό όραμα του Μπωντρυγιάρ, που ως σημείο αναφοράς είχαν την αρχετυπική δομή των πρωτόγονων κοινωνικών δομών. Η πλήρης ενδοεπικοινωνιακή συνεννόηση της πρωτόγονης ομάδας, κυρίως μέσω των συμβόλων της, είναι ο υποδειγματικός εκείνος τύπος, που θα ζωντάνευε τη σύγχρονη κοινωνικοπολιτική ομάδα, δημιουργώντας την αναγκαία συνθήκη ανατροπής του καπιταλισμού.

Θάνατο στο θανατηφόρο καπιταλιστικό σύστημα επαγγέλλεται ο θεωρητικός ριζοσπαστισμός του συγγραφέα. Ο θάνατος αυτός νοείται ως η μεταφορά της ανατροπής του καπιταλισμού, έτσι ώστε η νεοεισαχθείσα συμβολική διευθέτηση να γευτεί την τελική κατάρχυσή της ενάντια στην προσομοιωτική λειτουργία του κεφαλαίου²⁸.

Παρατηρήθηκε εύστοχα, ότι η συμβολική ανατροπή του συστήματος δε δύναται τελικώς να επιτύχει το στόχο της, κι αυτό όχι γιατί το σύστημα είναι δυνατότερο, αλλά γιατί μια τέτοια ανατροπή, είναι κατανοητή μόνο ως προσομοιωτική διαδικασία της πολιτικής εξουσίας. Ακόμα και η συμβολική τάξη ανήκει στη λογική κυριαρχίας του καπιταλισμού κι εμπίπτει, σε έναν ήδη συνυπολογισμένο από αυτόν, κοινωνικό κανόνα λειτουργίας του²⁹.

Ο Μπωντρυγιάρ λαμβάνοντας υπόψη του κατά γράμμα το περιεχόμενο τέτοιων κριτικών δεν άφησε στα επόμενα χρόνια, καμιά ουσιαστική ελπίδα για την ανεύρεση εναλλακτικών λύσεων, προς ανατροπή του περιβόητου, καπιταλιστικού συστήματος. Στη θέση της συμβολικής τάξης υπεισέρχεται σταδιακά η έννοια του αντικειμένου. Ό,τι παλαιότερα φάνταζε ως πολιτικά εφικτό για το υποκείμενο, μέσω της συμβολικής ένταξης του στο κοινωνικό γίγνεσθαι και τις στρατηγικές, που συνακόλουθα θα ανέπτυσσε εντός του, εγκαταλείπεται πλέον στην παντοδυναμία των αντικειμέ-

νων: "Το υποκείμενο μπορεί μόνο να επιθυμεί, μονάχα το αντικείμενο μπορεί να εξαπατά"³⁰.

Η κυριαρχία του αντικειμένου είναι πλήρης κι ολική, γιατί σε αντίθεση με το θνητό υποκείμενο, αυτό είναι άφθαρτο εις το διηνεκές. Ο θάνατος, αφορά μόνο στο υποκείμενο και εμπεριέχει πάντοτε το δραματικό στοιχείο. Το αντικείμενο μπορεί μόνο να εξαφανισθεί. Στην εξαφάνισή του κρύβεται η ιδιαίτερη δύναμη της προσομοίωσης και η μοναδικής μορφής ειρωνεία του αντικειμένου³¹.

Στο εξής, η αναπόδραστη πολιτική κυριαρχία του αντικειμένου δεν προσφέρει καμιά ελπίδα καλύτερευσης του πολιτικού, γιατί δε στηρίζεται ούτε στην όποια αλήθεια που το υποκείμενο παράγει, ούτε σε κάποια ιδεολογική εσχατολογία. Ο Μπωντρουγιάρ ονομάζει τη στρατηγική του αντικειμένου μοιραία, θεωρώντας πως όλα όσα υφίστανται έξω από το πεδίο του υποκειμένου ανήκουν αναπόσπαστα στο χώρο της εξαφάνισης του πολιτικού και κοινωνικού στοιχείου.

Οι στρατηγικές της προσομοίωσης είναι μοιραίες, επειδή δεν προϋποθέτουν ανθρώπινη συμμετοχή, ούτε βεβαίως παρέχουν τη δυνατότητα υπέρβασης του πολιτικού συστήματος, σε μια προοπτική ανανέωσης ή και μετασχηματισμού του³². Το αντικείμενο αναπαράγει μέσω της προσομοίωσης, εσαεί την εικόνα του. Για αυτόν ακριβώς το λόγο είναι μοιραία και η στρατηγική του, αφού έξω από την εικόνα-είδωλό του, δεν υπάρχει τίποτα για να αλλάξει, ούτε ανθρώπινη ενέργεια για να διαχειρισθεί.

Η δύναμη του αντικειμένου έγκειται στη διαρκή ικανότητά του να εξαπατά. Αυτή η εξαπάτηση δεν αποτελεί ούτε μια μεταφυσική, αλλά ούτε και μια οντολογική κατηγορία του είναι. Εισάγεται μετά το τέλος της παραγωγής και της επιθυμίας του υποκειμένου, για να παρουσιάσει το απαστράπτον και θανατηφόρο πρόσωπο του αντικειμένου³³. Η εξαπάτηση του αντικειμένου δε συνδέεται με την ιστορία, αλλά με το κενό και κυνικό φαινόμενο της προσομοιωτικής διαδικασίας.

Η έννοια της εξαφάνισης υποδηλώνει με τον χαρακτηριστικότερο ίσως τρόπο, την ειρωνική εξουσία του αντικειμένου και των σημείων. Επειδή το αντικείμενο είναι ως φόρμα ένα τελειωμένο και για αυτό πλήρες γεγονός βρίσκεται πάντοτε σε υπερέχουσα θέση έναντι του υποκειμένου, που υποταγμένο στο γίγνεσθαι του στενού ιστορικού χρόνου του γεννιέται, ζει και πεθαίνει δίχως δυνατότητα διαφυγής από αυτήν την προδιαγραμμένη πορεία.

Η εξαφάνιση βρίσκεται πάντοτε εκτός του πεδίου δράσης του υποκειμένου και των στρατηγικών του. Είναι συνώνυμη της μοι-

ραίας στρατηγικής του αντικειμένου, η δράση της οποίας χαρακτηρίζεται από τη σταθερή αναπαραγωγή της άνευ νοήματος, προσομοιωτικής εξουσίας του³⁴.

Τέλος η έννοια της έκστασης τονίζει την ειρωνική εξουσία του αντικειμένου, που εξαπλώνεται πάνω σε ένα νεκρό και κρύο σύμπαν από ατέλειωτα σημεία. Η προσομοίωση είναι η έκσταση του πραγματικού, η μάζα είναι η έκσταση του κοινωνικού στοιχείου και το υπερπολιτικό, η έκσταση του πολιτικού. Η έκσταση είναι με μια λέξη το αντίθετο της βιωματικής σχέσης και του ανθρώπινου πόθου. Ανήκει κι αυτή ως έννοια, στο κρύο σύμπαν των σημείων κι αντανακλά την ηθική απροσδιοριστία της προσομοίωσης και την τελική επικράτηση του αντικειμένου³⁵.

3. Κριτική και τελικά συμπεράσματα

Η θεωρία της προσομοίωσης επιβάλλει την ανάγνωσή της τόσο σε επίπεδο φιλοσοφικό, όσο και σε επίπεδο κοινωνικοπολιτικής εφαρμογής.

Στο πρώτο επίπεδο, η προσομοιωτική διαδικασία επισημαίνει με τον πλέον δηκτικό τρόπο, που ενισχύει η εξάισια γλωσσική αισθητική του Μπωντρυγιάρ, την πορεία μετάβασης σε ό,τι θα ονομάζαμε ως την πλήρη αποτυχία επιβολής των προσταγμάτων του διαφωτιστικού ουμανισμού.

Ο “άνθρωπος” εκλαμβάνεται ως η όψιμη γνωσιολογική αποκάλυψη του Διαφωτισμού, που συμπλήρωσε μέσα σε διάστημα λίγων μόλις δεκαετιών ένα ευρύτατο φάσμα αλλεπάλληλων διαψεύσεων και αποτυχημένων προσπαθειών χειραφέτησής του. Το τέλος έτσι της ιδεολογίας δε σημαίνει κατά κυριολεξία τη μη παραγωγή νέων ιδεολογιών, αλλά την εφεξής διαρκή αδυναμία τους να πραγματευθούν το υποκείμενο στα πλαίσια του προσομοιωτικού μοντέλου.

Στο δεύτερο επίπεδο της κοινωνικοπολιτικής εφαρμογής της, η θεωρία της προσομοίωσης διαβλέπει στη στρατηγική των αντικειμένων εκείνη τη μοιραία συνθήκη από την οποία ο άνθρωπος δε θα μπορέσει ποτέ πλέον να διαφύγει. Η κυριαρχία των αντικειμένων εκτός του ότι είναι καθολική, είναι επίσης και άφθαρτη, καταδικάζοντας το υποκείμενο σε διαρκή ανημπόρια και αδυναμία αντίστασης ενάντιά της.

Η θεωρία της προσομοίωσης είναι γόνιμη στο βαθμό που δη-

λώνει συμβάντα, τα οποία κάνουν ήδη αισθητή την παρουσία τους και απειλούν με τη διαρκώς πιο επεκτατική εφαρμογή τους, να κατισχύσουν στο σύνολο του καθημερινού βίου.

Η εικονική πραγματικότητα (virtual reality) με τις πολλαπλές χρήσεις και συμπαραδηλώσεις της, τα υπερσύγχρονα δίκτυα υπολογιστών, ο κυβερνοχώρος αποτελούν πεδία αιχμής για την εμφάνιση της προσομοίωσης, και ταυτόχρονα θετικούς πόλους για την επιταχυντική εξάπλωσή της.

Το δραματικό όμως ερώτημα που εγείρει η θεωρία της προσομοίωσης είναι το κατά πόσο έχει ή δύναται μελλοντικά να αποκτήσει, αξιώσεις καθολικής ισχύος διά της γενικευμένης εκείνης χρήσεώς της, που θα τροφοδοτεί το σύνολο του κοινωνικού βίου, μεταβάλλοντας το κάθε τι σε νεκρικές επιφάνειες ατελειώτων σημείων και αντικειμένων.

Η απάντηση καθίσταται προς το παρόν δυσχερής και αβέβαιη, ενόσω βρισκόμαστε στη δίνη μιας διαδικασίας που ακόμη δεν ολοκληρώθηκε. Η σκέψη πάντως και μόνο ότι το προσομοιωτικό μοντέλο θα κατισχύσει στο σύνολο του κοινωνικοπολιτικού γίνεσθαι δεν παύει να είναι εφιαλτική. Η άμυνα σε μια τέτοια δυσοίωνα πρόβλεψη πρέπει εξ ανάγκης να εμπεριέχει τα ποσοστά εκείνα της αισιοδοξίας και της ελπίδας, ώστε το υποκείμενο να διεξάγει ως ισοδύναμος τουλάχιστον αντίπαλος τον αγώνα ενάντια στο "κρύο" σύμπαν των σημείων και των αντικειμένων και της διαφαινόμενης επικράτησής τους.

Όσο μοιραίες είναι κατά τον Μπωντρυγιάρ οι στρατηγικές της προσομοίωσης, άλλο τόσο μοιραία καθίσταται η σταθερή προσπάθεια του υποκειμένου για την αντιμετώπιση και καταστολή αυτών των στρατηγικών.

Το περιεχόμενο της κριτικής του Μπωντρυγιάρ στα μέσα μαζικής ενημέρωσης εγείρει επίσης μια σειρά θεωρητικών προβλημάτων. Κατά πρώτο λόγο ένα τέτοιο περιεχόμενο δεν προσφέρει, ούτε καν τη στοιχειώδη ανάλυση των κοινωνιολογικών και ιστορικών εκείνων θεμελίων, που κατέστησαν αναγκαία την ύπαρξη των μέσων μαζικής ενημέρωσης. Πολύ περισσότερο δεν εξηγεί τους καθοριστικούς εκείνους παράγοντες, που στο διάστημα των είκοσι μόλις τελευταίων χρόνων οδήγησαν στη βαθμιαία κυριαρχία και αποικιοποίηση του καθημερινού βίου από αυτά και ιδιαίτερα την τηλεόραση.

Όμως έτσι, τα μέσα μαζικής ενημέρωσης αποκτούν ένα εντελώς αφηρημένο περιεχόμενο, πλήρως αποσυνδεδεμένο από τις πολιτικές και κοινωνικές δομές, που αντανακλώνται σε αυτά. Ο φορ-

μαλισμός αυτός οδηγεί στη μη διαλεκτική προσέγγιση της κριτικής τους με την ίδια την κοινωνία, νοουμένης ως όλο, αφού η διάχυτη αίσθηση ότι τα μέσα ενημέρωσης είναι μια καθαρή φόρμα, αφήνει δίχως απάντηση τους νέους ρόλους και λειτουργίες, που σήμερα τα τελευταία κατέχουν, για τη διαμόρφωση λ.χ. της ιδεολογίας. Ο κίνδυνος του τεχνολογικού ντετερμινισμού ελλοχεύει σε όλη τη θεωρητική προσέγγιση του Μπωντρυγιάρ³⁶.

Η υποβάθμιση της πολιτισμικής, πολιτικής και ιστορικής ερμηνείας του κοινωνικού γίνεσθαι και κατ' επέκταση της επιρροής, που ασκεί στα μέσα μαζικής ενημέρωσης καταλείπει ένα σημαντικό θεωρητικό κενό, που χρήζει άμεσων απαντήσεων.

Σε πολιτικό επίπεδο, ο Μπωντρυγιάρ αποχαιρετά κάθε ελπίδα για την πιθανή καλύτερευση και τον εκδημοκρατισμό του πολιτικού συστήματος. Στη θέση μιας ανανεωμένης, πολιτικής θεωρίας, η κριτική στάση της οποίας ενδεχομένως θα προσέφερε στην πραγματοποίηση της πιο πάνω ελπίδας, εισέρχεται η εκστατική φόρμα, που δημιουργούν οι ατέλειωτες μεταμορφώσεις των σημείων. Το υποκείμενο είναι οριστικά αποδυναμωμένο κι εντελώς υποταγμένο στην κυριαρχία των αντικειμένων³⁷.

Το πολιτικό σύμπαν του Μπωντρυγιάρ είναι για αυτό εξ ορισμού ανέλπιδο και στέκεται αδιάφορο απέναντι στην προσπάθεια εμβάθυνσης του πλουραλιστικού θεωρήματος εντός των δημοκρατικών συστημάτων, των δυτικού τύπου κοινωνιών. Αντιπροσωπεύει μάλλον την ιδιοσυγκρασιακή στάση του δημιουργού του απέναντι στο πολιτικό γίνεσθαι, ο οποίος κυρίως μετά τον Μάη του 1968 και τη σταθερή απογοήτευση που αποκόμισε από την αριστερή, πολιτική σκηνή της χώρας του, καθηλώθηκε σε μίαν ενδιάθετη, μελαγχολική προσέγγιση των πραγμάτων.

Η εποχή του εξαφανισμένου υποκειμένου και του τέλους της πολιτικής δεν είναι πάντως τόσο κοντά, όσο ο ίδιος ο Μπωντρυγιάρ υποθέτει: "Εάν υπάρχουν αρκετές αποδείξεις, ότι είμαστε όλοι θύματα του συστήματος, τότε θα πρέπει επίσης και ο κύριος Μπωντρυγιάρ, ως θύμα κι αυτός, να πεθάνει μπροστά στο γραφείο του με τον ηρωικό θάνατο, που ταιριάζει σε αυτά"³⁸.

Προς το παρόν, η επιβεβαίωση της υλικής τουλάχιστον παρουσίας των υποψήφιων θυτών και θυμάτων, παρέχει καθησυχαστικές ενδείξεις, για την προσπάθεια μιας ορθολογικότερης και συλλογικότερης δράσης των ενεργών υποκειμένων, που σε τελευταία ανάλυση διαμορφώνουν το γίνεσθαι των πραγμάτων.

Σημειώσεις

1. Βλ. Ζαν Μπωντρυγιάρ, *Der Tod der Moderne, Eine Diskussion*, Konkursverlag, Tubingen, 1983, σ. 104.
2. Βλ. σχετικά Gerd Bergfleth, "Baudrillard und die Todesrevolte", στο Ζαν Μπωντρυγιάρ, *Der symbolische Tausch und der Tod*, Matthes und Seitz Verlag, Munchen, 1982, σ. 395-396.
3. Ζαν Μπωντρυγιάρ, "Vom System der Objekte zum Schicksal des Objekts", στο Ζαν Μπωντρυγιάρ, *Das Andere Selbst Habilitation*, Edition Passagen, Wien, 1987, σ. 68.
4. Ζαν Μπωντρυγιάρ, "Das Jahr 2000 findet nicht statt", στο ομώνυμο βιβλίο του ίδιου, *Merge Verlag*, Berlin, 1990, σ. 13: "Κατά βάθος δεν μπορούμε, ούτε καν για το τέλος της ιστορίας να ομιλούμε, επειδή αυτή δεν θα έχει κανένα χρόνο, του οποίου το τέλος κάποτε θα φτάσουμε".
5. Για την έννοια που ο Μπωντρυγιάρ προσδίδει στην πληροφορική, βλ.: "Die Koppelung der Information", στο Ζαν Μπωντρυγιάρ, *Subjekt und Objekt: Fraktal*, Benteli Verlag, Bern, 1986, σ. 30.
6. Ζαν Μπωντρυγιάρ, *Amerika*, Matthes und Seitz Verlag, Munchen, 1987, σ. 122 και 152.
7. Ομοίως, σ. 72.
8. Ζαν Μπωντρυγιάρ, *Die fatalen Strategien*, Matthes und Seitz Verlag, Munchen, 1991, σ. 10.
9. Βλ. Ζαν Μπωντρυγιάρ, "Die Prazession der Simulakra", στο Ζαν Μπωντρυγιάρ, *Agonie des Realen*, Merve Verlag, Berlin, 1978, σ. 43. Επίσης στο βιβλίο του, *Der symbolische Tausch und der Tod*, Matthes und Seitz Verlag, Munchen, 1982, σελ. 8: Δεν υπάρχει καμιά ιδεολογία πλέον, υπάρχουν μόνο ομοιώματα.
10. Ζαν Μπωντρυγιάρ, "Die Ekstase der Kommunikation", στο: *Das Jahr 2000...*, σ. 19.
11. Ζαν Μπωντρυγιάρ, *Der Tod der Moderne*, σ. 77.
12. Ζαν Μπωντρυγιάρ, *Die gottliche Linke. Chronik der Jahre 1977-1984*, Matthes und Seitz Verlag, Munchen, 1986, σ. 135. Επίσης στο *Der Tod der Moderne*, σ. 77 και 84, στο *Das Jahr 2000...*, σ. 12 και 15 και στο *Die fatalen Strategien*, σ. 11 και 114-115.
13. Βλ. σχετική κριτική από τον Wolfgang Welsch στην εισαγωγή του βιβλίου, *Wege aus der Moderne. Schlusstexte der Postmoderne Diskussion*, Acta humaniora, Weinheim, 1988, σ. 19-20.
14. Ζαν Μπωντρυγιάρ, "Das Rituale der Transparenz", στο *Das Andere Selbst*, σ. 29.
15. Βλ. Ζαν Μπωντρυγιάρ, *Oublie Foucault*, Raben Yerlag, Munchen, 1983, σ. 63.
16. Ζαν Μπωντρυγιάρ, "Das Zaubergefecht oder die letzte Flote", στο Ζαν Μπωντρυγιάρ, *Agonie des Realen*, σ. 76 και 79.

17. Ζαν Μπωντρυγιάρ, "Die Hysterese des Milleniums", στο *Das Jahr 2000...*, σ. 54-55.
18. Ζαν Μπωντρυγιάρ, "Pavane fur eine gottliche Linke", στο *Agonie des Realen*, σ. 106-107.
19. Ζαν Μπωντρυγιάρ, *Die gottliche Linke*, σ. 13-14.
20. Ομοίως, σ. 20.
21. Ομοίως, σ. 62, 65, 69 και 78.
22. Ζαν Μπωντρυγιάρ, *Der symbolische Tausch und der Tod*, σ. 9.
23. Ζαν Μπωντρυγιάρ, *Die Prazession der Simulakra*, σ. 28-30: Εδώ ο Μπωντρυγιάρ μετέρχεται του παραδείγματος του Watergate, για να τονίσει ότι δεν ήταν καθ' εαυτό σκάνδαλο, αλλά η προσομοίωση του σκανδάλου, ενόσω το ίδιο το κεφάλαιο και γενικά το καπιταλιστικό σύστημα, είναι το πιο μεγάλο σκάνδαλο της προσομοιωτικής διαδικασίας!
24. *Der symbolische Tausch*, σ. 102.
25. Ζαν Μπωντρυγιάρ, *Amerika*, Matthes und Seitz Verlag, Munchen, 1987, σ. 152.
26. Ομοίως, σ. 164-165.
27. *Der symbolische Tausch...*, σ. 20-21, σ. 36 κι επόμενα, σ. 79 κι επόμενα.
28. Ζαν Μπωντρυγιάρ, *Der Tod der Moderne*, σ. 65-66 και 88.
29. Βλέπε σχετικά Gerd Bergfleth, *Baudrillard und die Todesrevolte*, σ. 395-396.
30. Ζαν Μπωντρυγιάρ, *Die Fatalen Strategien*, σ. 138.
31. Ζαν Μπωντρυγιάρ, *Der Tod der Moderne*, σ. 86, 97 και 120.
32. Ζαν Μπωντρυγιάρ, *Vom System der Objekte...*, σ. 69-70 και ιδίου, *Die Fatalen Strategien*, σ. 230.
33. Ζαν Μπωντρυγιάρ, *Die Verfuhrung oder die oberflachlichen Abgrunde*, στο *Das Andere Selbst*, σ. 46-59. Επίσης του ιδίου, *Cool Memories 1980-1985*, Matthes und Seitz Verlag, Munchen, 1989, σ. 61.
34. Για την έννοια της εξαφάνισης βλέπε, *Der Tod der Moderne*, σ. 86-88. Επίσης του ιδίου, "Metamorphose, Metapher, Metastase", στο *Das Andere Selbst*, σ. 38 και *Die Verfuhrung oder die oberflachlichen Abgrunde*, σ. 57.
35. Ζαν Μπωντρυγιάρ, *Die Fatalen Strategien*, σ. 10-11, 72, 79 και 86. Επίσης στο *Cool Memories*, σ. 36.
36. Βλ. σχετικά Douglas Kellner, *Jean Baudrillard: From Marxism to Postmodernism and Beyond*, Polity Press, U.K., 1989, σ. 73-75. Επίσης του ιδίου, *Television and the Crisis of Democracy*, Westview Press, USA 1990, σ. 158-161.
37. Βλ. σχετικά, Boris Groys, "Politik als Kunst", στο Ζαν Μπωντρυγιάρ, *Die gottliche Linke*, σ. 179.
38. Gerd Bergfleth, *Baudrillard und die Todesrevolte*, σ. 386.

Λογοτεχνία και πολιτική: Η αντιμιλιταριστική γραφή του L.F. Céline

Βασιλική Λαλαγιάννη*

Περίληψη

Τα ιδεολογικά ρεύματα στην Ευρώπη του μεσοπολέμου συντέλεσαν στην έντονη πολιτικοποίηση της Λογοτεχνίας με εμφανή το διαχωρισμό του συντηρητικού και του δημοκρατικού χώρου. Ο L.F. Céline, "ιερό τέρας" της Λογοτεχνίας κατά τον François Nadaud επικρίθηκε για αντισημιτισμό και φιλοφασιστικά αισθήματα. Ο Céline έχει όμως να επιδείξει ένα αντιμιλιταριστικό πνεύμα και μία ανατρεπτική πρόθεση που τον αναγάγουν σε ουμανιστή και ειρηνιστή συγγραφέα. Στα μυθιστορήματά του ο πόλεμος παρουσιάζεται ως ο έσχατος παραλογισμός της ανθρωπίνης ύπαρξης. Το αντιπολεμικό και αντιαποικιοκρατικό πνεύμα, η απόρριψη του ηρωισμού, ο φόβος του θανάτου, αποτελούν δομικά στοιχεία της θεματικής του L.F. Céline.

Εισαγωγή

Η πολιτικοποίηση της Τέχνης και της Λογοτεχνίας στην Ευρώπη του '30 δεν αφορούσε, κατά τον Hobsbawm¹, μόνο την Αριστερά (σχολή του Bauhaus, Σοσιαλιστικός ρεαλισμός) αλλά και τη Δεξιά. Ειδικότερα στους λογοτεχνικούς κύκλους έντονα φιλοφασιστικές αντιλήψεις μεταφράζονται συχνά σε πολιτικές πρακτικές: Οι T.S. Eliot, Ezra Pound και D.H. Lawrence στη Μ. Βρετανία, ο

* Λέκτωρ στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας.

W.B. Yeats στην Ιρλανδία, ο Knut Hamsun στη Νορβηγία και ο L.F. Céline στη Γαλλία αποτελούν χαρακτηριστικά παραδείγματα.

Τις πρώτες μέρες της Απελευθέρωσης, το γαλλικό κοινό γνωρίζει μέσα από τις “λίστες” που δημοσιεύει η Εθνική Επιτροπή Συγγραφέων, τα ονόματα των ανθρώπων της διανοήσης που είτε συνεργάστηκαν με τους Γερμανούς, είτε στάθηκαν ουδέτεροι προς το καθεώς λόγω της ιδεολογικής τους συγγένειας με αυτό. Μια πρώτη λίστα (Σεπτέμβριος 1944) κατονομάζει τους Robert Brasillach, Louis-Ferdinand Céline, Jean Giono, Charles Maurras, Drieu La Rochelle και Henry de Montherland. Σε μία δεύτερη λίστα, τον ίδιο μήνα, εμφανίζονται τα ονόματα των Pierre Benoit, Henri Bordeaux και του ποιητή Paul Fort. Οι αποφάσεις της παραπάνω επιτροπής που προέρχονταν από τις τάξεις της Αντίστασης, δεν είχαν επίσημο απαγορευτικό χαρακτήρα· κανένας όμως εκδοτικός οίκος και καμία εφημερίδα δε θα δημοσιεύει έργα των συγγραφέων που εμφανίστηκαν σε αυτές τις λίστες.

Πολλά μέλη της γαλλικής *intelligentsia* αντιστέκονται σε αυτού του είδους τις προγραφές. Ο Jean Paulhan καταγγέλλει το εκδικητικό αυτό μένος και το ρόλο του Κομμουνιστικού Κόμματος. Στο “Γράμμα προς τους Αρχηγούς της Αντίστασης” θα καταδικάσει τη δικαιοσύνη που επιβάλλει αυστηρές ποινές στους διανοούμενους επικαλούμενος “το δικαίωμα στο λάθος”². Μέσα από τις σελίδες της *Combat* και της *Figaro*, ο Francois Mauriac αντιστέκεται και ζητά χάρη για τον Brasillach που καταδικάστηκε σε θάνατο: “Η απουσία του θα δημιουργήσει τραγικό κενό στα γαλλικά γράμματα”³. Στην αντίπερα όχθη, ο Albert Camus ζητά τη χωρίς οίκτο παραδειγματική τιμωρία των “συνεργατών”, συνεπικουρούμενος από το *Les Lettres Francaises* που δημοσιεύει εμπρηστικά άρθρα. Τις αντεγκλήσεις και επικρίσεις που κυριαρχούν στο λογοτεχνικό χώρο συνοδεύουν και δικαστικές εκκαθαρίσεις⁴. Η δίκη, *in absentia*, του L.F. Céline αρχίζει το 1950 και καταλήγει στην καταδίκη του: Φυλάκιση ενός έτους, δήμευση περιουσίας, στέρηση πολιτικών δικαιωμάτων. Για μία δεκαετία όμως, η “υπόθεση Céline” διχάζει το γαλλικό κοινό καθώς και τους ανθρώπους του πνεύματος, οι οποίοι αδυνατούν να αποσαφηνίσουν την πολιτική, ηθική και αισθητική ταυτότητα του συγγραφέα⁵. Ο κριτικός Francois Nadaud τον αποκαλεί “ιερό τέρας της Λογοτεχνίας”⁶ και παρουσιάζει στο γαλλικό κοινό, το 1952, το *Féerie pour une autre fois*. Ο Roger Vailland καυτηριάζει τη στάση του Céline στην Κατοχή με άρθρα του στην *Tribune des Nations*. Το *Canard enchainé* τον κατηγορεί για “παθητική συνεργασία” με τους Ναζί⁷. Η

Humanité δημοσιεύει ένα γράμμα του Céline στον Hans Grimm, στέλεχος της Gestapo στο Παρίσι· σε κύρια άρθρα της, η *Combat* διαμαρτύρεται για τη δημοσίευση του προλόγου του βιβλίου του Milton Hindus, *The Grippled Giant*, αρνούμενη την επιδοκμασία του αντισημητισμού του Céline⁸.

Η μελέτη αυτή δε θα ασχοληθεί με τον Céline ως συνεργάτη ή παθητικό αποδέκτη των Ναζί ούτε με τις ρατσιστικές εκφάνσεις του έργου του⁹. Θα αναφερθεί στην αντιμιλιταριστική γραφή και στο αντιπολεμικό πνεύμα που χαρακτηρίζουν τα γραπτά του και που αποτελούν βασικές περιοχές μελέτης, εφόσον όλα τα έργα –με εξαίρεση το *Mort à Crédit*– τοποθετούνται κάτω από το έμβλημα του πολέμου, βασικό στοιχείο του δομικού τους ιστού¹⁰. Ο πόλεμος του 1914 και ο δεύτερος παγκόσμιος πόλεμος –που ο συγγραφέας βίωσε έντονα ως στρατιωτικός γιατρός του ναυτικού– λειτουργούν στο έργο του ως σημεία αναφοράς που επηρεάζουν τον ψυχισμό και το φαντασιακό του χώρο. Με εξαίρεση το *Entretiens avec le professeur Y*, το σύνολο των κειμένων που γράφτηκαν κατά τη διάρκεια του δεύτερου παγκόσμιου πολέμου, επηρεάστηκαν άμεσα από αυτόν.

Ο Céline ήταν από τους πρώτους που κατήγγειλε μετά τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο¹¹ την “από-πνευματικότητα” (*déspiritualité*) που χαρακτηρίζει τον αιώνα μας.

“(Ο πολιτισμός μας) μοιάζει να είναι στριμωγμένος μέσα σε μία αγιάτρευτη πολεμική ψύχωση. Δε ζούμε πια παρά μόνο για αυτό το είδος των συνεχών καταστροφών”¹².

Η τρέλα, η οδύνη και ο φόβος συναντώνται στην πολεμική ψύχωση. Στο *Voyage au bout de la nuit*, ο Bardamu μέσα στο παράλογο του πολέμου –“πόλεμος, τελικά, είναι όλα αυτά που δεν μπορεί κανείς να κατανοήσει”¹³– καταλήγει στον ίδιο του τον παραλογισμό. Ο Bardamu, ένα είδος σύγχρονου *Candide* –ένας “*Simplicius Simplicissimus*” κατά τον K. Epting¹⁴– βλέπει τους στρατιώτες που φεύγουν για το μέτωπο σαν μία “ουρά που πηγαίνει νά ξεκοιλιασθεί”, τον πόλεμο σαν ένα “οργανωμένο ψέμμα”, δημιούργημα ενός δημαγωγικού ηρωισμού.

Στο *Voyage au bout de la nuit*, η θεματική δομή επικουρείται από το δυναμισμό του ύφους. Ρεαλιστική γραφή με σατιρικο-συμβολικές προεκτάσεις, δημιουργεί ένα *crescendo* ειρωνείας που συχνά αγγίζει τα όρια του κωμικού *bouffon*: Το επεισόδιο με την αριβίστρια *Musyne*, την ωραία αλλά ελαφροτάτη καλλιτέχνηδα που

αφιέρωσε, πατριωτικά πάντα, την καριέρα της στο “ηθικό των στρατιωτών”· τον επιστημονικό-πατριωτικό λόγο του ψυχιάτρου καθηγητή Bestombes όπου υποστηρίζει ότι ο πόλεμος παρουσιάζει ενδιαφέρον από επιστημονικής πλευράς.

“(...) πριν τον πόλεμο, ο άνθρωπος ήταν για την ψυχιατρική ένας άγνωστος και οι πηγές του πνεύματός του ένα αίνιγμα (...). Μέχρι τώρα δεν κάναμε τίποτα άλλο από το να υποθέτουμε τις συναισθηματικές και πνευματικές δυνατότητες του ανθρώπου. Αλλά τώρα, χάρη στον πόλεμο, αυτό έγινε!”¹⁵.

Αυτή η γκροτέσκα άποψη αποτελεί τον αντίποδα της θεώρησης του πολέμου από τον κεντρικό ήρωα, τον Bardamu: “Ο πόλεμος και η αρρώστια, αυτά τα δύο ατέρμονα του εφιάλτη!”¹⁶. Μέσα στη γεμάτη εθνικιστικές εξάρσεις περίοδο του μεσοπολέμου, μόνος ο Céline στο χώρο των διανοούμενων θα διακηρύξει, *vox clamans in deserto*, την ειρήνη και τη “μη-χρησιμότητα του πολέμου”. “Αναρωτιέμαι αν μία νίκη που κερδίστηκε με την ανθρωπινή αφαίμαξη μιας χώρας, είναι πράγματι μία νίκη. Δε με ενθουσιάζει παρά μόνο η ειρήνη”¹⁷ γράφει ο Céline ενώ ο αγαθός Bardamu προσπαθεί να εξηγήσει στη Lola το παράλογο του θανάτου: “Σας διαβεβαιώ, υπάρχουν αποδείξεις! Μόνο η ζωή είναι αυτή που αξίζει!”¹⁸.

Λεκτικοί ηρωισμοί άκρατης πατριδολατρίας δε συναντώνται στο *Voyage*. Ο Céline δεν ανήκει σε εκείνους τους Γάλλους εθνικιστές που, κατεχόμενοι από μία παραδοσιακή γερμανοφοβία, θεωρούν τον πόλεμο ως μία ακόμα έκφραση της κληρονομικής επιθετικότητας της Αιώνιας Γερμανίας και το Ναζισμό ως την ύστατη αντιπροσώπευση αυτής της χώρας που, κατά τον De Gaulle “έχει γίνει αυτή, για να εξυπηρετήσει τα συμφέροντά της, η Γερμανία του Hitler”¹⁹. Ο Céline αρνείται τα χαρακτηριστικά του ολοκληρωτικού ανθρώπου που έχει αναγάγει το Κακό σε κοινοτοπία²⁰ και δεν αποδέχεται την αρνητικότητά του. Το Κακό στον Céline ταυτίζεται με τον πόλεμο, το φόβο, τον αργό θάνατο²¹.

Ο φόβος αποτελεί βασικό στοιχείο του φαντασιακού χώρου του Céline. Φόβος για τη βία, φόβος για το θάνατο, φόβος για την οργανωμένη βία που είναι ο πόλεμος, φόβος για την κατακρεούργηση του σώματος. Για να ξεπεράσει τη διαλεκτική του φόβου, ο Céline αρνείται τη διαλεκτική της βίας. Τη βία του πολέμου αλλά και τη βία των ανθρώπων που φθάνει στο έγκλημα. Ατομικός ή συλλογικός, ο βίαιος θάνατος ενέχει το χαρακτήρα

μιας κοσμικής καταστροφής που ταραίζει την ηρεμία του σύμπαντος. Η εικονοποιία του θανάτου περνά στο φανταστικό χώρο του συγγραφέα μέσα από τις αρχετυπικές εικόνες της φωτιάς και του αίματος. Η φωτιά στο μυθικό χώρο, συνδεδεμένη με την εξέγερση του Προμηθέα, τον πόλεμο αλλά και την αναγέννηση στο μύθο του Φοίνικα, αποτελεί στο *Voyage* ένα αρνητικά φορτισμένο στοιχείο που ενσαρκώνει την πεσιμιστική διάθεση, την κατάπτωση, τον αφανισμό. Οι αναφορές του Céline στο αίμα είναι ελάχιστες και όταν γίνονται, περικλείουν πάντοτε την ωμότητα του βίαιου θανάτου, του απεχθούς τέλους στο πεδίο της μάχης. Το αίμα δεν παρουσιάζει ποτέ τον παραδοσιακό του συμβολισμό, –ένα υγρό που θρέφει γενναιόδωρα, σύμβολο ακμής– αλλά, σκορπισμένο έξω από το σώμα, γίνεται ακάθαρτο και στερείται κάθε ιδιότητας εξαγνισμού παραπέμποντας στον αργό θάνατο²²: “Αίμα, αυτό είναι κάτι σαν τα σκουπίδια”²³.

Η τρέλα είναι συνεχώς παρούσα στο *Voyage* είτε ως οργανική ασθένεια είτε ως ασθένεια συμβολική: Η αδυναμία του ανθρώπου να προσαρμοσθεί σε ένα κόσμο πολέμου. Το έργο τελειώνει στο άσυλο του γιατρού Baryton, ένα άσυλο-καταφύγιο στα δεινά της ζωής. Ο Bardamu στην Αφρική το δηλώνει άμεσα: «[...] δεν έβρισκα άλλο μέρος περισσότερο επιθυμητό από το Νοσοκομείο [...]. Καταπράσινοι κήποι το περιτριγύριζαν γεμάτοι ανήσυχα πουλιά και πολύχρωμες σαύρες. Ένα είδος “Επίγειου Παράδεισου”»²⁴. Ο άνθρωπος, διεφθαρμένος στη σάρκα του, ξαναβρίσκει τον εδεμικό κήπο, *clausus hortus*, τον παράδεισο στο χώρο του νοσοκομείου.

Η αντιμιλιταριστική και ανατρεπτική διάθεση του έργου καταγράφεται και στο πεδίο των εκφραστικών μέσων: Ονοματοποιία με εμφανείς τάσεις καρικατούρας, σατιρικοί νεολογισμοί, κυνικές περιγραφές συσσωρεύονται και καταλήγουν σε μία υπέρβαση του ρεαλισμού με κύριο στόχο την απομυθοποίηση του πολέμου. Οι λεξιλογικές επιλογές από το θέατρο, την όπερα και τη φαρσοκωμωδία συγκλίνουν στη “θεατροποίηση” του πολέμου καθώς ο τελευταίος καταγράφεται στο χώρο του θεάματος:

«Τελικά μία ήπειρος χωρίς πόλεμο, πλήττει... Μα σε λίγο έρχονται οι τρομπέτες, γιορτή παντού! Οι διακοπές αρχίζουν!»²⁵.

Η “θεατροποίηση” αυτή του πολέμου, ιδιαίτερα στα *Casse-ripe* και *Normance*, οδηγεί στην αποστασιοποίηση του ανθρώπου από την ωμότητα του πολέμου, από τον τρόπο και την οδύνη του πο-

λέμου. Ο λόγος του Céline είναι, κατά την Julia Kristeva “μία αφήγηση της οδύνης και του τρόμου, όχι μόνο επειδή αυτά τα μοτίβα υπάρχουν στο έργο αλλά και γιατί κάθε αφηγηματική θέση μοιάζει νά καθορίζεται από την αναγκαιότητα να διασχίσει το πεδίο της ηθικής κατάπτωσης, της οποίας η οδύνη αποτελεί την εσωτερική πλευρά και ο τρόμος το δημόσιο πρόσωπο”²⁶.

Η αντιμιλιταριστική φωνή του Céline μετατρέπεται σε ουμανιστική όταν προσεγγίζει το θέμα της αποικιοκρατίας και της εκμετάλλευσης των λαών. Ο αποικιοκράτης εμφανίζεται ως το απόβλητο της μητρόπολης που απελευθερώνει τις κρυμμένες του ενοχές και μνησικακίες μέσα από μία σαδιστική και τυραννική συμπεριφορά. Ο Céline καταγγέλλει τη βία των λευκών πάνω στους μαύρους – “τους φτωχούς των φτωχών” – το παράλογο του στρατιωτικού και νομικού κώδικα, που επιχειρεί να παραβιάσει και να αλλοιώσει τις πολιτισμικές αξίες αυτών των λαών.

“Ταξιδεύαμε προς την Αφρική, την αληθινή, τη μεγάλη Αφρική (...). Προς τους νέγρους τύραννους που είναι ξαπλωμένοι νωχελικά στις εκβολές των ποταμών (...). Για ένα πακέτο λάμες “Pilet” θα αγόραζα από αυτούς μεγάλα κομμάτια από ελεφαντοστόν, πουλιά εξωτικά και μικρούς σκλάβους. Μου το υποσχέθηκαν! Αυτή ήταν ζωή!”²⁷.

Η διακειμενικότητα του παραπάνω αποσπάσματος είναι εμφανής: Αναγνωρίζονται εδώ παραδοσιακά μοτίβα της ταξιδιωτικής λογοτεχνίας των Chateaubriand, Mérimée, Loti –διάθεση για περιπέτεια, ερωτισμός, γρήγορος πλουτισμός– που καταδεικνύουν μέσα από έναν τόνο ειρωνίας, τον τρόπο αντιμετώπισης της Μαύρης Ηπείρου από το Μέσο Δυτικό²⁸. Ο Céline δεν αναφέρεται ποτέ –όπως αρέσκονται να κάνουν άλλοι συγγραφείς του συντηρητικού χώρου– στην εκπολιτιστική αποστολή της αποικιοκρατίας αλλά καταγγέλλει με δριμύτητα τους μηχανισμούς του οικονομικο-μιλιταριστικού ιμπεριαλισμού και το μερκαντιλισμό που χαρακτηρίζει τις μητροπόλεις²⁹. Ταυτίζεται εδώ, όσο παράδοξο και αν φαίνεται αυτό, με τον πολιτικό λόγο της Αριστεράς στη μεταπολεμική Γαλλία, θυμίζοντας έντονα το αντιαποικιοκρατικό πνεύμα του Albert Camus. Ο τελευταίος στην περίφημη διαμάχη του, μέσα από λίβελους και αρθρά, με τον Francois Mauriac, συνέβαλε στην παραπομπή σε δίκη του Céline και πρωτοστάτησε στις διώξεις των συγγραφέων – που είχαν συνεργαστεί με τις ναζιστικές δυνάμεις κατοχής.

Πέρα από τις δικαστικές διαμάχες και τις επιβληθείσες ποινές, ήταν η εσωτερική εκκαθάριση στους λογοτεχνικούς κύκλους που σημάδεψε το πνευματικό τοπίο της μεταπολεμικής Γαλλίας. Διότι δεν ήταν μονάχα η εθνικιστική Δεξιά –στην οποία προστέθηκε και ένα τμήμα της Αριστεράς έντονα ειρηνιστικό– που σιώπησε στην Κατοχή· πρόκειται για ένα μεγάλο τμήμα διανοούμενων που αποδέχτηκε ή και ανέχτηκε την κυβέρνηση του Vichy. Από εδώ ξεκινά, κατά τον Sirinelli³⁰, για μία εικοσαετία και πλέον, η κυριαρχία του διανοούμενου της Αριστεράς στον ιδεολογικό χώρο. Διαφοροποίηση σημαντική σε σχέση με την περίοδο ανάμεσα στους δύο παγκόσμιους πολέμους, όπου, παρά το Λαϊκό Μέτωπο, οι συντηρητικοί κυριαρχούσαν στη γαλλική *intelligentsia*. Με την Απελευθέρωση, ο πνευματικός χάρτης της χώρας θα υποστεί σημαντικές αλλαγές καθώς νέοι άνθρωποι και νέα ρεύματα έρχονται να μεταβάλουν τη φυσιογνωμία της. Η ομιχλώδης και διπολική προσωπικότητα καθώς και το έργο του L.F. Céline θα αποκατασταθούν στους κύκλους των κριτικών και στο κοινό πολλά χρόνια μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο.

Σημειώσεις

1. Eric Hobsbawm, *Age of extremes: the short twentieth century*, Michael Joseph, Λονδίνο, 1994, σελ. 186.

2. Βλ. P. Ory, J.F. Sirinelli, *Les intellectuels en France de l'Affaire Dreyfus à nos jours*, A. Colin, Παρίσι, 1986, σελ. 144.

3. Στο ίδιο, σελ. 145.

4. Ο R. Brasillach καταδικάζεται σε θάνατο και εκτελείται το 1945. Ο Drieu la Rochelle, κατά τη διάρκεια της δίκης του, αυτοκτονεί (1945). Ο L. Rebatet καταδικάζεται σε θάνατο στη Γερμανία (1946) αλλά, ένα χρόνο αργότερα, αμνηστεύεται.

5. Βλ. Jacqueline Moraud, *Les idées politiques de L.F. Céline*, éd. Librairie générale de Droit et de Jurisprudence, R. Pichon et R. Durand Ausias, Παρίσι, 1972.

6. Francois Nadaud, "Céline ne rentrera pas en France", στο *L'Orde de Paris*, 8-9 Φεβρουαρίου 1948.

7. Αναφέρεται στο Marc Snyder, "Le fou monstrueux: pour une teratologie des conventions interpretatives de l'oeuvre et du personnage de Louis Ferdinand Céline", in *Céline. Actes du Colloque International de Paris*, 20-21 Juin 1986, éd du Léroth (Tusson) et Société des Etudes Céliniennes (Paris), 1987, σελ. 239-257.

8. "(...) Η εκστρατεία αποκατάστασης του Céline αποτελεί ένα είδος

σκανδάλου. Δε ζητούμε να οδηγηθεί στο ικρίωμα αλλά όχι και να επικροτήσουμε τον εξαγνισμό και τη θεοποίησή του”, αναφέρεται στο “Le fou monstreux: pour une teratologie des conventions interpretatives de l'oeuvre et du personnage de L.F. Céline”, όπ.παρ., σελ. 244.

9. Για το ρατσισμό του Céline οι γνώμες των κριτικών διίστανται: του αποδίδεται ένας πράλογος αντισημιτισμός (Charlotte Wardi, 1973) ιδιαίτερα εμφανής στο *Bagatelles pour une massacre*. Ορισμένοι κριτικοί μιλούν για ένα “βιολογικό ρατσισμό” (Philippe Alméras 1987, Henri Godard 1985), που έχει άμεση σχέση με ένα “βιολογικό σεξισμό” που συναντάται το έργο του. Άλλοι αρνούνται το ρατσισμό του συγγραφέα (Α.Υ. Kaplan, 1987).

10. Για τον πόλεμο ως ιστορικό συμβάν και την επίδρασή του στις συνειδήσεις, τον ιδεολογικό προβληματισμό, τη θεματική και τις ιδιαιτερότητες του πολεμικού μυθιστορήματος, βλ. Γιώργος Φρέρης, *Εισαγωγή στο Πολεμικό Μυθιστόρημα, Ελληνικό και Ευρωπαϊκό*, Θεσσαλονίκη, 1993.

11. Ph.S. Day, *Le Miroir allégorique de Louis - Ferdinand Céline*, Klincksieck, Παρίσι, 1974, σελ. 77-78.

12. L.F. Céline, “Hommage à Zola” (1933), in *Cahiers de l'Herne*, no 3 και 5, 1972, σελ. 23. Όλες οι μεταφράσεις στην ελληνική γλώσσα, που περιλαμβάνονται εδώ ανήκουν στη συγγραφέα του άρθρου.

13. L.F. Céline, *Voyage au bout de la nuit*, Gallimard (coll Folio), Παρίσι, 1952, σελ. 22.

14. Βλ. K. Ertling, “L.F. Céline”, στο *Deutschland - Frankreich*, no 2, 1942, σελ. 48.

15. *Voyage au bout de la nuit*, όπ.παρ., σελ. 270.

16. Στο ίδιο, σελ. 418.

17. Γράμμα του Céline στην Simone Saintu (1916), στο *Cahiers Céline*, 4, Gallimard, σελ. 156.

18. *Voyage au bout de la nuit*, όπ.παρ., σελ. 66.

19. Βλ. Général de Gaule, *Mémoires de guerre*, τόμ. II, Plon, Παρίσι, 1956, σελ. 565.

20. Η κοινοτοπία του Κακού και η σχέση του με τη μικροαστική δομή του ναζισμού μελετήθηκε από τον Karl Jaspers στο *La culpabilité allemande* (Minuit, Παρίσι, 1948). Αναφέρουμε, μία παράγραφο: “Ο τρόμος προκάλεσε ένα εκπληκτικό φαινόμενο, το γεγονός ότι ο γερμανικός λαός συμμετείχε στα εγκλήματα των αρχηγών του. Έγινε, δηλαδή, συνένοχος. Άνθρωποι φιλήσυχοι, οικογενειάρχες, πολίτες που ασκούσαν ευσυνείδητα το καθήκον τους, όποιο κι αν ήταν αυτό, άνθρωποι που ποτέ δε θα περίμενε κανείς, άρχισαν να δολοφονούν και να διαπράττουν, αν τους δινόταν η εντολή, και άλλα αίσχη στα στρατόπεδα συγκέντρωσης” (σελ. 156). Αυτή η μεταβολή του κονφορμιστή μικροαστού σε απολυταρχικό άτομο είναι εμφανής στο *Voyage*.

21. Για την παρουσία του θανάτου στο φανταστικό χώρο του Céline, βλ. G. Schilling, “Images et imagination de la mort dans le Voyage au

bout de la nuit", στο *L' Minformation littéraire*, Μάρτιος-Απρίλιος, 1971, no 2, σελ. 68-75.

22. "Ο αξιωματικός δεν είχε πια το κεφάλι του, δεν είχε παρά μια μεγάλη τρύπα πάνω από το λαιμό, με πολύ αίμα μέσα που κόχλαζε σαν τη μαρμελάδα σε μεγάλη μαρμίτα", στο *Voyage au bout de la nuit*, όπ.παρ., σελ. 21.

23. *Voyage au bout de la nuit*, όπ.παρ., σελ. 316.

24. Στο ίδιο, όπ.παρ., σελ. 142.

25. Στο ίδιο, σελ. 163.

26. J. Kristeva, *Pouvoirs de l' horreur*, Seuil, Παρίσι, 1989, σελ. 165.

27. *Voyage au bout de la nuit*, όπ.παρ., σελ. 112.

28. Για την πολιτιστική τοπογραφία του ιμπεριαλισμού, βλ. Edward W., Said, *Κουλτούρα και Ιμπεριαλισμός*, Νεφέλη, Αθήνα, 1996.

29. Για τον αντιαποικιοκρατισμό του L.F. Céline και τη θέση του απέναντι στη Négritude, βλ. "Nègres et négriers dans le Voyage au bout de la nuit", par H. Mitterand, στο *Céline. Actes du Colloque International de Paris*, όπ.παρ., σελ. 165-173.

30. Βλ. Jean-Francois Sirinelli, *Histoire des Droites en France*, τόμ. 3. ("Sensibilités"), Gallimard, Παρίσι, 1994.

ΚΥΚΛΟΦΟΡΕΙ ΣΤΑ ΠΕΡΙΠΤΕΡΑ

Ο ΤΥΠΟΣ

ΧΡΥΣΟΥΝ ΒΡΑΒΕΙΟΝ ΠΑΝΕΛΛΗΝΙΟΥ ΕΝΩΣΕΩΣ ΛΟΓΟΤΕΧΝΩΝ

ΒΡΑΒΕΙΟ
1992
ΗΛΙΟΤΙΜ

Βλάσος
Γαβριηλίδης.

• Η ΑΞΙΟΠΙΣΤΙΑ • ΤΥΠΟΣ ΤΟΥ 2.000 Μ.Χ. • ΑΝΤΩΝΗΣ ΑΝΑΣΤΑΣΑΚΗΣ: Ο ΤΥΠΟΣ ΠΡΟΒΑΛΛΕΙ ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΕΣ ΚΑΙ ΗΘΙΚΕΣ ΑΞΙΕΣ
• ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ • ΤΥΠΟΣ ΚΑΙ ΔΙΚΑΙΟΝ • ΤΥΠΟΣ ΚΑΙ ΕΠΙΣΤΗΜΗ
• ΤΥΠΟΣ ΚΑΙ ΕΚΚΛΗΣΙΑ • ΒΛΑΣΗΣ ΓΑΒΡΙΗΛΙΔΗΣ - ΑΦΙΕΡΩΜΑ
• Τ.Υ., ΒΙΝΤΕΟ, Η ΠΙΟ ΚΕΡΔΟΦΟΡΑ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑ • ΙΟΥΛΙΟΣ
ΤΥΠΑΛΔΟΣ • ΤΥΠΟΛΟΓΙΕΣ • ΔΗΜΟΣΙΟΓΡΑΦΙΚΟΙ ΑΝΤΙΠΑΛΟΙ
• ΤΥΠΙΚΑ • ΕΝΑΣ ΜΗΝΑΣ ΚΑΘΕ ΜΕΡΑ • ΤΑ ΓΕΓΟΝΟΤΑ ΤΟΥ
ΜΗΝΟΣ

ΕΤΟΣ 80-ΠΕΡΙΟΔΟΣ Β' ΑΡ. ΤΕΥΧΟΥΣ 80-ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΣ 1997

Προτάσεις

Η σύγχρονη Ρωσία, τα προβλήματά της και ο ρόλος των Κοινωνικών Επιστημών

Φίλιππος Νικολόπουλος*

Περίληψη

Εκτιμήσεις και προβληματισμοί με βάση μια συζήτηση-συνέντευξη με την καθηγήτρια Κοινωνιολογίας και αναπληρώτρια κοσμήτορα της Σχολής Κοινωνιολογίας του Κρατικού Πανεπιστημίου της Μόσχας (Λομονόσωφ) Βαλεντίνα Χάρτσεβα.

Επισκεπτόμενος τη Σχολή Κοινωνιολογίας του Παν/μίου Λομόν-σωφ της Μόσχας για να παραδώσω μια σειρά από μαθήματα και διαλέξεις, σκέφτηκα από την πρώτη στιγμή της εγκατάστασής μου εκεί ότι θα ήταν λάθος να περιοριστώ αποκλειστικά και μόνο στην εκτέλεση ορισμένων τυπικών ακαδημαϊκών καθηκόντων με βάση το πρόγραμμα των θεματικών ενοτήτων, που είχα προτείνει και είχε γίνει αποδεκτό από την διεύθυνση της Σχολής. Η επίσκεψη θα ήταν πολύ πιο ενδιαφέρουσα αν ανοιγόμουν σε ευρύτερες συζητήσεις τόσο με συναδέλφους και φοιτητές της Σχολής και άλλων επιστημονικών ιδρυμάτων της πόλης γύρω από τα προβλήματα, τους προσανατολισμούς και τις προσπάθειες της σημερινής Ρωσίας και το ρόλο των κοινωνικών επιστημών μέσα σε αυτή τη συνολική δυναμική. Αυτή τη στιγμή η ίδια η ρωσική κοινωνία και το κράτος μπορεί να αποτελέσει ένα εξαιρετικά ενδιαφέ-

* Ο συγγραφέας είχε προσκληθεί και είχε διδάξει ως επισκέπτης καθηγητής κοινωνιολογίας στο Πανεπιστήμιο Λομονόσωφ από 1 Φεβρουαρίου 1996 και 20 Απριλίου 1996.

ρον αντικείμενο έρευνας, του οποίου φυσικά οι διαστάσεις και η ένταση των μεταβατικών καταστάσεων, που περιέχει, δε δαμάζονται εύκολα από την αυστηρή σκοπιά κοινωνικών επιστημών.

Το ζήτημα ήταν και παραμένει για όσους Έλληνες επιστήμονες και γενικότερα πνευματικούς ανθρώπους επισκέπτονται τη Ρωσία στο πλαίσιο οργανωμένων δραστηριοτήτων, να δημιουργηθεί μία σταθερή γέφυρα επικοινωνίας και συνεργασίας μεταξύ των δύο λαών, μέσα στην οποία κατά τον καλύτερο δυνατό τρόπο να αξιοποιείται ό,τι κοινό ιστορικοπολιτικά υπάρχει αναμεταξύ τους. Σε αυτό που μπορεί να αποκληθεί «επικοδομητική πράξη επικοινωνίας» –και που μάλλον είναι κοντά στην έννοια της ορθολογικής επικοινωνίας του Habermas– η ιστορικοπολιτιστική παράμετρος, που βοηθά την αμοιβαία κατανόηση σε επίπεδο νοημάτων δράσης και στάσεων, είναι σαφέστατα ένα σημαντικό συστατικό στοιχείο.

Ένας Έλληνας κοινωνιολόγος, λοιπόν, που επισκεπτόμενος τη Ρωσία ξεφεύγει από το στενό ακαδημαϊκό του πλαίσιο και ξανοίγεται σε ευρύτερα ζητήματα που απασχολούν αυτή την στιγμή τη χώρα, προσπαθεί να αφουγκραστεί τον παλμό και τις αγωνίες των διανοούμενων αλλά και των απλών πολιτών αυτής της χώρας. Παράλληλα, κάτω από ορισμένες προϋποθέσεις, μπορεί να βρει ανταπόκριση στις αναζητήσεις του αρκετά αξιόλογη, δημιουργώντας ένα σταθερό νοηματικό πλαίσιο μέσα στο οποίο η επικοινωνία διευκολύνεται και διευρύνεται.

Οι Ρώσοι διανοούμενοι θεωρούν την Ελλάδα ως χώρα που, ενώ ανήκει στο δυτικό κόσμο, διατηρεί μια ιστορικοπολιτιστική συνέχεια που την καθιστά ικανή να επικοινωνεί και να βρίσκει κοινά σημεία με την κουλτούρα και τον πολιτισμό χωρών που βρίσκονται ανατολικότερα από αυτήν. Νοηματικά και ιστορικά για αυτούς το Βυζάντιο και ο Χριστιανισμός της Ανατολής είναι σχεδόν δεμένα με την πορεία του Ελληνισμού. Ωστόσο παράλληλα επιδιώκουν την ευρύτερη συστηματική επαφή με τη σκέψη και την κουλτούρα της Δύσης, από την οποία μάλλον αισθανόντουσαν αποκομμένοι λόγω Σοβιετικού καθεστώτος, αν και βέβαια δεν παύουν να επισημαίνουν τις αρκετά σημαντικές διαφορές της Ρωσικής σκέψης και κουλτούρας από αυτήν. Έτσι ο Ελληνικός χώρος για αυτούς είναι ένας ενδιάμεσος χώρος, που μπορεί να διευκολύνει επαφές και διεισδύσεις προσφέροντας παράλληλα ένα «κλίμα οικειότητας», που πολλές φορές είναι αναγκαίο για το «άνοιγμα» της ψυχής ανθρώπων, που διατηρούν οπωσδήποτε κάτι από την καχύποπτη ψυχολογία του Ασιάτη και τη μυστικιστική νοοτροπία.

Αρχικά πρέπει να υπογραμμίσουμε ότι αυτή τη στιγμή στη Ρωσία οι πνευματικοί άνθρωποι, συμπεριλαμβανομένων και των Πανεπιστημιακών, βρίσκονται στη χειρότερη δυνατή θέση. Φυσικά απολαμβάνουν ελευθερίες και θεωρητικά έχουν δυνατότητα κινητικότητας, που δε γνώριζαν πριν, αλλά το ζήτημα της οικονομικής τους επιβίωσης είναι πολύ καυτό. Ακόμη και το ζήτημα του κύρους και της κοινωνικής τους θέσης είναι υπό συζήτηση, γιατί η νέα αξιολογία που διαμορφώνεται σιγά-σιγά στη μεταβατική, έστω, Ρωσία δίνει μιά σχεδόν απότομη και «προκλητική», θα έλεγα, προτεραιότητα στο χρήμα και στην αποζήτηση των υλικών αγαθών (ιδιαίτερα δυτικών καταναλωτικών), που αποθαρρύνει τις δραστηριότητες και τις τοποθετήσεις τους.

Έτσι συζητώντας για προβλήματα της σύγχρονης Ρωσίας με μια καθηγήτρια Κοινωνιολογίας, ακόμα κι αν είναι αναπληρώτρια κοσμήτορας στο Παν/μιο Λομονόσωφ, που ως Παν/μιο διατηρεί πάντα μια παραδοσιακή αίγλη, θα διαπιστώσεις στο βάθος μια προσωπική αγωνία, αλλά, θα έλεγα, και μελαγχολία που επεκτείνεται ακόμη και γύρω από την ίδια θέση και το μέλλον των ερευνητών και των πανεπιστημιακών, ιδιαίτερα του χώρου των κοινωνικών επιστημών. Κάνοντας λοιπόν μια συνέντευξη-συζήτηση με τη Βαλεντίνα Χάρτσεβα, Καθηγήτρια Κοινωνιολογίας στο Λομονόσωφ, ευθύς εξαρχής είχα την παραπάνω αίσθηση. Είχα ακόμη την αίσθηση μιας βαθιάς δυσπιστίας απέναντι στο πολιτικό κόσμο της χώρας, αίσθηση που ήταν σχεδόν κοινή και σε άλλους συναδέλφους της, όπως και σε πολύ απλό κόσμο.

Οι ερωτήσεις που υπέβαλα στη Χάρτσεβα ήταν αρκετά γενικές, ώστε να έχει την δυνατότητα ν' αναπτύξει τη σκέψη της πάνω σε πολλά προβλήματα και ζητήματα της χώρας της, ανεξάρτητα από τις δικές μου προτιμήσεις. «Πώς αναπτύχθηκε η κοινωνιολογία στην Ρωσία μετά την περεστρόικα;» «Ποιαά προβλήματα αντιμετωπίζει τώρα η σύγχρονη Ρωσία;» «Πώς βλέπετε τη μελλοντική διαμόρφωση των κοινωνικοοικονομικών και πολιτικών δομών στη Ρωσία;» «Ποιόο είναι το μέλλον των επιστημονικών και πολιτιστικών ανταλλαγών ανάμεσα στη Ρωσία, την Ευρώπη και τις ΗΠΑ;» «Πώς αντιμετωπίζετε το φαινόμενο του ρηχού μιμητισμού ορισμένων δυτικών προτύπων;»

Σε γενικές γραμμές από το σύνολο των απαντήσεων και της συζήτησης μπορούμε αρχικά να υπογραμμίσουμε τα εξής σημεία:

1. Από την περεστρόικα και μετά σαφώς ο προσανατολισμός των κοινωνικών επιστημών στη χώρα άλλαξε. Τα στεγανά του Μαρξισμού-Λενινισμού έσπασαν –αν και βέβαια ο μαρξισμός πά-

να διδάσκεται ως μάθημα– και πραγματοποιήθηκε ένα σοβαρό άνοιγμα προς την Ευρωπαϊκή και Αμερικανική Κοινωνιολογία, ιδιαίτερα την Αγγλοσαξωνική. Μεταφράζονται βιβλία στα ρωσικά, ενώ παράλληλα γνωστοποιείται και η σχετική ορολογία που ως τώρα έχει καθιερωθεί στη Δύση.

2. Δίνεται εξαιρετική σημασία στην *εμπειρική ερευνητική κατεύθυνση*, που μέχρι τώρα είχε υποτιμηθεί ή ακριβέστερα δε βρισκόταν μέσα στα κύρια ενδιαφέροντα και τον τρόπο σκέψης των κοινωνικών επιστημόνων. Επί Σοβιετικής Ένωσης τα στοιχεία που συλλεγόntonτουσαν από την κοινωνικοοικονομική πραγματικότητα ουσιαστικά «φιλτραριζόντουσαν» κι ερμηνευόντουσαν σύμφωνα με το μοναδικά κυρίαρχο μαρξιστικό-λενινιστικό παράδειγμα. Έτσι ουσιαστικά η επαφή με την πραγματικότητα, όπως μπορεί να συλληφθεί με εμπειρικούς όρους και όχι με τις παραπλανητικές διόπτρες των άλφα ή βήτα θεωρητικών και ιδεολογικών προτιμήσεων, αποτελούσε μια δύσκολη διαδικασία. Συλλογή, επεξεργασία κι ανάλυση στοιχείων ανεξάρτητα από οποιοδήποτε απαγωγικό κι αναγωγικό θεωρητικό σχήμα ενιστικού και γραμμικού περιεχομένου, είναι κάτι καινούριο στη Ρωσία. Έτσι οι δημοσκοπήσεις και οι έρευνες γύρω από τα τρέχοντα προβλήματα και το πώς οι ίδιοι οι Ρώσοι πολίτες τα αξιολογούν, έχουν αυξηθεί τα τελευταία χρόνια κι ορισμένα κέντρα αποφάσεων προτίθενται να χαράζουν την πολιτική τους με βάση τα συλλεγέντα κι αναλυθέντα αυτά στοιχεία.

3. Από πρόσφατες εμπειρικές έρευνες που έγιναν με ερωτηματολόγια –η Β. Χάρτσεβα είναι διευθύντρια του Κέντρου Κοινωνιολογικών Ερευνών που είναι συνδεδεμένο με την Κρατική Επιτροπή περί Ανωτάτης Εκπαίδευσης και για αυτό το λόγο ήταν ενήμερη πολλών νέων στοιχείων– προκύπτει ότι οι Ρώσοι θεωρούν ότι κύρια προβλήματα που τώρα τους απασχολούν κατά σειρά σπουδαιότητας είναι: α) *Η εκτεταμένη εγκληματικότητα*, β) *το ζήτημα της αξιοπρεπούς οικονομικής επιβίωσης του μέσου Ρώσου*, γ) *η διαφθορά των κυβερνώντων και διοικούντων*, δ) *η ανυπαρξία συστηματικού αστικού δικαίου*, όπως είναι γνωστό στις δυτικές κοινωνίες, πράγμα που προκαλεί σημαντικότερες δυσκολίες στον προσδιορισμό του ιδιοκτησιακού καθεστώτος ακινήτων και ιδιαίτερα γεωργικών εκτάσεων και ε) *η ανισότητα στην παρεχόμενη σήμερα εκπαίδευση*, αφού πλέον έχει θεσμοθετηθεί και ο ιδιωτικός τομέας που, πολλές φορές, παρέχει καλύτερη και πιο εξειδικευμένη ποιότητα υπηρεσιών, αλλά είναι απροσπέλαστος για όσους δεν έχουν ιδιαίτερες οικονομικές δυνατότητες.

4. Το συνολικό μεταρρυθμιστικό σχέδιο που ξεκίνησε με την περεστρόικα, από ένα σημείο και μετά ξέφυγε από τα χέρια των κυβερνώντων και διαμορφώθηκαν καταστάσεις *σύγχυσης, αποδιοργάνωσης, ασυντονισμού κι αναποτελεσματικότητας*. Η φιλελευθεροποίηση κι η σχεδιασμένη αποκρατικοποίηση σημαντικών τομέων της οικονομίας δεν αποδείχθηκε ένα εύκολο εγχείρημα. Οι μεταρρυθμιστές αποδείχθηκαν αρκετά απληροφόρητοι κι απροετοίμαστοι. Βέβαια το σκέλος της πολιτικής φιλελευθεροποίησης φάνηκε να είναι πιο επιτυχές σε σχέση με το σκέλος του περάσματος στην οικονομία της αγοράς, που μη έχοντας παράδοση στη χώρα ήταν μάλλον αδύνατο να διαρθρωθεί σε μικρό σχετικά διάστημα και με υποδομή σε κεφάλαιο, υπηρεσίες, Management κι ανθρώπους ελλιπή.

5. Δεν είναι βέβαιο πόσοι Ρώσοι πραγματικά ήθελαν τη διάλυση της Σοβιετικής Ένωσης. Οπωσδήποτε όμως είχαν βαθιά πιστέψει ότι το Σοβιετικό καθεστώς δεν είχε καμιά σχέση με ό,τι είχε εξαγγελθεί ως σοσιαλισμός, υπό την έννοια συστήματος κοινωνικοοικονομικής ισότητας κι απελευθέρωσης του ανθρώπου από τα δεσμά της ανάγκης. Η επιστροφή στο προηγούμενο καθεστώς είναι μάλλον αδύνατη, αλλά παράλληλα σχεδόν το μισό περίπου του ρωσικού πληθυσμού δεν είναι ευχαριστημένο με τα αποτελέσματα των οικονομικών μεταρρυθμίσεων. Αναζητά οπωσδήποτε το *minimum* ασφαλείας που του παρείχε το προηγούμενο καθεστώς.

Ας μην ξεχνούμε ότι Ρωσία δεν είναι μόνο η Μόσχα και η Πετρούπολη και το χρήμα που διακινείται από ορισμένες νεοπλουτικές ομάδες μέσα σε αυτές τις μεγαλουπόλεις. Τα εκατομμύρια των αγροτών κι εργατών και των άλλων εργαζομένων σε όλο το εύρος της απέραντης αυτής χώρας αισθάνθηκαν διαφορετικά τις συνέπειες των προσπαθειών για οικονομική φιλελευθεροποίηση. Ύστερα ας μην ξεχνούμε ότι μεγάλο αν όχι το μεγαλύτερο μέρος του διακινούμενου νέου χρήματος σχετίζεται με παράνομες και εγκληματικές δραστηριότητες. Ο μέσος πολίτης το αντιλαμβάνεται αυτό, αλλά βέβαια δεν μπορεί να συμπράξει μαζικά σε αυτή την κατάσταση και φυσικά ούτε το επιθυμεί. Έτσι η δράση της λεγόμενης ρωσικής μαφίας (στην πραγματικότητα πρόκειται για πολλές επί μέρους «μαφίες», ενίοτε «διαπλεκόμενες») μάλλον συμβάλλει στην αύξηση της υπάρχουσας οικονομικής ανισότητας, πέρα από οποιοδήποτε άλλο ανοιχτό ζήτημα κλονισμού της έννομης τάξης. Πολύ μικρό μέρος τελικά του συνολικού πληθυσμού λυμαίνεται πάνω από το μισό του συνολικού εθνικού εισοδήματος.

6. Η προσωπική άποψη της καθηγήτριας Β. Χάρτσεβα ήταν ότι ο σοσιαλισμός είναι ένα ουτοπικό σχήμα. Από την άλλη όμως δεν μπορούσε να συλλάβει μια υγιή ρωσική κοινωνία και οικονομία χωρίς ισχυρή κοινωνική πολιτική. Αυτή την τελευταία άποψη την ασπαζόντουσαν και άλλοι συνάδελφοι της, αλλά φυσικά ήταν δύσκολο να προσδιορίσουν με τις παρούσες συνθήκες τον ακριβή ρόλο και παρέμβαση του κράτους στη χάραξη μιας αποτελεσματικής κοινωνικής πολιτικής.

Με άλλα λόγια πλησίαζαν την αποδοχή ενός περίπου σοσιαλδημοκρατικού προγράμματος, όπως θα λέγαμε σε δυτικοευρωπαϊκούς όρους, αλλά τους ήταν δύσκολο να προσδιορίσουν την «ποσότητα» και «ποιότητα» του κρατικού στοιχείου σε αυτό το υποτιθέμενο πρόγραμμα, που έτσι κι αλλιώς έκριναν ότι θα έπρεπε να είναι πολύ αποτελεσματικό. Η δυσκολία αυτού του προσδιορισμού σχετίζεται με τη μάλλον αντιφατική κι αμφίσημη σχέση του Ρώσου διανοούμενου κι ευρύτερα σκεπτόμενου πολίτη με την κρατική εξουσία. Από τη μια αναγνωρίζει ότι η Ρωσία πάντα γνώριζε μορφές ισχυρών εξουσιαστικών σχέσεων, έτσι που η κουλτούρα της αυτή τη στιγμή δεν ευνοεί την εύρυθμη λειτουργία των φιλελεύθερων πολιτικών θεσμών, από την άλλη όμως αντιμετωπίζει με δυσπιστία την παρέμβαση της κρατικής εξουσίας, που τείνει να την ταυτίσει με μια δύσκαμπτη κι αναποτελεσματική γραφειοκρατία.

7. Η πολιτική ηγεσία στο σύνολό της (κυβέρνηση, ηγεσίες κομμάτων, κοινοβούλιο) αντιμετωπίζονται με δυσπιστία από το μέσο πολίτη.

Πολλά από τα πρόσωπα που βρίσκονται σήμερα σε θέσεις πολιτικής επιρροής ως «μεταρρυθμιστές», προέρχονται από τον ίδιο κύκλο της παλαιάς νομενκλατούρας· απλώς έχουν αλλάξει πρόσωπο για καιροσκοπικούς λόγους.

Στη Ρωσία ανέκαθεν υπήρχε μιά παράδοση αυτονόμησης της πολιτικής εξουσίας από την κοινωνική βάση, πράγμα που ανέκοπτε και ανακόπτει ακόμη μέχρι σήμερα την αυθόρμητη πολιτική συμμετοχή. Την εποχή βέβαια της Οκτωβριανής Επανάστασης φάνηκε προς στιγμή ότι θα έσπαγαν τα εξουσιαστικά στεγανά κι ότι το πνεύμα των «συμβουλίων» που συγκροτούντο από την ίδια τη βάση των εργαζομένων θα μπόλιαζε την πολιτική ζωή με μιά νέα δημοκρατική πνοή. Το πράγμα όμως τελικά πήρε άλλη πορεία κι ουσιαστικά η οποιαδήποτε μαρξιστική απόπειρα προσαρμόστηκε και διαπεράστηκε από την *πατροπαράδοτη αυταρχική πολιτική κουλτούρα*. *Μηχανισμοί «πολιτικής κοινωνίας» ισχυρότατοι, αλλά «κοινωνία πολιτών» ισχνή*, για να χρησιμοποιήσουμε τη γνωστή

Γκραμισιανή ορολογία. Η πολιτική ζωή δε χαρακτηρίζεται από τις παρεμβάσεις ή τις αντιστάσεις τουλάχιστον του συμμετέχοντος στα κοινά πολίτη, όσο από την πραγματοποίηση πολιτικών γραμμών που έρχονται «από τα πάνω» και που αποφασίζονται ανεξάρτητα από το κόστος που μπορεί να στοιχίσουν σε επίπεδο καθημερινής ζωής του πολίτη. Η νοοτροπία αυτή δεν είναι ξένη φυσικά ούτε στους υποτιθέμενους «φιλελεύθερους» νέους πολιτικούς, αν και βέβαια μπορεί να έχει διαφοροποιηθεί στην έντασή της.

8. Το όλο εγχείρημα που ξεκίνησε από το 1917 αντιμετωπίζεται πολύ κριτικά, ακόμη κι αν γίνει δεκτό ότι οι πρωτεργάτες του είχαν τις καλύτερες προθέσεις και είχαν παρουσιάσει πειστικά δείγματα ικανοτήτων και τιμιότητας. Η κριτική δεν εστιάζεται τόσο στον επιστημολογικό πυρήνα της μαρξιστικής θεωρίας, αν τελικά δηλαδή υπάρχει ή όχι νομοτελειακή κοινωνική εξέλιξη προς την κατεύθυνση του κομμουνισμού σε παγκόσμιο επίπεδο, όσο στο πώς τελικά εφαρμόστηκε στα ρωσικά δεδομένα μια ιδεολογία που διακήρυσσε την κοινωνική δικαιοσύνη και την έσχατη ανθρώπινη απελευθέρωση. Εστιάζεται στο γεγονός της τελικής παραμόρφωσης και απόκλισης από την αρχικά διακηρυχθείσα πορεία, που συνέβαλε με τη σειρά της στη διαστροφή χαρακτήρων και στο ισοπέδωμα συνειδήσεων.

Οι Ρώσοι σκέπτονται περισσότερο με όρους πίστης και ιδεολογικών προτιμήσεων παρά με συστηματική ορθολογική διαδικασία, που συνηθίζεται και επιβάλλεται σε αυστηρές επιστημολογικές προσεγγίσεις. Κι αν τώρα το Κομμουνιστικό Κόμμα γνωρίζει νέα κι ευεξήγητη άνοδο, δεν οφείλεται στο ότι ο Ρώσος πολίτης επείσθη από την επιστημονική ορθότητα των μαρξιστικών προβλέψεων. Απλώς ανθρώπινα αισθάνθηκε ότι κι ο μετακομμουνιστικός κόσμος κάθε άλλο παρά του έδωσε ασφάλεια, ισότητα κι ουσιαστική ελευθερία.

Μου έκανε εντύπωση ότι δεν άκουσα απλώς ότι το «17 ήταν ιστορικό λάθος» –άποψη της ίδιας της Χάρτσεβα και άλλων συναδέλφων της–, αλλά επιπλέον ότι η κομμουνιστική περίοδος ήταν ένα είδος «τιμωρίας» για αυτούς. Πίσω από αυτή την θέση διέκρινα όχι απλώς υπολανθάνουσες θρησκευτικές-μεταφυσικές τάσεις, αλλά και ένα βαθύ συναισθηματισμό που διαπερνιέται θα έλεγε κανείς κι από κάποιο είδος συμπλεγμάτων ενοχής. Ενοχή για ποιο πράγμα όμως; Ο απόηχος της σκέψης του Ντοστογιέφσκου πανταχού παρών. Μια σκέψη στηριγμένη στην κουλτούρα ενός λαού, βασανισμένου και τυραννισμένου πάμπολλες φορές, αλλά που ξέρει να κρατά μεγάλα αποθέματα πίστης. Και μήπως η ομα-

δική καρτερία στις ιστορικές αντιξοότητες και τα κοινωνικοπολιτικά δεινά, συνδυασμένη με ένα είδος φανερού ή καλυμμένου μυστικισμού, αργά ή γρήγορα ανακαλύπτει την ανάγκη να αιτιολογεί το «υπομένειν» με όρους «παραπτώματων» και «δικαίων ποιών» που επακολουθούν; Μήπως το ίδιο το συναισθηματικό βάθος και η αποδοχή της «οδύνης» αργά ή γρήγορα γεννά, αν όχι τίποτε άλλο, υποψίες ενοχών;

Από την άλλη, η όλη προβληματική της «ενοχής και τιμωρίας» μπορεί να ενσωματωθεί στην προβληματική της αυταρχικής κουλτούρας, όπου κάποιος επιβάλλεται και τιμωρεί και κάποιος άλλος υπομένει υπάκουα. Κι αυτή η θέση μπορεί να συνδυαστεί με τα παραπάνω και μάλιστα μέσα σε ένα πλαίσιο θρησκευτικό ή μεταφυσικό, όπου η ομαδική ψυχή τείνει να ταυτισθεί με ένα υπέρτατο ον, που αποτελεί ταυτόχρονα και το βασανιστικό αξιολογικό πόλο της διάκρισης του «καλού και του κακού», της «έκπτωσης» και της «ανάστασης».

Και θα πρέπει να σημειωθεί ότι η παλιά ρωσική κουλτούρα ήθελε σχεδόν τον κάθε σκεπτόμενο άνθρωπο να βάζει εξαρχής τέτοια ερωτήματα και προβληματισμούς στον εαυτό του και να βασανίζεται με αυτά, άσχετα από την επαγγελματική του ειδικότητα και το επίπεδο της μόρφωσής του. Η συνομιλία του με τον κόσμο σαν να άρχιζε πάντα από την αρχή και χωρίς τη μεσολάβηση «τρίτων» ειδικών. Ήταν κάτι που τον διαφοροποιούσε από τον ορθολογικοποιημένο δυτικό άνθρωπο, που συνήθως μάθαινε να ασχολείται με τα της δικής του επαγγελματικής εξειδίκευσης και με ένα περιορισμένο κύκλο γνώσεων που ήταν αντίστοιχος με την εξειδίκευσή του. Τα μεγάλα κι έσχατα ερωτήματα ήταν δουλειά των ολίγων διανοουμένων. Στην παραδοσιακή ρώσικη κουλτούρα όμως οι κατευθύνσεις ήταν διαφορετικές: Τα μεγάλα κι έσχατα ερωτήματα είναι χρεωμένα ακόμη και σε ένα απλό κι αμόρφωτο μουζικό, ακόμη κι αν αυτός προσκυνά μια τυραννική εξουσία. Ο καθένας μπορούσε να αισθανθεί κάποια στιγμή ως διανοούμενος, που καλείται με υπευθυνότητα να ατενίσει το δράμα της Ανθρωπότητας και να ζητήσει, ενδεχομένως, το έλεος και την συμπόνια του Θεού. Το Σοβιετικό καθεστώς και η σημερινή μεταβατική περίοδος συμπύεσαν τα παραπάνω στοιχεία ή ακόμη περισσότερο προκάλεσαν σύγχυση σε μερικά από αυτά. Ωστόσο μάλλον δεν κατάφεραν να δημιουργήσουν ένα νέο τύπο κουλτούρας κι ανθρώπου ξεκομμένου από τις παλιές προδιαγραφές. Επιπλέον μπορούν να κατηγορηθούν, ως ένα βαθμό, κι ως περίοδοι γενεσιουργοί παραγόντων αλλοτριωτικών για τη ρώσικη κοινωνία.

Τις σκέψεις που αναπτύξαμε αμέσως πιο πάνω δεν τις εκθέσαμε ανεξάρτητα από τις εκτιμήσεις που γίνονται για τα σύγχρονα προβλήματα της Ρωσίας. Ως ένα βαθμό ο σημερινός προσανατολισμός προς την απόκτηση περισσότερων δυτικών χαρακτηριστικών (στην οικονομία, διοίκηση, πολιτικούς θεσμούς, τεχνογνωσία κ.λπ.) *προσक्रούει σε ένα τρόπο σκέψης και δράσης των Ρώσων πολιτών, που είναι διαφορετικός από τον αντίστοιχο του δυτικού ανθρώπου* (εξειδικευμένοι ρόλοι, ενδιαφέρον για ακριβή γνώση μόνο «στο επί μέρους», ενδιαφέρον για αποτελεσματικές κι ορθολογικές μεθοδεύσεις διαδικασιών, θετικιστικός προσανατολισμός, ισχυρή ατομικότητα, εκκοσμικευμένες προσεγγίσεις). Βέβαια όπως και οι Ρώσοι κοινωνικοί επιστήμονες δεν αποκλείουν πλήρως τη γνώση που μέχρι τώρα είχαν συσσωρεύσει, αλλά επιδιώκουν να τη *συγκεράσουν εκλεκτικά* με νέα πρότυπα, μεθόδους και θεωρία που εισάγουν από τις δυτικές επιστημονικές κοινότητες, έτσι και ο νέος κοινωνικοπολιτικός προσανατολισμός δε θέλει να ξεριζώσει φυσικά την παραδοσιακή κουλτούρα ή να αγνοήσει τον πλούτο της ιστορίας αλλά να τη συγκεράσει και να τον συγκεράσει με στοιχεία δυτικού εκσυγχρονισμού. Ωστόσο αυτή η συνθετική κι εκλεκτική διαδικασία δεν πραγματοποιείται τόσο εύκολα, με δεδομένο μάλιστα την κατάρρευση του προηγούμενου καθεστώτος. Είναι διαδικασία που πρέπει να εκτελείται πιο *οργανωμένα και συστηματικά*. Κι είναι αμφίβολο σήμερα αν τέτοια οργάνωση και σύστημα υφίσταται. Αντίθετα παρατηρούνται πολλές συγχύσεις κι ασυμμετρίες. Κι αν παρατηρείται αυτή τη στιγμή μανία συσσώρευσης δολλαρίων και γενικότερα απόκτησης υλικών αγαθών, κανείς δεν μπορεί να υποστηρίξει με βεβαιότητα ότι κάτι τέτοιο αποτελεί συστατικό στοιχείο της κουλτούρας του ρώσικου λαού. Είναι βέβαια κοινωνιοψυχολογικά ευεξήγητο ως αντίδραση σε μακρόχρονα στερήσεις και καταπιέσεις –κι ενώ βέβαια οι δυτικοί καταναλωτικοί μηχανισμοί πολιορκούν ασταμάτητα– αλλά δε νομίζω ότι είναι κάτι που τον χαρακτηρίζει σταθερά και διαχρονικά. Η ισορροπία, αξιακά πολιτιστικά, οικονομικά και πολιτιστικά δεν έχει επιτευχθεί ακόμη κι ίσως ο δρόμος που πρέπει να διανυθεί είναι ακόμη πολύς.

Αναμφίβολα υπάρχουν σοβαροί θύλακες επιστημόνων, εκπαιδευτικών, διανοουμένων, ακόμη και πολιτικών, που συστηματικά αποσκοπούν στη διαμόρφωση ενός νέου κοινωνικοπολιτικού συστήματος δικαιότερου και πιο ελεύθερου από το προηγούμενο. Και πρόκειται ακριβώς για θύλακες που με κάθε τρόπο πρέπει να υποστηριχθούν από τα προοδευτικά στοιχεία των δυτικών ακαδη-

μαϊκών κοινοτήτων και πολιτικών οργανισμών. Ωστόσο ο προσαρμοτισμός μέσα σε μια ανομική κι εντροπική κοινωνία γρήγορων κι απρόβλεπτων μετασχηματισμών δεν είναι ξεκαθαρισμένος. Το νέο συναντιέται με το παλιό, χωρίς να είναι όμως βέβαιο ότι αυτή η συνάντηση δε θα διαμορφώσει τελικά «υβριδικές» καταστάσεις επικίνδυνες και εκρηκτικές. Το στοίχημα παίζεται διαρκώς. Θέλω όμως να πιστεύω ότι τα αποθέματα πίστης του Ρωσικού λαού είναι ένα μεγάλο πλεονέκτημα για μια θετική διέξοδο και μια εκλεχτική διαδικασία, που θα δώσει νέες δυνατότητες σε ένα κόσμο που οπωσδήποτε έχει δώσει αναμφισβήτητες μαρτυρίες ότι ξέρει και να αγωνίζεται και να δημιουργεί.

P. McCarthy

*Η Ιταλία μέσα στη θύελλα,
Presses de la FNSP, Paris, 1995.*

Η αναταραχή, η οποία αγγίζει την Ιταλία μετά την έναρξη της επιχειρήσης "καθαρά χέρια", είναι το σημάδι μίας βαθιάς κρίσης του ιταλικού κράτους; Η απάντηση σε αυτό το ερώτημα περνάει διαμέσου μίας ιστορικής προσέγγισης της πολιτικής ζωής και της κοινωνίας της Ιταλίας μετά το τέλος του δευτέρου παγκοσμίου πολέμου.

Δείχνοντας πώς το διεθνές περιβάλλον συνδέεται με τον "ιταλικό καιρό", ο συγγραφέας (Patrick) McCarthy εκθέτει όλα τα στοιχεία της ιταλικής πραγματικότητας: εκκλησία, μαφία, δικαιοσύνη, μεγάλες επιχειρήσεις... Το βιβλίο βοηθά στο να γίνουν αντιληπτά φαινόμενα πιο πρόσφατα, όπως οι ανακατατάξεις στη διαφθορά στο Μπάρι, η νέα φάση της βίας της μαφίας, η επανάκαμψη των πρώην φασιστών, η κρίση της Λίγκας του Βορρά και ιδιαίτερα το προσωπείο του Μπερλουσκόνι. Παρ' όλα αυτά τα προβλήματα, ο καθένας μπορεί να σκέπτεται ότι η Ιταλία θα βγει από αυτές τις θύελλες, διότι η κρίση κρύβει μία προοπτική εκσυγχρονισμού προς μία κοινωνική και πολιτική τάξη πιο δίκαιη. Ο συγγραφέας P. Mc Carthy είναι διδάκτορας του Πανεπιστη-

μίου της Οξφόρδης, έχει διδάξει στα Πανεπιστήμια του Καίμπριτζ και Johns Hopkins της Ουάσιγκτον. Σήμερα είναι καθηγητής στο ευρωπαϊκό κέντρο της Μπολώνιας του Πανεπιστημίου Johns Hopkins. Θεωρείται από τους καλύτερους γνώστες της ευρωπαϊκής πολιτικής και ιδιαίτερα της ιταλικής και της γαλλικής. Τέλος συνεργάζεται ως αναλυτής και αρθρογράφος στο φιλολογικό ένθετο των *TIMES* και στην ιταλική επιθεώρηση *Polis*. Το βιβλίο αυτό έχει κυκλοφορήσει από τις εκδόσεις της Γαλλικής Εταιρείας Πολιτικών Επιστημών το 1995 και δεν έχει συμπεριλάβει τη μετέπειτα εξέλιξη της ιταλικής πολιτικής ζωής. Υπενθυμίζεται ότι την 21η Απριλίου 1996 είχαμε εκλογές στην Ιταλία κατά τις οποίες η Κεντροαριστερή συμμαχία της "Ελιάς" αναδείχθηκε νικητής με 157 έδρες στη Γερουσία και 284 έδρες στη Βουλή. Ειδικότερα, η κατανομή των εδρών στη Γερουσία (Ανω Βουλή) ήταν: Συμμαχία της Ελιάς (γνωστή ως L' Ulivo) 157 έδρες, η Κομμουνιστική Επανίδρυση 10 έδρες, η Λέγκα του Βορρά 27 έδρες, άλλοι 5 έδρες και η υπό τον τίτλο Συμμαχία για την Ελευθερία (Κεντροδεξιά) 116

έδρες. Ως γνωστό το σύστημα για τη Γερουσία είναι: Τα τρία τέταρτα των εδρών κατανέμονται σύμφωνα με πλειοψηφικό σύστημα, οι υπόλοιπες με αναλογικό, βασισμένο στις κομματικές λίστες. Ανάλογα η κατανομή των εδρών στη Βουλή ήταν: Συμμαχία της Ελιάς 284 έδρες και η Συμμαχία για την Ελευθερία 256 έδρες Κομμουνιστική Επανάδρυση 35 έδρες, Λέγκα του Βορρά 59 έδρες, άλλοι 6 έδρες. Το σύστημα για τη Βουλή είναι: Τα τρία τέταρτα των 630 εδρών κατανέμονται με πλειοψηφικό σύστημα, οι υπόλοιπες με αναλογικό, βασισμένο στις κομματικές λίστες. Κατά τη γνώμη μας, οι εκλογές απέδειξαν δύο πράγματα: α) Ότι το ανώτατο όργανο του κράτους που είναι ο λαός και μάλιστα το εκλογικό σώμα απέδειξε πως διαθέτει πολιτικό αισθητήριο και β) ότι ο στόχος ο μοναδικός, που καθόριζε και τις μεθόδους άσκησης της πολιτικής, όπως ασκείται από τη Χριστιανοδημοκρατία με την υποστήριξη του Βατικανού,

που έγκειται στο να κρατήσει το ισχυρότερο κομμουνιστικό κόμμα της Δυτικής Ευρώπης εκτός εξουσίας, πλέον έχει αλλάξει. Ο "ιστορικός συμβιβασμός" ήλθε τελικώς με καθυστέρηση μέσα από τις τελευταίες εκλογές. Λογικό λοιπόν είναι η αλλαγή στην Ιταλία να έχει ενδιαφέρον παγκόσμιο, ευρωπαϊκό, κατά συνέπεια και ελληνικό. Σε κάθε περίπτωση όμως στην Ελλάδα δεν μπορούμε να ισχυριστούμε πως ισχύει εξέλιξη του πολιτικού συστήματος, ανάλογη με αυτή του ιταλικού. Πέρα των διαφορετικών προϋποθέσεων (πολιτικές και οικονομικές) στις οποίες στηρίχθηκε η κατάρρευση της παλαιάς καθεστηκυίας τάξης πραγμάτων με την αλλαγή αν όχι εξαφάνιση όλων των παλαιών πολιτικών κομμάτων. Άρα η οποιαδήποτε προσπάθεια μεταφοράς αυτού του πειράματος ή μοντέλου εκσυγχρονισμού στην Ελλάδα και στην ελληνική πολιτική δεν ισχύει και δεν εφαρμόζεται.

Αθανάσιος Κοτσιήρης

Jeremy Rifkin

Το τέλος της εργασίας και το μέλλον της,
 μτφρ. Γ. Κοβαλένκο, Εισαγωγή στην ελληνική έκδοση Ν. Κοτζιάς,
 Πρόλογος R.L. Heibroner, "Νέα Σύνορα" - Α.Α. Λιβάνη,
 Αθήνα, 1996, σ. 554.

"Αφήστε με να θρέψω το φτωχό λαό" ήταν η απάντηση του αυτοκράτορα Διοκλητιανού στο μηχανικό που του πρότεινε να χρησιμοποιήσει, στη θέση πολλών εργατών, μια δικής του επινοήσης μηχανή για να κατασκευάσει τους στύλους ενός υπό ανέγερση ναού. Από την πρώτη βιομηχανική επανάσταση, παρόμοιοι φόβοι για τις αρνητικές επιπτώσεις της τεχνολογικής προόδου στην απασχόληση αλλά και προσδοκίες για ένα καλύτερο μέλλον διαπερνούν πλέον μαζί τις κοινωνίες και αναζωπυρώνονται σε κάθε μείζονα τεχνολογική αλλαγή.

Στις μέρες μας, με 20 εκατομμύρια ανέργους και 50 εκατομμύρια ανθρώπους να ζουν κάτω από το όριο της φτώχειας μόνο στην Ευρώπη, με συνεχώς αυξανόμενη παραγωγή και μια υπό εξέλιξη τεχνολογική επανάσταση, τη λεγόμενη "επανάσταση της πληροφορικής", δύο απόψεις κερδίζουν διαρκώς έδαφος. Η πιο αισιόδοξη υποστηρίζει ότι η πλήρης απασχόληση με την έννοια που επικράτησε μεταπολεμικά -μισθωτή εργασία πλήρους ωραρίου για όλους με συμβόλαιο αορίστου χρόνου- υπήρξε ένα μάλλον εξαιρετικό ιστορικό φαινόμενο και ότι η ανάπτυξη είναι πλέον απίθανο να εξασφαλίσει δουλειά σε όλους αλλά κατάλληλες ρυθμίσεις μπορούν να απαλύνουν το πρόβλημα της ανεργίας. Αντίθετα, οι απαι-

σιόδοξοι θεωρούν ότι όχι απλώς είναι ανέφικτη η πλήρης απασχόληση αλλά θα πρέπει να αναμένεται ραγδαίος περιορισμός της ανθρώπινης εργασίας ως πόρου για την παραγωγή του πλούτου, καθώς θα αυξάνονται και θα διαχέονται οι καινοτομίες στις τεχνολογίες της πληροφορίας.

Σαφώς τοποθετημένο στη δεύτερη τάση, το πρόσφατο βιβλίο του J. Rifkin *Το τέλος της εργασίας* προμηνύει ένα ζοφερό μέλλον, που δεν έχει να κάνει μόνο με τα παιδιά μας αλλά και με εμάς τους ίδιους και προειδοποιεί ότι, αν δεν αντιμετωπιστεί σοβαρά η προοπτική της μαζικής ανεργίας, ο σημερινός εφησυχασμός των κοινωνιών θα μεταβληθεί σύντομα σε πανικό. Καθηλωτικό στα συμπεράσματά του και ριζοσπαστικό στις λύσεις, το βιβλίο οφείλει ασφαλώς μέρος της γοητείας του στον εξτρεμισμό του. Με πληθώρα πληροφοριών, πραγματικών περιπτώσεων, δηλώσεις πολιτικών και στελεχών επιχειρήσεων και αναμφισβήτητη αίσθηση της ιστορίας, *Το τέλος της εργασίας* είναι επίσης ένα γλαφυρό πανόραμα των πολύπλοκων σχέσεων που υφάνθηκαν ανάμεσα στην τεχνολογία, την εργασία και την κοινωνία, από τη δεύτερη κυρίως βιομηχανική επανάσταση έως σήμερα.

Το βιβλίο αποτελείται από δεκαοκτώ κεφάλαια διαρθρωμένα σε πέντε μέρη. Ο κορμός της επι-

χειρηματολογίας, που αναπτύσσεται στα τρία πρώτα μέρη, εστιάζεται στις ριζικές οργανωτικές αναδιορθώσεις στις επιχειρήσεις που επιβάλλουν οι τεχνολογίες της πληροφορίας. Στο τέταρτο μέρος περιγράφονται τα δραματικά αποτελέσματα του εκτοπισμού των ανθρώπων από την εργασία, ενώ οι προτάσεις για να αντιμετωπίσουν οι κοινωνίες την “κατάρρα” της μαζικής ανεργίας διατυπώνονται στο πέμπτο μέρος.

Η ανάλυση των επιπτώσεων της τεχνολογικής προόδου στην απασχόληση εδράζεται στις δύο μαζικές μετακινήσεις των εργαζομένων που πραγματοποιήθηκαν στον αιώνα μας (εισαγωγή και σ. 107). Η λόγω της εκμηχάνισης μεγάλη αύξηση της παραγωγικότητας στον πρωτογενή τομέα, ώθησε βίαια τεράστιους αριθμούς αγροτών προς τις πόλεις. Οι εργαζόμενοι αυτοί απορροφήθηκαν από το δευτερογενή τομέα. Όταν αργότερα, εξαιτίας της αυτοματοποίησης, απελευθερώθηκε εργασία από τη βιομηχανία, οι άνθρωποι κατάφεραν να βρουν δουλειά στις υπηρεσίες, οι οποίες εξελίχθηκαν συν τω χρόνω στον πολυπληθέστερο τομέα της οικονομίας σε όλες τις βιομηχανικές χώρες. Εντούτοις, η κάτω από τα μάτια μας εκτυλισσόμενη τρίτη (μετά τον ατμό και τον ηλεκτρισμό) τεχνολογική επανάσταση, εξοικονομεί θέσεις εργασίας όχι μόνον στον πρωτογενή και το δευτερογενή τομέα αλλά και στον πρωτογενή. Με μόνες διαθέσιμες τεχνολογίες στο γραφείο για δεκάδες χρόνια τη γραφομηχανή, την αριθμομηχανή και το τηλέφωνο, και

δεδομένου ότι το μεγαλύτερο τμήμα του ανθρώπινου δυναμικού στις υπηρεσίες ασχολείται με την επεξεργασία συμβόλων (τράπεζες, ασφαλιστικές εταιρείες κ.λπ.), ο τριτογενής τομέας θεωρείται έως πρόσφατα απρόσιτος για τη μηχανή και η στασιμότητα της παραγωγικότητάς του αναπόφευκτη. Αυτοματοποιώντας τη διανοητική εργασία σε όλα τα επίπεδά της, από την απλή επεξεργασία των δεδομένων έως τη διαχείριση των γνώσεων και την ανάλυση των αποφάσεων, οι τεχνολογίες της πληροφορίας καθίστανται πλέον μοχλός συνεχούς βελτίωσης της παραγωγικότητας της εργασίας στο γραφείο. Πού, λοιπόν, μπορούν να δημιουργηθούν τόσες νέες θέσεις εργασίας ώστε να αποτραπεί η μαζική ανεργία;

Όλα αυτά είναι λίγο-πολύ γνωστά. Ήδη από το 1978, λόγου χάρη, η περίφημη έκθεση των S. Nora και A. Minc προς το Γάλλο Πρόεδρο επισήμανε ότι η εγκατάσταση των νέων πληροφορικών συστημάτων στις τράπεζες θα επέτρεπε οικονομίες στην απασχόληση της τάξεως του 30%, με την έννοια ότι τόσες θα ήταν οι απαιτούμενες νέες θέσεις εργασίας για να ικανοποιηθεί η ζήτηση αν δεν υπήρχε η τηλεματική.

Το νέο που φέρνει το βιβλίο, και στο οποίο πρέπει να αποδοθεί εν μέρει η παγκόσμια απήχησή του, είναι ότι σε τούτη την ανάλυση ενσωματώνεται ο τρέχων επαναπροσανατολισμός των επιχειρήσεων σε όλο τον κόσμο όσον αφορά την αξιοποίηση των τεχνολογιών της πληροφορίας. Η κατευθυντήρια γραμμή στη νέα

αυτή (τελική;) φάση είναι ότι επιβάλλεται να αλλάξει ο τρόπος με τον οποίο αντιμετωπίστηκαν μέχρι σήμερα οι τεχνολογίες της πληροφοροφίας, οι οποίες πλέον θα πρέπει να χρησιμοποιηθούν όχι απλώς στην κατεύθυνση της επεξεργασίας των δεδομένων αλλά για την αναδόμηση των επιχειρήσεων και των αγορών¹.

Το κεντρικό εργαλείο αυτής της αλλαγής είναι ο επανασχεδιασμός των επιχειρηματικών διαδικασιών (business process reengineering), στην οργάνωση της παραγωγής ο "τοιοτισμός", το σύστημα λιτής παραγωγής που αναπτύχθηκε από την Toyota και άλλες οργανωτικές καινοτομίες (π.χ. η "εγκάρσια οργάνωση"), που προωθούνται στις επιχειρήσεις με στόχο να ξεπεραστούν οι ακαμψίες της κλασικής ιεραρχικής δομής (κεφ. 1, κεφ. 7). Οι εν δυνάμει επιπτώσεις στην απασχόληση είναι πράγματι μεγάλες και στα παραδείγματα του συγγραφέα μπορούν να προστεθούν και τα εξής. Μετά τον επανασχεδιασμό των διαδικασιών και ενώ υπήρξε σαφής βελτίωση των αποδόσεων, στην υπηρεσία πληρωμών των προμηθευτών στην Ford το προσωπικό περιορίστηκε από 500 άτομα σε 125, στην CIGNA Re μειώθηκε κατά 50%, και στην Banca di America e di Italia ο μέσος αριθμός ατόμων ανά κλάδο μειώθηκε από επτά ή εννέα σε τρία ή τέσσερα. Για όσους πιστεύουν δε ότι όλα αυτά είναι μακρινά για τη χώρα μας, σημειώνω πως ήδη αναγγέλθηκαν οι πρώτες πρωτοβουλίες επανασχεδιασμού των διαδικασιών σε ελληνικές επιχειρήσεις (Interamerican, Ελληνι-

κή Υφαντουργία – *Το Βήμα*, Δ 14-15, 9-6-1996). Επιπλέον, οι υφιστάμενες και οι σχεδιαζόμενες τεχνολογίες –μεταξύ των οποίων τα έμπειρα συστήματα και όχι τα "συστήματα ειδημοσύνης" (σ. 226)– και στους τρεις τομείς της οικονομίας που περιγράφονται με ικανοποιητική πληρότητα στο τρίτο μέρος, δεν μπορεί παρά να επιταχύνουν το ρυθμό απώλειας θέσεων εργασίας.

Θα περίμενε, ωστόσο, κανείς η ανάλυση να αρθρωνόταν γύρω από την έννοια του καταμερισμού της εργασίας, πράγμα που θα έδινε και μεγαλύτερη συνοχή στα επιχειρήματα και θα συνέδεε ομαλά τις τρέχουσες οργανωτικές αναδιαρθρώσεις με τη λεγόμενη κρίση του φορντισμού. Άλλωστε, ο κύριος προγραμματικός στόχος του επανασχεδιασμού, όπως τουλάχιστον διατυπώνεται από τους M. Hammer και J. Champy στο βιβλίο-μανιφέστο τους, είναι να αντιστρέψει, χρησιμοποιώντας ως διευκολυντές τις τεχνολογίες της πληροφορίας, την τάση προς την ακραία εξειδίκευση που κυριάρχησε τόσο στην παραγωγή όσο και στη διοίκηση. Πάντως, ο επανασχεδιασμός είναι ακόμη στα πρώτα του βήματα και, παρά τον ανεπιφύλακτο ενθουσιασμό με τον οποίο τον αγκάλιασε ο επιχειρηματικός κόσμος σε όλο τον κόσμο, δεν είναι καθόλου βέβαιο ότι θα ανταποκριθεί εν τέλει στις μεγάλες προσδοκίες του.

Ο συγγραφέας δεν παραβλέπει τον αντίλογο στην ανάλυσή του, του οποίου την αφετηρία τοποθετεί στον J.-B. Say ("η προσφορά δημιουργεί τη δική της ζήτηση"),

και την ολοκλήρωσή του στη νεοκλασική θεωρία: Η εισαγωγή των μηχανών οδηγεί σε αύξηση της παραγωγικότητας, με αποτέλεσμα συμπίεση των τιμών και αύξηση των κερδών, συνεπώς αύξηση της αγοραστικής δύναμης και της ζήτησης, δηλαδή επέκταση των αγορών, και άρα αύξηση της απασχόλησης. Στο πλαίσιο αυτό ο εκτοπισμός των ανθρώπων από τις μηχανές είναι ένα προσωρινό φαινόμενο που θα λυθεί αυτομάτως (κεφ. 2). Ο J. Rifkin θεωρεί παντελώς ανεπαρκή και από ιστορική και από λογική σκοπιά τέτοια επιχειρήματα, ενώ δεν παραλείπει να επισημάνει τις αδικίες που συνοδεύουν την τρέχουσα προσφορά εργασίας στη χώρα του. Ακόμη κι αν συνυπολογιστούν οι νέες θέσεις εργασίας που θα δημιουργηθούν από νέα επαγγέλματα και νέες καταναλώσεις –όπως προβλέπει η θεωρία της “υπέρχυσης” του A. Saunv– δύσκολα μπορεί να δει κανείς πού θα δημιουργηθούν οι απαιτούμενες για την πλήρη απασχόληση νέες θέσεις εργασίας.

Ο συγγραφέας γνωρίζει καλά ότι τα θεωρητικά σχήματα μπορούν μεν να τροφοδοτήσουν εκατέρωθεν επιχειρήματα στις διαμάχες αλλά είναι περιορισμένης χρησιμότητας για τη μαζική υιοθέτηση νέων τεχνολογιών. Στην πρώτη βιομηχανική επανάσταση οι μηχανές αντιμετωπίζονται σαν διαβολικά πράγματα και προκαλούν τις βίαιες αντιδράσεις των εργατών – καταστρέφονται μηχανές, και ενίοτε ξυλοκοποούνται ή και εξοντώνονται οι εφευρέτες τους. Η ανατροπή αυτής της τυφλής αντίδρασης, στην οποία συ-

νέβαλαν και οι σοσιαλιστές εξορθολογίζοντας τους στόχους του εργατικού κινήματος, επίσης δεν είναι αρκετή. Πρέπει, και αυτό γίνεται στον αιώνα μας, οι κοινωνίες να αγκαλιάσουν την τεχνολογική πρόοδο, να διαποτιστούν με ένα “τεχνολογικό όραμα”, την ανάδυση και επικράτηση του οποίου ο J. Rifkin περιγράφει σε μερικές από τις καλύτερες σελίδες του βιβλίου του (κεφ. 3).

Γιατί είναι σημαντικό το πρόβλημα της ανεργίας; Απλούστατα, διότι οι σύγχρονες κοινωνίες έχουν δομηθεί πάνω στην εργασία. Η μαζική ανεργία ανατρέπει το θεμελιωδέστερο ρυθμιστικό μηχανισμό της κοινωνικής τάξης, το μόνο νομιμοποιημένο μηχανισμό απόκτησης εισοδημάτων και κατανομής κοινωνικών θέσεων. “Η ιδέα μιας κοινωνίας που δε βασίζεται στην εργασία είναι τόσο ξένη σε κάθε έννοια που έχουμε για το πώς μπορούν να οργανωθούν μεγάλοι αριθμοί ανθρώπων σε ένα κοινωνικό σύνολο, ώστε βρισκόμαστε αντιμέτωποι με την προοπτική μιας αναθεώρησης της ίδιας της βάσης του κοινωνικού συμβολαίου” (σ. 72). Το τίμημα της προόδου θα είναι ο μαζικός κοινωνικός αποκλεισμός: ούτε καν κοινωνίες των δύο τρίτων αλλά διπολικές κοινωνίες, με απρόβλεπτες συνέπειες για την κοινωνική συνοχή: Βία, έγκλημα και ανομία, οργή και απελπισία που θα αποδυναμώνουν την αντίσταση των κοινωνιών στις αναδυόμενες από τα σπλάχνα τους ακρότητες (εθνικισμό, ρατσισμό, φασισμό).

Επειδή η προοπτική της μαζικής ανεργίας είναι πλέον ορατή, επιτα-

κτική είναι η ανάγκη για λύσεις (πέμπτο μέρος). Η πρώτη, και σχετικώς άμεση, είναι η μείωση των ωλουξήσεις των αποδοχών "που θα εξασφαλίζουν ένα δίκαιο καταμερισμό των καρπών της τεχνολογικής προόδου" (σ. 388). Η δεύτερη και πιο μακρόπνοη λύση είναι ο επαναπροσδιορισμός του κοινωνικού συμβολαίου μέσω της ανάπτυξης ενός τρίτου τομέα, ανάμεσα στο δημόσιο και τον ιδιωτικό. "Ο τρίτος τομέας, γνωστός επίσης ως ανεξάρτητος ή εθελοντικός, είναι ο χώρος όπου οι ρυθμίσεις που βασίζονται στην καλή πίστη παραδίδονται στους κοινοτικούς δεσμούς και όπου η διάθεση του χρόνου ενός ανθρώπου σε άλλους υποκαθιστά τις τεχνητά επιβαλλόμενες σχέσεις της αγοράς, οι οποίες βασίζονται στην πώληση του χρόνου και των υπηρεσιών μας" (σ. 419). Η δε ενδυνάμωση "των κοινοτικών δραστηριοτήτων" του τρίτου τομέα θα στηριχθεί στην ενεργό κρατική παρέμβαση, που θα επιδιώξει τη θέσπιση, πρώτον, σκιωδών αμοιβών για όσους έχουν απασχόληση και προσφέρουν εθελοντική εργασία και, δεύτερον, μιας κοινωνικής αμοιβής για τους μόνιμα ανέργους που επιθυμούν να αναλάβουν ενεργά καθήκοντα στον τρίτο τομέα.

Αφήνοντας τον αναγνώστη να αποτιμήσει αυτές τις προτάσεις, περιορίζομαι να επισημάνω ένα παράδοξο στο σχέδιο του J. Rifkin, το οποίο ήδη έχει αποτελέσει αντικείμενο κριτικής σε άλλα παρεμφερή². Όσο λιγότερο αναγκαία γίνεται η ανθρώπινη εργασία για την παραγωγή του πλούτου, τόσο διευρύνεται η έννοιά της, ώστε να περιλάβει δραστηριότητες εκτός

του παραδοσιακού της πεδίου. Καταρχήν εύλογη για να θεμελιωθούν βραχυπρόθεσμες πολιτικές, μια τέτοια προσέγγιση δεν παύει να θεωρεί αυτονόητη την ιδέα ότι η εργασία είναι το ιδιάζον χαρακτηριστικό του ανθρώπου. "Από την αρχή, ο πολιτισμός δομήθηκε κυρίως γύρω από την έννοια της εργασίας" είναι η πρώτη-πρώτη φράση του βιβλίου. Εντούτοις, όχι μόνον η μισθωτή εργασία αλλά αυτή η ίδια η εργασία, όπως την ξέρουμε σήμερα, είναι μια ιστορικά οριοθετημένη κατηγορία, η οποία επινοήθηκε στα τελευταία διακόσια χρόνια. Δεν πρόκειται για ζήτημα σημασιολογικής καθαρότητας. Αν η εργασία δεν είναι θεμελιώδης ανθρωπολογική κατηγορία, τότε δεν είναι προαπαιτούμενο ούτε για τη συνοχή των κοινωνιών ούτε για την ολοκλήρωση του ανθρώπου, και, συνεπώς, δεν είναι μονόδρομος η βασισμένη στην εργασία κοινωνία. Εν πάση περιπτώσει, το βιβλίο του J. Rifkin είναι μια αναμφισβήτητα γόνιμη συνεισφορά στη συζήτηση που δεν πρόκειται να κλείσει σύντομα, για την τεχνολογική αλλαγή, τις προοπτικές της απασχόλησης και το μέλλον της εργασίας.

77

Σημειώσεις

1. C. Jonscher, "An economic study of the information technology revolution", στο T.J. Allen, M.S. Scott Morton (eds.), *Information technology and the corporation of the 1990s*, Oxford University Press, 1994.

2. D. Méda, *Travail: Une valeur en voie de disparition*, Aubier, Paris, 1995.

αγορά
ΧΩΡΙΣ ΣΥΝΟΡΑ

Τριμηνιαία επιθεώρηση διεθνούς οικονομίας και πολιτικής

ΑΦΙΕΡΩΜΑ ΣΤΗ ΡΩΣΙΑ

- Οι νέες επενδύσεις
- Ανάπτυξη εκπαίδευσης επιχειρηματικών στελεχών
- Η ελληνική επιχειρηματική δραστηριότητα
- Οι ελληνορωσικές οικονομικές σχέσεις

ΦΙΝΛΑΝΔΙΑ

- Από την απορρόφηση στην Ευρωπαϊκή Ένωση

ΝΟΤΙΑ ΑΦΡΙΚΗ

- Η Οικονομία σε μετάβαση

Τόμος 1 • Τεύχος 1 • Καλοκαίρι 1995

αγορά
ΧΩΡΙΣ ΣΥΝΟΡΑ

Τριμηνιαία επιθεώρηση διεθνούς οικονομίας και πολιτικής

ΑΦΙΕΡΩΜΑ ΣΤΗΝ ΑΣΦΑΛΙΣΗ ΕΞΑΓΩΓΙΚΩΝ ΠΙΣΤΩΣΕΩΝ

- Γενικές αρχές και διεθνή εμπειρία
- Ο θεσμός στην Ελλάδα
- Πρακτορία επιχειρηματικών απαιτήσεων (Factoring)

ΙΣΡΑΗΛ

- Σχέσεις με την Ευρωπαϊκή Ένωση

ΔΙΕΘΝΕΣ ΕΜΠΟΡΙΟ ΚΑΙ ΕΥΡΩΠΑΙ-ΕΚΗ ΕΝΩΣΗ

- Εμπορικές σχέσεις Ιαπωνίας-Ε.Ε.
- Το Σύστημα Γενικευμένων Δοσολογικών προτιμήσεων της Ε.Ε.

Τόμος 1 • Τεύχος 2 • Σεπτέμβριος-Οκτώβριος-Νοβέμβριος 1995

αγορά
ΧΩΡΙΣ ΣΥΝΟΡΑ

Τριμηνιαία επιθεώρηση διεθνούς οικονομίας και πολιτικής

ΑΦΙΕΡΩΜΑ: Η ΕΛΛΑΔΑ ΚΑΙ Η ΕΥΡΩΠΑΙ-ΕΚΗ ΕΝΩΣΗ

- Δημοσιονομική σύγκλιση
- Η προσαρμογή της γαργίας
- Η δοικονομική και οι ελληνικές θέσεις

ΟΥΓΓΑΡΙΑ

- Μετάβαση στην οικονομία της αγοράς

ΗΡΩΝ ΓΙΟΥΓΟΣΛΑΒΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ ΤΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ

- Οι ελληνικές εισηγίες

Τόμος 1 • Τεύχος 3 • Δεκέμβριος-Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1996

αγορά
ΧΩΡΙΣ ΣΥΝΟΡΑ

Τριμηνιαία επιθεώρηση διεθνούς οικονομίας και πολιτικής

ΑΦΙΕΡΩΜΑ: ΕΝΕΡΓΕΙΑ ΚΑΙ ΤΑ ΠΕΤΡΕΛΑΙΑ ΤΗΣ ΚΑΣΠΙΑΣ

- Προβλήματα μεταφοράς
- Πολιτικές προεκτάσεις
- Η ενεργειακή πολιτική της Ευρωπαϊκής Ένωσης

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

- Η μητροπολι των Βαλκανίων

PHARE - INTERREG

- Διαμόρφωση και εξέλιξη
- Πολιτική της Ελλάδας στα Βαλκάνια

Τόμος 1 • Τεύχος 4 • Μάρτιος - Απρίλιος - Μάιος 1996

**Η ΤΡΙΜΗΝΙΑΙΑ ΕΚΔΟΣΗ ΤΟΥ
ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟΥ ΔΙΕΘΝΩΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ ΣΧΕΣΕΩΝ**

Πανεπιστημίου 16 Αθήνα, 106 72 • Τηλ.: 3620274 • Fax: 3636610

Βιβλιοπαρουσιάσεις

Χαράλαμπος Χαρίτος

Το ελληνικό νηπιαγωγείο και οι ρίζες του - Συμβολή στην Ιστορία της προσχολικής Αγωγής, εκδ. Gutenberg, Αθήνα, 1996, σ. 320.

Οι εξελίξεις της προσχολικής επιστήμης της αγωγής και η παιδευτική και ψυχολογική αντιμετώπιση της υποδοχής και εκπαίδευσης των νηπίων από το εκπαιδευτικό σύστημα, συγκεντρώνει το συνεχώς αυξανόμενο ενδιαφέρον τόσο των επιστημόνων της αγωγής όσο και του συνόλου της κοινωνίας.

Παρόλα αυτά η ιστορία του Ελληνικού Νηπιαγωγείου είναι θέμα πολύ λίγο μελετημένο στην εκπαιδευτική μας ιστοριογραφία. Το κενό αυτό επιχειρεί με επιτυχία να καλύψει η μελέτη του Χαράλαμπου Χαρίτου, *Το Ελληνικό νηπιαγωγείο και οι ρίζες του - Συμβολή στην ιστορία της προσχολικής αγωγής*.

Σκοπός της μελέτης είναι η ανασκόπηση της πορείας της προσχολικής αγωγής στα θεσμοθετημένα ιδρύματα στην Ελλάδα. Έτσι σκιαγραφούνται τα χαρακτηριστικά της εγκατάστασης και λειτουργίας του θεσμού στην Ελλάδα κατά τον 19ο και 20ό αιώνα, περιγράφοντας τους κυριότερους σταθμούς στην ενδιαφέρουσα πορεία της προσχολικής αγωγής και στη χώρα μας.

Η μελέτη αποτελείται από τέσσερα κεφάλαια:

Στο πρώτο κεφάλαιο αναζητούνται οι επιδράσεις που άσκησε το ευρωπαϊκό κοινωνικο-παιδαγωγικό πλαίσιο στη γέννηση του ελληνικού νηπιαγωγείου, με ιδιαίτερη έμφαση στο γαλλικό μοντέλο και στο σύστημα του F. Froebel.

Στο δεύτερο κεφάλαιο παρουσιάζεται η γέννηση, εξέλιξη και λειτουργία των προσχολικών ιδρυμάτων κατά τον 19ο αιώνα στη χώρα μας.

Στο τρίτο κεφάλαιο η ανάλυση επικεντρώνεται στην ανάπτυξη και λειτουργία αυτών των ιδρυμάτων κατά τον 20ό αιώνα. Το ενδιαφέρον στρέφεται προς την ανάγκη καλλιέργειας της ελληνικής γλώσσας και επισημαίνεται το γεγονός ότι η νηπιαγωγική εκπαίδευση δεν αντιμετωπίζεται αυτόνομα αλλά ως προθάλαμος της πρωτοβάθμιας.

Στο τέταρτο κεφάλαιο ο συγγραφέας εμβαθύνει στην παρουσίαση και ανάλυση του κοινωνικού και θεσμικού πλαισίου ίδρυσης και λειτουργίας των σχολών που εκπαιδεύονταν οι ελληνίδες νηπιαγωγοί.

Τέλος, θα πρέπει να τονίσουμε

τη σημασία για το μελετητή που έχει το "Χρονολόγιο" (σ. 25-30), αλλά και το *Επίμετρο* στο οποίο παρουσιάζεται επιμελώς από το συγγραφέα το αρχείο της Νηπιαγωγού Ελένης Δούμου.

Το έργο αυτό είναι ιδιαίτερα σημαντικό για την ελληνική παιδαγωγική επιστήμη και ιστορία, ενώ αποκτά μεγαλύτερο ενδιαφέρον

αν αναλογιστούμε το κενό που υπάρχει ακόμα και στα εγχειρίδια εκπαίδευσης των φοιτητών αλλά και την ανεπάρκεια μέσων και πηγών της ιστοριογραφίας της νεοελληνικής προσχολικής εκπαίδευσης στη χώρα μας.

Γ.Κ.

Γιώργος Σκουλάς

Κοινωνικές Τάξεις και Κράτος, Μορφές Κράτους και Πρακτικές Κοινωνικών Τάξεων, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 1996, σ. 348.

Σκοπός αυτής της έρευνας είναι να φωτίσει τις πολιτικές, ιδεολογικές και κοινωνικο-οικονομικές πτυχές των μετασχηματισμένων χωρών της Ευρώπης στο νέο κοινωνικό σχηματισμό, παρακολουθώντας τη βαθμιαία εξέλιξή τους για τον εντοπισμό αυτών των αιτιών. Αναλύοντας τις φάσεις ανάπτυξης της κοινωνίας και του κράτους, με τη γνώση της εποχής μας, εξετάζονται παράλληλα και οι μορφές εξέλιξης των κοινωνικών τάξεων στο ρόλο και τη σχέση τους με το κοινωνικό και πολιτικό γίγνεσθαι, όπως αυτό διαμορφώνεται. Για αυτόν το λόγο, οι πληροφορίες που συλλέγονται και καταχωρούνται εδώ αφορούν βασικά θέματα ποικίλων κοινωνικό-πολιτικών και οικονομικών αλλαγών που χρησιμεύουν στην εξέταση της κοινωνικής πραγματικότητας με σαφήνεια.

Είναι συνεπώς, μια κοινωνιολο-

γική και παράλληλα ιστορική μελέτη των βασικών και διαφορετικών σχηματισμών πολιτικής εξουσίας και αστικής κοινωνίας, όπως αυτοί εξελίχθηκαν στην Ευρώπη τον 19ο αιώνα, παρακολουθώντας τόσο την παράλληλη σταδιακή ανάπτυξη των ιδεών και πρακτικών του εργατικού κινήματος όσο και την ανταπόκρισή του σε αυτές τις αλλαγές.

Οι διαφορετικοί σχηματισμοί πολιτικής εξουσίας που σημειώνονται στη νεώτερη Ευρώπη εγγράφονται και αντανakλώνται σε διακριτικές μορφές. Στην πρώτη καταγράφεται η συνταγματική μορφή, στη δεύτερη το σχήμα του φιλελεύθερου κράτους δικαίου και στην τρίτη η ιμπεριαλιστική μορφή του κεφαλαιοκρατικού κράτους. Διεισδύοντας στα μονοπάτια της ουτοπίας η έρευνα φέρει στο φως τα αποτελέσματα και τις ουσιώδεις πρακτικές των

εργατικών τάξεων οι οποίες είχαν επηρεαστεί και διαποτιστεί από τις ιδέες και τα οράματα της προμαρξιστικής σοσιαλιστικής

σκέψης, διακρίνοντας εύστοχα την επιστήμη από την ουτοπία, ή την πραγματικότητα από το μύθο.

Στη βιβλιοπαρουσίαση του βιβλίου Charles C. Moskos *Η στρατιωτική κοινωνιολογία στην Αμερική* στο τεύχος 19 του Ιουλίου 1996, αντί της υπογραφής Δημήτρης Ψύλλας κατά παραδρομή μπήκε Σ.Μ.